

Dat het zo lang moest duren...

***Meistaking 1943
60 slachtoffers in Noord-Nederland
34 werden 'op een onbekende plaats' begraven
16 van hen bleven vermist
een onderzoek***

Groningen, september 2005

Auteur	Truus de Witte
Eerste begeleider	Dr. Ben W.M. Boog
Tweede begeleider	Prof. Dr. Max van der Kamp
Praktijkbegeleider	Drs. Robert Boxem

Afstudeeronderzoek in het kader van de doctoraalstudie Andragogiek
Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen

Rijksuniversiteit Groningen

Opgedragen aan alle nabestaanden

*In het bijzonder opgedragen aan A†, L, H, J en alle andere kinderen,
wiens vaders geen gratie kregen...*

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	4
1.1	Aanleiding van het onderzoek	4
1.2	Doel van het onderzoek	6
1.3	Beschrijvend, verklarend, interventie	7
1.4	Onderzoeksrelevantie	7
1.5	Voor wie is het onderzoek geschreven?	7
1.6	Organisatorisch kader van het onderzoek	7
1.7	Opzet van het onderzoeksverslag	8
2.	Probleemschets, onderzoeksvragen, vraagstelling en begrippen	10
2.1	Probleemschets	10
2.2	Onderzoeksvragen	10
2.3	Voorlopige vraagstelling	10
2.4	Begripsdefinities	10
3.	Schets van de historische context	12
3.1	De veranderende tijdgeest, een zeer korte schets	12
3.2	De Meistaking van 1943	13
3.2.1	Aanleiding en start van de staking	13
3.2.2	Standrecht	14
3.3	Na de bevrijding	18
3.3.1	Militair Gezag	19
3.3.2	Berechting	21
3.3.3	Graven	24
3.3.4	Het massagraf in de Appèlbergen	27
3.3.5	Berging en identificatie van slachtoffers	30
3.4	Op zoek naar informatie	31
3.4.1	RIOD, Amsterdam	32
3.4.2	Oorlogsgravenstichting, Den Haag	34
3.4.3	Nederlandse Rode Kruis, Den Haag	35
3.4.4	Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen	36
3.4.5	Documentatiegroep '40-'45	37
3.4.6	Publicaties	37
3.5	Hulpverlening	40
3.5.1	Stichting 1940-1945	40
3.5.2	Vereniging Achterblijvers na Vermissing	40
3.6	Samenvatting	41
4.	Verlies, rouw, trauma, stress, vermissing	44
4.1	Verliesverwerking en rouw	44
4.2	Trauma en traumaverwerking	48
4.3	Stress en stressreactie	54
4.4	Vermissing	56
4.5	Samenvatting	60
5.	Oorlogsgetroffenen en hun kinderen	62
5.1	Getroffen door de oorlog	62
5.2	Kinderen van oorlogsgetroffenen	67
5.2.1	Jonggetraumatiseerden	68
5.2.2	De naoorlogse generatie oorlogsgetroffenen	69
5.3	Partners van oorlogsgetroffenen	74
5.4	Ouder worden	75

5.5	Hulp	76
5.5.1	Hulp en ondersteuning vanuit gezin en omgeving	77
5.5.2	Hulp en ondersteuning in lotgenotencontact	78
5.6	Samenvatting	82
6.	Nabestaanden als handelende actoren	84
6.1	Anthony Giddens: mensen zijn in principe handelingsbekwaam	84
6.2	Paul Ricoeur: het Verhalende Zelf	92
6.3	Samenvatting	98
7.	Methodologische verantwoording	100
7.1	Het ontwerp van het onderzoek	100
7.1.1	De opbrengst van het onderzoek	100
7.1.2	Feitelijke werkelijkheid en beleefde werkelijkheid	101
7.1.3	De uiteindelijke opzet van het onderzoek	102
7.2	Instrumentontwikkeling en dataverzameling	103
7.2.1	Onderzoekspopulatie en respondenten	103
7.2.2	Biografisch interview	104
7.2.3	Rolneming	105
7.2.4	Getrouwe weergave van het gesprek	105
7.2.5	Is getrouwe weergave wel mogelijk?	106
7.2.6	Betrouwbaarheid en validiteit	107
7.3	Data-analyse	108
7.4	Samenvatting	109
8	Analyse	111
8.1	Thema's in relatie met de historische context	111
8.1.1	Zo ging het vroeger, nu gaat het heel anders	112
8.1.2	Instanties helpen je, toch?	115
8.2	Thema's in relatie met oorlogservaringen	120
8.2.1	De positie van de Meistaking in de Tweede Wereldoorlog	121
8.2.2	Het construeren van het verhaal	125
8.2.3	Daders en Duitsers	129
8.3	Thema's in relatie met verwerking	132
8.3.1	Doolhof zonder uitgang	133
8.3.2	De noodzaak van verwerking	137
8.3.3	Het geven van een plek aan de gebeurtenissen	140
8.3.4	De functie en de noodzaak van een plek	149
8.4	Thema's met de nadruk op regie	154
8.4.1	Omstandigheden, handelingsruimte, regie en strategiekeuze	155
8.4.2	Reflectie op vanzelfsprekende regels	157
8.4.3	De vorm van de levensverhalen en de relatie met regie	162
8.4.4	Lotgenoten	167
8.5	Samenvatting	170
9	Conclusies	173
	Bijlage 1. De 34 slachtoffers	180
	Bijlage 2. De onderzoeken	185
	Bijlage 3. De levensverhalen (in bezit van de nabestaanden)	----
	Bijlage 4. Reacties naar aanleiding van de levensverhalenbundel	192
	Literatuur	197

1. Inleiding

*De Meistaking is verleden tijd
de gevolgen zijn voor een aantal families tegenwoordige tijd*

1.1 Aanleiding van het onderzoek

Tussen 1996 en 2004 heeft de Werkgroep Appèlbergen (Groningen) onderzoek verricht en onderzoek laten verrichten naar 16 vermiste slachtoffers van de Meistaking van 1943.

De werkgroep bestond uit de historici Robert Boxem en Peter de Jong, en mijzelf. Eén van de vermiste slachtoffers is mijn oom. Ik ben dus nabestaande.

In de Meistaking van 1943, de tweede grote staking tijdens de Tweede Wereldoorlog, werden 60 onschuldige burgers uit de provincies Friesland, Groningen en Drenthe gefusilleerd door de Duitse bezetters. Van 34 slachtoffers werden de lichamen door de bezetters meegenomen en ‘op een onbekende plaats’ begraven. Dit, om de stakende bevolking extra te intimideren en weer in het gareel te dwingen. Een half jaar na de bevrijding zijn 19 van deze slachtoffers in een massagraf in militair oefenterrein de Appèlbergen (Haren, Groningen) gevonden. Van hen werden er 18 geïdentificeerd en in hun woonplaats herbegraven. De 19e werd als ‘onbekende’ herbegraven. De andere 16 bleven vermist.

In bijlage 1 worden alle 34 slachtoffers genoemd en beschreven.

Sinds 1993 is de Appèlbergen als natuurgebied eigendom van Staatsbosbeheer.

Het was bij enkele instanties al vanaf 1948-1949 bekend dat de 16 vermiste slachtoffers daadwerkelijk door de bezetters waren omgebracht, en dat alle 16 vermisten in de Appèlbergen begraven moesten liggen. Dit werd vernomen uit getuigenverklaringen tijdens de naoorlogse berechting van de Duitse en Nederlandse daders.

De meeste families van de vermisten leefden echter decennialang in onzekerheid over het al dan niet in leven zijn van hun vermiste familielid, en over de verblijf- of begraafplaats. Ook tastten zij in het duister over wat er precies was gebeurd voor, tijdens en na de verhoren van hun gearresteerde familielid.

In 1949 en tussen 1985 en 1993 is geprobeerd de graflocaties van de 16 vermisten te vinden. We wilden als Werkgroep Appèlbergen nog één goed voorbereide poging ondernemen om de vermissingen tot op de bodem uit te zoeken en waardig af te sluiten. Een belangrijk onderdeel van onze onderzoeken was het gedetailleerd reconstrueren van de gebeurtenissen rond de staking, de executies, de opgravingen van 1945 en de verschillende onderzoeken en het bundelen van alle beschikbare authentieke documenten en verslagen. Na deze reconstructie en bundeling kon de graflocatie worden aangewezen. Deze bevindt zich in een moerassig gedeelte van de Appèlbergen, het Grote Veen.

Omdat het Grote Veen de laatste decennia vanwege de verhoogde waterstand zeer moeilijk begaanbaar is, kon in 2003 slechts een kwart van de door de werkgroep aangewezen locatie worden onderzocht door Archeologisch Adviesbureau RAAP en de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht. De lichamen van de vermisten zijn tijdens dit beperkte bodemonderzoek niet gevonden.

Een samenvatting van het onderzoek, dat tussen 1996 en 2004 plaatsvond, vormt bijlage 2.

De werkgroep nam in april 2003 het initiatief tot het verspreiden van deels vertrouwelijke archiefdocumenten en informatie onder de nabestaanden van de 16 vermisten. Deze documenten bestonden uit Processen Verbaal van Vermissing (1945-1949), Duitse-, Politie-, Justitiële- en gemeentedocumenten (1943-1950) en overzichten van de door de werkgroep verzamelde en samengevoegde informatie. De Werkgroepleden waren van mening dat de families de beschikking

moesten kunnen hebben over informatie over hun vermiste familielid, en dat deze informatie, die al meer dan een halve eeuw in archieven lag, niet in deze archieven moest blijven liggen.

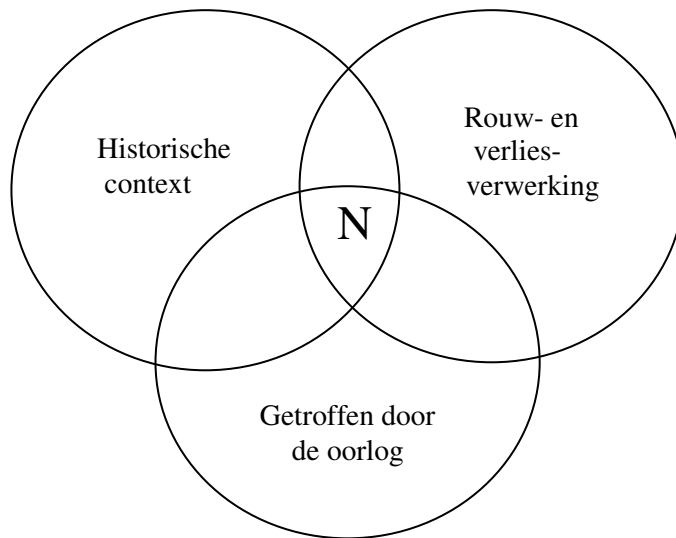
We vroegen ons als werkgroepleden af of de nabestaanden van het bestaan van de documenten afwisten. De ervaring had geleerd dat dat niet het geval was. Het niet-verspreiden van het gevonden materiaal werd door ons als ‘achterhouden’ ervaren. Verspreiden was ongevraagd ingrijpen in de levens van de nabestaanden, maar achterhouden óók. Daarom besloten we de documenten tóch te verspreiden.

Tijdens de vele (telefoon)gesprekken tussen werkgroepleden en familieleden van de vermiste slachtoffers bleek de vermissing en het jarenlang ontbreken van informatie zeer grote invloed te hebben (gehad) op het leven van alledag van de nabestaanden. Deze invloed gold in diverse vormen voor alle generaties, jong en oud.

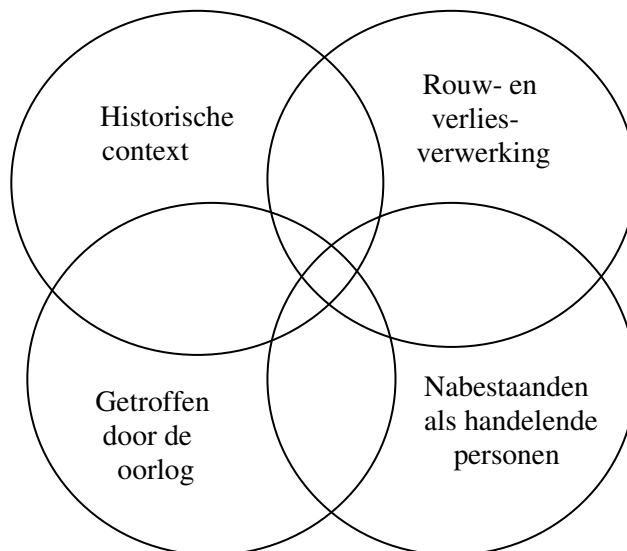
- Unaniem sprak men waardering uit voor het feit dat alles recentelijk zoveel mogelijk tot op de bodem was uitgezocht, dat de families er bij werden betrokken, en dat er een monument was geplaatst bij de plek waar de vermisten volgens gedetailleerde documentstudie moesten liggen. Dit voelde als een enorme erkenning voor hun vermiste familielid én voor henzelf. De verspreide documenten bleken voor een groot deel te beantwoorden aan de ‘bijna schreeuwende’ behoefte aan informatie om grip te krijgen op de gebeurtenissen. Aan de gebeurtenissen kon jarenlang geen plek worden gegeven, omdat voldongen feiten en voldoende informatie ontbraken.
- Men voelde zich erg gekwetst door het feit dat er niet meteen na de bevrijding actief naar hun vermiste familielid is gezocht, en dat men niet op de hoogte is gebracht van alle in de archieven aanwezige informatie. Alsof de vermisten ‘er niet toe deden’.
- De vermissing kon jarenlang niet worden verwerkt, de gebeurtenis was niet ‘af’ en kon geen plek krijgen in het leven van de nabestaanden. De gevolgen waren vrijwel dagelijks voelbaar, soms op de voorgrond, soms meer op de achtergrond.
- Er was ruim een halve eeuw zo weinig informatie. De Meistaking leek een ‘ondergeschoven kindje’ van de Tweede Wereldoorlog, de slachtoffers leken niet te tellen. In boeken en krantenartikelen stonden fouten. De summiere informatie sprak elkaar vaak ook nog tegen.
- Velen stuitten op onbegrip in hun omgeving, omdat ‘het toch al zo lang geleden was’ of omdat ‘je hem niet eens hebt gekend’.
- In de (telefoon)gesprekken gaf vrijwel iedere nabestaande aan zich ‘raar’, ‘uniek’ of ‘eenzaam’ te voelen in zijn of haar beleving van en reacties op de gebeurtenissen en de recente onderzoeken. De opluchting was groot, als in het gesprek naar voren kwam dat in andere families hetzelfde speelde, of dat *iedere* nabestaande zich uniek of eenzaam in zijn of haar reacties en beleving voelde. Verschillende nabestaanden uitten de wens tot uitwisseling, maar gaven tegelijkertijd aan hoe pijnlijk het was om te praten.
- Voor een aantal nabestaanden was het met de verspreiding van informatie en het plaatsen van het monument ‘af’, voor anderen ontbrak nog steeds het keiharde concrete bewijs: het daadwerkelijk vinden en bergen van de lichamen.

Deze door de nabestaanden gedane uitingen vormden de aanleiding tot het onderzoek ‘Dat het zo lang moest duren...’.

De uitingen lijken te wijzen naar een problematiek die het gevolg is van invloeden uit *drie invalshoeken*: de geschiedenis en het verstrijken van jaren, de ervaringen in de Tweede Wereldoorlog, en de verstoorde verwerking die het gevolg is van vermissing. De kaders lijken elkaar te overlappen en te beïnvloeden. Nabestaanden (N) bevinden zich ergens in het gebied dat overlapt wordt door alledrie invalshoeken.

Echter, nabestaanden lijken niet willoze slachtoffers te zijn, wiens totale leven werd en wordt bepaald door een scala aan invloeden. Ze hadden duidelijke meningen over en gevoelens bij die invloeden, waar ze iets mee wilden doen. Ze hadden persoonlijke reacties en verhalen die ze geuit en gehoord wilden hebben. Daarnaast hadden en hebben ze een leven van alledag, dat weliswaar in mindere of meerdere mate beïnvloed werd en wordt door de drie overlappende kaders, maar er zeker niet door werd en wordt *bepaald*. De (wens tot) beïnvloeding gaat ook uit van de kant van de nabestaanden. Dit gegeven corrigeert het schema¹ als volgt:

Ik wilde het volgende onderzoeken:

Wat hield de invloed van de gebeurtenissen op het leven van alledag precies in?

Hoe heeft die invloed kunnen ontstaan?

Zou men iets aan elkaar kunnen hebben?

¹ Een schema kan een kille indruk maken, wanneer het gebruikt wordt met betrekking tot een tragische problematiek zoals die rond de Meistaking. Echter, een schematische weergave maakt de complexiteit van de problematiek in één oogopslag inzichtelijk.

Zou het uitgebreid praten over de gebeurtenissen en de invloed kunnen bijdragen tot erkenning en tot verlichting van de pijnlijke last?

Zou het opluchten als de persoonlijke levensverhalen de instanties, door wie velen zich in de steek gelaten hebben gevoeld, bereiken?

Zou het op schrift stellen van de gebeurtenissen en ervaringen bij kunnen dragen tot het vergemakkelijken van praten in eigen kring?

Zou het verspreiden van de op schrift gestelde gesprekken kunnen bijdragen tot herkenning, erkenning, het verwerken en plaatsen van het gebeurde?

Antwoorden op deze vragen zouden mogelijk bij kunnen dragen tot het helen van wonden bij de nu levende nabestaanden, aan het bekend maken van de problematiek rond langdurige vermissing, en een mogelijke bijdrage kunnen leveren aan hulpverlening aan nabestaanden en achterblijvers na vermissing, op maatschappelijk en wetenschappelijk gebied.

Het onderzoek van 1996-2004 was dus nog niet af. De graflocatie is weliswaar in grote lijnen gemarkeerd. Zoveel mogelijk informatie is onder de betrokken families verspreid. En er is op 3 mei 2004 een monument bij de graflocatie geplaatst met daarop alle namen van de slachtoffers. Maar de nabestaanden bleven nog achter met *hún stem, hún ervaringen, hún verhaal*. Verhalen voor de betrokken families, én verhalen voor de instanties die iets aan de inhoud van de verhalen kunnen hebben of die zich de inhoud van de verhalen ter harte kunnen nemen.

1.2 Doel van het onderzoek

Het doel van het onderzoek is het verkrijgen van inzicht in de invloed van zestig jaar vermissing en onzekerheid op de levens van de nabestaanden, het verkrijgen van inzicht in de verschillende copingreacties op deze vermissing en onzekerheid, en het verkrijgen van inzicht in hoe de regie over het eigen leven vergroot kan worden.

1.3 Beschrijvend, verklarend, interventie

Het onderzoek betreft zowel een beschrijvende als een verklarende studie. Ik beschrijf hoe de vermissing en de onzekerheid zijn ontstaan en welke invloed ze op het leven van de nabestaanden hebben. Daarnaast beschrijf en verklaar ik hoe vermissing, vanwege het ontbreken van voldongen feiten, niet of nauwelijks verwerkt kan worden en verweven raakt met het leven van alledag.

Het onderzoek behelst ook een interventie. Een aantal nabestaanden werd geïnterviewd. Van deze interviews werden verslagen gemaakt. De gebundelde verslagen werden verspreid onder de families van de 16 vermisten en enkele instellingen. Onder andere aan de hand van de reacties op het lezen van de ervaringen van andere nabestaanden ga ik na of (en hoe) lotgenotencontact bij kan dragen in de verwerking van de vermissing.

1.4 Onderzoeksrelevantie

Het onderzoek heeft zowel maatschappelijke als wetenschappelijke relevantie.

De *maatschappelijke* relevantie houdt in dat het onderzoek en de opbrengst ervan kunnen bijdragen aan het vergroten van de kwaliteit van het dagelijkse leven van nabestaanden, en ‘de samenleving’ kunnen stimuleren tot nadenken over de onderzochte problematiek.

De *wetenschappelijke* relevantie is dat het onderzoek en de opbrengst ervan kunnen bijdragen aan de uitbreiding van inzichten in verstoorde rouw- en verliesverwerkingstheorieën, wanneer het gaat om langdurige vermissing en onzekerheid.

1.5 Voor wie is het onderzoeksverslag geschreven?

Ik ben, als familielid van één van de vermiste slachtoffers, *betrokken* bij de door de nabestaanden aangegeven problematiek. Omdat ik voldoende *afstand* tot de problematiek heb kunnen nemen, heb ik

besloten het onderzoek uit te voeren en het onderzoeksverslag ‘Dat het zo lang moest duren....’ te schrijven in het kader van mijn Doctoraalstudie Andragogie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Dit kader geeft een wetenschappelijk karakter aan het onderzoek, en is tevens een controle op de benodigde distantie.

Het onderzoek werd speciaal uitgevoerd, en het onderzoeksverslag werd speciaal geschreven voor de nabestaanden van de vermisten van de Meistaking van 1943 en voor instanties die met de problematiek te maken hebben: o.a. Stichting 1940-1945, Cogis (voorheen ICODO), NIOD, DeVAV, Bergingsdienst van de Koninklijke Landmacht, Oorlogsgravenstichting, Justitie en politie. Daarnaast kunnen andere belangstellenden notie nemen van het onderzoek.

In mijn taalgebruik en woordkeuze richt ik me op een gemiddelde van dit publiek.

1.6 Organisatorisch kader van het onderzoek

Ik heb, zoals ik al aangaf, persoonlijke ervaring met de problematiek. Ik ben dochter van Wiebe de Witte, die op zeventienjarige leeftijd tijdens de Meistaking van 1943 ter dood werd veroordeeld. Deze straf is niet bekrachtigd, maar omgezet in gevangenisstraf. Mijn oom, de negentienjarige broer van mijn vader, is wel gefusilleerd. Samen hadden ze melktransport gesaboteerd, samen werden ze gearresteerd. Mijn vader heeft nooit over de gebeurtenissen kunnen praten, en is overleden toen ik net 18 jaar oud was.

Doordat ik de ‘erfenis’ dusdanig heb doorleefd en verwerkt, heb ik leren omgaan met betrokkenheid en distantie. Daarnaast heb ik acht jaar lang een actieve rol vervuld in het Appèlbergen-onderzoek door de Werkgroep Appèlbergen. Alle onderzoeksverslagen, reconstructieverslagen en documentenoverzichten van de werkgroep kwamen van mijn hand. Mijn plaats in het onderzoek is dus uitgesproken. Mijn rol is zowel subjectief (ik ben één van hen, dus ‘ze begrijpt ons’ en ‘is te vertrouwen’) als objectief (ik doe onderzoek). Om deze rol zo transparant mogelijk te maken heb ik mijn persoonlijke verhaal op papier gezet en als laatste hoofdstuk in de onder de families verspreide interviewbundel opgenomen (bijlage 3, verhaal 19, van dit onderzoeksverslag). Om de objectiviteit te allen tijde te waarborgen heb ik een feedback-groep georganiseerd:

- Drs. Robert Boxem, historicus, lid Werkgroep Appèlbergen, voormalig coördinator van de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen en voormalig medewerker van Stichting 1940-1945. Hij heeft tien jaar ervaring in het houden van interviews met oorlogsgetraumatiseerden in het kader van WUBO- en WUF-regelingen.
- Drs. Peter de Jong, historicus, lid Werkgroep Appèlbergen en voormalig coördinator van de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen.
- Dhr. Paul Engberts. Hij heeft dertig jaar ervaring in begeleiding in rouw- en verliesverwerking na overlijden.

Daarnaast zijn voor feedback gesprekken gevoerd met Dhr. Piet van Beek, coach in zingeving na vermissing, Drs. Tineke Legger, psychologe en eerste en tweede generatie oorlogsgetroffene, Mw. Anita Timmer, coach in verliesverwerking en Dhr. Dirk Docter, secretaris Documentatiegroep ‘40-‘45.

1.7 Opzet van het onderzoeksverslag

Hoofdstuk 2 beschrijft de probleemstelling, de onderzoeksvragen, de vraagstelling en de in het onderzoeksverslag gehanteerde begrippen.

De hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 vormen samen een beschrijvend gedeelte. In de hoofdstukken 3, 4 en 5 wordt de context omschreven, waarin de door nabestaanden geuite gevoelens hun oorsprong vinden. Deze context wordt gevormd door drie kaders, die elkaar overlappen en beïnvloeden. Ze worden in de hoofdstukken *onderscheiden*, om de complexiteit van de context meer inzichtelijk te maken. Deze kaders beïnvloeden het leven van alledag van de nabestaanden in meerdere of mindere mate. De beïnvloeding die van de nabestaanden zelf kan uitgaan wordt in het zesde hoofdstuk beschreven. In hoofdstuk 3 worden de Meistaking en de eerste naoorlogse tijd beschreven.

Hoofdstuk 4 beschrijft theorieën over traumaverwerking, verliesverwerking en verstoorde rouw- en verliesverwerking. Ook deze theorieën dragen bij tot het begrijpen van de door de nabestaanden aangegeven problematiek.

In hoofdstuk 5 wordt beschreven welke invloed ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog en de Meistaking op getroffen en hun kinderen kunnen hebben.

Hoofdstuk 6 beschrijft de nabestaanden als autonome, actief handelende personen. Theorieën van Anthony Giddens en Paul Ricoeur worden in dit hoofdstuk beschreven.

Hoofdstuk 7 beschrijft hoe het onderzoek methodologisch is opgezet.

In hoofdstuk 8 worden de resultaten geanalyseerd.

Tot slot worden in hoofdstuk 9 conclusies geformuleerd.

Bijlage 1 bevat de beschrijving van de 34 slachtoffers van de Meistaking van 1943 in de provincies Friesland, Groningen en Drenthe. Van hen zijn er 19 gevonden en 18 geïdentificeerd.

In bijlage 2 wordt een overzicht gegeven van het onderzoek van 1996-2004 door de Werkgroep Appèlbergen.

De levensverhalen, verteld door 26 nabestaanden van de 16 vermisten, vormen bijlage 3. Deze verhalen zijn reeds gebundeld en verspreid onder de betrokken families. Deze bijlage wordt alleen toegevoegd aan de versie van het onderzoeksverslag, dat bedoeld is voor de Rijksuniversiteit Groningen en instellingen die met de problematiek te maken hebben: Stichting 1940-1945, Cogis (voorheen ICODO), NIOD, Justitie, enzovoort. De nabestaanden hebben hun levensverhalen verteld met *dit* publiek voor ogen.

In bijlage 4 worden de reacties op de bundel beschreven.

Tot slot wordt literatuur vermeld.

2. Probleemschets, onderzoeksvragen, vraagstelling en begrippen

*Ieder moment van zoeken
is een moment van vinden
Paulo Coelho*

2.1 Probleemschets

Zelfs na zestig jaar leefden de nabestaanden nog met de gevolgen van wat er in de Meistaking van 1943 was gebeurd. Ze hadden daar grote problemen mee. Er was decennialang een grote behoefte aan informatie, en die informatie ontbrak. De summier informatie die beschikbaar was, bevatte onjuistheden en tegenstrijdigheden.

Daardoor konden nabestaanden het gebeurde nauwelijks verwerken, had men het akelige gevoel dat de slachtoffers er niet toe deden, en ervoeren nabestaanden een gebrek aan erkenning van hun vermiste familielid. En dat gevoel groeide met de jaren.

Het niet kunnen verwerken leidde ertoe dat de gebeurtenissen recent bleven en verweven bleven met het leven van alledag. Velen stuitten op onbegrip in hun omgeving omdat 'het al zo lang geleden was' en men voelde zich eenzaam in de beleving van de gebeurtenissen en de reacties op die gebeurtenissen.

2.2 Onderzoeksvragen

De onderzoeksvragen zijn:

1. Wat is de invloed van de *vermissing en de onzekerheid over de gebeurtenissen* op de levens van de nabestaanden van verschillende generaties?
  - hoe is de vermissing ontstaan?
  - hoe is de onzekerheid ontstaan?
  - hoe kon die zo lang voortduren?
  - wijkt de invloed van vermissing af van de invloed van andere traumatische gebeurtenissen op het leven van alledag van getroffenen?
  - op welke manier?
  - en hoe komt dat?
2. Op welke manier(en) en in welke mate hebben nabestaanden geprobeerd in deze onzekerheid de *grip op het eigen leven* zo groot mogelijk te houden of te maken?
  - wat lag redelijkerwijs in hun vermogen?
  - welke beperkingen waren er?
3. Kan *lotgenotencontact* in deze specifieke situatie bijdragen aan het vergroten van de regie over het eigen leven?
  - zo ja, hoe zou dit lotgenotencontact er dan uit moeten of kunnen zien?

2.3 Voorlopige vraagstelling

De voorlopige vraagstelling luidt:

'Hoe kan de regie over het eigen leven in een situatie van langdurige vermissing en onzekerheid door en voor nabestaanden zo veel en zo passend mogelijk worden bevorderd?'

2.4 Begripsdefinities

De volgende begripsdefinities worden in het onderzoek gehanteerd:

- De *Meistaking* is de tweede grote staking tijdens de Tweede Wereldoorlog. De staking was massaal, wild en ongeorganiseerd, en werd vooral in het noorden van Nederland (Friesland, Groningen, Drenthe) bloedig onderdrukt. De staking duurde van 1 mei 1943 tot en met 6 mei 1943 (Van der Horst, 1993). In Friesland wordt de Meistaking meestal *Melkstaking* genoemd, omdat

tijdens de acties door de stakers veel melkbussen in sloten en over straten werden geleege (Wijbenga, 1970).

- Het *Standgericht* of standrecht is een buitengewoon snelle berechting door militaire rechters. Zij berechten zowel militairen als burgers, en geven als regel de doodstraf door de kogel of de strop. Het standrecht wordt op grond van een ernstig dringend gevaar geproclameerd. De Nederlandse wetgeving kent het standrecht niet (Van Dale Woordenboek).
- De Oorlogsgravenstichting omschrijft *oorlogsslachtoffers* als militairen van de Nederlandse krijgsmacht die na 9 mei 1940 zijn gevallen en Nederlandse burgers die, hetzij metterdaad de vijand bestrijdende dan wel tengevolge van hun handelingen of houding tegenover de vijand, het leven hebben verloren. Ook militairen en burgers, die door de overheid zijn uitgezonden en omgekomen tijdens humanitaire en/of vredesmissies, vallen onder deze beschrijving (OGS, 2005²).
- Onder *oorlogsgetraumatiseerden* worden getroffen en verstaan, die een schokkende oorlogsgebeurtenis hebben meegemaakt, die ze niet kunnen verwerken en die invloed heeft op het leven van alledag. *Secundair getraumatiseerden* hebben de gebeurtenis zelf niet meegemaakt, maar zijn grootgebracht door oorlogsgetraumatiseerde ouders, waardoor zij indirect beschadigd zijn geraakt door de schokkende oorlogsgebeurtenis (Begemann, 1992).
- Met de *eerste generatie oorlogsgetroffenen* worden de mensen bedoeld die voor of in de Tweede Wereldoorlog geboren zijn. *Jonggetraumatiseerden* zijn kinderen die in hun kindertijd schokkende oorlogservaringen hebben doorstaan. De *naoorlogse generatie* wordt gevormd door de mensen die na de bevrijding zijn geboren bij oorlogsgetroffen ouders (Begemann, 2001).
- Met *vermissing* wordt bedoeld dat de (lichamen van) de slachtoffers zijn verdwenen. De achterblijvers en/of nabestaanden tasten volledig in het duister over de toedracht van de gebeurtenissen, die leidden tot de vermissing: actief of passief verzet, willekeur, arrestaties, verhoren, vonnissen, deportatie, het al dan niet in leven zijn van het vermiste familielid en het graf of de verblijfplaats van het slachtoffer (Dekker, 2003).
- *Secundaire victimisatie* houdt in dat slachtoffers voor de tweede keer slachtoffer zijn geworden. Eerst door de traumatische gebeurtenis, daarna door het ontbreken van passende opvang en de mogelijkheden om de gebeurtenis te verwerken (Begemann, 1991).
- *Regie* wordt gedefinieerd als het zelf vorm geven aan het eigen leven, zodat met het eigen leven als autonoom, passend en waardevol ervaart (Giddens en Ricoeur, hoofdstuk 6).

---

² Website Oorlogsgravenstichting, geraadpleegd in 2005.

3. Schets van de historische context

*Het eerste slachtoffer in de oorlog
is meestal de waarheid*

Om de huidige problematiek en onvrede te kunnen begrijpen, beschrijf ik de historische context waarin deze huidige gevoelens en reacties hun oorsprong vinden: de Meistaking, de vermissing, de jarenlange onzekerheid, de eerste chaotische naoorlogse jaren, de berechting van de daders, het zoeken naar graven, de beschikbaarheid van archieven en literatuur als mogelijke informatiebronnen en een korte schets van de start van hulpverlening aan oorlogsgetroffenen.

De informatie wordt zoveel mogelijk in een tijds kader geplaatst, om inzicht te krijgen in *wanneer welke* informatie bekend werd of kon worden bij *wie*.

In de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog kreeg de Meistaking een marginale plaats. De reden hiervoor is dat de Meistaking niet duidelijk paste binnen het aanvankelijk geldende gepolariseerde verzetsbeeld van goed versus fout, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Februaristaking en de Spoorwegstaking (Bouman, 1950; De Jong, 1975).

Publicaties bevatten veel onjuistheden en tegenstrijdige informatie. De Meistaking leek onbelangrijk, het vermiste familielid leek onbelangrijk, en zélf leken de nabestaanden nergens terecht te kunnen met hun vragen en hun verhalen. Niet in de laatste plaats hadden en hebben nabestaanden problemen met instanties, zoals politie en gemeenten, door wie ze zich met hun uitgesproken of stilzwijgende vraag naar informatie in de steek gelaten voelden.

Eerst geef ik een korte schets van 'de veranderende tijdgeest' (3.1). Vervolgens wordt beschreven wat er gebeurde tijdens de Meistaking van 1943 en welke plaats de Meistaking had in de Tweede Wereldoorlog (3.2). Daarna wordt omschreven hoe er na de bevrijding met vermissing, berechting, informatievoorziening en hulpverlening werd omgegaan (3.3). Vervolgens beschrijf ik welke wegen nabestaanden ter beschikking stonden als ze zelf wilden achterhalen wat er met hun vermiste familielid was gebeurd (3.4). Ik besluit het hoofdstuk met een korte schets van hoe in de loop der jaren aan de hulpverlening aan nabestaanden vorm werd gegeven (3.5). Het hoofdstuk wordt met een samenvatting afgesloten (3.6).

Thema's, die door de nabestaanden worden aangegeven worden in hoofdstuk 8 tegen de achtergrond van deze historische context (hoofdstuk 3), een theoretische oriëntatie op trauma-, rouw- en verliesverwerking (hoofdstuk 4) een oriëntatie op de problematiek van oorlogsgetroffenen en hun kinderen (hoofdstuk 5) en theorieën over mensen als autonome handelende personen (hoofdstuk 6) afgezet en geanalyseerd.

3.1 De veranderende tijdgeest, een zeer korte schets

In de afgelopen zestig jaar is de Nederlandse samenleving enorm veranderd. Ik beschrijf heel kort enkele veranderingen, die zich in de afgelopen zestig jaar hebben voorgedaan. De schets is uiteraard verre van volledig.

Technische ontwikkelingen volgden elkaar in de eerste decennia na de bevrijding in snel tempo op. Mede daardoor steeg de welvaart onder de bevolking. Er werd een stelsel van sociale wetten ingevoerd, waardoor de zwakkeren in de samenleving financieel konden worden ondersteund. Scholing van een bredere groep werd vanzelfsprekender en meer bereikbaar.

Geslotenheid in de samenleving verschoof langzaam naar openheid. Steden werden in de loop der jaren groter, plattelandsgemeenschappen vielen uit elkaar. Ook de gesloten gezinnen, met een duidelijke taakverdeling en plaatsbepaling van de gezinsleden, veranderden in de loop der jaren naar openheid. De verhoudingen lagen minder vast, er werd meer gepraat en onderhandeld. Ook de aanvankelijk in de samenleving aanwezige hiërarchieën vervlachten met het verstrijken van de decennia. Daarnaast brokkelde de verzuiling af.

Aan het eind van de jaren '60 vond een emancipatiegolf plaats. Deze zorgde voor een grote mentaliteitsverandering, en werd er tevens door veroorzaakt. Mensen werden mondiger. Ze kwamen

meer op voor hun belangen en eisten meer antwoorden op hun vragen. En die antwoorden werden steeds bereikbaarder. Informatie werd langzamerhand meer openbaar, meer bereikbaar en meer toegankelijk. De emancipatiegolf uitte zich ook in het streven van mensen ruimte te eisen voor eigen ervaringen, eigen beleving en de wens zelf aan het eigen leven gestalte te geven. Vanuit dit streven werden halverwege de jaren '70 de eerste lotgenotengroepen geformeerd rond gedeelde thema's of gedeelde problematiek.

Technische ontwikkelingen hadden grote invloed op het leven van alledag. Rond de jaren '50 beschikten de meeste gezinnen over een radio. Slechts een enkeling had een auto of een televisie. Reizen was ongebruikelijk, zelfs een rit naar 'de grote stad' was al een uitzondering. De vanzelfsprekende geslotenheid, het ontbreken van technische mogelijkheden en financiële armslag waren hier debet aan. Dit veranderde gestaag. Halverwege de jaren '60 konden de meeste gezinnen een televisie en een telefoon aanschaffen, en in toenemende mate een auto. Reizen, informatievoorziening en uitwisseling werden door deze ontwikkelingen enorm uitgebreid. De uitvinding van kopieersystemen heeft grote invloed gehad op informatievoorziening. Tegen 1950 werd in de Verenigde Staten het eerste kopieersysteem uitgevonden. Pas vanaf de jaren '70 werden kopieersystemen op groter wordende schaal in organisaties in Nederland gebruikt. Computers, e-mail en internet zijn uitvindingen van de laatste decennia. Deze technieken en media hebben vermenigvuldiging en verspreiding van informatie nog eenvoudiger gemaakt. Er was in de geschetste zestig jaar geen sprake van lineaire beïnvloeding. Alle ontwikkelingen beïnvloedden elkaar wederzijds.

3.2 De Meistaking van 1943

In de Tweede Wereldoorlog hebben drie grote stakingen plaatsgevonden: de Februaristaking, de Meistaking en de Spoorwegstaking.

Al vanaf de zomer van 1940 vonden kleine plaatselijke stakingen plaats, zoals in november 1940 door de studenten van Leiden en Delft tegen het ontslag van Joodse docenten. De eerste grote staking was de Februaristaking van 1941, tegen de eerste massale razzia op joden van 22 en 23 februari. Deze vond vooral in Amsterdam en omgeving plaats.

De Meistaking van 1943 is de tweede grote staking, en de enige landelijke en door de bevolking zélf ontketende staking in de Tweede Wereldoorlog.

De derde en laatste grote staking was de Spoorwegstaking van 1944, op 17 september 1944 door de naar Londen uitgeweken regering uitgeroepen en als opdracht gegeven aan de directie van de Nederlandse Spoorwegen.

3.2.1 Aanleiding en start van de staking

De Meistaking kwam volslagen onverwacht, maar niet zonder aanleiding.

Al in de eerste maanden van 1943 nam de spanning, waaronder het Nederlandse volk leefde, toe. De bezetters kregen met steeds grotere moeilijkheden te kampen, zoals de nederlaag in Stalingrad en de bombardementen op Berlijn in januari van dat jaar. Al snel ontstond in Duitsland een nijpend tekort aan arbeidskrachten, waardoor de bezetters bezet gebied 'uitkamden' om zoveel mogelijk werknemers te vergaren, waarbij razzia's niet werden geschuwd. Maar ook de regels werden strenger. Ontslagen en aanstellingen werden gecontroleerd, en voor alle studenten van universiteiten en hogescholen gold vanaf 11 maart 1943 een nieuwe maatregel: studenten moesten een loyaliteitsverklaring tekenen waarin ze zich verplichtten na hun studie een jaar in Duitsland te gaan werken.

De geallieerden wonnen terrein in Noord-Afrika en de Russen maakten aan het Oostfront vorderingen (Bouman, 1950). De economische druk op het Nederlandse volk nam langzaam toe. Alle reserves, ook uit Nederland, werden ingezet voor de totale oorlog. De levensstandaard daalde en steeds grotere groepen mannen werden gedwongen om in de Duitse oorlogsindustrie te gaan werken. De ontevredenheid van de Nederlandse bevolking nam toe, en tegelijkertijd ook de hoop op een snelle overwinning door de geallieerden. De bezetters verwachtten een snelle invasie. Daarom wilden ze de militair opgeleide en getrainde mannen, die zich bij de invasie onmiddellijk achter de geallieerden zouden scharen, zo gauw mogelijk buiten de samenleving plaatsen (Van der Horst, 1993).

De toenemende verplichte tewerkstelling van gewone burgers stuitte in de loop van de lente van 1943 op veel verzet bij de Nederlandse bevolking. Al vanaf november 1942 werd door de bezetter gedacht

aan het inzetten van voormalige militairen voor de *Arbeitseinsatz*. Immers, er waren 300.000 Nederlanders krijgsgevangen genomen na de capitulatie in 1940, en de meesten hadden ‘groot verlot’ gekregen, in afwachting van nadere maatregelen. De bezetters gingen er van uit dat inzet voor arbeid in Duitsland als ‘nadere maatregel’ billijk gevonden zou worden (Van der Horst, 1993).

De tekst van de proclamatie van Generaal Friedrich Christiansen, de militaire bevelhebber in Nederland, rolde aan het begin van de middag van donderdag 29 april 1943 uit de telexen van de redacties van alle Nederlandse dagbladen. De tekst was door Hitler persoonlijk goedgekeurd, en moest via aanplakbiljetten en dagbladen worden verspreid. Het bericht bevatte de aankondiging dat alle leden van het voormalig Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap werden weggevoerd.

‘...Reeds in Mei 1942 moesten derhalve de voormalige beroepsofficieren opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd. De Duitse weermacht heeft sindsdien bijna een vol jaar laten verstrijken in de afwachting dat deze duidelijke waarschuwing zou worden verstaan. In feite hebben echter afzonderlijke leden van het voormalige Nederlandse leger door hun vijandig gedrag telkens opnieuw het vertrouwen dat bij hunne vrijlating in hen werd gesteld, geschonden. Dit misbruik van een volkomen vrijwillig teruggeschonken vrijheid wordt thans niet langer meer geduld. De Wehrmachtsbefehlhaber in den Nederlanden beveelt derhalve, dat de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd. Hij zal de betrokken personen in de dagbladpers tot persoonlijke aanmelding oproepen. Wie aan de oproep van de Wehrmachtsbefehlhaber geen gevolg geeft of tracht zich op andere wijze aan de krijgsgevangenschap te onttrekken, moet op de strengste maatregelen rekenen. Dit geldt eveneens voor personen, die de betrokkenen bij dergelijke pogingen ondersteunen. Allen, die thans in krijgsgevangenschap moeten terugkeren, hebben dit uitsluitend aan de ophitsers te danken, die door hun misdadig gedrag deze maatregel noodzakelijk maken.’

Op welke maatregelen men bij weigering kon rekenen, werd aanvankelijk niet vermeld. Pas op 1 mei 1943 werd in het ‘Decreet betreffende de afkondiging van het Politiestandrecht voor het bezette Nederlandsche gebied’ de doodstraf genoemd (Bouman, 1950).

In Hengelo werd de proclamatie, na het ontvangen van de telex, op 29 april om half twee voor het raam van drukkerij Smit opgehangen. De schafttijd liep net ten einde. De arbeiders van machinefabriek Stork liepen langs de drukkerij terug naar de fabriek, toen hun aandacht door de getoonde proclamatie werd getrokken. Op dat moment besloot men spontaan het werk niet te hervatten en ontstond een wilde staking. Die verspreidde zich snel over heel Twente en breidde zich vanaf 30 april, toen de proclamatie in de dagbladen verscheen, in een rap tempo over de rest van Nederland uit. In Amsterdam en omstreken bleef het vrij rustig. De Februaristaking van 1941, en het bloedig neerslaan ervan door de bezetters, lag nog vers in het geheugen van de bevolking van dat gebied (Van der Horst, 1993).

De Meistaking was massaal, wild en ongeorganiseerd. Er waren geen vooraf opgezette plannen. Overal namen mensen spontaan de leiding, of riepen ze spontaan op tot staking. Vooral via telefoonverkeer tussen bedrijven, van mond tot mond en via pamfletten werden de berichten en oproepen tot staking doorgegeven.

3.2.2 Standrecht

De bezetters konden het spontane karakter van de grootscheepse staking maar moeilijk geloven, en vermoedden vooropgezette plannen en ondergrondse netwerken. De SS'er Hans Rauter, *Höhere SS- und Polizeiführer* en *Generalkommissar*, benoemde onmiddellijk na het uitbreken van de staking een aantal *Bereichskommandeure*, meest officieren van de *Grüne Polizei*. Zij kregen de opdracht om de staking met alle middelen de kop in te drukken. Voor de drie noordelijke provincies werd Majoor Johann Gerhard Mechels van het 28e *Regiment der Grünen Polizei* benoemd tot *Bereichskommandeur*. Hij kreeg de beschikking over één bataljon, en ook de Nederlandse politie kwam onder zijn bevel. Het bureau van Mechels werd gevestigd in de voormalige Herensociëteit aan de Grote Markt te Groningen, dat binnendoor vanuit het Scholtenshuis, het hoofdkwartier van de SD te Groningen, te

bereiken was. Daarnaast werd door Rauter in het gebied van iedere *Bereichskommandeur* een *Standgericht* geïnstalleerd (RPG, 1996³).

Het *Standgericht* of standrecht is een buitengewoon snelle berechting door militaire rechters. Zij berechten zowel militairen als burgers, en geven als regel de doodstraf⁴ door de kogel of de strop. Het standrecht wordt op grond van een ernstig dringend gevaar geproclameerd. De Nederlandse wetgeving kent het standrecht niet (Van Dale Woordenboek).

Voorzitter van het noordelijke *Standgericht* werd Dr. Hans Wendt, voorzitter van het *Polizeigericht* te Hamburg en *Chefrichter der SS*. Hij kreeg als bijzitters een tolk, een aanklager en een verdediger. De voorzitter van het standrecht moest na iedere *Standgericht*-zitting *Tadbestand*, *Urteil* en *Urteilsgründe* onmiddellijk per telex aan Rauter melden: wat had de gearresteerde gedaan, welke straf kreeg hij daarvoor, en op welke grond kreeg hij die straf. Het vonnis moest vervolgens door Rauter worden bekrachtigd, wilde het uitgevoerd kunnen worden. Als Rauter het vonnis fiat gaf, werd de veroordeelde ter beschikking van de *Bereichskommandeur* gesteld, die het vonnis liet voltrekken (RPG, 1996).

Op 30 april werd het *Polizei-Standgericht* ingesteld in Overijssel, Limburg, Noord-Holland en Gelderland. Op 1 mei werd dit standrecht uitgebreid naar heel Nederland (Bouman, 1950).

De politie kreeg de nadrukkelijke opdracht om zonder pardon op iedere samenscholing raak te schieten en op grote schaal arrestaties te verrichten. Rauter voegde er met nadruk aan toe dat niet op vrouwen geschoten mocht worden (De Jong, 1975).

Gearresteerden werden onder bedreiging van vuurwapens en onder veel geschreeuw gemaand namen te noemen van anderen, die aan de werkweigeren of aan acties hadden meegedaan, waarna ook de genoemde personen werden gearresteerd. Samenscholing, werkweigeren, pamfletverspreiden en wapenbezit waren redenen om standrechtelijk veroordeeld te worden tot de doodstraf. Ook werd de avondklok ingesteld, wat inhield dat tussen 20.00 uur en 6.00 uur niemand zich op straat mocht vertonen. Vanaf 5 mei gold de avondklok tussen 21.00 uur en 4.00 uur (De Jong, 1975).

Voor de drie noordelijke provincies werd het *Standgericht* op zaterdag 1 mei 1943 in het Scholtenshuis te Groningen ingesteld. Het eerste slachtoffer, Jogchum van Zwol, werd die middag om 15.00 uur gearresteerd, omdat hij bij aanhouding een boksbeugel bij zich bleek te hebben. Dezelfde avond is hij om 21.10 uur gefusilleerd op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen (RIOD, 1990⁵). Zijn naam werd als enige naam op het eerste hardroze aanplakbiljet vermeld, dat op zondag 2 mei in de noordelijke provincies werd verspreid en opgehangen. De dreiging met de doodstraf bleek dus wáár te worden gemaakt, nadat er in de al drie jaar durende Tweede Wereldoorlog tot dat moment in de noordelijke provincies nog geen doodstraffen waren uitgesproken. Die zondag ontstond het besef bij de Nederlandse bevolking dat de bezetters tot het uiterste zouden gaan en dat de stakingen in een bloedbad zouden eindigen (Van der Horst, 1995).

Op zaterdag 1 mei waren al enkele mensen ‘op patrouille’ doodgeschoten. Zij hadden zich schuldig gemaakt aan bijvoorbeeld samenscholing, en werden ter plekke gefusilleerd. Hun lichamen werden op straat achtergelaten.

In Friesland werd zaterdagavond en zondag nog hevig actie gevoerd op het platteland. Omdat in die provincie de aflevering van melk aan de melkfabrieken grootschalig werd gesaboteerd door de melkbussen op straat en in sloten te legen, wordt de staking in Friesland wel de Melkstaking genoemd (Wijbenga, 1970).

De vele gearresteerden werden in fabrieken, scholen of overheidsgebouwen in of nabij hun woonplaatsen verhoord. In Friesland alleen al werden 192 arrestaties verricht. Van hen kwamen 146 snel weer vrij (Huizinga, 1996). Enkelingen werden naar het Scholtenshuis in Groningen gebracht. Ieder

³ Archief Regiopolitie Groningen, geraadpleegd in 1996.

⁴ De doodstraf was sinds 1870 afgeschaft in Nederland.

⁵ Archief RIOD, door Cees Corts geraadpleegd in 1990. De informatie is afkomstig van de telexberichten tussen het *Standgericht* en Rauter. Na de bevrijding konden niet alle telexen worden bemachtigd door RIOD-medewerkers. Corts' moeder was bevriend met de moeder van één van de vermiste slachtoffers van de Meistaking van 1943, Will van Rossum. Het waren hartsvriendinnen en de kinderen noemden hen tante. Corts' tante kon geen rust vinden omdat haar zoon nooit was gevonden. Corts beloofde haar na zijn pensionering (eind 1985) op zoek te gaan naar het graf van haar zoon, en hem te laten herbegraven bij zijn vader. De informatie die door Corts is verzameld, en de onderzoeken die door hem zijn geïnitieerd, waren erg belangrijk voor de latere onderzoeken door de Werkgroep Appèlbergen.

doodvonnis werd per telex aan Rauter in Den Haag voorgelegd, en bekrachtigd na telefonische toestemming. Zo kon het gebeuren dat bijvoorbeeld op maandag 3 mei vijf van de acht doodvonnissen niet werden goedgekeurd en omgezet werden in gevangenisstraf (RIOD, 1990).

De meeste stakers besloten op maandag 3 mei weer aan het werk te gaan. Op enkele plaatsen in Friesland werd doorgestaakt tot 4 of 5 mei (Wijbenga, 1970).

Het *Standgericht* verhuisde op dinsdag 4 mei om 14.30 vanuit Groningen naar het Oud Burger Weeshuis te Leeuwarden, het hoofdkwartier van de SD aldaar. In Groningen liepen echter nog enkele vonnissen. Niet Richter Wendt, maar *Hauptsturmführer* Friedrich Bellmer, tweede man van het Scholtenshuis na SD-chef en *SS-Sturmabführer* Bernhard Georg Haase, berichtte daarom die avond vanuit het Groninger Scholtenshuis namens het *Standgericht* aan Rauter dat de doodvonnissen van acht gearresteerden om 16.05 en 18.45 uur waren voltrokken (RIOD, 1990).

Vanuit het *Standgericht* in Leeuwarden werden nog vier vonnissen bekrachtigd en voltrokken op de schietbaan van het Kalverdijkje. Het Kalverdijkje lag ten noordoosten van Leeuwarden, en was destijds militair oefenterrein (RPG, 1996).

Het *Standgericht* veroordeelde haastig en willekeurig een aantal arrestanten ter dood, en de bevolking werd onmiddellijk van deze voltrokken vonnissen op de hoogte gebracht via krantenberichten en hardroze aanplakbiljetten. De arrestaties en vonnissen waren bijna allemaal volstrekt willekeurig. Er werd niet gekeken naar de aard en de omvang van het 'vergrijp'. Iemand die wat hand- en spandiensten tijdens de opstootjes had verricht, of alleen maar had staan toekijken, kon als *Kommunistischer Aufhetzer* worden veroordeeld. De vonnissen bestonden uit doodstraf of onmiddellijke deportatie naar een tuchthuis of kamp. Anderen werden onverwacht weer op vrije voeten gesteld. Tussen de arrestatie en het vonnis zaten meestal slechts enkele uren.

Een aantal gearresteerden gaf uitgebreid uitleg over hun daden, volledig overtuigd van het goede en zinvolle van hun acties. Zij moesten hun getuigenissen met de doodstraf bekopen (OVMG, 1996⁶).

Rauter verklaarde later dat het niet belangrijk was dat de juiste man werd doodgeschoten, maar dat er op het juiste moment doden vielen (Niemeijer, 1983⁷).

In heel Nederland werden tijdens de Meistaking in totaal 116 doodvonnissen uitgesproken. Rauter bekrachtigde 80 daarvan. In 36 gevallen verleende hij gratie. Dat deed hij echter pas vanaf maandagmiddag 3 mei. In enkele gevallen waarin gratie verleend was, werd wél in de pers vermeld dat de veroordeelden gefusilleerd waren, om de bevolking extra te intimideren (De Jong, 1975).

In de drie noordelijke provincies werden in het *Standgericht* 30 doodvonnissen⁸ uitgesproken door voorzitter Wendt, 17 daarvan werden door Rauter bekrachtigd, en aan 13 veroordeelden werd gratie verleend in de vorm van gevangenis- of tuchthuisstraf (OVMG, 1996; RPG, 1996; RIOD, 1990).

In Marum werden op last van *Bereichskommandeur* Mechels 16 onschuldige burgers geëxecuteerd. De jonge vrouw Grietje Dekker werd op haar verlovingsavond, 1 mei, in koelen bloede vermoord. De 34 lichamen van de 17 standrechtelijk geëxecuteerden, van de 16 slachtoffers uit Marum en van Grietje Dekker werden op een onbekende plaats ter aarde besteld.

Op vrijdag 7 mei 1943 werd vanuit het Scholtenshuis per telex een bericht naar Rauter gestuurd over de herindeling van de politietroepen in verband met het beëindigen van de staking (RIOD, 1990). Op 6 mei hadden alle studenten, die de loyaliteitsverklaring van maart 1943 niet hadden ondertekend, zich al moeten melden. Vanaf 7 mei moesten alle mannen tussen 18 en 35 jaar zich beschikbaar houden voor *Arbeitseinsatz* (De Jong, 1975).

Maandag 10 mei 1943 stuurde Mechels een brief naar *Landes-Polizeipräsident* De Boer, met de lijst stakers die in de provincies Friesland, Groningen en Drenthe waren geëxecuteerd of waren gevallen. Hij vermeldde dat de begrafenissen inmiddels hadden plaatsgevonden maar dat de graflocaties niet bekend werden gemaakt. De reden voor deze geheimhouding werd niet genoemd. Hij vroeg in de brief

---

⁶ Archief Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal, geraadpleegd in 1996.

⁷ Niemeijer specificeert dit 'later' niet. Aangenomen wordt dat Rauter de uitspraak heeft gedaan tijdens zijn naoorlogse berechting.

⁸ Er kunnen nog meer onbekrachtigde doodvonnissen zijn uitgesproken. RIOD-medewerkers hebben na de bevrijding niet alle telexen kunnen bemachtigen.

de nabestaanden van de geëxecuteerden en gevallen van dit feit in kennis te stellen. De lijst bevat 54 namen, met geboortedata en geboorteplaatsen⁹ (OVMG, 1996).

Het *Standgericht* werd op 15 mei 1943 officieel opgeheven (De Jong, 1975).

In de derde week van mei 1943 ontvingen de nabestaanden een kort briefje van de burgemeester van hun gemeente, met de korte mededeling:

‘Blijkens bij mij op heden ingekomen mededeling van den Waarnemend Gewestelijk Politiepresident heeft de Kommandeur van het Sicherungsbereich Groningen hem medegedeeld, dat op grond van de regelen van het Politie-Standrecht is doodgeschoten: (naam, geboortedatum, geboorteplaats). De teraardebestelling heeft plaats gevonden doch de plaats daarvan kon niet worden bekendgemaakt. Overeenkomstig het mij gedaan verzoek doe ik U van het overlijden van Uw (zoon, man) hierbij officiële bekendmaking. De Burgemeester van (gemeente).’

De Meistaking kostte landelijk 175 slachtoffers. Van hen vielen 60 in de drie noordelijke provincies: 31 in Groningen, 22 in Friesland en 7 in Drenthe. Van de 60 slachtoffers zijn er 34 lichamen verstoep ‘op een plaats die niet bekend gemaakt werd’, 26 werden ‘op patrouille’ doodgeschoten en achtergelaten.

De 34 slachtoffers, die op de onbekende plaats werden begraven, worden in bijlage 1 genoemd en beschreven. Van hen zijn 16 tot op heden niet teruggevonden.

Elders in Nederland worden nóg 7 slachtoffers van de Meistaking vermist (Van der Horst, 1993).

De Meistaking betekende een ommekeer van de betrekkelijk rustige eerste helft naar de grimmige tweede helft van de Tweede Wereldoorlog. De bevolking had ervaren tot welk optreden de bezetters in staat waren. De motivatie voor verzet was in één week enorm gegroeid. Na de Meistaking profileerden de verschillende (en soms zelfs elkaar beconcurrerende) verzetsgroepen zich in snel stijgende mate. Na de Meistaking lieten de bezetters in toenemende mate hun wrede karakter zien (Niemeijer, 1983). De slachtoffers van de Meistaking waren onbekende en ongeorganiseerde burgerslachtoffers. De grimmige tweede helft van de Tweede Wereldoorlog, de activiteiten van de bezetters én de activiteiten van het verzet in die periode kregen na de bevrijding verreweg de meeste aandacht. Veel getuigenissen werden uitgesproken of op schrift gezet door Joodse overlevenden en leden van de verschillende verzetsgroepen. De massaal omgebrachte Joodse bevolkingsgroep, de bombardementen, de grootschalige razzia’s, de *Arbeitseinsatz*, het Grote Verzet en de verwoestende bevrijding, bleken de gegevens die de meeste mensen het meest bijbleven.

De Meistaking markeerde de ommekeer in de Tweede Wereldoorlog, de 175 gevallen slachtoffers bleven betrekkelijk onbekend.

Tot zover de informatie over de Meistaking uit archieven en literatuur, na zestig jaar terugkijkend met de schat aan informatie die recentelijk beschikbaar kwam en gecombineerd kon worden (Blaak, 1946; Bouman, 1950; Kroes, 1972; Boiten, 1980; Niemeijer, 1983; Van der Horst, 1993; *RIOD*, 1990; *OVMG*, 1996; *RPG*, 1996, e.a.).

Maar wat wisten de vaders, moeders, broers en zusters en kinderen van de gearresteerde slachtoffers in de stakingsdagen en de tijd erna? Wát was op wélk moment mogelijkerwijs bij hén bekend? Ik geef een overzicht van wat beschikbaar was aan informatie.

De proclamatie van Christiansen werd op 29 april (op een aantal plaatsen) *en plein public* opgehangen en op 30 april in de kranten afgedrukt. Ook de mededeling over de maatregelen met betrekking tot de staking werd (op een aantal plaatsen) op 1 mei opgeplakt en in kranten afgedrukt. Vanaf zondag 2 mei werden de roze aanplakbiljetten met namen van geëxecuteerden opgehangen. Veel van deze pamfletten werden door de bevolking verwijderd. Vanaf maandag 3 mei stonden berichten over de executies op de voorpagina’s van de kranten. De berichten waren kort.

---

⁹ De lijst bevat zeer veel onjuistheden.

Namen stonden in een aantal gevallen fout gespeld op de pamfletten of in de artikelen. De slachtoffers, in een rij genoemd op een pamflet of in een artikel, hadden in de meeste gevallen niets met elkaar te maken.

Een voorbeeld uit het Nieuwsblad van het Noorden van dinsdag 4 mei 1943:

'Bekendmaking. Door het Standgerecht Groningen zijn wegens staking en sabotagehandelingen, door het niet afleveren van melk of het laten weglopen van melk ter dood veroordeeld: Broer de Witt, veehouderszoon, Harm Bakker, magazijnbediende, IJber Thoma, arbeider in een aardappelmeelfabriek, Eisso Kleefman, arbeider in een aardappelmeelfabriek, Hermannus Kleefman, arbeider in een aardappelmeelfabriek. De vonnissen zijn voltrokken. Groningen, 4 Mei 1943. Der Höhere SS- und Polizeiführer beim Reichskommissar in den besetzten Niederländischen Gebieten. Gez.: Rauter. SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei.' (GA, 1997).

Drie van de vijf namen werden in het artikel verkeerd geschreven. Witt is Witte, IJber is Egbert, Hermannus is Hermanus. Het eerste slachtoffer kwam uit Friesland, de tweede gefusilleerde kwam uit Drenthe, de andere drie uit Groningen. Hermanus Kleefman werkte niet op de aardappelmeelfabriek (RPG, 1996). Hoewel de fouten in de aanplakbiljetten en artikelen meestal overeenkwamen stond Egbert Thoma in het artikel als IJber en op het biljet als Eiber Thoma vermeld (OVMG, 1996). De meeste informatie over de lotgevallen van de slachtoffers kwam dus via aanplakbiljetten en korte krantenberichten. Verder deden talloze verhalen en geruchten de ronde. De bezetters deden mee aan het verspreiden van onduidelijkheden, zoals ze de bevolking ook extra wilden intimideren door de lichamen niet vrij te geven en de graven geheim te houden. Inwoners van Marum kregen op het Scholtenshuis te horen dat de 16 gearresteerden waren opgesloten (Blaak, 1946). Dat de bezetters opzettelijk onzekerheid verspreidende informatie verstrekten blijkt ook uit het volgende voorbeeld: De neef van Berend Assies, één van de in 1945 gevonden slachtoffers, vertelde me in april 2004 dat zijn grootmoeder, Berend's moeder, op het Scholtenshuis meerdere malen te horen heeft gekregen dat de Marumers nog leefden en gevangen zaten, en dat ze moest maken dat ze wegwam. Nabestaanden gingen op zoek naar hun gearresteerde familielid, geholpen door familie en vrienden. In die tijd hadden slechts weinigen de beschikking over telefoon of een auto. Veel onderzoek werd dus via contacten en via briefwisseling verricht. Zo ontving de vader van slachtoffer Broer de Witte half mei 1943 een brief van vrienden:

'Geachte vrienden, Zoo juist ontvingen wij een schrijven van mijn kennis uit Groningen. Hij schijnt geen informatie te hebben kunnen inwinnen, doch hij geeft het adres op waar U moet zijn. We zijn dus iets gevorderd. Ik geef U in overweging om hierheen te schrijven: den Herrn Kommandant der Ordnungspolizei, Scholtenshuis, Groote Markt Groningen. Mocht ik nog iets voor U kunnen doen, dan ben ik gaarne tot Uw dienst bereid. Ontvangt onze beste hartelijke groeten, R.J. Zantman.'

Informatie kreeg De Witte uiteraard niet.

Rond 20 mei 1943 ontvingen de nabestaanden een brief van de burgemeester van hun gemeente over de executie en de geheime teraardebestelling van hun familielid.

Dit was alles wat nabestaanden aan informatie tot hun beschikking hadden, er van uitgaande dat men de biljetten had gelezen, de kranten had kunnen bemachtigen, informatie via gesprekken en brieven had kunnen krijgen, en bij machte was geruchten en leugens van feiten te onderscheiden. En dat laatste werd door de bezetters bewust gesaboteerd.

3.3 Na de bevrijding

Na de snelle en bloedig neergeslagen Meistaking duurde de oorlog nog twee jaar. Het waren twee grimmige jaren. De Meistaking had een ommekeer betekend in de Tweede Wereldoorlog. Het was het

startpunt voor het gewapende verzet, een harder optreden door de bezetters, en een grote solidariteit onder de bevolking (Bouman, 1950).

Twee jaar lang duurde het nog, voordat Nederland werd bevrijd.

De naar Londen uitgeweken regering en Koningin Wilhelmina waren bang dat de bevrijding een startsein voor anarchie zou inhouden. Immers, het einde van Eerste Wereldoorlog luidde in Europa een periode van grote revolutionaire woelingen in. De regering wenste geen herhaling, daarom diende de regering zo snel mogelijk te beschikken over een eigen militaire macht, het Militair Gezag. Kolonel Mr. Hendrik Jan Kruls werd als Chef-Staf aangesteld. Daarnaast verwachtte de regering een sterke radicalisering van de bevolking na de moeilijkheden en ellende van de oorlog (De Boer, 1990).

Om inzicht te krijgen in *wanneer welke* informatie bekend werd of kon worden bij *wie*, schets ik de eerste naoorlogse tijd.

3.3.1 Militair Gezag

Anderhalf jaar voor de bevrijding werd in Londen een wet aangenomen die inhield dat het in te stellen Militair Gezag boven het burgerlijk gezag werd geplaatst. Ook hield de wet in dat, met uitzondering van de Grondwet, alle vooroorlogse wetten geheel of gedeeltelijk buiten werking gesteld konden worden. Het Militair Gezag zou grote bevoegdheden krijgen: geboden, verboden, inlijvingen, het vorderen van goederen en werkkrachten, inkwartiering en het doen van huiszoeken.

In mei 1945 bestond het Militair Gezag uit 16.540 functionarissen, verdeeld over ruim 20 districten in Nederland. De taken werden per district verricht door twaalf secties, zoals binnenlands bestuur, juridische zaken, voorlichting, politie en luchtbescherming. De functionarissen waren veelal gegoede burgers, topambtenaren en industriëlen, die in militaire rangen werden geplaatst. Op 4 september 1944 werd het Militair Gezag al (gezeteld in Brussel) in het bevrijde zuidelijke deel van Nederland ingezet. Daar fungeerde de instantie onder het gezag van Eisenhower als Nederlandse regering (Groen, 1990).

Hoe zag Noord-Nederland er uit, direct na de bevrijding?

Tienduizenden doden (230.000 doden in heel Nederland, onder wie 100.000 Joden), duizenden evacués naast de 100.000 al aanwezige vluchtelingen (voornamelijk onderduikers, daklozen en vluchtenden uit de hongerwinter), uit elkaar gevallen gezinnen, een voedselrantsoen van hooguit 1300 calorieën (dit was nog heel 'rijk' vergeleken bij het rantsoen in het Westen van 500-700 calorieën, waarbij ruim 15.000 mensen door honger omkwamen), vele vermissingen, lange lijsten namen van mensen die nog in Duitsland waren, 37.000 uit Duitsland terugkerende repatrianten, velen voor het leven verminkt of psychisch zwaar beschadigd, zwaar beschadigde of verwoeste gebouwen, mijnevelden met duizenden onontpofte landmijnen, grote stukken land onder water (inundaties), beschadigde of vernielde bruggen, grootschalige plunderingen, nauwelijks werk, nauwelijks voedsel en materiële steun, amper stroom en brandstof, uit veel fabrieken waren de machines gestolen, elkaar beconcurrerende voormalige verzetsgroepen en een wijdverspreide zwarte markt.

Uit Duitsland vrijgelaten en terugkerende gevangenen troffen wanorde en voedselgebrek na vaak lange en moeizame zwerftochten naar huis, met meestal slechts hun kamppak als enige kleding.

Luizen, vlooien, ziekten, uitputting en ondervoeding waren een groot probleem. Kortom, een enorme chaos (De Boer, 1990; Jonker, 1993; GA, 2003¹⁰).

De eerste prioriteiten van het Militair Gezag lagen op het gebied van het herstellen van orde en rust, het continueren van de centrale keukens, het begaanbaar maken van de wegen, het organiseren van hulp aan slachtoffers, het goed laten draaien van gemeentelijke diensten, het zuiveren van het openbare bestuur, het laten inleveren van wapens, het bewaken van de vele honderden geïnterneerden, het ontmantelen van de zwarte markt (1 ei kostte op de zwarte markt al gauw f 1,60, een pond boter f 50,00 en een half ons tabak f 150,00) (De Boer, 1990).

De zuivering en het berechten van 'de fouten' moest snel, grondig, streng en rechtvaardig gebeuren, liefst binnen een half jaar, en het normale leven moest zo snel mogelijk hervat worden. Een 'gezuiverd' Nederland zou het vertrouwen van de bevolking in de overheid en in de samenleving moeten herstellen. Zuivering stond dus hoog in het vaandel van het overheidsbeleid en van het door de overheid ingestelde Militair Gezag (Romijn, 1998).

---

¹⁰ Groninger Archieven, geraadpleegd in 2003.

De diverse verzetsgroepen, waarvan drie verenigd waren in de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) hadden echter al jaren plannen klaarliggen over hoe ze bevrijd Nederland zouden gaan leiden in de chaotische tijd na de terugtrekking van de bezetters (Wijbenga, 1970). Het Militair Gezag reed hen dus eigenlijk in de wielen.

Het aanvankelijke plan van de in Londen zetelende regering was dat het Militair Gezag de arrestaties van landverraders en collaborateurs op zich zou nemen. Het Militair Gezag zou hierin worden bijgestaan door de politie. Het voormalige verzet eiste echter eerst een grondige zuivering van het politieapparaat, omdat de politie volgens hen tijdens de bezetting een instrument van onderdrukking was geweest. Het theoretische plan betekende dus chaos in de praktijk, omdat de BS de arrestatietaken op grote schaal spontaan in eigen hand namen. Ze vonden dit ook vanzelfsprekend, omdat die taak hen vanwege hun verzetsactiviteiten tijdens de bezetting van nature toekwam. Kruls gaf toen uit praktische noodzaak de arrestatietaken voorlopig aan de BS en beloofde de leden dat ze opgenomen zouden worden in een Centrale Opsporingsraad die het arrestatiebeleid moest gaan bepalen. (Romijn, 1998). De BS werden al voor de bevrijding gevormd door de 10.000 leden tellende verzetsbewegingen, namelijk Ordedienst, Raad van Verzet en Knokploegen. Na de bevrijding traden burgers massaal toe tot de BS, zonder dat hun achtergrond en ideeën werden nagetrokken. Immers, er was zóveel werk te doen. De BS konden alle handen gebruiken. Eind mei 1945 was de organisatie al met een factor 15 uitgebreid tot 150.000 leden. Honderden nieuwe BS'ers bleken echter niet 'zuiver' te zijn. Veel documenten met als belastend ervaren informatie verdwenen door hun toedoen, en een aantal collaborateurs werd door hen op vrije voeten gesteld (Groen, 1984).

De regering keurde de overeenkomst tussen het Militair Gezag en de BS af, en eiste dat de arrestatiebevoegdheid zo snel mogelijk naar de politie overgeheveld zou worden.

Er werd een compromis gesloten. De arrestatiebevoegdheid ging weer naar de politie, de BS'ers kregen de mogelijkheid tijdelijk toe te treden tot de politie, om gezamenlijk deel uit te maken van de Politieke Opsporingsdienst (POD) van het Militair Gezag. Deze POD werd in september 1944 opgericht. Het noorden van Nederland was toen nog bezet (Romijn, 1998).

Het Militair Gezag wilde dat de geschiedenis van het verzet in kaart werd gebracht. De Sectie Culturele Zaken van het Militair Gezag Friesland verzocht oud-verzetsstrijder Ale Algra een verslag over Illegaal Friesland te schrijven. Hij leverde dit verslag in op 16 juli 1945. Het verslag is 6½ bladzijde groot. Eén volle bladzijde gaat over de Meistaking van 1943. Algra noemt deze staking 'de grens' tussen twee oorlogshelften (GA, 2003). Algra was tijdens de oorlog actief geweest in de LO, de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (Wijbenga, 1970).

'Het Politieblad' liet zien dat er half juni 1945 al 278 vermisten waren opgenomen in het landelijke onder politiecorpsen verspreide blad. In het blad werden foto's afgebeeld van gevonden slachtoffers en van gezochte criminelen en collaborateurs (GA, 2003).

De Militair Gezag-maanden vormden een overgangstijd onder chaotische omstandigheden. Met wederopbouw had het nog niet veel te maken, meer met het afdwingen van orde en rust. De werkzaamheden waren veelzijdig, de coördinatie moeilijk. Aan alles was gebrek, bijvoorbeeld aan kleding, papier, schrijfmachines, brandstof, benzine, voedsel, huisvesting (De Boer, 1990).

In zeer korte tijd werd een immense hoeveelheid documenten verspreid en ontvangen door de verschillende secties van het Militair Gezag. Ter illustratie: in de Groninger Archieven staat 6,5 meter aan archiefdozen vol mappen met briefwisseling, verslagen, persberichten, aanplakbiljetten, ingezonden brieven van burgers, lijsten van mensen die berecht moesten worden, rapporten, enzovoort, alleen al voor het district Groningen (GA, 2003).

In de nazomermaanden van 1945 begon het leven er weer wat normaal uit te zien, maar de stemming onder de bevolking bleef bedrukt vanwege schaarste, bureaucratie, het lange wachten op herstel van economie en werkgelegenheid. Vele honderden Groningers emigreerden daarom gedesillusioneerd in de jaren na de bevrijding (De Boer, 1990).

Het Militair Gezag werd opgeheven op 1 oktober 1945, werd gemeld in persmededeling 256. Het werk werd voor de drie noordelijke provincies voortgezet door het Algemeen Militair Commissariaat (GA, 2003).

Welke informatie stond de nabestaanden ter beschikking?

Het Militair Gezag publiceerde veel oproepen en verklaringen in dagbladen en via aanplakbiljetten. Rust en orde stonden in het beleid voorop. In de eerste naoorlogse maanden maakten de vermissing

van en de onzekerheid over de Meistaking-slachtoffers een onopvallend deel uit van de totale chaos in Nederland.

De archieven van Militair Gezag, politie en POD waren niet toegankelijk voor buitenstaanders. Ze waren bedoeld ter ondersteuning van de taken van deze instellingen, en niet als bron voor dienstverlening naar burgers. Maar er speelde nog iets. De POD werkte onder het Militair Gezag. Dit Militair Gezag was landelijk ingedeeld in ruim 20 districten. Het *Standgericht*, dat in mei 1943 functioneerde, bestreek de drie noordelijke provincies, meerdere gebieden dus van de latere POD. Meerdere secties en meerdere instanties richtten zich dus na de oorlog op het gebied dat in mei 1943 hoofdzakelijk door één instantie werd gecontroleerd. Omdat in de eerste naoorlogse jaren enkel met originele documenten kon worden gewerkt, was uitwisseling tussen de districten complex en tijdrovend. En ook o.a. politie, Marechaussee en Bijzondere Rechtspleging konden naast de POD aanspraak maken op de oorlogsdocumenten. Tot slot speelde dat een groot deel van de oorlogsdocumenten tijdens de capitulatie door de vluchtende bezetters was vernietigd om bewijsmateriaal te laten verdwijnen.

3.3.2 Berechting

Orde en rust waren de kernwoorden voor het optreden van het Militair Gezag en de overheid. Een snelle berechting van bezetters, landverraders en collaborateurs had een hoge beleidsprioriteit. Zo moest voorkomen worden dat de bevolking bij wijze van ‘bijltjesdag’ het heft in eigen hand zou nemen, en dat het geloof in de overheid aangetast zou worden. In paragraaf 3.3.1 beschreef ik dat er een conflict rond de arrestatiebevoegdheid was tussen Militair Gezag, overheid, politie en voormalig verzet, en hoe dat met een compromis werd opgelost (Romijn, 1998).

Al ruim voor de bevrijding was door de in Londen zetelende regering een aantal besluiten genomen, die bepaalden hoe de zuivering en de berechting diende te geschieden. Het Zuiveringsbesluit was van toepassing op verdachten die tijdens de uitoefening van hun functie tekort waren geschoten. De Bijzondere Rechtspleging kreeg als taak gearresteerden, die verdacht werden van politieke delicten, strafrechtelijk te vervolgen. Dit werden de ‘zwarte gevallen’ genoemd. Er werden landelijk vijf Bijzondere Gerechtshoven opgericht, die tussen 21 augustus 1945 en eind 1951 zitting hielden. De ‘lichtere gevallen’ moesten voor één van de 19 Tribunalen verschijnen, die op 8 mei 1945 in Breda de eerste zitting hield en per 1 juni 1948 overgeheveld werd naar het Kantonrecht. In Tribunalen hielden naast juristen ook leken zitting. Dit waren voornamelijk voormalige verzetsmensen. De Tribunalen behandelden de aanklachten tegen personen die zich in strijd met de belangen van het Nederlandse volk hadden gedragen en afbreuk hadden gedaan aan het verzet. Als iemand bijvoorbeeld aangeklaagd was omdat hij lid was van de NSB, geprofiteerd had van maatregelen van de bezetters, of niet gevolg had gegeven aan de bevelen van de wettige regering in Londen, kwam men voor het Tribunaal. Het Tribunaalbesluit drukte het streven uit om na de bevrijding duidelijke en absolute normen van ‘goed’ en ‘fout’ te hanteren (Romijn, 1998).

In heel Nederland werden in de korte tijd na de bevrijding tussen de 120.000 en 150.000 mannen, vrouwen en kinderen gearresteerd, in afwachting van hun berechting. De Processen Verbaal, waarin de aanklacht tegen de gearresteerden moest worden opgenomen, werden echter vaak niet of nauwelijks opgemaakt. Aanwijzingen, verdenkingen, maar ook geruchten waren al aanleiding tot arrestatie (Romijn, 1998). Soms was zelfs een Duits klinkende achternaam al voldoende, of maakten ruziënde echtparen of afgewezen verloofden misbruik van de situatie door hun partner als Duitsvriendelijk aan te geven (Groen, 1984). Vaak was de registratie onvolledig, en in een aantal gevallen ontbrak registratie zelfs. Documenten werden niet of amper geordend, en verschillende functionarissen van verschillende instellingen haalden naar eigen inzicht documenten uit de grote stapels mappen (Romijn, 1998).

De provincie Groningen, als voorbeeld, telde half juni 1945, slechts enkele weken na de bevrijding, 18.000 geïnterneerden. Daarvan waren 5000 in de stad Groningen geïnterneerd. De totale Groninger (provincie)bevolking bestond destijds uit 435.000 personen, 2% zat dus gevangen. De geïnterneerden zaten o.a. in grote kampen en in speciaal ingerichte schoolgebouwen en cafés. Vrijwel alle openbare gebouwen zaten vol (Groen, 1984).

De geïnterneerden werden tewerkgesteld. Ze moesten bijvoorbeeld nationaal-socialistische aanplakbiljetten van de bezetters van muren krabben. Ook moesten ze het vele puin ruimen dat tijdens

de bevrijdingsgevechten was ontstaan, in de stad Groningen was dat in totaal al 17.000 kubieke meter. Alle puinbrokken moesten worden gesorteerd op bruikbare stukken, omdat er aan zo goed als alles gebrek was. In een enkel geval werden geïnterneerden ingezet bij het opgraven van illegaal begraven omgebrachte verzetsmensen, zoals op de Waalsdorper Vlakte (De Boer, 1990).

In theorie stond duidelijk omschreven wat ‘goed’ en wat ‘fout’ was. Het kader waarbinnen verdachten gearresteerd en berecht dienden te worden was helder. Echter, de praktijk pakte anders uit. Het opzettelijk doorgeven van namen, zodat de verklikte in handen viel van de bezetters, was in theorie een strafbaar feit. In de praktijk bleek er echter een grijs gebied te bestaan tussen ‘goed’ en ‘fout’. Namen konden immers onder druk zijn doorgegeven. Namen konden niets vermoedend zijn doorgegeven. Namen konden zijn doorgegeven aan anderen, die ze vervolgens weer al dan niet onder druk doorgaven aan de bezetters. Ook de consequenties van het doorgeven van namen bleken vaak niet te zijn overzien. Kortom, zoals de arrestatiebevoegdheid in theorie vast lag, maar in de praktijk snel anders moest worden geregeld, gold de kloof tussen theorie en praktijk ook voor de berechting (Romijn, 1998).

Maar dit was niet het enige spanningveld.

De immens grote groep gevangenen zorgde voor een levensgroot probleem. Er was niet genoeg plaats, er was niet genoeg eten, de miljoenen documenten misten gebrek aan overzicht, er was geen tijd om alle geïnterneerden te berechten, de bewaking kostte handenvol geld, werk bleef liggen omdat de uitvoerders ervan vastzaten en Amerika stuurde aan op vriendschap met Duitsland om een buffer tegen het ‘naderende communistische onheil’ te vormen. Zeer nijpend was ook het conflict in Nederlands-Indië, dat na de capitulatie van de Japanse bezetters in augustus 1945 ontstond. Er waren dringend jonge mannen nodig om naar Nederlands-Indië te worden uitgezonden, om daar de Nederlanders te beschermen tijdens de soevereiniteitsoverdracht. De nadruk van het overheidsbeleid lag dus al gauw op het vooruitdenken, de wederopbouw, en de kwestie Nederlands-Indië (Romijn, 1998).

Er zat niets anders op dan vermeende ‘lichte gevallen’ vrij te laten.

In oktober 1945 werden ongeveer 6000 van de 18.000 geïnterneerden van de provincie Groningen vrijgelaten, omdat er geen gelegenheid was hen in de winter te huisvesten en te voeden. De overheid vreesde in heel Nederland maar plaats te hebben voor ongeveer 40.000 gevangenen, eenderde van het totale aantal geïnterneerden. Dit bleek na onderzoek door het Militair Gezag wel mee te vallen (Romijn, 1998).

De massale invrijheidstelling viel niet goed bij een groot deel van de bevolking. In Marum, bijvoorbeeld, werden de vrijgelatenen door de bevolking met hooivorken opgewacht, waarna ze gauw weer tijdelijk in gevangenschap werden geplaatst. Toch werden de meeste gevangenen kortere of langere tijd na de herfst van 1945 vrijgelaten (De Boer, 1990).

De toestand in de kampen was zeer slecht. Er heerste wanorde en wangedrag. Mishandeling, pesterij en vernedering van gevangenen door bewakers kwamen veelvuldig voor. Er werd zelfs gesproken van nazi-praktijken in sommige kampen. Half 1946 telden Friesland, Groningen en Drenthe nog 19 kampen met 9292 geïnterneerden. Op 11 november 1946 kwamen er eindelijk reglementen voor de interneringskampen (Groen, 1984).

Pas na de vrijlating van grote aantallen ‘lichte gevallen’ in de zomer van 1946 kwam de berechting pas goed op gang. De Commissie Schöffers deelde de reacties van het Nederlandse publiek op de zuivering en Bijzondere Rechtspleging in in drie periodes. Dit deed de commissie toen in de jaren ’70 tijdens het onderzoek van de ‘affaire-Menten’ terug werd gekeken naar de naoorlogse afrekening (Romijn 1998):

- De ‘wilde’ fase, waarin vele aanklachten werden ingediend en massale arrestaties werden verricht. De periode wordt gekenschetst door wantoestanden en slechte registratie, kortom, het was een onbeheersbare situatie waarin wraakgevoelens de overhand hadden. De zuivering werd heel snel bureaucratisch. Veel instanties hielden zich bezig met documentatie, advisering en het opleggen van tuchtmaatregelen, en werkten daarbij naast, boven, door en langs elkaar heen.
- De ‘ordelijke’ fase, die inging na het opheffen van het Militair Gezag in maart 1946¹¹.

---

¹¹ Documenten in de Groninger Archiven geven melding van het feit dat het Militair Gezag, district Groningen, per 1 oktober 1945 werd opgeheven en overging in het Algemeen Militair Commissariaat.

- De fase van ‘ongenoegen’, die inging in 1947. Dit ongenoegen werd door verschillende partijen gevoeld. Oud-verzetsmensen waren teleurgesteld omdat tijdens de zuivering van de samenleving en de berechting van landverraders en collaborateurs de absolute normen niet waren toegepast. Gearresteerden waren verbitterd omdat ze naar hun gevoel het slachtoffer van een heksenjacht waren geworden. De regering was teleurgesteld vanwege de grote kloof tussen de theoretische plannen en maatstaven en de praktische haalbaarheid en uitvoerbaarheid daarvan. Deze laatste fase werd gekenmerkt door matiging in vonnissen en de mogelijkheid tegen het vonnis in beroep te gaan.

Door de aanhoudende geuite kritiek op het berechtingsbeleid bleef de sfeer van de derde fase lang aanhouden (Romijn, 1998).

In heel Nederland werden in totaal 541.735 dossiers aangelegd door instanties die zich in de eerste jaren na de oorlog bezig hielden met het opsporen van mensen die verdacht werden van grotere of kleinere politieke delicten. In totaal zijn 64.482 vonnissen gevelde, waarvan 14.562 door de Bijzondere Gerechtshoven en 49.920 door de Tribunalen. De meeste vonnissen zijn uitgesproken tussen 1 juli 1946 en 1 januari 1948. De zwaarste straf die het Bijzondere Gerechtshof kon opleggen was de doodstraf. Deze werd 154 keer uitgesproken en 40 keer daadwerkelijk voltrokken. Onder deze 40 bevonden zich 5 Duitse oorlogsmisdadigers. Levenslange gevangenisstraf werd 148 keer opgelegd. De zwaarste straf die het Tribunaal kon opleggen was 10 jaar gevangenisstraf. Deze maximale termijn werd 136 keer uitgesproken. Van de 49.920 gearresteerden kregen 36.935 een gevangenisstraf, in tweederde van de gevallen tussen 1 en 5 jaar (Romijn, 1998).

Beroep of Cassatie leidde in de meeste gevallen tot strafvermindering. Begin jaren zestig waren de meeste veroordeelden weer op vrije voeten na een totale maximale gevangenisstraf van 17 à 18 jaar. Vanwege de vrijlatingspolitiek en het ruime gratiebeleid zijn na kortere of langere internering 89.635 gevangenen vrijgelaten en buiten vervolging gesteld (Groen, 1984).

Hoe was de naoorlogse berechting aangaande de Meistaking?

Bereichskommandeur Mechels (1897-1978) werd op 17 juni 1948 gearresteerd en op 11 januari 1949 uitgeleverd aan de Nederlandse Justitie. Eén van de bewijsstukken was zijn brief van 10 mei 1943 aan de landelijke politiepresident De Boer. De lijst bleek veel fouten te bevatten. Niet alleen waren veel namen verkeerd gespeld, ook stonden namen op de lijst van mensen die in leven waren. Verder meldde de brief dat alle 54 genoemde gevallen op een onbekende plaats begraven waren. Dit bleek, nadat burgemeesters in april 1949 waren aangeschreven om inlichtingen over de slachtoffers te geven, om 34 slachtoffers te gaan. De overige slachtoffers waren óf in leven óf na executie achtergelaten op straat of erf. Chronologie ontbrak in de brief. Die kon pas worden gereconstrueerd na het terugvinden van telexen uit de Meistakingsdagen in de archieven van het RIOD in augustus 1990, door Cees Corts, vriend van Meistaking-slachtoffer Will van Rossum. Deze telexen werden begin mei 1943 vanuit het Scholtenshuis (Groningen) en het Oud Burger Weeshuis (Leeuwarden) naar Rauter in Den Haag gestuurd. Enkele van deze telexen zijn bewaard gebleven. Corts zette de telexen in chronologische volgorde.

Het proces van Mechels spitte zich toe op de zestienvoudige moord in Marum en de moord op Grietje Dekker. Tijdens de voorbereiding van het proces tegen Mechels bleek dat er nog 16 slachtoffers op de Appèlbergen begraven moesten liggen, vlak bij het graf van de 19 slachtoffers die eind 1945 al waren gevonden. Op 3 oktober 1949 werd Mechels tot 20 jaar internering veroordeeld, waarvan hij een aantal jaren uitzat. Op 22 december 1954 werd hij na gratieverlening vrijgelaten. Na nog jarenlang *Polizeibeamtete* te zijn geweest stierf hij in 1978 op 80 jarige leeftijd (OVMG, 1996; RPG, 1996; Haren, 1996¹²; Justitie, 1996¹³).

Hans Rauter, *Höhere SS- und Polizeiführer en Generalkommissar*, kreeg de doodstraf. Hij werd op 25 maart 1949 geëxecuteerd.

Hans Wendt, voorzitter van het *Standgericht* van de drie noordelijke provincies, is niet vervolgd voor het uitspreken van de 30 doodvonnissen tijdens de Meistaking. Van deze 30 vonnissen werden 17 voltrokken in mei 1943. Dr. Arno Arlt, *SS-Sturmabführer* en voorzitter van het *Standgericht* te

¹² Gemeentearchief Haren, geraadpleegd in 1996.

¹³ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Den Haag, geraadpleegd in 1996.

Amsterdam voor het gebied Noord-Holland en Utrecht, is als enige *Standgericht*-voorzitter voor de rechter gekomen. Hij werd beschuldigd van het uitspreken van doodvonnissen in de Meistaking van 1943, maar werd vrijgesproken (Bouman, 1950; Groen, 1984).

Verraad en het doorgeven van namen aan bezetters was een strafbaar feit. In de praktijk bleek dit feit niet zo gemakkelijk in categorieën van ‘goed’ en ‘fout’ te plaatsen. Een voorbeeld ter illustratie. Broer de Witte had meegedaan aan de Meistaking in Oudega-W in Friesland. Hij werd gearresteerd nadat een boerenhulp onder bedreiging enkele namen had genoemd, en werd op 3 mei 1943 geëxecuteerd. Precies één dag na de bevrijding deed de vader van Broer de Witte bij de plaatselijke politie aangifte tegen de boerenhulp, die de namen van zijn twee zoons had doorgegeven. Ook deed hij aangifte van vermissing, en vroeg hij om opheldering over de verblijfplaats of het graf van zijn vermiste zoon Broer. De boerenhulp werd kort verhoord en meteen vrijgesproken. Hij had beslist niet doorgehad dat het noemen van namen zo dodelijk zou aflopen, en hij kwam uit een onberispelijk en gereformeerd gezin (*Justitie*, 1996).

Een ander berechtingsbeleid werd gehanteerd ten aanzien van personen die onder bedreiging namen probeerden los te krijgen om de genoemden te arresteren en uit te leveren aan de bezetters. Eén van hen was Franciscus Exaverius Lammers (1899-1971), die vanwege zijn uitstekende beheersing van de Duitse taal zijn diensten al meteen na de inval in Nederland aan de bezetters aanbood. Hij heeft, samen met de Sneker NSB-burgemeester Jacob Rudolf Johan Schut (1903-1957), een leidende rol gespeeld in de verhoren van tientallen arrestanten op de melkfabriek te Oudega-W (Friesland). Vijf jonge mannen zijn naar het *Standgericht* gestuurd, met Lammers’ mededeling dat ze zéker de doodstraf zouden krijgen. Deze doodstraf werd door Wendt inderdaad uitgesproken. Rauter bekrachtigde twee van de vonnissen. Lammers en Schut werden allebei als ‘zware gevallen’ aangemerkt, dus moesten ze verschijnen voor de Bijzondere Rechtskamer. Lammers kreeg aanvankelijk op 13 september 1949 de doodstraf. Na Cassatie op 1 februari 1950 werd dat levenslang. Op 22 mei 1964 verliet hij ‘de Koepel’ van Breda (*PAL*, 1996¹⁴; Van Kampen, 1980; *Justitie*, 1996).

Schut werd samen met 508 andere burgemeesters na de bevrijding ontslagen. Als één van de 384 NSB-burgemeesters werd hij ook nog zogenaamd ‘oneervol’ ontslagen, en gearresteerd. Op 3 november 1949 werd hij veroordeeld tot 7 jaar gevangenisstraf, waar hij enkele jaren van uitzat. De Meistaking van 1943 speelde overigens niet een grote rol bij de berechting van Lammers en Schut, blijkt uit verslagen van verhoren (*Justitie*, 1996).

Bij de berechting van hoge functionarissen, zoals burgemeesters en bedrijfsdirecteuren, werd rekening gehouden met de grote verantwoordelijkheid die bij het uitoefenen van hun functie hoorde.

Verschillende van hen hadden namen aan bezetters doorgegeven, als de laatsten daar om vroegen. Als reden werd meestal het voorkomen van chaos en spanningen genoemd. De meeste functionarissen kregen tijdens de naoorlogse berechting slechts een berisping voor hun houding (Romijn, 1998).

Over welke informatie konden nabestaanden beschikken? En op welk moment?

De zuivering en de Bijzondere Rechtspleging zijn op een voor het publiek zeer ondoorzichtige manier afgehandeld. Het ‘gewone volk’ kreeg geen inzicht in de overwegingen die aan de afrekening ten grondslag lagen. Deze overwegingen konden daarom nauwelijks deel gaan uitmaken van het collectieve geheugen. Vragen over het ‘hoe’ en ‘waarom’ van de afrekening kwamen dus in de loop der jaren steeds weer op, en gingen de terugblik op de naoorlogse berechting bepalen. Die berechting leek te zijn mislukt, waardoor verzet achteraf zinloos leek (Romijn, 1998).

Niet alleen het zuiveringsbeleid was ondoorzichtig, ook de *verslaglegging* van de berechting was amper toegankelijk voor ‘het volk’. De documenten, die betrekking hadden op de berechting van de bezetters, konden inzicht geven in wat er tijdens de arrestaties en verhoren van de Meistaking-slachtoffers was gebeurd, wat er met de lichamen was gebeurd, en wie daar informatie over zouden kunnen geven. Deze documenten werden ondergebracht bij het Centraal Bureau Bijzondere Rechtspleging van het Ministerie van Justitie (thans bij het Nationaal Archief). De archieven waren en zijn niet openbaar. Om de dossiers in te mogen zien moet een schriftelijk verzoek tot inzage worden ingediend, vergezeld van een overlijdensverklaring van degene over wie het dossier gaat. Deze kan bij het Centraal Bureau voor Genealogie worden aangevraagd, als men over de volledige naam en de

---

¹⁴ Provinciaal Archief Leeuwarden, geraadpleegd in 1996.

geboortedatum van degene beschikt, over wie men het dossier wil inzien. Na toestemming kan men een afspraak maken. In de studiezaal krijgt men alle dozen op tafel. Ongeïndexeerd. Kopiëren mag niet, overschrijven en dictafonisch opnemen wel. Echter, niets mag openbaar worden gemaakt 'om de daders niet te schaden'.

In de praktijk betekent dit inzagebeleid dat nabestaanden eerst moeten uitzoeken wie inzake de Meistaking is veroordeeld. De exacte personalia moeten worden verzameld. Daarna kan een schriftelijk verzoek tot dossier-inzage worden ingediend. Na toestemming kan men een afspraak maken om de dossiers in Den Haag in te zien. De documenten zijn niet geïndexeerd. Men weet dus niet of men informatie over de Meistaking zal vinden. Bijvoorbeeld: het dossier Mechels bevat informatie over de Meistaking, maar zijn berechting werd toegespitst op de moord op Grietje Dekker en de 16-voudige moord in Marum. Het dossier Lammers bevat geen informatie over de Meistaking, dat van Schut wél. Mechels overleed in 1981, Lammers in 1971 en Schut in 1957. Inzage in de dossiers mag pas nadat de dader is overleden.

Informatie is dus moeilijk te achterhalen en moeilijk toegankelijk. Verkregen informatie mag niet openbaar worden gemaakt, doch slechts ter beantwoording van eigen vragen worden gebruikt.

3.3.3 Graven

Wat was het naoorlogse beleid ten aanzien van (illegale) oorlogsgraven en massagraven? En welke informatie aangaande dit onderwerp stond ter beschikking van de nabestaanden?

Het Militair Gezag van Groningen was verdeeld over een aantal secties, waaronder de Sectie Voorlichting. Deze sectie bracht in korte tijd verschillende persmededelingen uit. De inhoud daarvan was zeer divers, van mededelingen over de avondklok, het inleveren van typemachines, het verzamelen van kleren, het oproepen van verpleegsters tot bepalingen over brandstof. Persmededeling 1 kwam uit op 20 april 1945, en meldde bijvoorbeeld het verbod op het dragen van uniformen. Persmededeling 43 werd tien dagen later uitgebracht:

'De aandacht van de bevolking wordt er op gevestigd dat van het vinden van lijken onverwijld aangifte gedaan moet worden bij den Plaatselijke Commandant van de NBS of bij het Hoofd van de Politie.'

De Sectie Voorlichting noemde in haar 55^e persmededeling dat in bossen tussen Annen en Eext in een massagraf 'tien lijken waren gevonden'. Allen konden ze worden geïdentificeerd.

In de dagbladen verschenen dus mededelingen, ingezonden door de Sectie Voorlichting van het Militair Gezag.

Het in paragraaf 3.3.1 beschreven conflict over de arrestatiebevoegdheid was ook zichtbaar in de taken met betrekking tot illegale graven. Een voorbeeld van onduidelijke taakverdeling en overlap in werkzaamheden: De POD had onder meer in '*Het Vrije Volk*' van maandag 28 mei 1945 mededelingen laten plaatsen 'omtrent gevallen van tijdens de bezetting plaats gehad hebbende clandestiene teraardebestellingen van lijken'. De POD wilde door de bevolking van deze teraardebestellingen op de hoogte worden gebracht. Op 7 juni 1945 schreef de Procureur-Generaal fungerend Directeur van Politie aan de POD dat hij dit krantenbericht had gelezen. Echter, de oproep die de POD aan de bevolking deed liep parallel met opdrachten die aan de politie waren gegeven, én was bovendien in tegenspraak met die opdrachten. De Procureur-Generaal gelastte dat de POD contact met de Directeuren van Politie in Groningen, Leeuwarden en Assen op zou nemen voordat weer een dergelijk verzoek werd geplaatst.

Eind juni maakte de overheid een begin met het structureel in kaart brengen van *wie, wanneer, waarom* en *waar* tijdens de bezetting was gefusilleerd.

Kruls, de Chef Staf Militair Gezag schreef een ongedateerde brief aan alle districten van het Militair Gezag. De brief had het opschrift '*zeer dringend*'. Hij verzocht de districtshoofden in de brief de burgemeesters van alle gemeenten te raadplegen over tijdens de bezetting gevallen slachtoffers. De districtshoofden moesten de antwoorden onmiddellijk terugsturen naar Kruls, onder vermelding van '*dringend*':

‘HM de Koningin heeft den wensch geuit, zoo snel mogelijk te worden geïnformeerd omtrent de belangrijkste plaatsen in Nederland, waar gedurende de bezetting door of vanwege den vijand terechtstellingen van Nederlanders of Nederlandsche onderdanen hebben plaatsgevonden. Hierbij wordt niet bedoeld slechts een opgave van gemeenten waar dit is geschied, doch de opgave dient van een nauwkeurige plaatsbepaling vergezeld te gaan en zoo mogelijk van eenige, zij het summiere, bijzonderheden (als b.v. aantal der terechtgestelden, redenen waarom zij werden gefusilleerd, namen). Deze aangelegenheid heeft groote haast.’

Begin juli 1945 stroomden de antwoorden binnen bij het Militair Gezag, district Groningen. De gemeente Slochteren meldde de moord op Egbert Thoma, de broers Kleefman en Paulinus Nieuwold. De vier waren op 4 mei 1943 gefusilleerd. Er was in de gemeente geen massagraf aanwezig, meldde de burgemeester. Er werd in de brief geen melding gemaakt van het feit dat de graflocatie van de vier slachtoffers onbekend was. Ook de plaats waar ze waren gefusilleerd werd niet vermeld (GA, 1996).

De Gemeente Marum meldde 22 slachtoffers, waarvan 17 waren gevallen op 3 mei 1943. In de brief werd niet gemeld dat 16 van de 22 slachtoffers vermist waren, of dat hun graflocatie onbekend was. (GA, 2003).

De Gemeente Haren antwoordde op 10 juli 1945 dat er in de gemeente twee massagraven waren gevonden van tijdens de Duitse bezetting vermoorde personen. De graven waren vrij snel na de bevrijding geruimd in tegenwoordigheid van de POD.

‘Vermoedelijk bevindt zich nog een graf in de Appèlbergen, ongeveer 150 meter ten Oosten van de kiosk, hetwelk echter nog niet geroerd is. In verband met de circulaires dd. 16 Mei 1945 R.P no 77 en dd. 26 Mei 1945 Lr. B. no. 1-30 van den Heer Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie te Leeuwarden is hieromtrent een rapport opgemaakt door de Koninklijke Marechaussee alhier.’

Wachtmeester Akkerman van de Koninklijke Marechaussee heeft in een Proces Verbaal vast laten leggen dat hij op zondagmorgen 2 mei 1943 om 10.30 uur en maandagmiddag 3 mei 1943 om 17.00 gezien heeft dat er ‘lijken werden begraven in de Appèlbergen’ (Haren, 1996).

Burgemeester Cort van der Linden van de Gemeente Groningen antwoordde op 30 juli 1945 aan het District Militair Gezag Groningen dat de bij zijn brief gevoegde lijst niet geheel betrouwbaar was:

‘Wel is in het archief van den toenmalige Gewestelijken Politiepresident nog een lijst gevonden van tijdens het Standrecht in de Provincies Groningen, Friesland en Drenthe gefusilleerde personen.’

Groningen voegt als bijlage 238 een foto van de brief van *Bereichskommandeur* Mechels aan *Landes Polizei-präsident* De Boer d.d. 10 mei 1943 toe. Daarnaast wordt als bijlage een brief met 40 namen toegevoegd. De laatste 11 namen van deze brief, namelijk Trip, De Witt, Bakker, Van Zwol, Luinstra, Thoma, (Eisso) Kleefman, Terpstra, Nieuwold, Sinborg en Van Rossum waren verstrekt door de Landelijke Organisatie (LO) voor hulp aan onderduikers. ‘Het is echter onbekend waar en door wie deze personen zijn vermoord.’ Op Sinborg na betrof het slachtoffers van de Meistaking. Eisso’s broer Hermanus werd niet genoemd. Een aantal namen was verkeerd gespeld. De burgemeester gaf in de brief niet aan dat van een groot aantal slachtoffers de graflocatie niet bekend was, en welke slachtoffers dat betrof (GA, 1996).

Bij de politie van Groningen en Haren kwamen ondertussen meldingen binnen van verschillende ooggetuigen, die in de stakingsdagen van 1943 hadden gezien dat ‘de bezetters lijken vervoerden naar de Appèlbergen’ (OVMG, 1996).

Hoewel namen van slachtoffers werden genoemd, gaven de antwoorden van de gemeenten geen inzicht in de vermissing van de slachtoffers en het ontbreken van graven. In geen van de vier brieven, die naar het Militair Gezag werden gestuurd, wordt de Meistaking genoemd. De informatie, die het beoogde uitgebreide overzicht van slachtoffers had moeten vormen, was onvolledig.

In de naoorlogse tijd van chaos, verwoesting, vermissing, honger, dakloosheid, gebrek, bergen vol werk en zuivering, hadden graven niet de eerste prioriteit en bleek de vermissing van slachtoffers niet eens noemenswaardig te zijn.

De briefwisseling tussen de instanties was vertrouwelijk. De informatie bereikte de nabestaanden niet, noch werden zij om informatie gevraagd. De dagbladartikelen, gebaseerd op de persmededelingen van de Sectie Voorlichting van het Militair Gezag, bevatten de enige overheidsinformatie waarover de nabestaanden konden beschikken.

3.3.4 Het massagraf in de Appèlbergen

In paragraaf 3.3.3 werd beschreven dat de gemeente Haren op 10 juli 1945 melding maakte van een vermoedelijk massagraf in de Appèlbergen. Deze melding werd in een vertrouwelijke brief aan het Militair Gezag gemaakt. Wanneer, en in hoeverre, kwam informatie over de Appèlbergen bij de nabestaanden terecht?

Op 4 november 1945 stuurde de Koninklijke Marechaussee, Groep Wehe van het Gewest Groningen een brief naar het Hoofd van de POD, District Appingedam. De brief bevatte het signalement van Jogchum van Zwol. De POD had telefonisch om dit signalement gevraagd, aldus de brief (GA, 1996). Jogchum van Zwol was het eerste slachtoffer van de Meistaking. Hij was op 1 mei 1943 door het *Standgericht* ter dood veroordeeld en diezelfde avond op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen gefusilleerd (RIOD, 1990; RPG, 1996).

Op 29 november 1945 deed de vader van Jogchum van Zwol aangifte 'inzake de vermoedelijke verblijfplaats van een massagraf in de Appèlbergen, gemeente Haren.' Hij had geruchten gehoord, onder andere van de dirigent van het zangkoor van de woonplaats van het gezin Van Zwol. Ze hadden 'geen ruchtbaarheid aan de gegronde vermoedens gegeven tijdens vijandelijke bezetting' (RPG, 1996). Deze aangifte vormde de aanleiding tot actie.

De volgende dag, vrijdag 30 november, werd onder leiding van de POD de schop in de grond van de Appèlbergen gezet. Wachtmeester Akkerman van de marechaussee en de heer Ubels, tijdens de Meistakingsdagen boswachter van de Appèlbergen, konden de plaats nauwkeurig aanwijzen (Haren, 1996). Dertig centimeter onder het maaiveld stuitte men al op de lichamen. Op 30 november en 1 december werden 19 lichamen gevonden. Ze werden op volgorde van vondst genummerd en in kisten gelegd.

Veel schoenen en klompen lagen los in het graf.

Ieder stoffelijk overschot werd beschreven. Vijf centimeter werd als eenheidsmaat voor lichaamslengte gebruikt. Van 14 lichamen werd de lichaamslengte gemeld, van 12 de gebitsgegevens, van 13 het haar, van 10 de verwondingen, van 6 het schoeisel en van alle 19 de kleding. Er werd al gauw geconstateerd dat het in ieder geval de 16 slachtoffers uit Marum betrof. Dit bloedbad was wijd en zijd bekend. Op zondag 2 december werd het eerste Proces Verbaal van Identificatie gesloten, op maandag 3 december het tweede (OVMG, 1996).

Op diezelfde maandag 3 december verschenen korte artikelen in de Nieuwe Provinciale Groninger Courant, Ons Noorden, het Friesch Dagblad, de Leeuwarder Courier en de grote landelijke bladen als Trouw. De Nieuwe Provinciale Groninger Courant meldde op pagina 3:

Een massagraf in de Appèlbergen. 19 lijken van terreurslachtoffers gevonden. Wederom hebben opgravingen plaatsgevonden in de Appèlbergen, op vermoeden dat zich daar een massagraf bevond. Op 30 November en 1 December zijn, mede op aanwijzing, verstrekt door den groepscommandant der Marechaussee te Haren, opgravingen verricht. Werklieden der gemeente Haren verleenden daarbij de noodige hulp, terwijl van de medewerking en ervaring op dit gebied van den heer De Wolf, assistent bij het Pathologisch Anatomisch laboratorium dankbaar gebruik werd gemaakt. De stoffelijke overblijfselen van de 19 mannelijke personen van verschillende leeftijden werden geborgen, voor het merendeel afkomstig uit de provincie, hetgeen valt af te leiden uit de resterende kledingstukken. Het is zeer waarschijnlijk dat het in dit geval slachtoffers van de Duitsche terreur betreft uit de stakingsdagen in Mei 1943. Een ieder die nadere mededelingen of aanwijzingen kan doen omtrent terreurslachtoffers van begin Mei wordt verzocht dit ten spoedigste te doen en zich te wenden tot de plaatselijke

politie. Voor slachtoffers afkomstig uit de stad wende men zich tot den POD, afdeling buitendienst, kamer 11, Westerkade 10, Groningen.’ (GA, 1996; PBL, 1996¹⁵).

De volgende dag, dinsdag 4 december, werden 24 getuigenverklaringen afgenomen en 12 Processen Verbaal van Identificatie afgesloten (OVMG, 1996).

Op woensdag 5 december onderzocht Dr. Van Rijssel van het Academisch Ziekenhuis de stoffelijk overschotten, en maakte hiervan op 15 april 1946 een verslag (Justitie, 1996¹⁶). Die dag werden weer twee Processen Verbaal van Identificatie opgemaakt. Op donderdag 6 en vrijdag 7 december werden de laatste twee PV's afgesloten. Achttien lichamen waren geïdentificeerd, één stoffelijk overschot bleef over (OVMG, 1996).

Alle identificaties, behalve die van Jan Postema, waren passief opgesteld, dat wil zeggen zonder omschrijving van de vermiste vooraf. Identificatie vond hoofdzakelijk plaats aan de hand van afgeknipte stukjes kleding. De omschrijving van het ene overgebleven lichaam kwam niet overeen met de beschrijving van Jogchum van Zwol, wiens vermissingsaangifte de start van de opgravingen betekende (OVMG, 1996; RPG, 1996).

De 16 slachtoffers uit Marum werden herbegraven op dinsdag 11 december, Berend Trip op woensdag 12 december en Jan Postema op donderdag 13 december (OVMG, 1996).

Op woensdag 12 december kwam naar aanleiding van de krantenberichten over het gevonden massagraf de eerste melding binnen bij de POD: De omschrijving van Will van Rossum. De dag erna, op 13 december, arriveerde de beschrijving van Cornelis Luinstra, op 15 december die van Harm Bos, en op 27 december die van Bouke de Vries en Broer de Witte. De vijf brieven hadden in de meeste gevallen een zwerftocht gemaakt van plaatselijke politieagent, via Groepscommandant, via de burgemeester van de gemeente, via Marechaussee, uiteindelijk naar de POD. De gedetailleerde omschrijvingen van de 5 vermisten werden vergeleken met de beschrijving van het ene, niet geïdentificeerde stoffelijk overschot. Geen van de beschrijvingen kwam overeen. Er werd geen nieuwe vergelijking met beschrijvingen van reeds geïdentificeerde slachtoffers gemaakt. Zij waren al herbegraven.

Het niet geïdentificeerde lichaam werd op 2 januari 1946 als ‘onbekende’ herbegraven op de plaatselijke begraafplaats van Haren¹⁷. Wachtmeester Akkerman van de Marechaussee maakte hiervan een Proces Verbaal op (RPG, 1996; OVMG, 1996).

Hiermee was ‘de zaak Appèlbergen’ afgesloten. De Appèlbergen kwam pas in de lente van 1949 weer onder de aandacht van instanties. Inspecteur Jan Kerkhof van de Politie te Groningen werd in 1949 belast met het verzamelen van getuigenverklaringen tegen *Bereichskommandeur* Mechels. Deze was op 11 januari uitgeleverd aan Nederland, vanwege zijn optreden tijdens de Meistaking in de drie noordelijke provincies. Tijdens de verhoren bleek dat er nog 16 slachtoffers in de Appèlbergen begraven moesten liggen (RPG, 1996).

De Hoofdcommissaris van de Politie te Groningen schreef op 1 april 1949 gemeenten aan om Processen Verbaal van Vermissing op te laten stellen, om belastend materiaal tegen Mechels te verzamelen en in beeld te krijgen wie de vermisten waren. Volgens de verklaringen van de Duitse gevangene Helmut Knollmann, gehoord door de *Netherlands War Crimes Commission*, lagen de verstopte slachtoffers van de Meistaking ‘op een oefenterrein van de Wehrmacht tussen Helpman en Haren’. Ook Mechels noemde de Appèlbergen als begraafplaats. Alle uitspraken wezen in dezelfde richting, en de conclusie kon worden getrokken dat alle 34 slachtoffers dicht bij elkaar in de buurt waren begraven, in een moerassig gebied in de Appèlbergen. Echter, de exacte locatie van het in 1945 geruimde graf was niet gemarkeerd en slechts nog globaal bekend.

Jan Kerkhof vertelde me op 10 oktober 1995 dat het zoeken naar de graflocatie niet tot zijn takenpakket hoorde, maar dat hij zich het lot van de in onzekerheid levende familieleden persoonlijk

¹⁵ Microfilms van dagbladen, Provinciale Bibliotheek Leeuwarden, geraadpleegd in 1996.

¹⁶ Het sectierapport bevindt zich in het CABR-dossier van Mechels.

¹⁷ In 1979 is ‘de onbekende’ herbegraven op de Erebegraafplaats (Oorlogsgravenstichting) te Loenen.

aantrok. Ook vond hij het heel erg dat één stoffelijk overschot niet was geïdentificeerd. Dit probeerde hij ook recht te zetten, tevergeefs. Hij bleef tijdens zijn hele dienstverband hameren op de aanwezigheid van het massagraf in de Appèlbergen, zoals in een intern verslag van juni 1971. Daarin schreef hij dat ‘om geen enkel middel onbeproefd te laten zelfs de helderziende Croiset is ingeschakeld, echter zonder resultaat’ (RPG, 1996).

Na zijn pensionering wees hij op 30 juli 1986 in een brief aan de Gemeente Haren op het massagraf, omdat de gemeente de Appèlbergen wilde herstructureren. De gemeente antwoordde in een brief van 8 augustus 1986 dat rekening gehouden zou worden met het mogelijke massagraf (Haren, 1996).

Op grond van de gegevens die bij hem bekend waren concludeerde Kerkhof dat de locatie van het geruimde graf het startpunt zou moeten vormen voor het zoeken naar de andere 16 slachtoffers. Hij liet verschillende putjes graven. Deze werden niet gemarkeerd. Ook verzocht hij om militaire hulp bij het afgraven van de Appèlbergen. Defensie honoreerde het verzoek niet. Vervolgens vroeg hij toestemming om naar Duitsland te reizen om informatie bij de daders in te winnen over de exacte graflocatie. Dit werd voor hem geregeld.

De Hoofdcommissaris van Politie te Groningen S.W. Moolenaar schreef op 24 november 1949 aan de Consul der Nederlanden te Keulen dat de vermoedens over het massagraf in de Appèlbergen na diepgaand onderzoek waren bevestigd. Een aantal officieren, die door Mechels waren genoemd, was in Duitsland al verhoord met de bedoeling om informatie te verkrijgen over de graflocaties van de 16 slachtoffers van de Meistaking. Het berechtingsklimaat was in die tijd al gericht op matiging, het overheidsbeleid op wederopbouw en toekomstdenken (Romijn, 1998). Mede door deze tijdgeest werd de daders beloofd dat ze niet werden gearresteerd zodra ze in Nederland zouden aankomen om de graven in de Appèlbergen aan te wijzen. Helaas was het niet gelukt het vertrouwen van deze Duitse ooggetuigen te winnen, aldus Molenaar. Informatie over de graflocatie kwam niet los. Wellicht speelde het mee dat de ooggetuigen door Duitse politiefunctionarissen waren verhoord in plaats van door Nederlandse of Engelse. Hij vervolgt:

‘Ik acht mij niet alleen ambtelijk maar ook tegenover de nabestaanden van de slachtoffers moreel verplicht om alles in het werk te stellen de lijken van hun familieleden te vinden. Onlangs is deze zaak door een mijner Inspecteurs uitvoerig besproken. Hierbij is gebleken dat thans alle middelen zijn uitgeput, uitgezonderd één en dat is de uitlevering van bedoelde officieren als oorlogsmisdadigers alsnog bij de Geallieerden aan te vragen. Van te voren staat echter vast, mocht deze procedure succes hebben, zij zeer veel tijd zal vergen. Hier komt bij dat de Bijzondere Rechtspleging in Nederland in haar laatste stadium verkeert en in het terugvinden van de nog onbekende slachtoffers wellicht een groter Nederlands belang schuilt dan het aan de reeds lange lijst van veroordeelde oorlogsmisdadigers toevoegen van nog enkele delinquenten. (...) Ik zou u willen voorstellen aan een tot mijn Corps behorend Inspecteur een onderhoud te willen toestaan (RPG, 1996).

Inspecteur Kerkhof reisde eind februari 1950 naar Duitsland, om met de Consul te praten. Ook sprak hij met *Oberleutnant* Albert Dürek, die volgens Mechels tijdens de Meistaking belast was met het begraven van de lichamen. Dürek had Mechels destijds over de teraardebestellingen gerapporteerd. Het gesprek leverde niets op. Andere getuigen bleken te zijn gesneuveld, overleden, naar Oost-Duitsland te zijn gevlucht, of te zijn ondergedoken om zich aan de verhoren in Duitsland te onttrekken (RPG, 1996).

Kerkhof keerde met lege handen uit Duitsland terug. De briefwisseling over de ‘Duitsland-reis’ kwam in de vertrouwelijke archieven van de politie van Groningen. De documenten over Mechels werden in de vertrouwelijke archieven van het Centraal Bureau Bijzondere Rechtspleging van Justitie bewaard. Ook de POD, de Marechaussee en gemeenten beschikten over hun eigen vertrouwelijke archieven. Het was bij instanties volledig bekend dat er 16 slachtoffers op de Appèlbergen begraven lagen, en wie dat waren.

Over welke informatie konden de nabestaanden beschikken?

De dagbladartikelen van begin december 1945 gaven summiere informatie over de Appèlbergen en de vermoedelijke link met de Meistaking. Vijf families reageerden (via-via-via) op de berichten. In 1949 werden nabestaanden niet over nieuwe ontwikkelingen rond de Appèlbergen geïnformeerd. Van de 16 families werden er 10 families half april 1949 door de lokale politie benaderd voor het opmaken van een Proces Verbaal van Vermissing. Zo kwamen tussen 8 april en 5 mei 1949 achtereenvolgens bij de Hoofdcommissaris van Politie te Groningen de PV's binnen over Harm Bakker, Egbert Thoma, Hermanus Kleefman, Eisso Kleefman, Paulinus Nieuwold, Jogchum van Zwol, Rienold Terpstra, Jan Eisenga, Cornelis Luinstra, Harm Bos, Bouke de Vries, Broer de Witte, Dirk Fokkens en Gerrit Imbos. Voor de broers Kleefman, Egbert Thoma en Paulinus Nieuwold werd de familie niet benaderd, maar maakte de lokale politiefunctionaris het PV zelf (OVMG, 1996; RPG, 1996).

Daarna bleef het stil.

3.3.5 Berging en identificatie van slachtoffers

Welk beleid hanteerde de overheid wanneer een illegaal oorlogsgraf werd gevonden? Welke instanties waren en zijn betrokken bij de ruiming van oorlogsgraven en identificatie van oorlogsslachtoffers? En over welke informatie konden nabestaanden beschikken?

In mei 1945 waren duizenden omgekomen burgers en gesneuvelde militairen illegaal en provisorisch begraven. Duizenden militairen lagen langs wegen, in sloten, op erven en in zogenaamde veldgraven. Ook kwamen steeds meer meldingen over graven van gefusilleerde burgers die geopend moesten worden, en waarvan de lichamen geïdentificeerd moesten worden.

De Eindhovense arts Dr. Van Anrooy hield zich al tijdens de bezetting bezig met het identificeren van slachtoffers van bombardementen. Na de bevrijding werd dit werk enorm uitgebreid. Aanvankelijk deed de verzetsorganisatie de Ordedienst (OD), district Eindhoven, het graaf- en identificatiewerk. De Ordedienst vormde na de bevrijding met de Knokploegen en de Raad van Verzet de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Met de opheffing van de OD nam het Nederlandse Rode Kruis in mei 1945 de taak over, en werd de Dienst Identificatie en Berging (DIB) opgericht. Van Anrooy werd hoofd van de DIB. Verdeeld over Nederland werden zes pelotons werkzaam.

Een aantal personen was op last van verschillende instanties (burgemeesters, POD's, Luchtbeschermingsdienst, Bureau Nationale Veiligheid) en particulieren al onopgeleid begonnen met het opgraven en identificeren van de slachtoffers. Daarbij werden onbedoeld nogal wat fouten gemaakt. Door onzorgvuldig en onkundig handelen raakten lichamen onidentificeerbaar of werden ze verwisseld (Bloemhof, 1997). Voor nabestaanden was identificatie echter essentieel, om zekerheid te krijgen, maar ook om te kunnen hertrouwen of om uitkeringen aan te kunnen vragen.

De DIB van het Rode Kruis nam, met goedkeuring van het Militair Gezag, de bergings- en identificatietaken op zich. In augustus 1945 werd de DIB zelfs de enige dienst die lichamen mocht opgraven, en in oktober 1945 werd de dienst ondergebracht bij het Militair Gezag (en vanaf de opheffing van het Militair Gezag bij het Ministerie van Oorlog).

Begin 1946 kreeg de DIB de bevoegdheid om geïdentificeerde verzetsstrijders te herbegraven op een plek die door nabestaanden werd aangewezen. Veel nabestaanden wilden een massagraf met andere terechtgestelden, dus 'een graf samen met kameraden'.

De DIB bleef tot de ontbinding in 1951 de bergingstaken uitvoeren. Daarna werd door het toenmalige Ministerie van Oorlog, naar Amerikaans voorbeeld, de Gravendienst van de Koninklijke Landmacht opgericht (Bloemhof, 1997).

De Gravendienst heeft tot 1967 voornamelijk militaire erevelden ingericht, zoals het kerkhof voor 7000 gesneuvelde Duitse militairen bij Ysselsteyn in Limburg. Daarna ruimde de dienst graven van oorlogsslachtoffers op civiele begraafplaatsen. Tot 1972 heeft de dienst ruim 23.000 burgergraven geruimd of verplaatst. Na reorganisatie van de Gravendienst in 1992 ging in 1995 de huidige Bergings- en Identificatiedienst van het Explosieven Opruimings Commando Koninklijke Landmacht (BID) van start. Verdere reorganisaties leidden tot de huidige bezetting van de BID: één officier en twee onderofficieren, ondergebracht bij het Opleidingscentrum Logistiek (Heerschop, 2004).

'Vermist is erger dan dood', is de titel van informatieboekje van de BID. De BID poogt een einde te maken aan de ondraaglijke onzekerheid van nabestaanden, door in veldgraven gevonden lichamen met een zo groot mogelijke zekerheid te identificeren. Wanneer het vermoeden bestaat dat een gevonden veldgraf uit de Tweede Wereldoorlog stamt, wordt de BID ingeschakeld om dit graf te ruimen (BID, 2002).

Rond 2000 kreeg de BID nog 2 á 3 maal per maand een melding van een mogelijk veldgraf. Dit gebeurde bijvoorbeeld tijdens het aanleggen van een nieuwe weg, het uitbaggeren van een sloot, het omploegen van een stuk land, maar in de meeste gevallen kwam de tip van één van de leden van de verschillende zoekgroepen in de buurt van Arnhem en Nijmegen. Deze zoekgroepen onderzoeken de bodem met metaaldetectie op militaria. Er worden vooral in die omgeving nog ongeveer 2000 á 2500 Duitse militairen en ongeveer 1500 geallieerden vermist (Heerschop, 2004).

Identificatie van een gesneuvelde soldaat gebeurt meestal aan de hand van het identiteitsplaatje. Echter, in driekwart van de gevallen is het identiteitsplaatje door overlevenden meegenomen om aan de familie van het slachtoffer af te geven. Ook kan aan de hand van de gebitsstatus of met behulp van schedelprojectie worden geïdentificeerd, en kunnen anatomisch de lengte worden bepaald en de leeftijd worden geschat. Slechts 1 van de 5 gevondenen wordt geïdentificeerd (Van der Beek, 2000). De BID beschikt over een uitgebreid archief, waarin onder andere vermistenlijsten zijn opgenomen. Voormalig BID-hoofd Harry Jongen zei in een gesprek in januari 1997 met de Werkgroep Appèlbergen niet over informatie over de 16 vermisten te beschikken. Wanneer een graf met burgerslachtoffers wordt gevonden, wordt dit altijd geruimd in samenwerking met Justitie, het Nederlands Forensisch Instituut en de Oorlogsgravenstichting.

De BID werkt veel samen met andere organisaties als de Oorlogsgravenstichting, het Rode Kruis, en Engelse, Canadese, Amerikaanse en Duitse oorlogsgravenstichtingen. Geïdentificeerde slachtoffers worden momenteel in de meeste gevallen kosteloos en in stilte herbegraven op de verschillende erevelden van de Oorlogsgravenstichting.

Sinds 1992 wordt de BID in toenemende mate ingeschakeld door politie en Justitie, om te assisteren bij zoekacties naar vermiste personen, waarbij specialistische terrein- en bergingskennis vereist zijn (BID, 2002).

Verschillende instanties waren en zijn betrokken bij oorlogsgraven van de Tweede Wereldoorlog. Deze instanties zochten na de bevrijding niet actief naar graven. Ze kwamen in actie na een tip of bij een toevallige vondst. De archieven van de instanties zijn vertrouwelijk. Nabestaanden konden aangifte van vermissing doen bij de plaatselijke politie. Ook konden ze in dagbladen berichten lezen over gevonden graven, zoals over het graf in de Appèlbergen dat op 30 november en 1 december 1945 werd gevonden. En nabestaanden konden na de bevrijding contact opnemen met de Oorlogsgravenstichting en het Nederlandse Rode Kruis, om navraag te doen naar hun vermiste familielid.

3.4 Op zoek naar informatie

Welke wegen stonden nabestaanden ter beschikking als ze zelf wilden achterhalen wat er met hun vermiste familielid was gebeurd?

In de schets van de naoorlogse tijd heb ik beschreven dat verschillende instanties archieven aanlegden met informatie, die betrekking had op de Meistaking, de berechting van daders, de slachtoffers en de Appèlbergen. Overheidsinstanties als politie, Justitie, Marechaussee, Bergingsdienst, provincies en gemeenten legden meestal archieven aan met de bedoeling *hun eigen taken* te ondersteunen. Vaak ging het in de eerste naoorlogse decennia om uniek materiaal, dat vanwege het gebrek aan kopieermogelijkheden niet verder werd verspreid, en vooral in overheidsinstellingen vanwege het gebrek aan geld voor materiaal en menskracht niet of nauwelijks werd verveelvoudigd en/of gerubriceerd en geïndexeerd. Het door middel van het verstrekken van informatie dienst te verlenen aan burgers lag niet in het takenpakket van de instellingen. De mate van toegankelijkheid van informatie was soms het gevolg van persoonlijke inzet en toeval. Jan Broersma, coördinator van het archief van de Regiopolitie te Groningen zei in september 1996:

‘De stukken van Jan Kerkhof over Mechels en de Appèlbergen zijn in ónze archieven beland, omdat Kerkhof in dienst was bij de politie. Maar de mappen zijn niet geïndexeerd. Het was toevallig dat ik nog wist dat de gemeente Haren de stukken in 1990 wilde inzien. Kerkhof had én de gemeente op de stukken gewezen én is naar ons toe gekomen om de mappen persoonlijk uit het archief te pakken. Kerkhof’s persoonlijke betrokkenheid was dus cruciaal. Het is toevallig dat ik dat nog wist. Anders hadden we jouw vraag om informatie ontkennend beantwoord. Dan wisten we niet dat er ‘in die oude spullen’ informatie lag. En we hebben te weinig mankracht om zomaar in het wilde weg te zoeken.’ (RPG, 1996).

Maar er waren ook instanties, die juist informatie verzamelden met de bedoeling deze zo veel mogelijk *ten dienste te stellen van de bevolking*: musea, instituten, documentatiecentra, lokale organisaties en vele particulieren (waaronder veel leden van verschillende oud-verzetsgroepen).

Ik noem achtereenvolgens het RIOD, de Oorlogsgravenstichting en het Nederlandse Rode Kruis als grote landelijke instanties, die op aanvraag informatie verstrekten en verstrekken. Daarna beschrijf ik de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal als voorbeeld van een klein regionaal archief en noem ik de Documentatiegroep ‘40-’45 als voorbeeld van een digitale documentatiedienst.

Als laatste noem ik literatuur als informatiebron.

3.4.1 RIOD, Amsterdam

Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, het RIOD (thans NIOD) werd opgericht op 8 mei 1945. De huidige doelstelling is het verzamelen van archiefmateriaal over de Tweede Wereldoorlog, dit te bewaren, ontsluiten en beschikbaar te stellen, wetenschappelijk onderzoek te verrichten en hierover te publiceren, en het geven van informatie aan overheidsinstellingen en particulieren. Momenteel beschikt het NIOD over 3 kilometer mappen met documenten, 50.000 boeken en 150.000 foto’s over de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog (NIOD, 2005¹⁸).

Deze immense hoeveelheid informatie was er aanvankelijk uiteraard niet.

De plannen voor het oprichten van een centrum voor oorlogsdocumentatie werden al in de oorlog gemaakt door onder andere de econoom-historicus Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960). Hij liet in de oorlogsjaren ondergrondse blaadjes en documenten verzamelen, en kreeg het voor elkaar dat het RIOD na de bevrijding op financiële steun van de overheid zou mogen rekenen. In de loop van 1944 werd door de informele organisatie rond Posthumus afgesproken over welke onderwerpen materiaal zou worden verzameld (Pam, 1989).

In Engeland had de historicus en journalist Louis (Loe) de Jong (1914-2005), werkzaam bij Radio Oranje, eenzelfde plan bedacht en laten goedkeuren door de uitgeweken regering Gerbrandy. Officiële archiefstukken zouden weliswaar een goed beeld van de geschiedenis kunnen geven, maar hoe het échte leven er uit zag, daar was de bevolking zelf voor nodig, vond De Jong. De Nederlandse bevolking werd daarom gevraagd brieven, dagboeken, toespraken en ander eenvoudig dagelijks materiaal bijeen te brengen en af te geven aan het RIOD (Pam, 1985).

Toen De Jong enkele weken na de bevrijding in Nederland terug kwam, werd hij onmiddellijk gevraagd directeur van het RIOD te worden. Op 1 oktober 1945 werd hij Chef van het instituut (Pam, 1989).

De eerste taak van het RIOD was het zo snel mogelijk verzamelen van zoveel mogelijk materiaal. Hier was grote haast bij, omdat de bezetters grote delen van hun archieven vernietigden of naar Duitsland vervoerden terwijl ze op de vlucht waren voor de geallieerden. Ze verwachtten terecht dat de archiefdocumenten als belastend materiaal tegen hen gebruikt zouden worden. Deze documenten moesten dus zo vlug mogelijk verdwijnen.

Veel archiefmateriaal werd door RIOD-medewerkers gevonden in het door de geallieerden bezette Duitsland, zoals in 1946 een groot deel van het *Reichskommissariat* in Münster. Deze archieven waren intact, omdat de Duitse archivariissen geen bevel tot vernietiging van hun meerderen hadden gekregen (Pam, 1989). Via de radio, dagbladadvertenties, aanplakbiljetten en bioscoopjournaals werd de Nederlandse bevolking gevraagd om informatie en documentatie af te staan. Ook het onderzoek in het kader van de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging (21 augustus 1945 - 29 december 1951) leverde

---

¹⁸ Website NIOD, geraadpleegd in 2005.

een grote hoeveelheid documenten op. *Höhere SS- und Polizeiführer* en *Generalkommissar* Hans Rauter, die onder andere de doodvonnissen van de Meistaking goedkeurde, werd door Posthumus en De Jong persoonlijk ondervraagd. Op grond van de stukken die de RIOD-medewerkers in Berlijn hadden gevonden, werd hij veroordeeld (Pam, 1989).

Het archiefmateriaal van het RIOD bestond de eerste decennia uit originelen. Deze waren óf uniek, zoals dagboeken en brieven, óf slechts in drie- of viervoud. Officiële documenten werden destijds eenmalig getypt, met een moederblad en twee of drie dunne folianten. Tussen ieder blad werd een vel carbonpapier gevoegd, zodat de tekst doorsloeg op de achterliggende vloeibladen. Veel van deze originelen of doorslagen werden tijdens de periode van de Bijzondere Rechtspleging van instantie naar instantie gestuurd, met het vriendelijke verzoek ze na gebruik te retourneren of door te zenden.

Medewerkers van het RIOD typten een grote hoeveelheid documenten over. Fotografie was aanvankelijk de enige mechanische methode om documenten te kopiëren. Deze methode was echter zeer kostbaar, en werd slechts bij hoge uitzondering toegepast. De brief van *Bereichskommandeur* Mechels van 10 mei 1943 is wel op deze fotografische manier gekopieerd en verspreid onder instanties. Pas vanaf de jaren '70 beschikte een groeiend aantal instanties over een kopieersysteem. De enorme hoeveelheid materiaal die na de bevrijding was verzameld en toegestuurd moest worden uitgezocht, geïnventariseerd, gerubriceerd, geïndexeerd en beschreven. In januari 1948 kreeg het RIOD echter een brief van de regering, waarin werd voorgesteld het RIOD op te heffen en het materiaal over de rijkscollecties te verspreiden. Reden: geldgebrek. Nederland was bezig met de wederopbouw, het RIOD vormde een te zware financiële belasting voor het op de toekomst en wederopbouw gerichte beleid. Terugblikken op de oorlog paste daar niet bij, en was te duur. Het Nationaal Steunfonds (NSF), dat tijdens de bezetting het verzet financierde, nam de subsidiëring over. Uit de tegoeden van het NSF kon het RIOD tot 1963 worden gefinancierd (Pam, 1985).

Het RIOD ging zich meer richten op wetenschappelijke bestudering van documentatie, om zekerder te zijn van financiële steun. Het voortbestaan van het RIOD was vooral te danken aan de geschiedschrijving van De Jong. Tussen 1969 en 1991 verschenen veertien delen in de serie '*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*'. Deel 6 kwam in 1975 uit en behelst de periode juli 1942 - mei 1943, met 61 bladzijden informatie over de Meistaking (Pam, 1985). Sinds 1999 is het instituut, het NIOD, onderdeel van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (NIOD, 2005).

In de eerste naoorlogse maanden was de behoefte aan informatie bij de Nederlandse bevolking niet groot. Deze behoefte groeide daarna snel. Van 1946 tot 1950 publiceerde het RIOD het tweemaandelijks blad '*Nederland in Oorlogstijd*'. Nummer 3 (april-mei) van jaargang 3 (1948) is volledig gewijd aan de Meistaking. In 1949 werd in het blad gewezen op de op handen zijnde uitgave '*De April-Meistakingen van 1943*' van Bouman.

De collectie, waarover het NIOD beschikt, kan in twee delen worden gerubriceerd. De openbare collectie bestaat uit alle informatie die ooit in boeken, tijdschriften, kranten en brochures is gepubliceerd. Deze collectie is voor iedereen toegankelijk. Daarnaast zijn er dossiers die alleen mogen worden ingezien na toestemming van het bestuur van het NIOD. Deze toestemming wordt zelden geweigerd wanneer het om wetenschappelijk onderzoek gaat. Ook journalisten en particulieren, die duidelijk kunnen maken dat hun bedoelingen zuiver zijn, krijgen meestal toestemming tot inzage. Alleen de strafdossiers van deze niet openbare collectie zijn in principe gesloten. Ze zijn grotendeels ondergebracht bij Justitie en worden bij hoge uitzondering aan derden voorgelegd (Pam, 1985).

Het RIOD speelde na de bevrijding een belangrijke rol bij het opsporen en berechten van oorlogsmisdadigers. Deze rol lag alleen in het op aanvraag aandragen van materiaal. Het RIOD nam een wetenschappelijk standpunt in, geen politieke stellingname. In de jaren '60 werd het RIOD gaandeweg toegankelijker voor burgers. Het RIOD ging openheid nastreven, vanuit de overtuiging dat onzekerheid knellender was dan een mogelijk onaangename confrontatie met informatie. Betrokkenen moesten dan ook kunnen beschikken over essentiële gegevens, hoe afschuwelijk die soms ook waren. Soms werd een betrokkene, die om informatie vroeg, gewaarschuwd voor belastende informatie. Vooral informatie over 'foute ouders' kon het leven van de betrokkene van het ene op het andere moment ontwrichten. Informatie werd echter nooit achtergehouden (Pam, 1985).

Sinds wanneer konden nabestaanden het RIOD bezoeken of schrijven?

De heer Utermöhlen, afdeling Informatie en Documentatie, zei in april 2005:

'Het RIOD beschikte al in 1946 over een studiezaal. Mensen konden een afspraak maken om langs te komen. Ook konden mensen schriftelijk om informatie vragen, maar onderzoek was natuurlijk heel tijdrovend. Er waren enorm veel knipsels, blaadjes, berichten, die men in kon kijken. Het RIOD wilde heel snel informatie aanbieden, omdat de vraag naar informatie vlak na de oorlog heel groot was. De belangstelling voor de studiezaal was enorm. Er werden veel interviews gehouden, en ook die leverden veel informatie op. Het RIOD leende documenten van andere archieven, bijvoorbeeld van ministeries, het Nationaal Archief of het Rode Kruis. Medewerkers typten in de eerste jaren de documenten over en stuurden de originelen daarna weer terug. In een aantal gevallen mocht het RIOD de carbon-doorslagen houden. Als het RIOD geen informatie had verwezen we ook wel door naar het Rode Kruis of de Oorlogsgravenstichting, maar zélf zochten we niet voor derden bij die instellingen. Begin jaren '50 zakte de belangstelling voor informatie wat in, en ging het RIOD zich richten op onderzoekstaken. Met de processen, bijvoorbeeld die tegen Eichmann in de jaren '60, steeg de belangstelling weer enorm. Ook kwam de televisie als medium op, en werd de serie De Bezetting uitgezonden. Dat leverde weer nieuwe vragen op, én nieuwe informatie. Sinds 1997 kunnen belangstellenden zonder afspraak naar de studiezaal komen.'

Voor de nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de Meistaking lag Amsterdam erg ver weg. Een treinreis naar Amsterdam kostte veel geld en veel tijd. Een dag 'op en neer' was onmogelijk. Bezoek was tot 1997 alleen mogelijk na afspraak. Omdat bijna niemand aanvankelijk over een telefoon beschikte, moest deze toestemming tot bezoek schriftelijk worden geregeld. Praktisch gezien was het dus zo goed als onmogelijk voor de nabestaanden uit de drie noordelijke provincies om gebruik te maken van de faciliteiten van het RIOD.

3.4.2 Oorlogsgravenstichting, Den Haag

Het RIOD verwees na de bevrijding door naar de Oorlogsgravenstichting en naar het Rode Kruis als familieleden informatie zochten over graven en vermisten.

Op 13 september 1946 werd op initiatief van de Eindhovense arts Dr. A. Van Anrooy de Oorlogsgravenstichting (OGS) opgericht, met de bedoeling de graven van Nederlandse oorlogsslachtoffers op te sporen, in te richten en te onderhouden. Dit als erkenning voor de Nederlanders die hun leven hadden gewaagd, uit respect tegenover hun nabestaanden, en als signaal naar toekomstige generaties dat vrijheid niet vanzelfsprekend is. Een kleine staf en een aantal vrijwilligers verzamelde zoveel mogelijk gegevens over Nederlanders, die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren omgekomen. Zij konden daarvoor gebruikmaken van de archieven van het Rode Kruis, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het Ministerie van Defensie. De verzamelde gegevens werden gecheckt bij de bevolkingsregisters, voor zover dat mogelijk was. Momenteel is de belangrijkste taak van de OGS het onderhouden van de ongeveer 50.000 graven van Nederlandse oorlogsslachtoffers. Deze graven liggen in meer dan 50 landen, verspreid over 5 continenten. Het gaat om graven van militairen én van burgers, die omkwamen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de oorlog in voormalig Nederlands-Indië. Verder beschikt de OGS over een necrologisch archief.

Sinds 1948 onderhoudt de OGS Militaire Rijksgraven van Nederlandse en geallieerde militairen, en Civiele Rijksgraven van Nederlandse burgers. Verder onderhoudt de OGS stichtingsgraven, die in de loop der tijd eigendom van de OGS zijn geworden en 'memoriam-grafstenen', waarop personalia van vermiste slachtoffers worden vermeld zonder dat ter plaatse stoffelijke resten begraven zijn. De OGS inspecteert regelmatig oorlogsgraven die particulier eigendom zijn. Oorlogsmonumenten vallen niet onder de zorg van de OGS.

Jaarlijks worden de stoffelijke resten van ongeveer 35 oorlogsslachtoffers opgegraven en op één van de twee erevelden van de OGS herbegraven. Op het ereveld van Loenen liggen ruim 3600 slachtoffers begraven. Op het militair ereveld Grebbeberg te Rhenen liggen ruim 800 gesneuvelde militairen begraven.

Ongeveer 50.000 oorlogsslachtoffers hebben momenteel een aanwijsbaar graf. Hun namen staan in het Slachtofferregister van de OGS.

Van ruim 130.000 omgekomen Nederlanders is *geen* graf bekend. De meeste werden gecremeerd in de vernietigingskampen, anderen zijn op zee omgekomen, in een massagraf begraven of zijn vermist. Hun namen staan in de Gedenkboeken van de OGS. De OGS heeft de namen van de 130.000 slachtoffers, die geen aanwijsbaar graf hebben, tussen 1961 en 1973 laten optekenen in de uit 42 delen bestaande Gedenkboeken, om te voorkomen dat de namen van deze tienduizenden slachtoffers zouden worden vergeten. In deel 36 staan o.a. de namen van de Nederlanders 'die elders in Nederland zijn omgekomen en van wie de plaats van begraven niet bekend is'. Alle vermiste slachtoffers van de Meistaking worden in deel 36 vermeld. Geconstateerde fouten en nieuwe gegevens worden opgenomen in het laatste nog te verschijnen deel, deel 43.

Sinds mei 2004 zijn de namen van de 16 Meistaking-vermisten, in tegenstelling tot wat gebruikelijk is, opgenomen in het digitale Slachtofferregister van de OGS, het register van slachtoffers met een aanwijsbaar graf. Een foto van de bronzen plaquette van het Appèlbergen-monument is bij de naam van ieder slachtoffer afgebeeld. Alle slachtoffers worden omschreven als 'lid verzet'. Verder wordt hun beroep, geboorte- en sterfdatum genoemd. Bij graflocatie staat 'onbekend', omdat het concrete bewijs van stoffelijke resten tijdens het beperkte bodemonderzoek van september 2003 door de BID niet geleverd kon worden (OGS, 2005¹⁹).

Jarenlang was de enige informatie over de 16 Appèlbergen-slachtoffers dat ze vermist waren en dat hun graf locatie onbekend was. De informatie over de 16 slachtoffers waarover de Oorlogsgravenstichting recentelijk beschikt is afkomstig van de heer Cees Corts en van de Werkgroep Appèlbergen.

3.4.3 Nederlandse Rode Kruis, Den Haag

Naast de Oorlogsgravenstichting verwees het RIOD door naar het Rode Kruis.

Het Rode Kruis werd opgericht in 1863 door de Zwitserse bankier Henry Dunant. Het doel van de wereldwijde organisatie het Rode Kruis is het voorkomen en verzachten van lijden van mensen, vanuit een neutrale positie en vanuit respect voor ieder mens. Het Rode Kruis kiest bij conflicten geen partij, en kiest altijd voor de slachtoffers, tot welke zijde zij ook behoren.

Het Nederlandse Rode Kruis beschikt over een eigen oorlogsarchief, waarin gegevens van anderhalf miljoen mensen zijn opgenomen. In 1947 werden de taken van het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen overgedragen aan het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis. Het Afwikkelingsbureau was tussen 1944 en 1947 betrokken bij de informatievoorziening over Nederlandse vervolgd en de opsporing daarvan. Zodoende beschikt het Rode Kruis over gegevens van slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog (Rode Kruis, 2005²⁰).

Het Nederlandse Rode Kruis heeft sinds het einde van de oorlog nabestaanden en familieleden van oorlogsslachtoffers geïnformeerd over het lot van hun naaste of naasten, als zij daar naar vroegen. Rode Kruis-medewerker Drs. V. Laurentius schreef me in april 2005:

'Vanaf augustus 1945 was een Nederlandse Rode Kruis Missie in Berlijn gevestigd. Die Missie verzamelde ter plekke gegevens over de lotgevallen van Nederlanders in Duitsland en de bezette gebieden. Op het kantoor van het Rode Kruis, aan de Vlamingstraat in Den Haag, waren sinds de bevrijding ongeveer 450 medewerkers werkzaam. Zij verwerkten alle binnenkomende gegevens, om aan de hand daarvan nabestaanden en de familie van vermisten te kunnen informeren.

Begin 1947 stonden er nog 187.000 Nederlanders als vermist geregistreerd. Veel van deze vermisten waren in leven, maar nog niet teruggekeerd, of nog niet geregistréerd als teruggekeerd.

In het geval van de slachtoffers van de Meistaking is er volgens het Rode Kruis eigenlijk geen sprake van vermissing. Wat met de slachtoffers is gebeurd is namelijk bekend. Alleen de graflocatie is onbekend. Momenteel is van ongeveer 240 gefusilleerde Nederlanders de grafligging onbekend'.

¹⁹ Website Oorlogsgravenstichting, geraadpleegd in 2005.

²⁰ Website Nederlandse Rode Kruis, geraadpleegd in 2005.

Het Rode Kruis kan al decennialang benaderd worden met vragen over lotgevallen van aanvragers of hun familieleden. Aan derden worden, zonder machtiging, geen gegevens verstrekt. Vragen dienen uitsluitend schriftelijk te worden ingediend, met gedetailleerde motivatie van de vraagstelling. Voor onderzoek werkt het Rode Kruis samen met andere instanties als de Oorlogsgravenstichting of Rode Kruis-verenigingen in andere landen en continenten. Ook instanties kunnen contact opnemen met het Rode Kruis, wanneer deze instantie bijvoorbeeld informatie over een aanvraag van een Bijzonder Pensioen nodig heeft (Van Beurden, 2004).

3.4.4 Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen

Na de drie landelijke archieven beschrijf ik nu een voorbeeld op regionaal niveau. Tijdens het Appèlbergen-onderzoek bleek dat dit kleine archief belangrijke informatie bevatte over de lotgevallen van de 16 vermiste slachtoffers van de Meistaking.

In 1981 werd de Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen opgericht door Reinder Paul Houwen, oud verzetsman (Knokploegen) en oud Hoofd Politieke Opsporingsdienst (POD). Houwen was in 1978 op 65-jarige leeftijd begonnen met het verzamelen van namen en gegevens van voormalige verzetsdeelnemers uit de stad en de provincie Groningen. Hij kreeg een kamer en een telefoon ter beschikking in het gebouw van de Stichting 1940-1945 aan de Westersingel te Groningen. Daar kwamen veel oud-verzetsmensen en andere bij het verzet betrokkenen bij hem op bezoek, zodat hij gestaag zijn archief kon uitbreiden met informatie, gespreksverslagen, documenten, persoonsgegevens en persoonlijke archieven.

Houwen kon, op grond van alle gesprekken met oud-verzetsmensen en de Stichtingmedewerkers een uitgebreid kaartensysteem aanleggen, uitgroeënd tot een archief van ruim 4000 persoonskaarten van Groninger verzetsdeelnemers. Op deze kaarten vermeldde hij de activiteiten tijdens de bezetting, de verzetsgroepen waar men deel van uitmaakte, namen van mensen waarmee men contact onderhield, schuilnamen, gegevens over eventuele arrestaties en plaatsen waar men gevangen had gezeten. Verder werden verwijzingen naar uitgebreide persoonlijke verslagen vermeld, en naar verslagen van andere op de kaart genoemde personen. Houwen stelde ook lijsten samen van verschillende verzetsgroepen en verzetsorganisaties die in de provincie Groningen actief waren geweest. Hij onderhield hierover contacten met alle Groninger gemeenten en met het Provinciale Bestuur van Groningen.

In de zomer van 1982 benaderde hij oud-verzetsman en oud-POD-collega Ad Mulder met de vraag hem te komen helpen. Op 29 november 1982 overleed Houwen plotseling na een kort ziekbed.

Toen Mulder op 1 januari 1983 met de VUT ging vroeg het bestuur van de Stichting Verzetsdocumentatie hem het werk van Houwen voort te zetten. Dit deed hij.

Veel documenten moesten nog geordend worden, en de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog groeide onder de bevolking. Samen met Jan Niemeijer schreef Mulder in 1986 het boek 'Verzet in Groningen', met daarin, nog naar het idee van Houwen, alle 524 namen van de omgekomen Groninger verzetsmensen vermeld (OVMG, 2005²¹).

Van de Groninger slachtoffers van de Meistaking worden alleen Grietje Dekker en Paulinus Nieuwold als omgekomen verzetsdeelnemers genoemd. Over Nieuwold wordt echter foutief geschreven dat hij gefusilleerd was bij De Woudbloem. Jogchum van Zwol, Rienold Terpstra, Gerrit Imbos, de broers Kleefman, Will van Rossum, Egbert Thoma en de 16 gefusilleerde burgers van Marum komen niet in de lijst voor (Mulder, 1986).

In 1991 ging de Stichting Verzetsdocumentatie over in de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen (OVMG). Alle documenten over de Meistaking bevinden zich momenteel in doos 3, 4 en 5 van het archief van de OVMG. De inhoud is voor een groot deel alleen toegankelijk voor direct betrokkenen, dus voor naaste familieleden.

De inhoud van de dozen is langzaam gegroeid. Verzameld materiaal werd vanaf 1985 aan de dozen toegevoegd door Corts en door de Werkgroep Appèlbergen. De drie archiefdozen bevatten niet alleen mappen van de voormalige Stichting Verzetsdocumentatie, maar ook kopieën van de berechting van Mechels, documenten van de POD en telexen van SD uit het RIOD-archief.

Hoofd-Inspecteur Jan Kerkhof van de Groninger politie heeft voor zijn pensionering, eind jaren '70, een groot aantal documenten over de Meistaking gekopieerd en aan de Stichting Verzetsdocumentatie gegeven. Ook stond hij folianten af. Hij wilde niet dat de informatie verloren ging. Op verzoek van de

---

²¹ Website Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen, geraadpleegd in 2005.

Werkgroep Appèlbergen heeft de heer Jan Broersma, coördinator van het archief van de Regiopolitie te Groningen, in januari 1998 alle relevante stukken uit het Politiearchief gekopieerd en bij de OVMG ondergebracht.

3.4.5 Documentatiegroep '40-'45

De Documentatiegroep '40-'45 is een voorbeeld van een landelijke particuliere vereniging. De bedoeling van de vereniging is het verzamelen en publiekelijk beschikbaar stellen van zoveel mogelijk informatie over de Tweede Wereldoorlog. Het unieke van de Documentatiegroep is het digitale karakter: de vereniging beschikt over een uitgebreide database.

Secretaris Dirk Docter mailde me in april 2005:

'Veel mensen denken dat we een centraal archief hebben. Dat is niet zo. Wel heeft menig lid een eigen uitgebreide verzameling of archief, waaruit men kan putten voor tentoonstellingen of om vragen te beantwoorden. Daarnaast willen we proberen te voorkomen dat informatie verloren gaat, door volgens Oral History ervaringen op te tekenen en originele en individuele informatie te verzamelen. Er gaat nog steeds veel informatie verloren doordat een oudere overlijdt. Nabestaanden herkennen vaak de waarde van documentatie niet en gooien die als 'oud papier' weg.'

De Documentatiegroep '40-'45 werd opgericht in september 1963 naar aanleiding van een in een weekblad afgebeelde foto, waarop kinderen SS'ertje aan het spelen waren. Een lezer schreef een kritische ingezonden brief naar de redactie van het blad. Deze brief werd opgemerkt door Henk Kwik, die sinds het begin van de jaren '50 materiaal uit de bezettingsjaren verzamelde. Kwik nam contact op met de schrijver, en ook deze bleek al jaren bezig te zijn met het verzamelen van materiaal uit de Tweede Wereldoorlog. Er volgde een afspraak. Er ontstond een voorstel een groep op te richten, die de bestudering van de Tweede Wereldoorlog ten doel had én die de jeugd goede voorlichting over de oorlogsperiode zou moeten geven. Ze schreven naar leden van de in 1951 opgerichte vereniging De Verzamelaar, waarvan ze wisten dat die materiaal en documentatie van en over de Tweede Wereldoorlog verzamelden, tentoonstelden en ruilden op beurzen. Zo ontstond het plan een vereniging op te richten, die documentatiemateriaal opspoorde, gelegenheid gaf oproepen te plaatsen in een uit te geven maandblad, tentoonstellingen over de Tweede Wereldoorlog organiseerde, ruilbeurzen hield, en bij zou dragen tot voorlichting aan kinderen en jongeren over de Tweede Wereldoorlog (Docter, 2004).

Eind jaren '90 maakte een jong lid van de vereniging, Peter Krans, een website voor de Documentatiegroep, die snel uitgroeide tot een veelgebruikt medium. De website bevat een algemeen gedeelte en een gedeelte dat alleen voor leden toegankelijk is. De site bevat artikelen, achtergrondinformatie en links. Sitebezoekers kunnen oproepen plaatsen, waarin ze om informatie vragen.

De Documentatiegroep beschikt sinds kort over een database met informatie over omgekomen Nederlanders. De gegevens voor deze database zijn afkomstig uit vele tientallen publicaties, o.a. uit de boeken *'Verzet, hun naam leeft voort'* (1989) en *'Gedenkboek verzetsstrijderskruis'* (1985). De publicaties, en dus ook de database, bevat(en) nogal wat fouten. De Vereniging roept sitebezoekers op deze fouten recht te zetten en ontbrekende informatie door te geven (Docter, 2004).

3.4.6 Publicaties

Al vlak na de bevrijding verscheen de eerste literatuur over de gebeurtenissen en de ervaringen in de Tweede Wereldoorlog. Veel mensen hadden de behoefte hun ervaringen op papier te zetten en te delen met lezers. Onder hen bevond zich een groot aantal oud-verzetsmensen van verschillende verzetsgroepen. In een aantal vooral later uitgegeven publicaties werd de Meistaking genoemd. Bij twee 'vroeg' en 'lijvige' van deze werken wil ik wat uitgebreider stilstaan: de publicatie over de Meistaking door de historicus Bouman (1950), en de 1263 bladzijden tellende trilogie over het Friese verzet door de oud LO-verzetsstrijder Wijbenga (1970-1978). Deze eerste 'dikke boeken' vormden immers gemakkelijke en toegankelijke bronnen die de nabestaanden konden voorzien in de grote behoefte aan informatie en aan erkenning van hun omgebrachte familielid. Ik sluit deze paragraaf af met de korte beschrijving van drie latere publicaties.

De eerste landelijk uitgegeven publicatie die de Meistaking beschreef was *'De April-Meistakingen van 1943'* van de historicus Dr. Pieter-Jan Bouman (1902-1977). Bouman was vanaf 1946 Hoogleraar Sociologie aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Het werk verscheen in 1950, en bevat 175 bladzijden informatie over de Meistaking, waarvan 38 over Groningen, Friesland en Drenthe. Twente werd apart beschreven in een ruim 100 pagina's tellende bijlage door RIOD-medewerker Benjamin Aäron Sijes (1908-1981).

Hoe was Bouman aan zijn informatie voor de publicatie gekomen? De Chef van het RIOD, Loe de Jong, riep op 20 april 1946 in een radiorede de Nederlandse bevolking op schriftelijke verslagen over de gebeurtenissen rond de Meistaking naar het RIOD te sturen. Honderden mensen schreven hun ervaringen op en zonden de brieven (en dagboeken) naar het RIOD. Daarnaast werden enquêteformulieren gestuurd naar burgemeesters van alle gemeenten, hoofden van overheidsinstellingen, directeuren van bedrijven, en particulieren die mogelijk waardevolle informatie zouden kunnen geven, zoals predikanten, artsen, onderwijzers en mensen uit het voormalige verzet. De beantwoording van deze enquête was zeer verschillend, van uitgebreide verhalen, tot korte bevestigingen en ontkenningen, tot het totaal niet reageren. In zijn inleiding dankt Bouman de Friese K. Leyenaar, naast twee anderen, speciaal voor het indienen van belangrijke rapportage. Verder gebruikte Bouman interviews, Duitse archiefdocumenten, krantenartikelen, pamfletten, illegale bladen, en uiteraard het bronnenmateriaal dat langzaam bij het RIOD binnenstroomde. Al in zijn inleiding geeft Bouman aan dat de zeer verschillende reacties op de proclamatie van Christiansen het onderzoek moeilijk maakten. Herinneringen bleken te zijn vervaagd en getuigenissen spraken elkaar tegen. De waarheid kon slechts bij benadering worden vastgesteld. Hij nodigde lezers uit kritiek te geven en aanvullende gegevens te verstrekken voor een eventueel verbeterde herdruk (Bouman, 1950).

Het boek bevat inderdaad veel onjuistheden. Een aantal namen is fout gespeld. Veel executieplaatsen en -data kloppen niet. Over de ene actie wordt uitgebreid gerapporteerd, van andere acties wordt alleen het slachtoffer genoemd, zonder beschrijving van de activiteiten die tot de arrestatie en het vonnis hebben geleid. Enkele slachtoffers worden helemaal niet genoemd, anderen alleen met voorletter en achternaam, weer anderen met volledige naam. Van geen enkel slachtoffer wordt de leeftijd vermeld. Twee voorbeelden van onjuistheden: De Marumer broers Van der Wier worden neven genoemd. De student Will van Rossum is als fabrieksarbeider omschreven.

De publicatie meldt niets over het feit dat de bezetters tijdens de Meistaking lichamen hebben verborgen, noch over het ruimen van het graf in de Appèlbergen. Alleen met betrekking tot de 16 slachtoffers van Marum wordt geschreven dat de burgemeester van Marum na enige maanden verschillende goederen terug ontving (Bouman, 1950). De slachtoffers zijn echter in 1945 gevonden met allerlei spullen, zoals papieren, zakdoek, lucifersdoosje, potlood, tabaksdoos, sigarenkoker, portemonnee, kam en kettinghorloge (OVMG, 1996).

De samenwerking tussen Bouman en Sijes verliep niet gemakkelijk. Bouman was een verzoener van sociale tegenstellingen en een tegenstander van methoden als staking. Hij wilde met zijn onderzoek naar de Meistaking in de eerste plaats streek- en volkskarakters in Nederland in beeld brengen. Sijes wilde daarentegen het massale en collectieve handelen en haar effecten juist analyseren. Hij hield een groot aantal interviews, en stuitte daarbij op veel emoties bij weduwen van slachtoffers. Hij vroeg zich na twee interviews af of hij de geschiedenis wel zou verrijken door met die interviews door te gaan. Het was historisch immers niet van belang worden open te rijten? Het ging hem om de analyse van handelen en effecten, niet om emoties. Sijes' aanpak verschilde zo van die van Bouman, dat hij zijn bijdrage over Twente niet in het boek vond passen. Het werd een aparte bijlage (Harmsen, 1987). Het boekwerk was snel uitverkocht en werd niet herdrukt. Het is de eerste en enige uitgebreide publicatie die speciaal over de Meistaking van 1943 ging.

Tussen de jaren 1970-1978 verscheen de trilogie *'Bezettingstijd in Friesland'* van de oud-verzetsman en journalist Pieter Wijbenga. Deel I verscheen in 1970. De laatste 19 bladzijden van dit eerste deel gaan over de Meistaking van 1943.

Wijbenga schreef dat Bouman zijn informatie over Friesland voor '*De April-Meistakingen van 1943*' voornamelijk te danken had aan K. Leyenaar, voorzitter van het Friese Nationaal Comité van Verzet (NC). Leyenaar had in zijn informatieverstrekking dit NC nogal een prominente rol gegeven in de leiding van de stakingen, aldus Wijbenga. Bouman had deze gegevens zonder meer overgenomen van Leyenaar. Leyenaar had geen enkele informatie gegeven over de op 25 november 1942 opgerichte Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO). Wijbenga maakte vanaf de oprichting deel uit van de LO, als verzetsman 'Geale'. Wijbenga vond het verzwijgen van de LO onterecht. Daarnaast was het NC van Leyenaar zélf ook nog maar net van de grond. Wijbenga voegde in zijn eigen publicatie een aantal nieuwe feiten toe, zoals de volgende.

De LO-ers, als leiders van de grootste en vrijwel enige actieve illegale organisatie in Friesland, zouden de stakingsleiders moeten worden toen de Meistaking uitbrak. De organisatie bracht zaterdag 1 mei een manifest uit. Zondag leek de staking al uitzichtloos, waarna de LO opriep dinsdags weer aan het werk te gaan.

Wijbenga baseert zich op het werk van Ypma (1953), verslagen, gesprekken en krantenberichten. Ook in de publicatie van Wijbenga wordt de ene actie uitgebreid beschreven en anderen niet genoemd. Namen, data en plaatsen bevatten onjuistheden. Over het verbergen van lichamen, de vermissingen en een massagraf wordt niet gerept.

Ik noem nog drie kleinere publicaties, twee over 'de provincie' en één over een kleine gemeente.

Dr. Y.N. Ypma beschreef in 1953 in '*Friesland Annis Domini 1940-1945*' het Friese verzet. Dit deed Ypma in opdracht van de Vereniging Friesland 1940-1945. Ypma interviewde voor zijn boek een groot aantal verzetsdeelnemers, en verzamelde veel documentatie. Het materiaal bleef (niet toegankelijk) eigendom van Ypma. Ypma verwees in zijn korte passages over de Meistaking veelvuldig naar het boek van Bouman.

De publicatie van Ypma bevat een lijst 'slachtoffers, die in verband met of tengevolge van hun bijdragen aan het verzet in de provincie Friesland zijn gestorven'. Van hen worden de achternaam, de voorletters, de geboortedatum, de burgerlijke staat en het kindertal, het beroep, de godsdienst, de overlijdensdatum, de wijze van overlijden en de overlijdensplaats genoemd. Deze lijst is het door de Stichting Friesland 1940-1945 en de Stichting Sneek 1940-1945 ter beschikking gesteld. Ook deze lijst blijkt achteraf onjuistheden te bevatten (Ypma, 1953).

In '*Groningen 1940-1945*' gaat Jan Niemeijer uitgebreid in op de Meistaking, zonder namen van slachtoffers te noemen. De publicatie bevat een afbeelding van het roze aanplakbiljet, waarop de naam van Jogchum van Zwol (onjuist gespeld door de bezetters) is vermeld. Ook deze publicatie maakt geen melding van de het ontbreken van de graflocatie van 16 slachtoffers. Noch wordt vermeld dat de 16 slachtoffers van Marum in 1945 in een massagraf in de Appèlbergen zijn gevonden (Niemeijer, 1983).

In 1998 verscheen '*De Gemeente Slochteren tijdens de Tweede Wereldoorlog*' van oud-hoofdonderwijzer K.G. Bos. Bos had vele uren in archieven doorgebracht. Een aantal van deze authentieke archiefdocumenten heeft hij in zijn boek laten afdrukken. Hij geeft een gedetailleerde beschrijving van de Meistaking in Slochteren. Foto's van de oude aardappelmeelfabriek, de drie slachtoffers en het na de bevrijding geplaatste monument bevestigen zijn stipte kennis en zijn gedegen onderzoek. Hij noemt data en wijst op de foute vermelding van de naam Eiber Thoma door bezetters. De namen van de vijf in Hoogezand gefusilleerden verbetert hij niet, wel plaatst hij een foto van de in Slochteren geboren Paulinus Nieuwold.

Als enige schrijver over de Meistaking meldt Bos naast de vermissing van de slachtoffers²², de onzekerheid over het graf en de Appèlbergen als mogelijke begraafplaats (Bos, 1998).

Publicaties hadden nabestaanden informatie over de lotgevallen van hun vermiste familielid kunnen verstrekken. Deze publicaties bevatten, vooral in de eerste decennia na de bevrijding, veel onjuistheden en hiaten.

---

²² Liesbeth van der Horst noemt in haar publicatie '*April/Mei 1943, de stakingen als keerpunt*' (1993) dat er slachtoffers van de Meistaking werden vermist.

3.5 Hulpverlening

Hoe werd in de loop der jaren de hulpverlening aan nabestaanden vorm gegeven? In dit hoofdstuk wordt alleen de hulpverlening binnen het historische kader beschreven. In de hoofdstukken 4 en 5 beschrijf ik de gevolgen van oorlog en vermissing meer inhoudelijk.

3.5.1 Stichting 1940-1945

Op 13 oktober 1944 werd de Stichting 1940-1944 opgericht. Het doel van de Stichting was het moreel, geestelijk en materieel verzorgen van personen, die bij hadden gedragen aan verzet, indien deze mensen bijstand bleken nodig te hebben. Deze verzorging gold ook voor hun gezinnen of nabestaanden. De stichting vond dat verzetsweduwen of verzetsinvaliden niet 'naar een loket' hoefden, want dat werd in die tijd als een schande ervaren. Tijdens de oorlog werden de weduwen en achtergebleven gezinnen dan ook meestal door verzetsorganisaties verzorgd.

Het stichtingsbestuur kwam in het geheim bijeen, tot ze in januari 1945 verraden werd en enkele bestuursleden door de bezetters gevangen werden genomen. Na de bevrijding, op 27 juni 1945, werd de inmiddels legale Stichting 1940-1945 opgericht. Vijftig regionale organisaties verenigden zich in de stichting.

De Stichting 1940-1945 werd belast met de uitvoering van pensioenwetten. In 1947 kwam de Wet Buitengewoon Pensioen tot stand, die pensioensrecht toekende aan mensen die ten gevolge van verzet invalide waren geworden. In 1972 werd de Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers (WUV) van kracht en pas in 1984 kwam de Wet Uitkering Burger-Oorlogsslachtoffers (WUBO). De WUV was voor mensen, die tijdens de oorlog vanwege hun ras, geloof, wereldbeschouwing of seksuele geaardheid waren vervolgd, de WUBO was voor slachtoffers van bombardementen, evacuatie en verplichte tewerkstelling.

Aanvragen voor buitengewone pensioenen werden geverifieerd aan de hand van documenten van het Rode Kruis, het RIOD, ministeries, getuigenverklaringen van derden en de documentatie waarover de Stichting 1940-1945 zelf beschikte.

De nadruk van de hulp lag aanvankelijk op het materiële vlak. Daarnaast was er weliswaar immateriële hulp. Sociaal werkers bezochten de weduwen en hun gezinnen, en vanaf 1946 werden vakantiecampen aangeboden aan pensioengerechtigden en hun gezinnen. Echter, tijdens en vlak na de oorlog stond men niet stil bij de psychische gevolgen waarmee oorlogsgetroffenen momenteel te kampen hebben. Pas in de jaren '70 kreeg men daar oog voor.

Burger-oorlogsgetroffenen waren lang een vergeten groep. In 1972 schreef een burger-oorlogsgetroffene een artikel in twee dagbladen, waarin hij aangaf contact te zoeken met lotgenoten. De contacten die door deze oproep ontstonden vormden de start van de organisatie van burger-oorlogsgetroffenen. Op 19 maart 1981 werd de Stichting Burger-Oorlogsgetroffenen (SBO) opgericht. Doordat burger-oorlogsgetroffenen voor die tijd niet georganiseerd waren vormden ze geen gesprekspartner voor de overheid. Maatschappelijke en politieke erkenning van het door hen geleden leed was daardoor minimaal. De WUBO, waarnaar zij streefden, werd in 1984 van kracht. Op 1 januari 2002 is de SBO gefuseerd met de Stichting 1940-1945.

Sinds december 1989 geeft de Stichting 1940-1945 het '*Contactblad*' uit voor leden (*Stichting 1940-1945*²³; OVMG, 1996).

Het duurde tot de jaren '70 voor in bredere kringen bekend werd hoeveel Nederlanders nog psychische en psychosomatische klachten ondervonden als gevolg van wat zij tijdens de oorlog hadden meegemaakt. In 1973 werd het eerste specialistische centrum, Centrum 45 opgericht in Oegstgeest, waar medische en psychologische behandeling en begeleiding werd gegeven aan verzets- en oorlogsslachtoffers. Vanaf 1988 werden burger-oorlogsgetroffenen ook tot de doelgroep gerekend. Pas in de jaren '80 werd het duidelijk dat ook kinderen van oorlogsgetroffenen te lijden hadden onder door de oorlogservaringen van de ouders beschadigde gezinsprocessen (Begemann, 1991).

3.5.2 Vereniging Achterblijvers na Vermissing

De Vereniging Achterblijvers na Vermissing werd opgericht in 1994. Wat was de aanleiding? Een echtpaar nam halverwege de jaren '80 contact op met hun huisarts omdat hun dochter spoorloos was

---

²³ Website Stichting 1940-1945, geraadpleegd in 2005

verdwenen. Ze wisten niet waar ze moesten zoeken, voelden zich door instanties in de steek gelaten, stuitten op onbegrip in hun omgeving en kampten met grote emotionele problemen. De huisarts vroeg hen al hun problemen, vragen en frustraties op te schrijven.

Na een aantal jaren frequent contact nam de huisarts samen met de politieagent van de betreffende gemeente in 1990 contact op met Slachtofferhulp Nederland, dat in 1984 van start was gegaan in een groeiend aantal gemeenten. Ze vroegen zich af of binnen de vele hulpverlening in Nederland iets was waar achterblijvers na vermissing iets aan konden hebben. Dat was er niet echt. En dat moest er, gezien de specifieke problematiek, wel komen.

Er werd een initiatiefgroep opgericht, bestaande uit politie, Slachtofferhulp Nederland, Instituut voor Psychotrauma, Stichting ICODO, Universiteit Utrecht en de Centrale Recherche Informatiedienst. Kennis, ervaringen en ideeën werden uitgewisseld, wat onder meer resulteerde in een verbeterde registratie van vermissing en het uitgeven van publicaties.

Vermissing kwam meer onder de aandacht, en onder leiding van Prof. Jan van den Bout van de Universiteit van Utrecht startte er een wetenschappelijk onderzoek naar de problematiek van vermissing. Dit onderzoek werd in 1997 afgerond.

Achterblijvers²⁴ na vermissing organiseerden zich, en in november 1992 werd de eerste ontmoetingsdag georganiseerd. In 1994 werd vervolgens de Vereniging Achterblijvers na Vermissing (VAV) opgericht. De vereniging brengt achterblijvers bij elkaar, geeft informatie en voorlichting en werkt nauw samen met instanties als het Meldpunt Vermisten van het Nederlandse Rode Kruis. Het Rode Kruis vervult momenteel een belangrijke taak in het registreren van vermissing en het leggen van contacten tussen achterblijvers, vermisten, en instanties die in de uitvoering van hun werk met vermissing worden geconfronteerd. De vereniging heeft een website met informatie, publicaties, gastenboek, tips, nieuws en adressen.

In 1999 besloot de vereniging een 'Dag van de Vermisten' in te stellen en een monument op te richten waar achterblijvers op iedere eerste vrijdag van juni samen konden komen om aan de vermiste personen te denken, om even gevoelsrust te hebben, om bij een tastbare symbolische plek stil te staan en elkaar in ondersteunend lotgenotencontact te ontmoeten. Dit monument staat op een centrale plaats in Nederland, in het Moreelsepark in Utrecht (Van Beek, 1999).

Volgens de Centrale Recherche Informatiedienst worden momenteel per jaar ongeveer 16.000 mensen bij de politie als vermist opgegeven. Binnen enkele dagen zijn een kleine 13.000 van hen weer terecht. Sommige vermisten komen echter lange tijd niet terug. Zo'n 400 personen staan momenteel als langdurig²⁵ vermist geregistreerd. Er is geen enkele zekerheid over hun al dan niet in leven zijn, hun verblijfplaats of mogelijke begraafplaats, en over wat er precies is gebeurd (Schook, 2000).

De zestien vermiste slachtoffers van de Meistaking worden niet onder deze 400 gerekend. Er is zekerheid over hun lot. Alleen de plaats waar de slachtoffers begraven zijn is niet officieel bekend (Rode Kruis, paragraaf 3.4.3).

3.6 Samenvatting

De Meistaking was de tweede grote staking in de Tweede Wereldoorlog in Nederland, en vormde een keerpunt van de betrekkelijk rustige eerste helft naar de grimmiger tweede helft van de oorlog. In de drie noordelijke provincies werden voor het eerst sinds het begin van de oorlog doodvonnissen uitgesproken en voltrokken. Dit was volslagen onverwacht voor de bevolking. De doodstraf was al 73 jaar afgeschaft in Nederland.

Arrestaties en vonnissen waren bijna allemaal willekeurig, en werden door de bezetters als middel ingezet om de stakende bevolking in het gareel te dwingen. Het verspreiden van onjuiste informatie en het begraven van een aantal gefusilleerden op een geheime plaats, vormden naast de willekeurigheid in arrestaties en strafmaten intimidatiemethoden om de bevolking te onderwerpen aan het gezag van de bezetters.

Nabestaanden konden, in hun behoefte aan informatie over hun vermiste familielid, slechts beschikken over krantenartikelen, aanplakbiljetten, de korte mededeling door 'hun burgemeester', en summiere

---

²⁴ Achterblijvers noemen zichzelf met nadruk geen nabestaande, omdat het niet zeker is of de vermiste leeft of overleden is.

²⁵ In de publicatie wordt geen definitie van deze langdurigheid gegeven.

getuigenverklaringen. Tijdens en vlak na de bevrijding zijn veel documenten, die mogelijk belastend materiaal konden bevatten, vernietigd door de vluchtende bezetters.

Na de bevrijding lag de nadruk van het overheidsbeleid op het herstellen van orde en rust, zuivering van de samenleving, snelle en grondige berechting van 'de fouten' en het zo snel mogelijk hervatten van het normale, op wederopbouw en de toekomst gerichte leven. Veel instanties hielden zich bezig met arrestaties en verhoor. Soms beconcurreerden die instanties elkaar. Duizenden gearresteerden werden al enkele maanden na de bevrijding als 'licht geval' vrijgelaten. Er bleek in de praktijk een zeer groot grijs gebied te bestaan tussen 'goed' en 'fout', waarvan de kaders in theorie duidelijk omschreven waren.

Het op de toekomst gerichte klimaat, het hernieuwde bondgenootschap met Duitsland en de prangende Indië-problematiek brachten een steeds mildere berechting van oorlogsmisdadigers en landverraders met zich mee. De berechting was ondoorzichtig. Verslagen van verhoren werden ondergebracht in niet-openbare archieven. Juist déze verslagen bevatten de meeste informatie over wat er met de vermisten was gebeurd en waar ze waren begraven. Met name Justitie, politie, Marechaussee, Bergingsdienst en gemeenten richtten hun archieven in met documenten die ter ondersteuning van hun *eigen* werk dienden: berechting, opsporing, verhoor, identificatie, bevolkingszaken, enzovoort. Informatieverstrekking aan burgers behoorde niet tot hun takenpakketten.

In de naoorlogse jaren werd niet actief naar illegale graven of massagraven gezocht. Op grond van duidelijke aanwijzingen of toevallige vondsten werden graven geruimd. Een door nabestaanden aangegeven vermissing vormde geen aanleiding tot het zoeken naar het mogelijke graf.

Op 30 november en 1 december 1945 werd een massagraf geruimd in het militair oefengebied de Appèlbergen. Van de 19 gevonden lichamen werden er 18 geïdentificeerd. Het betrof slachtoffers van de Meistaking, die op zondagavond 2 mei (Berend Trip) en maandagmiddag 3 mei (de 16 slachtoffers uit Marum en Jan Postema) waren gefusilleerd. Tijdens de verhoren in het kader van de naoorlogse berechting in 1949 bleek dat er nóg 16 slachtoffers van de Meistaking in de buurt van het geruimde graf begraven moesten liggen. Bezetters, die in 1943 bij de teraardebestelling aanwezig waren geweest, wilden de exacte graflocatie niet aanwijzen. Andere getuigen waren gevluht om aan hun verhoor te ontkomen. De nabestaanden werden niet op de hoogte gebracht van het feit dat hun vermiste familielid met zekerheid was omgebracht en met zekerheid op de Appèlbergen begraven lag. De archieven, die de documenten over deze zaak bevatten, waren niet toegankelijk voor 'derden'.

Techniek, toeval en persoonlijke inzet bepaalden de mate van toegankelijkheid van informatie.

Aanvankelijk werden documenten overgetypt, of werden originelen uitgeleend aan of doorgestuurd naar andere instellingen. Met de intrede van kopieersystemen werd de verspreiding van informatie eenvoudiger en massaler. Door tijdgebrek werden veel archieven niet of gebrekkig geordend. Het ordeningsprincipe werd bepaald door de functie die het archief had voor de instelling. Zo legde Justitie bijvoorbeeld het 'dossier Mechels' aan, en de Groninger politie 'de vermiste slachtoffers van de Appèlbergen'. Eventuele verstrekking van informatie was geregeld het resultaat van persoonlijke inzet van instellingsfunctionarissen en van de toevalligheid van het vinden van informatieve documenten. Een aantal instanties stelde zich juist ten doel zoveel mogelijk informatie te verzamelen en te verspreiden onder belanghebbenden: musea, instituten, documentatiecentra, lokale organisaties en vele particulieren, waaronder veel leden van voormalige verzetsgroepen. Zij verzamelden openbaar materiaal (artikelen, pamfletten, illegale blaadjes) en getuigenverklaringen (dagboeken, brieven, gespreksverslagen), en waren daarbij vooral afhankelijk van het materiaal dat hen door de bevolking werd aangeboden. Belanghebbenden hadden toegang tot de archieven, en op grond van schriftelijke verzoeken werd onderzoek gepleegd en informatie verstrekt. Het meest omvangrijke archief was en is dat van het RIOD (thans NIOD) in Amsterdam, dat al in 1946 een leeszaal opende. Tot 1997 kon men deze leeszaal alleen op afspraak bezoeken.

Nabestaanden konden na de bevrijding terecht bij de Oorlogsgravenstichting en het Rode Kruis, als zij informatie zochten over de mogelijke verblijfplaats of het mogelijke graf van hun vermiste familielid. Beide instellingen zijn in Den Haag gehuisvest. Beide instellingen konden decennialang slechts de vermissing van de 16 slachtoffers van de Meistaking bevestigen, naast het ontbreken van het graf. Veel kleine, regionale of particuliere instellingen verzamelden materiaal. Soms was dat materiaal of de informatie verkregen door het uitoefenen van een bepaalde functie, bijvoorbeeld als verzetsmedewerker of POD-functionaris. Het betrof vaak uniek materiaal, dat door het gebrek aan techniek, mankracht, tijd en geld niet werd verspreid onder andere archieven.

In 1950 verscheen de publicatie *'De April-Meistakingen van 1943'* van de historicus Pieter-Jan Bouman. Hij nodigde lezers uit kritiek en aanvullende gegevens te verstrekken voor een volgende, verbeterde herdruk. Een herdruk werd niet uitgegeven. Het boek bevat, evenals latere publicaties over de Meistaking, veel onjuistheden en hiaten. Pas in 1993 werd in een publicatie voor het eerst melding gemaakt van vermissing van slachtoffers: *'April/mei 1943, de stakingen als keerpunt'*, van Liesbeth van der Horst.

De hulpverlening aan oorlogsweduwen en oorlogsinvaliden kwam meteen na de bevrijding op gang. De nadruk lag op materiële hulp. In de jaren '70 kreeg men oog voor de psychische gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op oorlogsgetroffen. Pas begin jaren '80 werden burger-oorlogsgetroffenen als slachtoffer erkend.

In de jaren '90 ontstond het besef dat er op het gebied van hulpverlening niets werd aangeboden dat op de specifieke problematiek inging die het gevolg was van vermissing. Halverwege de jaren '90 organiseerden achterblijvers van vermisten zich, en werden onderzoeken gestart naar de vermissingproblematiek.

In de zestig jaar na de bevrijding hebben grote veranderingen plaatsgevonden in Nederland. De welvaart steeg, en technologische ontwikkelingen volgden elkaar in snel tempo op. In de afgelopen veertig jaar kon vrijwel iedereen televisie en telefoon aanschaffen. De laatste tien jaar heeft de computer op brede schaal intrede gedaan. Televisie, telefoon, computer, kopieerapparaat, internet en e-mail, én het door een groot publiek gebruikmaken ervan, hebben voor grote veranderingen gezorgd in het bundelen, indexeren, vermenigvuldigen, toegankelijk maken en verspreiden van informatie. De mentaliteit is in zestig jaar verschoven van geslotenheid, vaststaande verhoudingen, verzuiling en hiërarchie naar openheid, emancipatie, ontzuiling en het vervlakken van hiërarchie.

4. Verlies, rouw, trauma, stress, vermissing

*Wat zwak en verward in u schijnt
is het meest krachtige en vastbeslotene
Khalil Gibran*

Nabestaanden gaven in telefoongesprekken, naar aanleiding van de recente onderzoeken naar de graflocaties van de vermisten in de Appèlbergen, aan dat de Meistaking, de moord op hun familielid en het ontbreken van het graf, decennialang grote invloed hadden op hun leven van alledag. De problemen, die ze dagelijks ervoeren, hadden alles te maken met het ontbreken van informatie, het ontbreken van zekerheid, het niet kunnen begrijpen, het gebrek aan erkenning van hun omgebrachte familielid en van hun eigen gevoel en verhaal. Men kon de gebeurtenissen niet verwerken, een plaats geven of afsluiten. Daardoor bleven de gebeurtenissen recent. Men stuitte op onbegrip vanuit de omgeving omdat de omgeving niet begreep dat nabestaanden er na zoveel decennia nog zo intens mee bezig waren, of omdat jongere nabestaanden het slachtoffer niet eens hadden gekend.

In hoofdstuk 3 heb ik een schets van de historische context gegeven, waarin de huidige gevoelens en reacties van de nabestaanden hun oorsprong vinden. De arrestaties, de berechting, de executies van de slachtoffers en het verbergen van hun lichamen waren in de meeste gevallen volslagen willekeurig. De bezetters hadden namen nodig om de stakende bevolking in het gareel te dwingen. Deze namen werden op grote hardroze aanplakbiljetten en in lokale kranten vermeld. Het was niet belangrijk welke naam dat was, maar dat er op het juiste moment namen konden worden genoemd, als voorbeeld van de strafmaatregel. Enkele slachtoffers van de Meistaking waren gearresteerd en gefusilleerd omdat ze mee hadden gedaan met de massale staking. Ze hadden groepen mensen opgeroepen te staken, ze hadden melkbussen leeggegooid, of waren niet naar hun werk gegaan. Sommigen waren verraden. Anderen waren op het verkeerde moment op de verkeerde plaats, en hadden niets met de staking te maken. De volstreekte willekeur, waarmee de namen werden verzameld, werd beschreven in hoofdstuk 3. Deze willekeur zorgde voor verbijstering en onbegrip bij de nabestaanden. Vervolgens werden de lichamen van 34 van de 60 slachtoffers van de drie Noordelijke provincies door de bezetters verborgen op een geheime plek. Ook deze willekeur en deze verdwijning zorgde voor verbijstering en onbegrip.

De Meistaking betekende een ommekeer van de betrekkelijk rustige naar de grimmige jaren van de Tweede Wereldoorlog. De eerste naoorlogse jaren waren gericht op ordehandhaving, snelle berechting van de daders, wederopbouw van het gewone leven, en een op de toekomst gerichte blik. Na de bevrijding heerste een algemene sfeer van ‘pak de draad weer zo snel mogelijk op, werk hard, richt je op de toekomst en vergeet wat er is gebeurd’.

In de totale chaos hadden een klein aantal vermisten en een klein aantal graven geen prioriteit. Na de bevrijding werden 19 van de 34 slachtoffers gevonden, (op één na) geïdentificeerd en herbegraven. De anderen bleven vermist. Nabestaanden zochten hun omgebrachte familielid, en kregen slechts als antwoord dat hun familielid was vermist. Wat er was gebeurd, hoe het was gebeurd, waar hun familielid was, bleef in het midden. Nabestaanden bleven achter met onzekerheid, én met het gevoel dat er niet gezocht werd naar hun vermiste familielid. Fouten en tegenstrijdigheden in boeken strooiden zout in wonden die maar niet konden helen.

Om de huidige problematiek en onvrede te kunnen begrijpen is naast een beschrijving van de geschiedenis inzicht in theorieën over verliesverwerking en rouw (4.1), traumaverwerking (4.2), stress (4.3) en vermissing (4.4) nodig. Wat betekenen deze theorieën voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking? In hoeverre, in welke mate en op welke manier dragen de theorieën bij aan inzicht in het ontstaan en voortduren van de huidige gevoelens en reacties van de nabestaanden? Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting (4.5).

4.1 Verliesverwerking en rouw

Wanneer plotseling een dierbare wegvalt uit iemands leven, staat iemand voor de taak om op wat voor wijze dan ook om te gaan met dit verlies. Rouw is het verwerken van de dood van iemand die een

plaats van betekenis in het leven van de nabestaande innam. Rouw is het verwerkingsproces dat er toe leidt dat het verlies onder ogen wordt gezien, dat het verlies geleidelijk in het leven van de nabestaande wordt toegelaten en dat hij of zij tegelijkertijd zijn of haar eigen leven laat doorgaan (Polspoel, 1995).

Lange tijd is uitgegaan van een aantal fasen of stadia die optraden in het verwerken van verlies. De fasen overlaptten elkaar weliswaar, maar men gleed toch met de tijd van de ene in de andere fase. 'Met de tijd' blijkt echter niet waar te zijn. Recentelijk is duidelijk dat tijd op zich geen wonden heelt. Tijd helpt alleen mee in het helen van wonden als deze tijd wordt gebruikt om bezig te zijn met het verwerken van het verdriet. Tijd wordt juist een extra probleem als het verdriet wordt ontkend, weggeduwd of uitgesteld. Er kan een vergelijking met het helen van lichamelijke wonden worden gemaakt: als de wonden worden gereinigd en verbonden, zullen ze met tijd, behandeling en zorg genezen (Van den Bout, 1998).

Ook de 'fasen' blijken niet uit te drukken waar het eigenlijk om gaat. Lang werd van stadia of fasen gesproken. Als men die stadia had doorlopen moest het verdriet zijn verwerkt. Voorbeelden van fasenmodellen zijn de modellen van Bowlby (1961) en Elisabeth Kübler-Ross (1982). Kübler-Ross beschrijft vijf fasen, die terminaal zieke mensen doorlopen bij het afscheid nemen van het leven. Deze fasen bleken zeer herkenbaar te zijn wanneer het ging over het verwerken van verlies. De vijf fasen zijn:

- fase 1: ontkenning, de geest sluit zich af, het kán niet.
- fase 2: woede, de realiteit dringt door maar kan niet worden geaccepteerd.
- fase 3: onderhandeling, er wordt onderhandeld met het lot, om het verdriet op te splitsen in beheersbare onderdelen.
- fase 4: heroriëntatie, er wordt geprobeerd het leven praktisch en emotioneel opnieuw in te richten.
- fase 5: acceptatie of aanvaarding.

Eind jaren '80 had men een duidelijke mening over rouw. Het verlies moest door de nabestaande worden doorgewerkt door er veel mee bezig te zijn, door zichzelf veel te confronteren met de realiteit van het verlies, en er moesten intense emoties worden geuit. Ook de lengte van het rouwproces was vrij duidelijk omschreven. Na een jaar of twee moest alles toch wel achter de rug zijn. De band met de overledene moest worden verbroken. Wat buiten dit vrij strakke beeld viel werd verstoorde verliesverwerking genoemd.

Echter, een veranderde tijd brengt een veranderde kijk op 'normale rouw- en verliesverwerking'. Wat vijftien jaar geleden als verstoorde verliesverwerking werd gezien, wordt nu als normaal beschouwd. Ook cultuur bepaalt wat een normale verwerking inhoudt. De ene cultuur hanteert luidruchtige emoties als norm, de andere zwijgzaamheid of kwaadheid. Tegenwoordig is er veel meer oog voor de verscheidenheid van verliesverwerking, en wordt erkend dat de band met de overledene beslist niet verbroken hoeft te worden. De band wordt meestal, weliswaar in veranderde vorm, in stand gehouden (Van den Bout, 1998).

De Amerikaanse rouwtherapeut William Worden legt de nadruk op het actief verrichten van specifieke taken, in tegenstelling tot het passief ondergaan van fasen of stadia. In navolging van de *Trauerarbeit* van Freud wijst Worden op taken, die actief moeten worden doorgewerkt. Hij verschilt met Freud echter van mening over de plaats van de overledene in het leven van de nabestaande: voor Freud verdwijnt de overledene uit het leven van de nabestaande, voor Worden blijft de relatie tussen de overledene en de nabestaande bestaan, in een veranderde vorm (Worden, 1982). De vier taken die Worden onderscheidt zijn:

- *Aanvaard de realiteit van het verlies.* Dit aanvaarden staat niet gelijk aan goedkeuren. De realiteit dringt aanvankelijk niet door. Verstandelijk weet men het, gevoelsmatig nog niet, het kán niet. Het aanvaarden van de realiteit van het verlies gebeurt dus niet van het ene op het andere moment. Van den Bout noemt deze eerste taak de centrale taak in de verliesverwerking. Worden benadrukt deze taak niet als de meest essentiële (Van den Bout, 1998).
- *Doorleef de pijn van het verlies.* Deze taak gaat samen met de eerste. Immers, door het ervaren en doorleven van pijn kan het verlies worden ervaren, en door het aanvaarden van de realiteit van het verlies kan de pijn worden doorleefd. Het voelen van pijn is echter akelig. Het is een begrijpelijke

reactie dat nabestaanden voor dit akelige gevoel weglopen en de pijn en het verdriet ontkennen. Worden vindt dat pijn persé moet worden doorleefd, omdat de pijn anders het hele verdere leven wordt megedragen. Van den Bout geeft aan dat nabestaanden ook zonder veel pijn vrede kunnen hebben met het verlies van een dierbare, bijvoorbeeld omdat de overledene hoogbejaard was (Van den Bout, 1998).

- *Pas je aan aan het nieuwe leven waarin de overledene niet meer aanwezig is.* Veel rollen, die de overledene vervulde, vallen weg: bijvoorbeeld de verrichter van huishoudelijk werk, de grappenmaker, het luisterend oor, de helper bij huiswerk, de spil in het gezin of de kostwinner. Talloze taken en rollen moeten opnieuw worden verdeeld. Ook reageert de omgeving anders op 'stellen' dan op 'alleenstaanden'.
- *Geef de overledene emotioneel een plaats en pak de draad van het leven weer op.* Vroeger dacht men, in navolging van Freud, dat de banden met de overledene moesten worden doorgesneden om weer nieuwe banden aan te kunnen gaan. Tegenwoordig wordt benadrukt dat de banden blijven bestaan, maar dat ze van aard veranderen. De draad van het eigen leven kan weer worden opgepakt terwijl de veranderde band met de overledene blijft bestaan.

Paul Engberts, steenhouwer en geschoold in begeleiding van rouw- en verliesverwerking, vertelde me in maart 2005:

'Dit 'emotioneel een plaats geven' is een moeilijk proces. Ik voer al dertig jaar gesprekken met mensen die net een dierbaar familielid hebben verloren. Samen zoeken we naar een manier om 'die plaats' in iets concreets vorm te geven: een gedenksteen of een grafmonument. Ik heb de ervaring dat het geven van een emotionele plaats en het hebben en inrichten van een tastbare plaats hand in hand gaan. Door samen de uitvoering van het monument te ontwikkelen en de concrete plaats te markeren wordt het vinden van de emotionele plaats ondersteund. Doordat het monument de begraaf- of urnplaats van de overledene concreet zichtbaar maakt, ontstaat meer afbakening van de plek die de overledene in het leven van de nabestaanden inneemt. Het is een vaste en tastbare plaats, die te allen tijde opgezocht kan worden, maar die ook weer tijdelijk achtergelaten kan worden. Nabestaanden kunnen letterlijk afstand nemen van de plaats en deze letterlijk achter zich laten. Dit ondersteunt het emotionele proces van afstand nemen en achter zich laten, zodat nabestaanden beter de draad van hun eigen leven weer op kunnen nemen.'

Riekje Boswijk-Hummel noemt in haar boek *'Afscheid nemen'* (1998) drie fasen, die nabestaanden enerzijds passief ondergaan, en waarin ze anderzijds specifieke taken vervullen. Het hele proces is gericht op afscheid nemen. Afscheid nemen betekent afgescheiden worden. Iemand verdwijnt absoluut en definitief, en er ontstaat een *onoverbrugbare* kloof tussen de oude en de nieuwe situatie. De fasen overlappen elkaar en wisselen elkaar in voortdurende herhaling af in een nooit eindigend proces:

- Ten eerste het schrikken, het realiseren en aanvaarden van het verdriet.
- Ten tweede het afscheid nemen.
- En ten derde het opbouwen van een nieuw bestaan.

Boswijk-Hummel beschrijft in haar boek wat er gebeurt nadat de nabestaande op de hoogte raakt van het verlies van een dierbare. Ze noemt daarbij verschillende uitvluchten en valkuilen om de realiteit niet onder ogen te hoeven zien en om de realiteit draaglijker en grijpbaarder te maken. Die uitvluchten en valkuilen saboteren en stagneren het verloop van het proces.

In de eerste fase, de fase van schrikken, het realiseren en aanvaarden van het verlies

- schiet men door de adrenaline weg van de pijn in het lichaam. Men verstart, versteent, zeilt dus weg uit het lichaam, of men schreeuwt of gilt zich er uit.
- Zo belandt men in de ruimte, men voelt niets meer, men is verdoofd, men kan niet meer nadenken. Deze roes kan dagen of zelfs weken aanhouden, en wordt vaak ook niet meer herinnerd. Maar dan dringt heel langzaam de pijn door, omdat men niet om de realiteit van de feiten heen kan. Het feit buiten de persoon roept de pijn binnenin de persoon op. Middelen zoals alcohol houden de nabestaande in de ruimte en de roes. Echter, pijn kan alleen genezen als ze ook wordt gevoeld.
- Men daalt langzaam weer in het hoofd, vanwege het voldongen feit, en men probeert te begrijpen wat er is gebeurd. *Begrijpen* geeft letterlijk wat greep op de pijn. Soms probeert men te

rationaliseren, bijvoorbeeld dat de overledene oud was, of verlost is van een ernstige ziekte. Zo helpt rationeel begrip de emotionele pijn te aanvaarden. Als het verlies niet kan worden begrepen slaat men 'op tilt', blijft men verbijsterd. Deze verbijstering houdt de pijn nog even weg. Immers, zolang men nog in het hoofd zit hoeft men nog niet te voelen. Ook een levensovertuiging kan de pijn op afstand houden. Het geloof kan 'logica' aan de gebeurtenissen geven, evenals het analyseren van feiten. Rationaliseren en logica zijn aanlokkelijke valkuilen om in het hoofd te blijven om de pijn af te weren of draaglijker te maken. Ontkenning is ook zo'n valkuil. Maar ook cynisme: grappen maken om niet te hoeven huilen. Of het maken van rampenscenario's, malende gedachten, piekeren over wat er precies gebeurd moet zijn. Ze hebben geen enkele werkelijkheidswaarde en zijn vele malen martelender dan de pijn zelf.

- Langzaam daalt men af in het lichaam. Pas nu kunnen de emoties worden gevoeld. Zat in het hoofd het denken, het malen, de angst, in het lichaam stromen de emoties van woede, verdriet en pijn door elkaar. In deze deelfase vindt als het ware de uitademing plaats van de inademing van de eerste drie deelfasen: wegschieten, de ruimte en het hoofd. De levenskracht wordt weer herwonnen en gaat weer stromen. Valkuilen zijn het doorslaan in actie en workaholisme. De gezonde levensenergie wordt dan niet aangewend om het leven weer op orde te maken, maar richt zich op de omgeving of op afleiding. Woede en pijn zijn keerzijden van dezelfde medaille. Woede kan aangewend worden om pijn niet te hoeven voelen. Gevoelens van woede kunnen als valkuil doorslaan in wraak, jaloezie, schuldgevoel en wrok. Wraak is het relationeel maken van existentiële woede, gericht op een persoon, groep of instantie. In de behoefte om op deze manier pijn te ontvluchten wordt nooit een tevredenheidspunt bereikt. Ook jaloezie is een valkuil: omdat men kwaad is dat anderen iemand nog wél hebben, probeert men dat kapot te maken. Het is een vorm van verholde pijn die vergiftigt tot bitterheid en wrok. Een laatste valkuil is schuldgevoel: woede, gericht op zichzelf. Zelfbeschuldiging is echter een staat van zijn, zonder beweging, en kan het verwerkingsproces volledig lamleggen.
- Tot slot daalt men nog dieper in het lichaam, tot in het hart. Pijn en verdriet worden in het hart intens diep gevoeld. Verdriet en pijn nemen alles over, men *is* verdriet, men verdrinkt in verdriet. Pas dan ontstaat volgens Boswijk-Hummel ruimte voor besef. Pas dan kunnen de voldongen feiten echt doordringen. Dit besef, deze feitelijke en gevoelsmatige aanvaarding, geeft rust. Het delen van dit verdriet met iemand anders of met anderen, is enorm belangrijk voor het gevoel van verbondenheid en werkelijkheidszin. Een valkuil is dan ook de angst voor troost. Zolang verdriet niet wordt gedeeld mag het er eigenlijk niet zijn, blijft het verborgen. Een andere valkuil is berusting. Iemand die ergens in berust, zich er maar bij neerlegt, voelt niet. Het is een vorm van onderdrukking, van depressiviteit. Iemand die aanvaardt, voelt en accepteert de pijn die bij het aanvaarden van de realiteit hoort. Een derde valkuil is identificatie met zieligheid en slachtofferschap, voortkomend uit jaloezie, boosheid, verongelijkheid. Een vierde obstakel is verharding. Er wordt een blokkade opgeworpen tegen het verdriet. Wanneer deze blokkade lang genoeg in stand wordt gehouden wordt ze fysiek. Het voelen en uiten van verdriet is dan onmogelijk geworden, niet uit onwil, maar uit onvermogen. Boswijk-Hummel: 'Overzicht en inzicht zou je kunnen beschouwen als begrip van het hoofd (verstand), terwijl besef en aanvaarding begrip van het hart (gevoel) zijn. Begrip van het hart kan alleen maar ontstaan door de realiteit niet alleen verstandelijk, maar ook gevoelsmatig te aanvaarden.'

De tweede fase is de fase van afscheid nemen. Afscheid nemen is pas mogelijk na aanvankelijke intense aanraking. Daarom is afscheid nemen meer toenadering dan weggaan. Loslaten is pas mogelijk wanneer alles is gezegd, geuit, wanneer er niets meer is blijven liggen.

De derde fase is de fase van rouwen. Het verlies wordt ten volle beseft. Het verdriet daarover en de gevoelens van eenzaamheid blijven voortdurend aanwezig. Soms in de volle omvang, soms als een chronische droefheid op de achtergrond. Om te kunnen rouwen moet de ander ook werkelijk los worden gelaten, volgens Boswijk-Hummel, en moet de eenzame confrontatie met zichzelf worden aangegaan. Valkuilen zijn idealisering van de overledene of het zoeken van vervanging. Het is een periode van kou, die lang kan duren, tot langzaam de zon opeens een beetje doorbreekt, en gaandeweg weer meer gaat schijnen (Boswijk-Hummel, 1998).

Van den Bout spreekt van gecompliceerde rouw wanneer rouw zich uit in onderreacties of overreacties. Er is sprake van onderreactie wanneer er nauwelijks of geen reactie op het verlies

plaatsvindt, en er is sprake van overreactie wanneer de nabestaande dag in dag uit met het verlies bezig is. Echter, in beide gevallen is er sprake van vermijding van verwerking. Alle therapeutische benaderingen van gecompliceerde rouw richten zich op deze vermijdingsreacties: op de vermijding van de realiteit van het overlijden, op de vermijding van gevoelens, op de vermijding van bepaalde situaties of voorwerpen, en op de vermijding van het praten over het geleden verlies.

Het doel van de therapeutische benaderingen is het verstandelijk en gevoelsmatig accepteren dat het verlies absoluut en onherstelbaar is en dat er afscheid van de overledene genomen moet worden.

Verwerken is niet het achter zich laten, maar het langzaam laten verschuiven van de voorgrond naar de achtergrond. Waren 'verlies' en 'ik' eerst identiek, langzaam worden ze twee aparte dingen. 'Ik' kan naar het 'verlies' kijken en word er niet meer door overstelpt (Van den Bout, 1998).

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de Meistaking?

Aanvaarden van de realiteit van het verlies staat centraal in alle fasen- en takenmodellen. Deze realiteit van verlies ontbreekt als er sprake is van vermissing en onzekerheid. Het verwerkingsproces raakt gefragmenteerd en ernstig verstoord. Welke nieuwe situatie moet uiteindelijk worden aanvaard? Wat is de *realiteit*, en is er wel sprake van *blijvend verlies*?

Het aanvaarden van de realiteit van het verlies is niet simpelweg een besluit, nee, dit aanvaarden wordt ook afgedwongen door het voldongen feit, door het concrete bewijs dat de dierbare is overleden. Het daadwerkelijk aanschouwen van het lichaam van de overledene, de kist, het afscheid in familie- en vriendenkring, de begrafenis of crematie zijn allemaal gebeurtenissen die hameren op de realiteit: het is écht zo. De nabestaanden van de Meistaking-slachtoffers werden deze voldongen feiten onthouden. Er was geen lichaam, er kon niet afscheid worden genomen, er was geen graf, en er was geen informatie. De nabestaanden konden dus enerzijds met gemak de realiteit van de feiten ontlopen en hun toevlucht nemen in hoop (hij of zij is in leven) en talloze verklaringen (hij is in Duitsland tewerkgesteld, hij is naar Duitsland afgevoerd, hij zit gevangen, enzovoort). Deze verklaringen waren ook nog zeer plausibel: de bezetters hadden immers dringend arbeidskrachten nodig, de doodstraf was al sinds 1870 afgeschaft, er waren in de Tweede Wereldoorlog nog geen doodstraffen uitgesproken in de noordelijke provincies, en het vergrijp was minimaal áls er al sprake was van een vergrijp. Met andere woorden: 'Ze kunnen niet dood zijn' was heel aannemelijk te maken. Anderzijds bleef de informatie om de vermissing te staven met het voldongen feit van de dood en de keiharde bewijzen van wat er precies gebeurd was uit, en bleven de hoop en wanhoop zich uitstrekken over vele decennia.

Alle fasen- en takentheorieën gaan over de overgang van een oude naar een nieuwe situatie. Uit de oude situatie valt iets of iemand weg. De nieuwe situatie is een situatie waarin het oude niet meer aanwezig is. Absoluut, permanent en onherroepelijk. De weg tussen de oude en de nieuwe situatie is een proces van verwerking van het verlies en het leren omgaan met de nieuwe situatie. De absoluteheid, de permanentheid en de onherroepelijkheid van het verlies vormen de noodzaak het leven opnieuw in te richten in een nieuwe situatie. Wanneer er geen duidelijke 'oude' en 'nieuwe' situatie is, kan de overgang of transitie niet volbracht worden.

4.2 Trauma en traumaverwerking

Er was na schokkende gebeurtenissen, zoals de twee Wereldoorlogen, veel wetenschappelijke belangstelling voor de psychische gevolgen ervan. Deze belangstelling zakte echter vrij snel, nadat het 'gewone leven' zijn loop weer nam, weer in. In de jaren '60 werd langzaamaan duidelijk dat oorlogsgetroffenen van de Tweede Wereldoorlog te kampen hadden met gevolgen op langere termijn. Deze inzichten werden aanvankelijk met aarzeling bekeken door de Nederlandse gezondheidszorg. Schijnbaar uitgestelde problemen waren een nieuw verschijnsel.

In de jaren '70 kwam onder invloed van de emancipatiegolf een ommekeer in deze sceptische houding. Het besef groeide dat slachtoffers van geweldsdelicten nauwelijks werden opgevangen, terwijl daders konden rekenen op alle aandacht van de politie en Justitie. Slachtoffers voelden zich daardoor in de kou staan, en vonden gehoor in de veranderende, meer op emancipatie gerichte samenleving.

Er ontstond een wereldwijde slachtofferbeweging, die uitmondde in de oprichting van Bureaus voor Slachtofferhulp. In 1984 werd de Landelijke Organisatie Slachtofferhulp in Nederland opgericht, een voorloper van Slachtofferhulp Nederland.

Vanwege de gijzelingen in de jaren '70 ontstond interesse in de inzichten in de (ver)late gevolgen van schokkende ervaringen in de Tweede Wereldoorlog. Pas in de jaren '80 werd op grotere schaal meer aandacht gegeven aan de problematiek van oorlogsgetroffenen. Deze aandacht werd enorm beïnvloed door de ontdekking dat Amerikaanse Vietnam-veteranen nog jaren na hun inzet in Vietnam kampten met ernstige klachten, die het regelrechte gevolg waren van deze inzet. Naar aanleiding van deze ontdekking werd in 1980 het begrip Post Traumatische Stress Stoornis (PTSS) ingevoerd. Met deze term werden de problemen, die mensen kregen na het ondergaan van schokkende gebeurtenissen, herkend én erkend (Van den Bout, 1994).

Wat is een trauma? Een trauma is de reactie op een schokkende gebeurtenis. De schokkende gebeurtenis heeft bij een getroffen geleid tot langdurige en ernstige klachten. De gebeurtenis vond totaal onverwacht plaats, ontwrichtte acuut voor kortere of langere tijd het persoonlijke leven van de betrokkene, en riep bij de getroffen een intens besef van machteloosheid op. De veiligheid en zekerheid van alledag zijn van het ene op het andere moment verdwenen, men kan de gebeurtenis niet vatten. Het lijkt een irrealistische boze droom waaruit men ieder moment zal ontwaken (Van den Bout, 1994).

Verschillende *gebeurtenissen* kunnen traumatiserend zijn. Een natuurramp treedt door toeval op, het is geweld van natuur tegen mens. Traumatische gebeurtenissen kunnen ook door mensen worden veroorzaakt, al dan niet expres. Een ernstig ongeluk, veroorzaakt door menselijk falen, heeft een groot effect op medemenselijke gevoelens van veiligheid en zekerheid. Een traumatische gebeurtenis, veroorzaakt door kwaadaardige opzet, tast basaal medemenselijk vertrouwen ernstig aan (Kleber, 1999). De *invloed* die een gebeurtenis op de gezondheid, het welbevinden en het functioneren van de getroffen heeft, bepaalt uiteindelijk of een gebeurtenis traumatisch is geweest (Aarts, 1999).

Het Griekse woord 'trauma' betekent verwonding. De term kwam in de negentiende eeuw in gebruik in de wetenschappelijke wereld, en duidt op zwaar lichamelijk letsel én op psychisch leed. Type I trauma's kunnen het gevolg zijn van eenmalige afzonderlijke schokkende gebeurtenissen, type II trauma's kunnen veroorzaakt worden door langdurige en herhaalde zeer ingrijpende situaties. Dit laatste traumatype gaat meestal gepaard met ontkenning, psychische verdoofdheid, zelfhypnose, dissociatie en een afwisseling tussen extreme passiviteit en woede-uitbarstingen (Herman, 1992). Type I trauma's leiden vaak tot symptomen van PTSS, type II trauma's veroorzaken vaak complexe symptomen die dieper in de persoonlijkheid ingrijpen, een zogenaamde complexe PTSS. De symptomen manifesteren zich bij dit tweede type meestal na verloop van tijd, en gaan zeer vaak samen met andere stoornissen of problemen, zoals alcohol-, drugs- of medicijnverslaving, angst- en paniekstoornissen, persoonlijkheidsstoornissen, ernstige lichamelijke klachten, depressie of paranoia. Soms treden deze andere stoornissen zo opvallend aan het licht, dat niet meteen aan een complexe PTSS wordt gedacht. Het ziektebeeld bestaat dan uit een combinatie van PTSS en een andere stoornis (Aarts, 1999).

In paragraaf 4.1 werd verliesverwerking beschreven.

Een aantal verliessituaties wordt verwacht. Wanneer een familielid ernstig en terminaal ziek is, wordt verwacht dat hij of zij zal overlijden. De nabestaanden kunnen zich op het verlies voorbereiden. Soms is een verlies totaal onverwacht, zoals bij een hartaanval. Soms vindt een verlies plaats onder traumatische omstandigheden, bijvoorbeeld door een dodelijk ongeval, oorlogssituatie of ramp. Nabestaanden moeten dan én het verlies én de traumatische ervaringen rondom de gebeurtenis verwerken. Het blijkt dat het *horen* van traumatische omstandigheden hetzelfde aan verwerking vraagt als wanneer men zelf bij de gebeurtenis aanwezig is geweest (Van den Bout, 1998).

Een vorm van gecompliceerde rouw, namelijk getraumatiseerde rouw, kan ontstaan als gevolg van een totaal onverwacht verlies van een dierbare onder traumatische omstandigheden. De angst waarmee de traumatische omstandigheden gepaard gaan maakt rouwen onmogelijk. Getraumatiseerde rouw is niet hetzelfde als PTSS. PTSS is de benaming van langdurige heftige reacties die het gevolg *kunnen* zijn van blootstelling aan een traumatische gebeurtenis, gecompliceerde rouw *kan* het gevolg zijn van

spanningen en pijn die met afscheidnemen en losmaken gepaard gaan. De meeste mensen lukt het om de ervaringen op eigen kracht of samen met familie en vrienden te verwerken (Van den Bout, 1998).

De diagnose PTSS wordt toegekend als de betrokkene is blootgesteld aan een gebeurtenis die een feitelijke of dreigende dood of ernstige verwonding met zich meebracht, of die een bedreiging vormde voor de lichamelijke integriteit van de betrokkene of van anderen, en waarop de betrokkene reageerde met intense angst, hulpeloosheid en afschuw (Bramsen, 1999).

PTSS kent veel symptomen, die in drie categorieën zijn onder te verdelen (Herman, 1992):

- *Hyperactivering en verhoogde prikkelbaarheid*, als gevolg van het blijvend verwachten van gevaar, een permanente alarmtoestand. De getroffene schrikt gemakkelijk, reageert vaak geïrriteerd, kan weinig prikkels (zoals lawaai) verdragen en slaapt slecht.
- *Dwangmatige herbeleving*, als gevolg van de onuitwisbare indruk die de gebeurtenis heeft achtergelaten. De herinneringen komen voortdurend en spontaan boven, in flash-backs of in nachtmerries. Een traumatische herinnering heeft geen verhaalstructuur, geen begin en eind, geen duidelijke lijn, en kan daarom amper deel gaan uitmaken van de levensgeschiedenis. Dit, in tegenstelling tot gewone herinneringen, die wél in het levensverhaal worden ingepast.
- *Vervlakking*, als gevolg van overgave. De getroffene is volslagen machteloos en verdoofd. Er is geen uitweg meer, verzet is niet mogelijk. Alleen ‘bevrozen’ en het veranderen van bewustzijn geeft ontsnapping.

Een vierde kenmerk van PTSS blijkt te zijn dat PTSS *lichamelijke uitputting* veroorzaakt, en dat deze uitputting de weg baant voor terugkeer van de symptomen (Aarts, 1999).

De introductie van de diagnose PTSS in 1980 heeft de al opkomende belangstelling voor persoonlijk leed enorm gestimuleerd. Het is essentieel om de *context* waarin de traumatische gebeurtenis plaatsvond bij de beschouwing van de *persoonlijke reacties* op de *gebeurtenis* te betrekken. Als dit niet gebeurt worden getroffenen gemakkelijk zélf geproblematiseerd, in plaats van het probleem te zoeken in het *systeem* dat de ingrijpende gebeurtenis liet plaatsvinden. Ook blijven de gevolgen van traumatische gebeurtenissen niet beperkt tot de direct getroffenen. Ze beïnvloeden ook diens functioneren in gezin, vriendenkring, werkomgeving en samenleving. Daarom worden ook gezinsleden en omgeving indirect door de gebeurtenissen getroffen. De omgeving heeft op haar beurt weer invloed op de verwerkingskansen na traumatische gebeurtenissen. Heersende normen en de mate van sociale steun kunnen zowel bevorderende als onderdrukkende invloed hebben. Er is dus een proces van wisselwerking tussen trauma, getroffene en omgeving (Aarts, 1999).

Schokkende gebeurtenissen hoeven niet altijd tot problemen te leiden. In eerste instantie zijn de ernst van de gebeurtenis en hoe deze ervaren wordt van invloed op het vroeg of laat ontstaan van klachten. Verder spelen de biologische kwetsbaarheid, de leeftijd die de getroffene had toen de gebeurtenis plaatsvond, persoonlijkheidskenmerken zoals de draagkracht voor spanningen, de opvang na de gebeurtenis en de reacties door de omgeving een grote rol in de mate waarin klachten optreden (Hovens, 1999).

Niet de gebeurtenis op zich staat dus centraal als over trauma wordt gesproken. De gebeurtenis, maar ook de draagkracht van de betrokkene die de gebeurtenis ervaart, is van invloed. Beter is het om te spreken van een ‘traumatische situatie’, waarin het om een *samenspel* gaat van vele factoren: gebeurtenis, context, draagkracht, reactie, opvang, leeftijd, had de getroffene al psychische problemen, copingstijlen, afweerpatronen, sociaal functioneren, sterke en zwakke kanten van de persoonlijkheid, beschermende factoren, bijzondere kwetsbaarheden, vroegere traumatische ervaringen, geestelijke gezondheid, achtergrond en ontwikkelingsloop, gezinssituatie, plaats in het gezin, reacties van de ouders op de situatie, enzovoort. Hierdoor treden er grote individuele verschillen op in waarneming, betekenisgeving en wijze van reageren. De ervaringen hebben voor iedere persoon een andere betekenis (Aarts, 1999).

Mensen gaan in hun dagelijkse leven uit van een aantal, vaak onbewuste, aannames. Deze aannames zijn de ankers van het bestaan, en bepalen een groot deel van het gedrag en de beleving. Deze aannames geven vertrouwen in het leven, vertrouwen in anderen, en vertrouwen in de toekomst: de aanname van onkwetsbaarheid van zichzelf en dierbare naasten, maar ook de aanname dat er orde,

regelmaat, zinvolheid en waardevolheid aanwezig is in de werkelijkheid. Een schokkende gebeurtenis ontnemt deze aannames hun zekerheid en vanzelfsprekendheid. De machteloosheid en de ontwrichting, die als gevolg hiervan ontstaan, moeten in het verwerkingsproces weer overwonnen worden. Verwerken houdt het herstellen van zekerheden en het weer opbouwen van een zekere orde in het eigen leven in, zodat men weer verder kan leven zonder dat men voortdurend overvallen wordt door gedachten, gevoelens en beelden over de schokkende gebeurtenis (Kleber, 1999).

Beheersing over de omstandigheden is intens belangrijk voor het welbevinden, blijkt uit onderzoeken naar stress en spanning. Zelfs de meest minimale greep op de omstandigheden heeft al een positief effect. Deze greep hoeft niet persé feitelijk of primair te zijn. Ook de *gedachte* aan beheersbaarheid voldoet al aan de behoefte aan controle, bijvoorbeeld door op een andere manier naar de problemen te kijken. Op deze laatste, secundaire, manier zoekt de getroffenene bijvoorbeeld naar een betekenis van de gebeurtenis om er op deze manier greep op te krijgen (Kleber, 1999).

Schokkende gebeurtenissen worden op een heel karakteristieke manier verwerkt door heen en weer te pendelen tussen herbeleving en ontkenning. Herbeleving houdt in dat men voortdurend bezig is met wat er is gebeurd. Dit gebeurt in herinneringen, emoties, nachtmerries, schrikreacties, alsof men één is met de gebeurtenis. Ontkenning betekent dat men niet over de gebeurtenis wil praten, situaties en locaties die aan de gebeurtenis herinneren vermijdt. Ontkenning uit zich vaak in emotionele doofheid. In een enkel geval treedt zelfs geheugenverlies op. Deze afwisseling tussen herbeleving en ontkenning is normaal, noodzakelijk en zeer zinvol. Het is een *voorwaarde* voor verwerking. Door de herbeleving wordt de gebeurtenis steeds eigener en wordt ze langzaam onderdeel van het leven van de getroffenene. De getroffenene krijgt steeds meer greep op vragen rond wát er is gebeurd, hóe het kon gebeuren, wát de getroffenene had kunnen doen en wat niet mogelijk was. Door de ontkenning wordt steeds even afstand genomen en komt de persoon weer tot rust. Het proces is als een film die bij herhaling wordt afgedraaid en stopgezet. Door deze afwisseling neemt de intensiteit van de verwerking heel geleidelijk af (Van den Bout, 1994). De symptomen 'herbeleven' en 'vermijden', die voorkomen bij PTSS illustreren dus in *matige* vorm een normale reactie op een traumatische gebeurtenis. Er is pas sprake van pathologie, dus van PTSS, wanneer klachten niet in ernst afnemen, langdurig blijven bestaan, dus als het ware gefixeerd worden (Aarts, 1999).

De verwerking van een trauma is nooit afgelopen. Het herstel is nooit compleet. Traumatische herinneringen kunnen in een nieuwe levensfase of onder nieuwe omstandigheden de kop weer opsteken, ook al leken ze onder vorige omstandigheden verwerkt. Huwelijk, scheiding, geboorte, sterfte van een familielid, pensionering of ziekte zijn vaak aanleidingen tot het terugkeren van de traumatische herinneringen (Herman, 1992).

Het verwerkingsproces na een traumatische gebeurtenis is heel globaal weer te geven in drie fasen. Echter, de fasen lopen in elkaar over, getroffenenen kunnen een fase overslaan of een fase opnieuw doorleven. In alle fasen wordt gependeld tussen herbeleving en vermijding (Kleber, 1999):

- de eerste fase: ongeloof, verbijstering, verdoving.
- de tweede fase: heftige emoties als angst, woede, neerslachtigheid, zelfverwijt.
- de derde fase: herstel, reorganisatie.

De kwaliteit van relaties is bepalend voor het herstel na traumatische ervaringen. Buitenstaanders, die deze ervaringen niet hebben meegemaakt, denken vaak dat zijzelf anders zouden reageren op de gebeurtenissen. Impliciet of expliciet maken ze slachtoffers van traumatische gebeurtenissen vaak verwijten: 'Laat dat verleden toch los, doe toch niet zo agressief, wees toch niet zo depressief, er is vast iets met je karakter- of persoonlijkheidsstructuur aan de hand, je bent masochistisch, zelfkwellend, afhankelijk...' Door deze verwijten raken slachtoffers in een isolement, en raken ze secundair gevictimiseerd. Ze worden dus voor de tweede keer slachtoffer (Herman, 1992).

In de derde fase van het verwerkingsproces van een traumatische gebeurtenis werkt de getroffenene aan herstel en reorganisatie. Door het proces van *betekenisgeving* ontstaat weer greep op het eigen leven. Getroffenenen doen dat op verschillende manieren (Van den Bout, 1994):

- het *zoeken van een verklaring*. Niet de inhoud van de verklaring is belangrijk, maar het feit dát men een verklaring vindt, die rust en zekerheid geeft en logica benadrukt. Een verklaring kan ook liggen in zelfbeschuldiging: de gebeurtenis is voorgevallen omdat men iets deed of naliët. Deze verklaring geeft greep op de angst voor herhaling, immers, de oorzaak van het gebeurde is aangewezen en dus onder controle. Zelfbeschuldiging verschuift vaak langzaam naar beschuldiging van ouders: door hún toedoen heeft het gebeurde plaatsgevonden.
- het *verhaal vertellen*, keer op keer. Dit is erg zinvol, omdat langzaam, al vertellend, steeds meer bijzonderheden en details naar boven komen. De gebeurtenis wordt reëler voor de getroffene en voor de omgeving, waardoor de greep terugkomt. Deze greep was door de gevoelens van machteloosheid en ontwrichting verdwenen. Als het hele verhaal 'boven water' is kan het worden geïntegreerd in het lopende levensverhaal van de getroffene.
- het *vergelijken van ervaringen* met die van anderen. Aanvankelijk vergelijkt de getroffene zich vooral met mensen die er beter aan toe zijn. Langzaam verschuift dit naar vergelijking met mensen die het minder hebben getroffen, en ontstaat er weer een groeiend gevoel van eigenwaarde. Vergelijking is essentieel voor betekenisgeving. Hoe reageerden anderen in een vergelijkbare situatie? Dit kan perspectieven openen en troostend werken: ook anderen hebben in een vergelijkbare situatie verkeerd, of verkeren daar nu in.
- *positieve interpretatie* van het leven. Onderzoeken, o.a. naar ex-geëijelden en al dan niet genezen ernstig zieken, wijzen uit dat veel getroffen en ingrijpende gebeurtenissen aangaven dat ze sterker bleken te zijn dan ze verwachtten, en dat ze de gebeurtenis konden zien als een uitdaging voor het verdere leven. Men bleek in staat meer te genieten van het leven, en meer te kunnen relativeren.

Uit een onderzoek van Hobfoll c.s., dat in 1991 werd gepubliceerd, bleken sommige strategieën om met schokkende gebeurtenissen om te gaan effectief, en andere niet effectief te werken in het verwerkingsproces. Effectief was het om het probleem op te delen in kleinere hanteerbare delen, het helpen van anderen, het zoeken naar ondersteuning, en het afwisselen van herbeleven en vermijden. Ineffectief bleken zelfbeschuldiging, langdurige vermijding, anderen verwijten maken, gebruiken van alcohol en drugs, cynisme, overmatig pessimisme, langdurige sociale isolatie, en het koesteren van niet te hoge verwachtingen om teleurstelling te vermijden (Schneiders, 1995).

Is het verwerken van een trauma noodzakelijk? Ja. Kunnen schokkende gebeurtenissen niet gewoon weggelaten of vergeten worden? Nee. Vroeg of laat keren de herinneringen terug, als gevolg van veranderde levensomstandigheden of een nieuwe ingrijpende gebeurtenis. Verwerken is dus noodzakelijk, hoewel de verwerking nooit is afgelopen (Herman, 1992).

Welke reacties vertonen mensen na een schokkende gebeurtenis? Wanneer deze met geweld gepaard gaat is *angst* de algemene reactie. *Neerslachtigheid* treedt op omdat de getroffene het gevoel van zekerheid en veiligheid kwijt is. Gevoelens van *vervreemding* worden ervaren omdat de werkelijkheid er opeens anders uitziet. Getroffenen voelen zich vaak onbegrepen, geïsoleerd en vervreemd. *Kwaadheid* treedt op omdat inbreuk op het leven van de getroffene is gepleegd. De getroffene kan met die boosheid geen kant op, en uit deze op onverwachte momenten tegen onverwachte personen (of tegen zichzelf) op onverwachte manieren en in onlogische proporties. Dit stuit op onbegrip door de omgeving, met een toenemend isolement tot gevolg. *Alertheid* en *waakzaamheid* zijn ook typerende reacties op een schokkende gebeurtenis. Zal het de getroffene nog een keer overkomen? Scherpe inschatting en snelle reactie zijn essentiële overlevingsmechanismen. Ook *schuld* is een karakteristieke reactie, om een duidelijke oorzaak van de gebeurtenis te kunnen aangeven. Ten gevolge van stresshormonen en vermoeidheid treden vaak lichamelijke reacties op na ingrijpende ervaringen: hoofdpijn, gespannen spieren, maag- en darmstoornissen, hartkloppingen, rugpijn, duizeligheid en benauwdheid. Ook treden vaak slaapproblemen op. Getroffenen hebben moeite met inslapen of doorslapen, en gaan tijdens het wakkerliggen vaak piekeren. Er ontstaat een neerwaartse spiraal van vermoeidheid, slaapproblemen, stress, isolement en vervreemding. Doordat het vertrouwen in het leven en in andere mensen ernstig is geschaad kan angst voor contact en intimiteit ontstaan. Door concentratieproblemen kan de getroffene problemen in het werk krijgen (Van den Bout, 1994).

Hoe lang een verwerkingsproces, dus fase 3, na een schokkende gebeurtenis duurt, is niet exact aan te geven. Tijdslimieten als enkele maanden tot jaren kunnen als dwingende norm fungeren, en normale processen ten onrechte als afwijkend bestempelen. Bovendien kan de getroffene in veranderde omstandigheden opnieuw (een fase van) het verwerkingsproces doorlopen. De psychologe Mary Harvey heeft een aantal criteria vastgesteld waaruit blijkt of een trauma is verwerkt (Herman, 1992):

- de lichamelijke symptomen zijn redelijk onder controle.
- de betrokkene kan gevoelens verdragen die verband houden met de traumatische herinnering.
- de betrokkene kan zelf zijn of haar herinneringen bepalen, en kan dus kiezen of en wanneer hij of zij zich met de herinnering wil bezighouden.
- de herinnering is een samenhangend verhaal, waarin ook emoties tot uiting komen.
- de betrokkene heeft weer een passend gevoel van eigenwaarde.
- de belangrijkste relaties van de betrokkene zijn hersteld.
- de betrokkene heeft opnieuw een samenhangend zingeving- of geloofssysteem opgebouwd of hersteld, waar de traumatische gebeurtenis als verhaal deel van uitmaakt.

In het herstelproces na een traumatische gebeurtenis worden de vele beelden, gedachten en gevoelens langzaam geordend tot een samenhangend geheel, waarbij dit samenhangende geheel als onderdeel van het totale levensverhaal een plaats krijgt in het langetermijngeheugen waaruit ze gemakkelijk en bewust op te halen is. Het herstelproces is bij een type II trauma een moeizaam en complex proces (Kleber, 1999). Verwerking op zich is een noodzakelijk, normaal en gezond proces dat gericht is op het vinden van nieuw evenwicht, waarbij de schokkende gebeurtenis een plaats kan krijgen in het persoonlijke levensverhaal (Aarts, 1999).

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking?

De gebeurtenissen van de Meistaking waren eenmalig. De gevolgen strekten zich uit over een oneindige periode. De verdwijning was eenmalig, trauma type I, de moordende onzekerheid over de lotgevallen van de vermiste strekte zich uit over vele decennia, trauma type II.

Pas in de jaren '80, veertig jaar na de vermissing van de slachtoffers van de Meistaking, groeiden de inzichten in psychische verwonding als gevolg van een traumatische gebeurtenis. Passende opvang bleek cruciaal te zijn in de opvang na het ondergaan van traumatische ervaringen. Deze opvang bestond in de eerste naoorlogse decennia hoofdzakelijk uit financiële bijstand. Opvang door de directe omgeving kon amper worden gerealiseerd, omdat deze hele directe omgeving medeslachtoffer van de gebeurtenissen was.

Het optreden van de bezetters tijdens de Meistaking vormde de *ergste graad van ontwrichting* van basisaannames van leven: de gebeurtenissen vonden plaats door kwaadaardig menselijk optreden, en waren gericht op het elimineren van alle vormen van zekerheid. De arrestaties waren willekeurig, de strafmaten waren willekeurig, een aantal (dus niet alle) lichamen werden verborgen op een onbekende plaats, de informatieverstrekking was misleidend. Daarnaast waren zowel het optreden als de ingrepen volslagen onverwacht. Tot de Meistaking was de Tweede Wereldoorlog betrekkelijk rustig verlopen in de drie noordelijke provincies.

Een traumatische herinnering heeft geen verhaalstructuur. Door te pendelen tussen herbeleven en vermijden, door veel te praten, door passende en begrijpende opvang door de omgeving, kan deze verhaalstructuur langzaam worden ontdekt en geconstrueerd, waarna de gebeurtenis deel kan gaan uitmaken van het totale levensverhaal van de getroffene. Echter, de gebeurtenissen van de Meistaking op zich hebben, vanwege de door de bezetters opzettelijk gepleegde willekeur, geen duidelijke verhaalstructuur, geen lijn en geen logica. Vanwege het ontbreken van voldoende informatie kon deze structuur ook niet worden aangebracht. Families, die over de drie noordelijke provincies verspreid woonden en elkaar niet kenden, konden onderling geen puzzelstukjes uitwisselen die samen tot een geheel gevormd konden worden. Deze factoren brachten met zich mee dat de gebeurtenissen van de Meistaking onmogelijk deel konden gaan uitmaken van het totale levensverhaal van de nabestaanden, dat de ingrijpende situatie zich over jaren en generaties kon uitstrekken en met het leven van alledag verweven bleef.

4.3 Stress en stressreactie

In paragraaf 4.2 werd een aantal lichamelijke reacties genoemd. Hier wil ik iets dieper op ingaan. Prof. Dr. Jan Bastiaans, die als psychiater betrokken was bij de naoorlogse opvang van oorlogsgetraumatiseerden, benadrukte dat er niet over trauma gesproken kon worden zonder *stress* te noemen (Bastiaans, 1986).

De Canadese endocrinoloog Dr. Hans Selye (1907-1982) ontdekte in 1936 een aantal fasen in de verdedigingsreactie, die mensen en dieren vertoonden, nadat ze werden blootgesteld aan bedreigende situaties of omstandigheden. Hij noemde dit het General Adaptation Syndrome (GAS). Later werd dit syndroom 'stress' genoemd. Selye toonde aan dat mensen en dieren, die zich probeerden aan te passen aan een stressveroorzakende situatie, een aantal lichamelijke reacties lieten zien als gevolg van de ervaren stress. De lichamelijke reactie was dezelfde op allerlei verschillende oorzaken: brandwonden, infectie, een splinter, vergiftiging, maar ook op psychische overbelasting of bedreiging. De lichamelijke of psychische overbelasting stelde een verdedigingsmechanisme in werking, dat het organisme in staat stelde snel en efficiënt te reageren op een plotselinge bedreiging. De lichamelijke reactie doorliep een aantal te onderscheiden fasen (Selye, 1993):

- De *alarmfase*. Het systeem schrikt en genereert zoveel mogelijk energie om de stressveroorzaker uit het leven te bannen. Dit kan door te vechten met de veroorzaker, door heel hard weg te rennen, of door als het ware te bevriezen. Bij dieren is deze fight-flight-freeze reactie goed te zien, maar ook in mensen zijn de vechter, de angsthaas en de grijze muis met hun eigen strategie in de alarmfase te herkennen. De mobilisatie van krachten kan niet te lang duren, anders raakt het systeem uitgeput. De weerstand verandert dan van vechten, vluchten of bevriezen in aanpassing.
- De adaptatie- of *aanpassingsfase*. Het gaat in deze fase niet meer over acute stress, maar over chronische stress: een ontsteking, een voortdurende pesterij, een slopende onopgeloste situatie. De getroffene moet op de één of andere manier met de situatie zien te leven. Het heeft geen zin te vechten, te vluchten of bevroren te blijven. Men moet zich aanpassen aan de nieuwe situatie waarin de stressor continu aanwezig is. De meest economische weerstand wordt aangewend, dus weerstand die niet veel moeite kost maar toch veel oplevert. Toch is de duur van aanpassing meestal beperkt.
- De *uitputtingsfase*. Als de getroffene niet in staat is de stressor in het leven te integreren, dus als de aanpassing niet lukt, blijft de stressreactie voortdurend optreden. Wanneer het om een stressor gaat die niet te accepteren is, of als onacceptabel wordt ervaren, dan ondermijnt deze stressor het lichaam uiteindelijk dusdanig dat er ziekten ontstaan.

Selye benadrukte dat de mate waarin het GAS of de stress optreedt niet zoveel te maken had met de vorm van de stressor, zoals infectie of emotionele belasting, maar meer met de hoeveelheid stress die door de getroffene werd ervaren (Selye, 1993).

In 1967 toonde onderzoek door Holmes en Rahe aan dat stress een groot effect heeft op de gezondheid van mensen. Verschillende gebeurtenissen vroegen verschillende maten van aanpassing, en veroorzaakten verschillende hoeveelheden stress. Dit onderzoek vormde het startsein voor talloze onderzoeken naar stress (Somers, 1999).

Recente onderzoeken laten een grote verscheidenheid in stresservaring en stressreactie zien: een stressor veroorzaakt *grote angst* bij de ene persoon, maar vormt een *uitdaging* voor de ander. Persoonlijkheidskenmerken spelen dus een grote rol. Ook wordt momenteel meer gekeken naar stress in contexten als werk, leefomgeving en relationele sfeer, waarbij ook weer grote individuele reacties worden gevonden. Daarnaast wordt recentelijk nadruk gelegd op 'goede' en 'slechte' stressoren, de positieve effecten van stress op mensen, en op hoe getroffen en adequater met stress zouden kunnen omgaan (Verheyen, 1995).

Stress is het antwoord op een stressor. De stressor wordt gevormd door de druk van buitenaf, de stress wordt gevormd door het antwoord daarop. Stressoren zijn prikkels, zoals verandering of dreiging tot verandering van een situatie, die een aanpassing eisen. Stress is noodzakelijk om te kunnen leven, om zich aan te kunnen passen aan nieuwe omstandigheden, om tot actie te kunnen komen, en om te kunnen presteren. Stress is dus niet een synoniem voor een negatieve staat of ziekte. Selye benadrukte

al dat de stress-soort 'distress' onplezierig of zelfs vernietigend was, terwijl 'eustress' plezierige of bevredigende resultaten had. Deze laatste vorm verhoogt de alertheid en het prestatievermogen. Te veel stress of stress die te lang aanhoudt én te weinig stress hebben beide een negatief effect op de gezondheid. Omdat stress gevormd wordt door het *antwoord* op een stressor, is de mate van stress en het omgaan met stress persoonlijk en subjectief. Een flexibele persoonlijkheid past zich gemakkelijker en sneller aan aan nieuwe omstandigheden, echter, ook een stabiele omgeving bevordert herstel van stress die onder andere omstandigheden wordt opgeroepen. Zowel de talrijke *veroorzakers* van spanningen, als de verscheidenheid aan *storingen* die door die overspanning wordt veroorzaakt, als de verschillende individuele *houdingen* van mensen met betrekking tot mogelijke spanningen, en het vaak ingewikkelde samenspel tussen deze drie grootheden, worden in hedendaags stressonderzoek betrokken. Cruciaal is dat psychische stress alleen ervaren wordt als een persoon zich bedreigd voelt. En de betrokkene voelt zich bedreigd omdat hij of zij vreest niet opgewassen te zijn tegen de aanval, spanning, druk of draaglast. Veel hangt dus af van de interpretatie die de betrokkene hanteert van de door hem of haar waargenomen stressor. Zolang er een probleem is zal de reactie voortduren. En de duur van die reactie is bepalend voor het ontstaan van stress als ziektesyndroom (Somers, 1999). Verschillende onderzoeken, o.a. het onderzoek van de Michigan State University (1986-1991) onder boerenfamilies en hun hanteren van stress, toonden aan dat *praten* erg belangrijk was. Hoe meer en hoe vaker betrokkenen over de stressveroorzakende situatie hadden gepraat, des te kleiner werd de kans op ziekte. Opmerkelijk was dat het van geen enkel belang bleek te zijn met wie de betrokkenen hadden gepraat: gesprekken met echtgenoot, dominee, buurvrouw, kapper, therapeut of collega hadden allemaal hetzelfde positieve effect.

Toen de psychiater Jan Bastiaans het KZ-syndroom of post-concentratiekampsyndroom beschreef volgde hij de door Hans Selye omschreven fasen van het General Adaptation Syndrome. De fasen die Bastiaans onderscheidde waren de shockfase, de alarm- of contrashockfase, de aanpassingsfase en de uitputtingsfase. De KZ-syndroomsymptomen die hij benoemde waren angsten, slaapstoornissen, depressiviteit, emotievervlakking, neerslachtigheid, geheugenstoornissen, schuldgevoelens en een scala aan psychosomatische klachten. Bastiaans verrichtte baanbrekend werk in de opvang en de behandeling van oorlogsgetroffenen. Hij was actief betrokken bij de oprichting van Centrum '45. Dit therapiecentrum werd in 1973 opgericht met als doel oorlogsgetroffenen therapeutische opvang en behandeling te bieden (Bastiaans, 1986).

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking?

Stress is een verdedigingsreactie die mensen vertonen als ze aan levensbedreigende omstandigheden worden blootgesteld. Lukt het niet ertegen te vechten, te vluchten, of te verdwijnen in bevrozing, dan moet de getroffene op den duur zien te leven met de stressveroorzakende situatie. Lukt die aanpassing niet, blijft de situatie onacceptabel, dan blijft voortdurend een stressreactie optreden en raakt de getroffene langzaam uitgeput.

De gebeurtenissen van de Meistaking waren ernstig bedreigend en ontwrichtend. Vluchten of vechten bleken onmogelijk, maar de gevolgen van de gebeurtenissen vormden geen stabiele en vastomlijnde situatie die nabestaanden min of meer in hun leven konden integreren. De onacceptabele situatie betrof talloze scenario's, allemaal met een open eind. De situatie van onzekerheid bleef voortduren omdat de vermiste niet werd gevonden. Het is dus begrijpelijk dat de stressreactie voortdurend bleef optreden, waardoor nabestaanden de kans liepen uitgeput te raken en ziek te worden.

Persoonlijkheidskenmerken spelen enerzijds weliswaar een rol bij het ervaren van (de mate, de inhoud en de langdurigheid van) stress, waardoor nabestaanden copingstijlen konden ontwikkelen om zo evenwichtig mogelijk te leven met de aldoor aanwezige stressor. Anderzijds vormden de gebeurtenissen van de Meistaking een dusdanig ontwrichtende stressor, die het hervinden van basale aannames van vertrouwen, orde, regelmaat, zinvolheid bijna onmogelijk maakte. Omdat de onzekerheid niet ongedaan werd gemaakt door het verkrijgen van voldongen feiten, informatie, erkenning en genoegdoening, bleef deze ontwrichtende onacceptabele situatie voortduren.

4.4 Vermissing.

In de antwoorden op de vraag wat de theorieën over rouw- en verliesverwerking, over traumaverwerking en stresscoping voor de nabestaanden betekenen, beschreef ik dat de onzekerheid het verwerken van de gebeurtenissen van de Meistaking en het verlies van de dierbare zo goed als onmogelijk maakte. De 16 slachtoffers waren vermist. Er waren geen lichamen, er was geen graf en er was geen informatie over wat er precies met de slachtoffers was gebeurd. Decennialang.

Aanvaarden van de *realiteit van het verlies* staat centraal in alle modellen van rouw- en verliesverwerking. Het verlies is een absoluut, onomkeerbaar en voldongen feit waar de nabestaanden niet omheen kunnen. De nabestaande kan gaan rouwen om het verlies van de dierbare, omdat deze voorgoed niet meer terugkomt. Met deze zekerheid kan de nabestaande langzaamaan het leven opnieuw praktisch en emotioneel inrichten. De dierbare, waarvan afscheid is genomen, krijgt een plek in dit nieuwe leven. Een *plek* in de herinneringen, en een *plek* waar de dierbare begraven, bijgezet of verstrooid is.

In het herstelproces na een traumatische gebeurtenis worden de vele beelden, gedachten en gevoelens langzaamaan *geordend tot een samenhangend geheel*, dat in het langetermijngeheugen van het totale levensverhaal wordt opgenomen en daar een *plek* krijgt.

De zekerheden van verlies, voldongen en onomkeerbaar feit, acceptatie, rouw, een plek geven en het ordenen tot een samenhangend geheel, ontbreken bij vermissing. Zonder deze zekerheden ontbreekt het fundament waarop het leven opnieuw kan worden ingericht, en stagneren de trauma- en verliesverwerking. Is de vermiste dood of leeft hij of zij? En waar is de begraafplaats of de verblijfplaats? En wat is er gebeurd? Er is niet één verhaal, nee, er zijn vele verhalen met allemaal een open einde en allemaal even aannemelijk. Er is niet één samenhangend geheel dat geïntegreerd kan worden in het totale levensverhaal.

Achterblijvers na vermissing slingeren heen en weer tussen hoop en wanhoop. En zolang geen voldongen, keihard feit of bewijs een einde maakt aan deze onzekerheid, blijft deze jaren en jaren doorgaan (Boelen, 1998). De vermisten kunnen overal en nergens zijn, levend of dood. Bij vermissing is het alsof het hele leven is weggevaagd. Zolang 'niks' wordt gevonden blijft het geloof dat de vermiste nog steeds leeft. Onopgeloste zaken blijven voor eeuwig een raadsel (O'Hagan, 1995). Achterblijvers worden overstelpt door angst, wanneer de ergste scenario's lijken uit te komen. En door hoop, wanneer opheldering van de vermissing een stap dichterbij lijkt te komen. En door woede en machteloosheid, wanneer de hoop vals bleek te zijn of wanneer bijvoorbeeld instanties beloftes niet nakomen of verwachtingen niet beantwoorden. En door schuldgevoel, als ze zich ten einde raad bij de mogelijke dood proberen neer te leggen. Totdat iets de hoop weer doet opwakkeren, en zo gaat het maar door (Schook, 2000).

Achterblijvers durven niet te rouwen omdat ze dit ervaren als verraad naar de vermiste: ze verklaren hem of haar dood en laten hem of haar in de steek (Van Beek, 1999).

Antwoorden geven rust. Zekerheden bieden een fundament om verder te leven. Bij vermissing is er geen enkele zekerheid. Verliesverwerking gaat echter uit van deze zekerheid. Het takenmodel van de rouwtherapeut William Worden noemt immers:

- *Aanvaard de realiteit van het verlies.* Echter, in geval van vermissing is niet met zekerheid te zeggen of het verlies blijvend is of tijdelijk.
- *Doorleef de pijn van het verlies.* Echter, door deze pijn toe te laten hebben achterblijvers het gevoel de vermiste dood te verklaren en in de steek te laten.
- *Pas je aan aan het nieuwe leven waarin de overledenen niet meer aanwezig is.* Echter, is er sprake van overlijden? En de vermiste kan vroeg of laat toch weer terugkomen?
- *Geef de overledene emotioneel een plaats en pak de draad van het leven weer op.* Echter, er is geen zekerheid over leven of dood, er is geen eensluidend afgebakend verhaal dat een plaats kan krijgen, en de draad van het eigen leven krijgt een slopende en ondraaglijke spanning tussen hoop en vrees.

Er is geen lichaam waar afscheid van genomen kan worden. Er is geen graf om de overledene te herdenken. Een vermissing is geen voldongen maar een *ontastbaar* feit (Boelen, 2002).

Vanwege de vermissing kan een dierbare geen plek krijgen in het leven van de achterblijvers. Het verhaal over de vermiste is ongrijpbaar, onafgebakend, onaf. Talloze verhalen, allen met een open einde, blijven malen. Geen enkel voldongen feit kan grip geven. Er ontbreekt zelfs een graf, als plek om bij stil te staan, afscheid te nemen, te herdenken. Paul Engberts, begeleider in rouw- en verliesverwerking, vertelde me in maart 2005:

‘Door het ontbreken van deze innerlijke en uiterlijke plek blijft het bestaan van de vermiste mét alle slopende vragen het bestaan van de nabestaanden doordringen. Er kon geen afscheid worden genomen, het bestaan van de vermiste kon niet afgescheiden worden van het bestaan van de nabestaanden. Want misschien staat hij of zij immers volgende week weer voor de deur. Door een concrete plek in te richten kunnen nabestaanden ergens naar toe. Ze kunnen de plek op gezette tijden bezoeken en ook weer achter zich laten. De plek symboliseert het intense en trouwe contact met de vermiste. De plek blijft. Buiten die plek kunnen nabestaanden de draad van hun eigen bestaan oppakken, zonder de continue aanwezigheid van de vermissing.’

Op 4 juni 1999 is in het Moreelse Park in Utrecht het ‘Pauzemonument’ onthuld, het monument voor de vermisten. Bij het monument kunnen achterblijvers, alleen of samen met lotgenoten, stilstaan bij de vermissing van hun familielid of geliefde persoon.

Zoals iedere nabestaande anders rouwt, gaat iedere achterblijver anders om met vermissing. Sommige achterblijvers slagen er in om de vermissing een plek te geven. Ze leren te leven met alle vragen, onzekerheden en twijfels. Andere achterblijvers hebben de grootste moeite met de slopende afwisseling tussen intense hoop en intense wanhoop, met de angst, het verdriet en de machteloosheid. Piet van Beek, coach in verliesverwerking bij vermissing, vertelde op 12 november 2004:

‘Welke antwoorden en informatie heb je nodig om verder te kunnen? Om het gevoel te hebben dat je de regie weer in handen hebt? Hoe is de verhouding tussen ‘het gewone leven’ en ‘het meegemaakte’? Waar ligt het punt waarop je kunt zeggen dat je genoeg weet en het los kunt laten? Wanneer beheerst de vermissing niet meer je hele leven? Dat ligt voor iedereen anders. Het is heel belangrijk om goed in te schatten welke antwoorden je mogelijkerwijs kunt krijgen, om niet in al je inspanningen volledig op te branden. Het is meestal een verrijking om te zien hoe anderen er mee omgaan.’

Als het leven van de achterblijvers wordt beheerst door verdriet en de zoektocht, blijft het leven gericht op de vermiste. Veel achterblijvers voelen zich schuldig als ze ophouden te zoeken. Maar als het leven, zonder een stap verder te komen, alleen maar op de vermiste is gericht, raakt het eigen leven van de achterblijvers steeds beperkter. Het is een moeilijke opgave een zinvoller leven te leiden waarin het verdriet en het zoeken een plek heeft. *Verdriet en zoeken* gaan over de vermiste. *Zingeving* gaat over het eigen leven van de achterblijvers. Een balans tussen verdriet en zingeving is essentieel, waarbij het ene niet ten koste gaat van het andere. Dit kan door zich te richten op het eigen leven en de eigen toekomst, en de vermissing daarin een rol te laten spelen (Van Beek, 2004).

Achterblijvers zijn meestal erg gekwetst doordat overheidsinstanties als politie en Justitie over informatie beschikken die de nabestaanden niet mogen inzien, en doordat deze instanties een heel andere taal spreken dan de achterblijvers. Instanties spreken over ‘misdad, lijken, straf, privacywetgeving’. De taal van achterblijvers bestaat uit pijn en angst en het zoveel mogelijk in handen willen hebben van informatie om een min of meer grijpbaar en begripbaar beeld te kunnen vormen, wat dan alsnog een plek kan krijgen in hun leven. Als ze geen toestemming krijgen documenten in te zien, gaan de eigen voorstellingen woekeren. Ze voelen zich slachtoffer van onrecht, omdat vreemden beschikken over gegevens over hún dierbare, en omdat vreemden bepalen wat ze wel of niet aankunnen (Luten, 2000).

Piet van Beek:

‘Deze benadering door instanties kan een grote secundaire victimisatie veroorzaken. Achterblijvers zijn het slachtoffer van de gebeurtenis, van de moordend onzekere situatie, en daarna ook nog van de bureaucratische behandeling door instanties. En daaroverheen kan de omgeving nog zout in de wond strooien. De maatschappij vindt bijvoorbeeld vaak dat rouwen en verwerken een jaartje mag duren, en dat je er dan over op moet houden. En de meeste omstanders hebben geen idee hoe ze moeten reageren, daarom komen ze met dooddoeners of blijven ze weg. Leed stapelt zich zo op.’

Vermissing is een harde confrontatie met de wankelheid van zekerheden in het leven. Iemand kan blijkbaar zomaar verdwijnen. Er worden dan oorzaken en verklaringen gezocht, om de verdwijning van het toevallige karakter te verlossen. Niet zelden wordt door de omgeving de oorzaak bij de vermisten of bij de achterblijvers *zelf* gelegd, in een poging de eigen angsten te beteugelen (Van Beek, 2004).

Soms is de vermiste het slachtoffer geworden van een dodelijk misdrijf, en wordt na korte of langere tijd het lichaam gevonden. De onzekerheid is hiermee echter geenszins ten einde. Als nabestaanden geen antwoorden krijgen op vragen over *hoe* het is gebeurd, *wie* het heeft gedaan, en *waarom* het is gebeurd, blijven de nabestaanden rondmalen in afmattende vragen. Bij een moordzaak is het voor nabestaanden van wezenlijk belang om te weten wie de dader is en wat de motieven voor de moord waren. Het verdriet om het verlies wordt er niet minder om, maar het wegnemen van twijfels helpt grip op de gebeurtenissen te krijgen. Door deze grip kan aan verdriet beter een plaats worden gegeven. Instanties, die informatie achterhouden die deze grip zouden kunnen bevorderen, of die belangrijke onderzoekskansen laten liggen, kunnen veroorzaken dat men zich voor de tweede keer het machteloze slachtoffer voelt (Luten, 2000).

Het bieden van ondersteuning aan achterblijvers is enorm belangrijk, hoewel het lijkt alsof achterblijvers nauwelijks te helpen zijn. De aannames van onkwetsbaarheid en vertrouwen zijn door de schokkende gebeurtenis van de vermissing van hun vanzelfsprekendheid beroofd. De machteloosheid en de ontwrichting, die hierdoor zijn ontstaan, moeten in een verwerkingsproces weer overwonnen worden. Vermissing is een trauma, dat vanwege de aanhoudende onzekerheid veel stress veroorzaakt.

Een aantal punten is in de ondersteuning aan achterblijvers van belang (Boelen, 2002):

- Laat de achterblijvers praten. Het constant weer vertellen van het niet te bevatten feit helpt dit feit langzaam meer realistisch te worden.
- Stimuleer het zoeken naar (informatie over) de vermiste en steun hierbij. Het is belangrijk dat achterblijvers het gevoel hebben alles gedaan te hebben om hun dierbare terug te vinden.
- Bied gelegenheid aan de achterblijvers hun emoties te uiten. Niet alleen verdriet, maar ook woede, schuldgevoel en wanhoop.
- Probeer achterblijvers te beschermen tegen het opnieuw slachtoffer worden, bijvoorbeeld van roddel, media, allerlei juridische en praktische kwesties.

Achterblijvers willen maar één ding, namelijk dat de vermiste terugkomt. Dit is hun enige wens, en deze wens kan niet door ondersteuners worden vervuld. Troosten lijkt dus vaak onmogelijk. Door te praten, luisteren, steunen en praktische hulp te bieden kunnen omstanders toch een belangrijke bijdrage leveren in de verwerking. Verwerking van vermissing betekent niet dat de vermiste voor altijd de rug wordt toegekeerd. Achterblijvers staan, als het gaat om verwerking, voor de moeilijke taak te leren leven met het feit dat er géén antwoorden zijn, ze staan voor de moeilijke taak te leren leven met de onzekerheid, de machteloosheid, de hoop en de wanhoop (Boelen, 2002).

Onderzoek aan de Universiteit van Utrecht (1997) wees uit dat verwerking van vermissing over het algemeen moeilijker is dan verwerking van het overlijden van een dierbare. Ook bleek uit het onderzoek dat de emotionele pijn bij achterblijvers van vermissing niet minder wordt in de jaren nadat de vermissing heeft plaatsgevonden. De tijd kan de wonden niet helen. Tijd helpt alleen mee in het helen van wonden als deze tijd gebruikt wordt om bezig te zijn met het verwerken van het verdriet (Van den Bout, 1998).

Het zoeken naar de vermiste houdt voor de meeste achterblijvers nooit op. Toch bouwen de meesten de zoekacties na verloop van tijd wat af, en wordt er een begin gemaakt met het verwerken van het feit dat de dierbare er niet meer is. Het woord '*verwerken*' houdt echter een proces in met een beginpunt en een eindpunt. Het beginpunt wordt gevormd door een onomkeerbaar voldongen feit. Dit concrete beginpunt ontbreekt. Ook heeft het rouwproces van een vermissing een open eind, en gaat ze gepaard met vele vragen, met gevoelens van machteloosheid en onzekerheid. De uiteindelijke verwerking kan meestal pas beginnen als er zekerheid is (Van Beek, 1999).

Angela Dekker schetst in haar boek '*De Onbekende Soldaat*' dat nabestaanden zelfs na 80 jaar nog zoeken naar hun vermiste vader, grootvader, oom of oudoom.

In de Eerste Wereldoorlog vielen ruim 9 miljoen militaire slachtoffers. Ruim 800.000 van hen bleven vermist. Nabestaanden kregen een telegram met de korte mededeling dat hun vader of zoon *vermist* was geraakt. Maar wat betekende dat? Zwaargewond? Of was hij krijgsgevangen genomen? Of zwierf hij ergens rond? Enkele familieleden togen naar de slagvelden om de vermiste te zoeken. Velen wachtten af, in afwachting van tastbare bewijzen. Die bleven uit. Na de oorlog werd door veel weduwen geen weduwepensioen aangevraagd, in afwachting van de thuiskomst van de vermiste echtgenoot.

De Britten waren de eersten die een gedenkplaats inrichtten voor '*De Onbekende Soldaat*'. De tombe moest dienen als een vorm van troost. Nabestaanden konden immers nergens naar toe. De gedenkplaats werd als volgt gemaakt. In 1920 werden vier gesneuvelde onbekende Britse soldaten opgegraven in Ieper, Arras, de Somme en Aisne. Onder overweldigende belangstelling werden de resten herbegraven in de Westminster Abbey in Londen. Het graf werd gedicht met Ieperse grond. Binnen twee weken werd deze tombe van *The Unknown Soldier* door een half miljoen mensen bezocht. Zij vonden troost bij de concrete symbolische laatste rustplaats van hun vader, zoon, broer of strijdmakker.

Juist door de vermissing bleven de vermisten voortleven. Vanwege de onzekerheid over leven of dood reisden vele nabestaanden naar de slagvelden om naar hun vermiste familielid te zoeken.

Omwonenden van de voormalige slagvelden werden aangesproken en foto's werden getoond.

Kinderen en kleinkinderen zetten deze zoektocht voort, gedreven door het verdriet van hun ouders of grootouders dat hun eigen leven van alledag doordrong. Ze werden en worden geholpen door de Oorlogsgravenstichtingen en het Rode Kruis. Maar ook door de zogenaamde gravers of *diggers*, amateur-archeologen, die de slagvelden mogen onderzoeken in afwachting van de bouw van een industrieterrein, een stadswijk of een snelweg. Tientallen resten worden jaarlijks gevonden: Fransen, Duitsers en Britten. Slechts een enkeling kan worden geïdentificeerd aan de hand van het uniform, het identiteitsplaatje, een schouderembleem en eventuele persoonlijke bezittingen.

In de Tweede Wereldoorlog kwamen 25.000 Britse soldaten om tijdens de invasie in Normandië in 1944. Bijna 2000 van hen raakten vermist.

De slagvelden van WO I en II zijn veranderd in openluchtmusea. Vele particulieren stellen hun collectie 'oorlogsmateriaal' ten toon in schuren of tuinen. Er is een groeiend aantal toeristen dat de slagvelden afreist, waaronder een zeer grote groep nabestaanden die alles willen weten over de plaatsen en omstandigheden waaronder hun familielid omgekomen moet zijn. De feiten moeten het verhaal completeren, tastbaarder maken, zodat het eindelijk een plek kan krijgen. Onder de tienduizenden toeristen bevinden zich hoogbejaarden, op zoek naar hun vader die in de Eerste Wereldoorlog omkwam, maar ook veel jongeren, zoekend naar het verhaal over hun grootvader of overgrootvader.

Zelfs nabestaanden, die wél officieel bericht hadden gekregen dat hun zoon of vader was gesneuveld en begraven, bleken vaak geen rust vinden omdat door het ontbreken van de lijkschouw het tastbare bewijs ontbrak. Misschien betrof het wel iemand anders, misschien was er een vergissing gemaakt, misschien waren identiteitplaatjes verwisseld...

Onzekerheid over vermissing blijkt niet te verjaren. Nabestaanden vinden pas rust als de vermiste is gevonden en het liefst een grafsteen met zijn of haar naam krijgt, als de plek waar hij of zij begraven is met zekerheid kan worden aangewezen, als de toedracht en de omstandigheden waaronder de vermiste is omgekomen bekend zijn, als ze het gevoel hebben alles te hebben gedaan om het verhaal boven water te krijgen, en als ze zich gesteund en erkend voelen door instanties en overheden. Zelfs al is dat 80 jaar later (Dekker, 2004).

4.5 Samenvatting

Aanvaarden van de realiteit staat centraal in alle fasen- of takenmodellen van verliesverwerking. Lange tijd werd gedacht dat nabestaanden na het verlies van een dierbare passief door een aantal fasen heengleden en dat het verlies daarna was verwerkt, 'tijd heelde wonden'. De banden met de overledene moesten worden doorgesneden om zelf weer verder te kunnen en nieuwe banden aan te gaan. Recent wordt meer nadruk gelegd op het actief verrichten van een aantal verwerkingstaken. Tijd blijkt alleen wonden te helen als die tijd wordt gebruikt om de wonden te verzorgen. De band met de overledene blijft bestaan, in gewijzigde vorm.

Afscheid nemen heeft met *scheiden* te maken. Er ontstaat een onoverbrugbare kloof tussen de oude en de nieuwe situatie, tussen nabestaande en overledene. In het verwerkingsproces steunen het vinden van een emotionele plek en het inrichten van een tastbare plek elkaar.

Het ontbreken van een eensluidende realiteit, het ontbreken van zekerheid, en het ontbreken van een duidelijke 'oude' en 'nieuwe' situatie maakt verliesverwerking zo goed als onmogelijk.

Een trauma is een reactie op een schokkende gebeurtenis die totaal onverwacht plaatsvindt, die het persoonlijke leven van de getroffene acuut voor kortere of langere tijd ontwricht, en die bij de getroffene een intens besef van machteloosheid oproept. De invloed die de gebeurtenis op het leven van de getroffene heeft, bepaalt of de gebeurtenis traumatisch is geweest. Deze invloed wordt door een scala aan factoren bepaald: omstandigheden, draagkracht, leeftijd, opvang,

persoonlijkheidskenmerken, enzovoort. Een traumatische gebeurtenis ontnemt getroffenen de vanzelfsprekende aannames, die orde, veiligheid, rechtvaardigheid en zin aan het leven geven. De ontwrichting die hierdoor ontstaat, moet in een verwerkingsproces overwonnen worden. Dit proces wordt gekenmerkt door een 'pendelen' tussen herbeleving en vermijding. Pas wanneer dit, weliswaar moeizame, proces stagneert is sprake van een verwerkingsstoornis, van PTSS.

Wanneer geen antwoorden op de gestelde vragen worden gevonden, is verwerking niet mogelijk.

Antwoorden op vragen zijn nodig om weer grip te krijgen op het leven, om een proces van betekenisgeving te kunnen voltooien en de gebeurtenissen te integreren in het totale levensverhaal. Als traumatische gebeurtenissen niet worden verwerkt keren de herinneringen voortdurend terug als reactie op veranderde levensomstandigheden of nieuwe ingrijpende gebeurtenissen. De gebeurtenissen zijn verwerkt als de getroffene de herinneringen beheerst en niet meer door de herinneringen wordt beheerst.

Stress is de reactie die een getroffene vertoont na blootstelling aan een stressveroorzakende situatie of gebeurtenis. De getroffene probeert aanvankelijk de stressor uit zijn of haar leven te bannen, en past zich aan als dat uitbannen niet lukt. Wanneer zowel uitbanning als aanpassing mislukken, raakt de getroffene uitgeput door de voortdurende stressreactie. Stresservaring en stressreactie zijn zeer subjectief. Verschillende getroffenen reageren op verschillende manieren en in verschillende mate op dezelfde gebeurtenis. Het gevoel bedreigd te zijn, of niet opgewassen te zijn, zijn bepalend voor stress.

Bij vermissing is geen sprake van een voldongen en blijvende realiteit van het verlies. Zonder de zekerheid van deze realiteit kunnen nabestaanden hun leven onmogelijk praktisch en emotioneel opnieuw inrichten. De gebeurtenissen kunnen niet tot een samenhangend geheel worden geordend, om te worden geïntegreerd in het totale levensverhaal van de nabestaande of de achterblijver.

Achterblijvers slingeren heen en weer tussen hoop en wanhoop, waaraan door het ontbreken van voldongen feiten of keiharde bewijzen geen einde komt. De aannames van zin, veiligheid, orde, rechtvaardigheid en vanzelfsprekendheid zijn blijvend ontwricht, waardoor de levensankers ontbreken en een voortdurende staat van bedreiging plaatsvindt.

Uitputting lijkt onvermijdelijk omdat uitbanning van of aanpassing aan de stressveroorzakende omstandigheden onmogelijk zijn. Een vermissing is een ontastbaar en een voorlopig feit. Het verwerkingsproces bestaat uit de moeilijke opgave de vermiste een plek te geven én te leren leven met de vele vragen, onzekerheden en twijfels. Eindeloos praten, het zoeken naar (informatie over) de vermiste, steunende netwerken en het beschermen tegen secundaire victimisatie zijn onmisbaar in dit proces.

Onderzoek heeft uitgewezen dat verwerking van vermissing moeilijker is dan verwerking van dood.

Ook neemt de pijn van het verlies bij vermissing niet af met het verstrijken van de jaren. De vraag naar zekerheid blijkt niet te verjaren. Familieleiden van tweede, derde en vierde generatie starten geregeld

een zoektocht naar hun vermiste familielid, gedreven door de pijn en het verdriet dat ze via hun ouders of grootouders ervoeren.

Een concrete plek, waar de vermiste kan worden herdacht, is van onschatbare waarde voor de achterblijvers. De uiteindelijke verliesverwerking na vermissing kan meestal pas beginnen als er zekerheid is.

5. Oorlogsgetroffenen en hun kinderen

*Zolang oorlogsgetroffenen geen maatschappelijke erkenning verworven hebben
zullen zij de oorzaak van hun problemen dikwijls bij zichzelf zoeken*
Freddy Begemann

Het derde hoofdstuk van het beschrijvende vierluik gaat over de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor getroffenen en hun kinderen.

Nabestaanden gaven in (telefoon)gesprekken aan dat de Meistaking, de moord op hun familielid, het ontbreken van het graf en het jarenlang ontbreken van informatie decennialang grote invloed hadden op hun leven van alledag. Ze misten erkenning van hun familielid en van hun eigen gevoelens. Velen stuitten op onbegrip in hun omgeving, omdat het 'toch al zo lang geleden was', of omdat 'je hem niet eens hebt gekend'.

In dit hoofdstuk beschrijf ik hoe traumatische oorlogsgebeurtenissen kunnen doorwerken in het leven van getroffenen, hun partners en hun kinderen.

De Meistaking was het gevolg van gestaag oplopende spanningen tijdens de eerste, betrekkelijk rustige helft van de Tweede Wereldoorlog. De staking werd op zeer bloedige wijze door de bezetters neergeslagen. Deze wijze van optreden was volstrekt nieuw en totaal onverwacht. Vanwege dit onverwachte ingrijpen en de ernstige gevolgen van dit ingrijpen, was de Meistaking een zeer traumatische ervaring voor de betrokkenen.

Allereerst ga ik in op wat er in de literatuur bekend is over oorlogsgetroffenen (5.1). Daarna wordt beschreven wat het betekent kind (5.2) of partner (5.3) van oorlogsgetroffenen te zijn, en schets ik de invloed van het ouder worden op de belastende oorlogservaringen (5.4). Vervolgens wordt een korte schets van ondersteuningsmogelijkheden aan oorlogsgetroffenen gegeven (5.5). Steeds wordt stilgestaan bij wat de informatie inhoudt voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte samenvatting (5.6).

5.1 Getroffen door de oorlog

In hoofdstuk 3 beschreef ik dat de hulpverlening aan oorlogsgetroffenen in de eerste decennia na de bevrijding vooral bestond uit financiële ondersteuning van oorlogsweduwen, oorlogsinvaliden en hun gezinnen. *Maatschappelijk* was er aanvankelijk weinig oog voor de problematiek die uit de oorlogservaringen was voortgevloeid. Nederland was bevrijd en de bevolking probeerde de herinnering aan de vervolging van zich af te zetten. De eerste jaren na de bevrijding stonden volledig in het teken van de wederopbouw. Het overheidsbeleid en de mentaliteit in de samenleving waren gericht op de toekomst. Passende hulp en troost kon pas geboden worden als getroffenen zichzelf opnieuw confronteerden met bezetting en vervolging. En die confrontatie paste niet in de naoorlogse tijdgeest.

De laatste decennia is gebleken dat veel oorlogsgetroffenen schokkende herinneringen wegstoppen. Ze richtten zich op gezin, werk, toekomst en succes. Gesprekken en (televisie)beelden over de oorlog werden vaak vermeden. De tijdgeest hielp mee: de samenleving was immers gericht op de toekomst en op wederopbouw, en gaf geen ruimte aan het uitgebreid stilstaan en uitwisselen van herinneringen en ervaringen. Echter, de herinneringen bleken terug te komen wanneer men ouder werd, de kinderen het huis verlieten of wanneer werk door pensionering wegviel. Er bleek tussen de schokkende gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog en het optreden van klachten een 'latentiefase' te zijn. Deze was niet zónder klachten. Zo nu en dan werd de getroffene geplaagd door nachtmerries, en de maand mei was voor velen een moeilijke en beladen periode. Ook schrikreacties op oorlogsbeelden en het vermijden van herinneringen vonden plaats. Toch bleven de symptomen op de achtergrond en maakte men een geslaagde indruk op de buitenwereld, tot de klachten zich op latere leeftijd alsnog manifesteerden (Begemann, 2001).

Toen Nederland zich enigszins had hersteld, en toen bleek dat reacties op trauma's verlaat alsnog konden optreden, kwam de niet-materiële hulpverlening op gang.

Vlak na de oorlog verschenen wel enkele *wetenschappelijke* publicaties over de ernstige gevolgen van de oorlogservaringen voor de overlevenden. Geestelijke problemen werden echter als een logisch gevolg gezien van lichamelijke kwalen als ondervoeding of infectieziekten. Als men lichamelijk was opgeknapt volgde het psychische herstel automatisch, was de aanname. De meeste psychiaters waren er van overtuigd dat de problemen voorbij waren zodra de stresssituatie was afgelopen. Blijvende problemen werden óf door hersenbeschadigingen veroorzaakt, óf ze waren al aanwezig sinds de kindertijd, in ieder geval *voor* de stresssituatie. Daardoor was de drempel om hulp te vragen hoog. Immers, niet de reactie op de schokkende gebeurtenis stond centraal, maar slechts het eigen pathologische functioneren in het algemeen. Vragen om hulp betekende een constitutionele ziek- of gestoordmelding (Op den Velde, 1999).

Langzaam aan ontstonden nieuwe inzichten. In 1957 gaf de psychiater Jan Bastiaans aan dat er een ogenschijnlijke rustperiode optrad tussen het meemaken van een levensbedreigend verblijf in een concentratiekamp en het optreden van klachten. Hij noemde dit het KZ-syndroom of concentratiekampsyndroom. De rust- of latentieperiode was niet helemaal zonder klachten, maar *leek* zonder klachten. Dit syndroom bleek ook te kunnen optreden bij personen die niet in een concentratiekamp geïnterneerd waren geweest, maar wel hevig belastende oorlogservaringen hadden doorstaan. Halverwege de jaren '70 werd daarom de term KZ-syndroom vervangen door 'existentieel emotioneel stress-syndroom', kortom overlevendensyndroom, omdat de symptomen ook van toepassing waren op mensen die andere langdurige extreem levensbedreigende situaties hadden doorstaan. Toen in 1980 de term PTSS werd geïntroduceerd, omvatte deze ook de symptomen van het KZ- en het overlevendensyndroom (Op den Velde, 1999).

Pas in de jaren '70 werd in *brede maatschappelijke* kring bekend dat erg veel Nederlanders klachten hadden als gevolg van de ervaringen die ze tijdens de oorlog hadden doorstaan (Begemann, 1992). In die jaren vond op maatschappelijk niveau een emancipatiegolf plaats. Er ontstond een toenemende aandacht voor slachtoffers, nadat in voorafgaande decennia alle aandacht naar de daders was gegaan. Er groeide een toenemend streven naar zelfbeschikking en medezeggenschap. Vooral na de uitzending op 26 februari 1972 van de documentaire '*Begrijpt u nu waarom ik huil?*' van Professor Jan Bastiaans en programmamaker Louis van Gasteren, werd de aandacht van de bevolking van het ene op het andere moment op het leed van burger-oorlogsgetroffenen gevestigd. In de documentaire liet Bastiaans zien hoe een getraumatiseerde voormalig kampgevangene met LSD werd behandeld. De patiënt kreeg het middel toegediend, waardoor hij zich zijn weggedrukte ervaringen weer bewust werd, om deze onder begeleiding te kunnen verwerken²⁶. De documentaire deed veel stof opwaaien. Lotgenoten herkenden de klachten en zochten erkenning en hulp (Mooij, 1997).

In 1972 werd de Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers (WUV) van kracht. In 1973 werd Centrum '45 opgericht, een medisch-psychologisch behandelcentrum voor verzetsdeelnemers en oorlogsgetroffenen uit de Tweede Wereldoorlog. De oprichting van dit therapiecentrum was een erkenning van het gegeven dat getroffen en nog jaren later konden lijden onder de gevolgen van verzet en onderdrukking. In de jaren '80 werd duidelijk dat de behoefte aan niet-materiële hulp niet afnam maar daarentegen gestaag toenam (Withuis, 2002).

Kortom, ruim dertig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog bleek het psychische en psychosociale functioneren van een groot aantal oorlogsgetroffenen voor een belangrijk deel te worden bepaald door ervaringen die rechtstreeks samenhangen met gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het Nederlandse Psychoanalytisch Instituut formeerde daarom in 1978 een werkgroep, die zou gaan onderzoeken in hoeverre psychoanalytische hulpverlening kon bijdragen aan de opvang en de behandeling van oorlogsgetroffenen. In 1981 bracht het instituut het eindrapport van het onderzoek uit. In het rapport werd de problematiek in kaart gebracht. De inzichten vormden het startsein voor een groot aantal nieuwe onderzoeken en een snel stijgende deskundigheidsbevordering op het gebied van hulpverlening aan oorlogsgetroffenen in de breedste zin (Mourits, 1981).

---

²⁶ Deze methode wordt tegenwoordig niet meer als zinvol beschouwd. Bewustzijn wordt nu als een belangrijk hulpmiddel gezien om de traumatische ervaringen en de ermee gepaard gaande emoties naar de oppervlakte te brengen en ze ook onder deze regie te integreren in het leven (Gersons, 1999).

Wat is 'een oorlogsgetroffene'?

Er is geen duidelijke beschrijving van *de* oorlogsgetroffene te geven.

Een kwart van de huidige Nederlandse bevolking heeft de Tweede Wereldoorlog aan den lijve meegemaakt. Ze waren jongvolwassene, jongere, kind of baby in de oorlog. Bijna allemaal hebben ze ernstig ingrijpende ervaringen meegemaakt in de oorlog. De meesten van hen hebben deze ervaringen een plek kunnen geven. Ze zijn de ervaringen niet vergeten, maar hun leven wordt er niet (meer) door beheerst. Veel mensen waren echter niet in staat de ondergane oorlogservaringen een geïntegreerde plek in hun leven te geven. Zij konden na de oorlog alleen maar verder leven door de herinneringen aan de ervaringen weg te drukken, er niet meer over te praten of er niet meer aan te denken.

Verschillende ervaringen konden mensen tot een oorlogsgetroffene maken. Getroffenen die waren blootgesteld aan oorlogsgeweld, bombardementen of beschietingen, of die als dwangarbeider moesten werken, worden *burger-oorlogsgetroffenen* genoemd. Andere getroffen zijn verzetsmensen. Veel verzetsmensen, hun partners en kinderen bleken de grote spanningen, die met het verzetswerk gepaard gingen, niet te kunnen verwerken. Ook blijken de levens van veel kampgevangenen door de ervaringen te zijn getekend, en blijkt de Nederlands-Indië-problematiek voor veel getroffen niet verwerkt te kunnen worden. Ook militairen en krijgsgevangenen blijken door hun ervaringen te worden achtervolgd. En als laatste is er een groep kinderen van ouders, die tijdens de oorlog met de bezetters hadden gecollaboreerd, die grote emotionele problemen ervaart. Al deze verschillende mensen worden oorlogsgetroffenen genoemd (Van der Veen, 2000).

Hoewel de oorlogsgetroffenen zeer uiteenlopende ervaringen hebben doorstaan, hebben ze drie gemeenschappelijke kenmerken.

- Allemaal hebben ze blootgestaan aan *doodsdreiging*. Door deze levensbedreigende ervaringen is hun gevoel voor veiligheid blijvend verstoord. En dat gevoel is fundamenteel voor de geestelijke gezondheid. Mensen gaan in hun dagelijkse leven uit van een aantal, vaak onbewuste aannames. Deze aannames zijn de ankers van het bestaan en bepalen een groot deel van het gedrag en de beleving. Deze aannames geven vertrouwen in het leven, vertrouwen in anderen, en vertrouwen in de toekomst: de aanname van onkwetsbaarheid van zichzelf en dierbare naasten, maar ook de aanname dat er orde, regelmaat, zinvolheid en waardevolheid aanwezig is in de werkelijkheid. De levensbedreigende ervaringen hebben deze aannames hun zekerheid en vanzelfsprekendheid ontnomen (Kleber, 1999).
- Allemaal hebben ze tijdens de gebeurtenissen *onmacht* ervaren. Ze hadden geen grip meer op hun bestaan. Beheersing over de omstandigheden is intens belangrijk voor het welbevinden, blijkt uit onderzoeken naar stress en spanning. Zelfs de meest minimale grip op de omstandigheden heeft al een positief effect (Kleber, 1999).
- Allemaal hebben ze *verlies* ervaren. Vaak blijft de dood van een omgekomen dierbare een grote belasting vormen, omdat de verwerking van het verlies niet op gang kan of mag komen. Omdat de zin van de dood van de dierbare niet te vinden is, moet de herinnering levend worden gehouden. Meestal komt pas naar aanleiding van een later, recent verlies de rouw over het in de oorlog geleden verlies op gang (Van der Veen, 2000).

Wanneer de oorlogservaringen door deze drie aspecten, doodsdreiging, onmacht en verlies, worden gekarakteriseerd, raken de gebeurtenissen de wezenlijke kern van het bestaan van de getroffen. En dat maakt de verwerking van de gebeurtenissen tegelijkertijd moeilijk én noodzakelijk. Het is *moeilijk*, omdat de herinneringen aan de gebeurtenissen met veel pijn en angst gepaard gaan. Die pijn wil men het liefst vermijden. Maar verwerking is *noodzakelijk* omdat de getroffen vervreemden van zichzelf en van hun omgeving wanneer ze niet praten over zaken die zo met de kern van hun bestaan te maken hebben.

Vaak lukt het getroffen om de ervaringen lang toe te dekken. Wezenlijke ervaringen laten zich echter niet wegdrücken. Sommige getroffen wisselen periodes van verwerken af met periodes van 'vergeten'. Andere getroffen raken opeens, na vele jaren, totaal uit hun evenwicht als ze een nieuwe ingrijpende gebeurtenis meemaken. Ze worden dan overweldigd door de oude herinneringen (Van der Veen, 2000).

Hoe uit de oorlogsproblematiek zich?

Het is kenmerkend dat getroffen en op een traumatische ervaring reageren met het 'pendelen' tussen herbeleven en vermijden. Wanneer dit proces wordt uitgesteld, of wanneer de hevigheid van de reacties niet afneemt, ontstaan meestal problemen en beginnen klachten op te treden.

Deze klachten zijn zeer divers. Aanhoudende stress kan leiden tot uitputting en gestoorde slaap, chronische moeheid, voortdurend gespannen zijn, concentratieproblemen, geïrriteerdheid en allerlei lichamelijke klachten zoals hoofdpijn, gespannen spieren, maag- en darmstoornissen, hartkloppingen, rugpijn, duizeligheid en benauwdheid. De klachten wijzen op een te grote psychische belasting. Vaak is in eerste instantie niet duidelijk dat er *oorlogsproblematiek* aan de klachten ten grondslag ligt. Meestal worden deze klachten in verband gebracht met recentere ervaringen, of met persoonlijk functioneren. De lange 'pauze' tussen de ervaring van de gebeurtenis en de uiting van de reacties speelt in dit misverstand een grote rol (Herman, 1992).

Niet alleen de klachten zijn divers, ook het tijdstip waarop ze optreden is zeer divers.

In 1992 werd onderzoek verricht onder een aantal mannelijke verzetsdeelnemers. Ze hadden ernstige klachten, die te maken hadden met de langdurige spanningen waaronder ze geleden hadden toen ze tijdens de bezetting verzetsactiviteiten verrichtten. Een aantal van hen was destijds vanwege deze activiteiten gearresteerd, was aan verhoren onderworpen geweest en had voor kortere of langere tijd gevangen gezeten. De klachten, die later optraden, werden getypeerd als symptomen van PTSS. Uit de antwoorden van de onderzochte verzetsmensen kon worden opgemaakt dat deze symptomen een zeer verschillend beloop konden hebben (Op den Velde, 1999):

- een min of meer acute PTSS, die meteen na de gebeurtenis optrad en zich langzaam tot een chronische PTSS ontwikkelde. De klachten waren vooral lichamenlijk en werden niet meteen met de belastende oorlogservaringen in verband gebracht. Meestal bestonden voor de ingrijpende ervaringen al psychische klachten zoals depressiviteit of angststoornissen.
- een verlate vorm van PTSS, waarbij de symptomen pas na 5 tot 35 jaar na het einde van de oorlog optraden.
- een gemengde vorm van PTSS. De eerste 5 jaar na de oorlog traden klachten op. Daarna was er een symptoomvrije periode van 15 tot 30 jaar. Na dit interval kwamen de symptomen terug.

Bij de beide laatste twee uitingsvormen bleek lichamenlijk uitputting zeer belangrijk te zijn voor het uitbreken van de PTSS-symptomen. De traumatische oorlogservaringen konden voor kortere of langere periode worden verdrongen. Maar dit verdringen kostte zoveel inspanning dat vitale uitputting het uiteindelijke gevolg was. De herinneringen konden vanwege deze uitputting niet langer worden afgeweerd (Op den Velde, 1999).

Treden problemen altijd op nadat schokkende oorlogsgebeurtenissen zijn meegemaakt?

Nee. Een groot aantal mensen dat traumatische oorlogservaringen meemaakte, ontwikkelde geen PTSS. De gebeurtenissen maakten wél een diepe indruk op de getroffen en. Deze indruk bleek positieve als negatieve veranderingen in het verdere leven te veroorzaken. Als positieve veranderingen noemden getroffen en het beter kunnen relativeren, het bewuster leven, een duidelijker levensdoel hebben, en meer waardering voelen voor rust, vrede en luxe. Veel getroffen en beschreven deze uiteindelijk positieve veranderingen. Bij anderen overheersten de negatieve veranderingen, waarin pijnlijke herbeleving, geestelijke inperking en uitputting overheersten (Herman, 1992).

De gebeurtenissen riepen bij vrijwel iedereen *existentiële* vragen op, dus vragen over leven en dood, omdat de dood een onwisbaar beeld binnen het leven had ingenomen. Maar ook vragen over overlevingsschuld: 'Ik heb het overleefd, ben ik het waard?' Of zoals Ryan in de film *Saving Private Ryan*, die in september 1998 in Nederland in première ging, die op zijn oude dag aan het graf van zijn drie in de oorlog gesneuvelde broers staat, en zijn broers vraagt: 'Heb ik goed genoeg geleefd?' Vragen over normen en waarden worden ook opgeroepen, omdat het wereldbeeld is aangetast: 'In wat voor wereld leven we eigenlijk? Wie kunnen we nog vertrouwen?' Allemaal vragen naar de *zin* en de *betekenis* van het gebeurde in het leven.

Veel mensen kregen vroeg of laat wél problemen.

Uit onderzoek van het Psychoanalytisch Instituut (1978-1981) bleek dat verschillende factoren meespelen in het al dan niet optreden van problemen en in de mate waarin problemen na de traumatische ervaringen optreden (Mourits, 1981):

- Persoonlijke factoren oefenden een grotere invloed uit dan sociale omstandigheden. De persoonlijkheidsstructuur, zoals die voor de traumatische gebeurtenis bestond, had zeer grote

invloed op de verwerking van het trauma en de integratie van de gebeurtenis in het leven. Een flexibele persoon paste zich sneller en gemakkelijker aan aan nieuwe omstandigheden.

- Slachtoffers die deel uitmaakten van een etnische groep, en die om die reden werden vervolgd, ervoeren hun lot als iets waarop ze zelf geen enkele invloed konden uitoefenen. De dreiging werd direct en constant ervaren. Ze voelden zich machteloos.
- Ook de rol die men had vervuld ten tijde van de oorlogservaringen was van invloed. Verzetsdeelnemers zagen de tegen hen gerichte maatregelen vaak als een direct gevolg van hun overtuiging. Daardoor waren ze beter voorbereid op deze maatregelen. Dit gold meestal niet voor hun partners, gezins- en familieleden.
- Ook de leeftijd waarop de getroffen de traumatische gebeurtenissen meemaakte bleek grote invloed te hebben.

Maar ook de omstandigheden tijdens de verschillende tijdfasen van de bezetting en de eerste naoorlogse tijd konden verschillende traumatiserende ervaringen met zich mee brengen (Mourits, 1981):

- De eerste periode, direct volgend op de capitulatie, werd getypeerd door onvrijheid, maatregelen tegen verzetsplegers, toenemende terreur, de isolatie van de joodse bevolkingsgroep en het verdwijnen van mensen. De voortdurende bedreiging en de bestaansonzekerheid werden gaandeweg beklemmender.
- Daarna ving een periode van verzetsactiviteiten aan. Veel Nederlanders waren passief, slechts een kleine groep pleegde actief verzet. De dreiging van tegen hen gerichte maatregelen was bij verzetsdeelnemers constant aanwezig. Hun beslissingen hadden invloed op hun gezin, familie en vrienden.
- Vervolgens trad een periode in (waarin er dreiging bestond) van opsluiting in ghetto's en arbeidskampen. Er heerste onmacht en voortdurende bedreiging. De fysieke conditie verslechterde. Gevangenen waren slachtoffer van willekeur, wreedheid, uithongering en mishandeling.
- Er volgde uitbreiding van de terreur met (dreiging van) opsluiting in concentratie- en vernietigingskampen. Het was de bedoeling van de bezetters dat de gevangenen werden ontmenselijkt. Er was alleen sprake van overlevingsdrift, niet meer van hoop.
- In 1942 begonnen problemen in Zuidoost-Azië, na de capitulatie van Nederland aldaar. Een groot deel van de Nederlands-Indische bevolking werd geïnterneerd in kampen.
- Tot slot kan de naoorlogse periode als traumatiserende situatie worden aangemerkt. Na de levensbedreigende ervaringen was er nauwelijks of geen passende hulp. Directe passende hulp bestaat uit concrete hulp, informatie, psychologische ondersteuning en begeleiding. Door het uitblijven van deze hulp raakten veel getroffen secundair geïntimiseerd. Veel getroffen kunnen nog wel verklaren dat onder *bezettende macht* schokkende gebeurtenissen plaatsvinden. Daar is het oorlog voor. In vredetijd verwachten ze echter van hun *eigen overheid* vanzelfsprekende steun, erkenning en genoegdoening. Wanneer die uitblijven, of wanneer die onvoldoende worden gegeven, komt dat erg hard aan bij getroffen (Begemann, 1991).

Niet de oorlogsgebeurtenis op zich staat centraal, maar de combinatie ervan met draagkracht, reactie, opvang, leeftijd, het al aanwezig zijn van psychische problemen, copingstijlen, afweerpatronen, sociaal functioneren, zwakke en sterke kanten van de persoonlijkheid, beschermende factoren, bijzondere kwetsbaarheden, vroegere traumatische ervaringen, geestelijke gezondheid, achtergrond en ontwikkelingsverloop, gezinssituatie en de reactie van de ouders en overige gezinsleden. Door al deze factoren treden grote individuele verschillen op in waarneming, betekenisgeving en manier van reageren op de situatie. De ervaring heeft voor iedere persoon een andere betekenis. Deze schets van verschillende persoonlijke factoren en verschillende omstandigheden geven een complexiteit aan, die het moeilijk maakt een afgebakende definitie van *de oorlogsgetroffene* te geven (Aarts, 1999).

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking?

Erkenning en genoegdoening zijn noodzakelijk om het gevoel van orde en rechtvaardigheid te herstellen. De weduwen en de ouders van de slachtoffers werden erkend als oorlogsgetroffene, en ontvingen financiële ondersteuning van de Stichting 1940-1945. Deze erkenning en genoegdoening bleken niet afdoende te zijn. Oog voor de psychische gevolgen van de oorlogsgebeurtenissen ontstond

pas in de jaren '70. Burger-oorlogsgetroffenen werden pas eind jaren '80 erkend als slachtoffer. Verzetsstrijders konden al tijdens de oorlog en meteen na de bevrijding rekenen op brede maatschappelijke erkenning.

De slachtoffers van de Meistaking en hun nabestaanden blijken onder geen enkele 'grote categorie' oorlogsgetroffenen te kunnen worden genoemd. Er was geen sprake van vervolging vanwege ras of etnische afkomst, er was geen sprake van burgerleed vanwege bombardementen of kampervaringen, en er was geen sprake van verzetsstrijd in de latere betekenis van het woord.

Toch hadden de dood en de vermissing van de slachtoffers een zeer grote invloed op het leven van de nabestaanden én op het verloop van de Tweede Wereldoorlog.

De mogelijke dood, de vermissing, de hoop en wanhoop, het ontbreken van informatie over de toedracht, het ontbreken van een graf, het feit dat niet alles in het werk werd gesteld informatie te verstrekken en het graf te vinden, het feit dat de slachtoffers onbelangrijk leken, het feit dat publicaties uiterst summiere en vaak onjuiste informatie bevatten, en het feit dat aan deze wurgende situatie van onzekerheid geen einde kwam, hadden enerzijds veel invloed op het leven van de nabestaanden.

Anderzijds had de dood van de slachtoffers grote invloed op het verloop van de Tweede Wereldoorlog. Echter, de slachtoffers stonden in deze verandering niet als *personen* centraal. Het feit dat *de bezetters kennelijk bloedig en kwaadaardig konden optreden* en in staat waren tot het doodschieten van willekeurig gekozen burgers, standrechtelijk of op patrouille, stond centraal.

Hoewel het georganiseerde verzet zich in mei 1943 al een aantal maanden had ontwikkeld, betekende de Meistaking een ommekeer: de bevolking raakte bereid tot solidariteit in de strijd tegen de bezetters, het georganiseerde verzet groeide in snel tempo, en het gewapende verzet ging van start. De slachtoffers vormden dus niet als personen de aanleiding tot deze ommekeer, nee, alleen het feit dat er in het hardhandig neerslaan van de staking doden waren gevallen. *Niet hun dood werd gewroken, maar het optreden van de bezetters.* Als personen werden zij dus niet erkend voor de invloed die hun dood had op het verloop van de Tweede Wereldoorlog.

De Meistaking was een wilde, massale, ongeorganiseerde staking. Geen enkel slachtoffer maakte deel uit van een verzetsorganisatie die later vanwege ingrijpende en spectaculaire activiteiten grote bekendheid en groot aanzien kreeg. Daarnaast kon staken niet echt rekenen op het predikaat '*spectaculaire verzetsdaad*' in de ogen van het verzet.

De slachtoffers van de Meistaking kunnen waarschijnlijk het best omschreven worden als totaal onvoorbereide represailleslachtoffers. Hun nabestaanden zijn getroffen door de verstrekende gevolgen van deze represailledaad. Zij zijn ernstig door de oorlog, en de zeer kwaadwillende en bewust ontwrichtende bedoelingen van de bezetters getroffen. Dit treffen, en de uitwerking van de bedoelingen van de bezetters, hield voor hen echter na de bevrijding niet op. En het feit, dat deze bedoelingen zich over decennia kon uitstrekken, heeft hen secundair gevictimiseerd.

5.2 Kinderen van oorlogsgetroffenen

Aanvankelijk werd onderzoek alleen gericht op de oorlogsgetroffenen die de oorlog als volwassene hadden meegemaakt. Vanaf de jaren '80 kwam steeds meer aandacht voor de late gevolgen van de oorlog op de psychische ontwikkeling van kinderen. Het betrof zowel kinderen die de oorlog als baby, kind of jongere hadden meegemaakt, als kinderen die na de oorlog waren geboren bij oorlogsgetroffenen. Deze kinderen waren nu volwassen. De nadruk van de aandacht lag op de ervaringen die ze in hun kindertijd hadden doorstaan en die doorwerkten in hun leven als volwassene (Kleber, 2000).

Kinderen van oorlogsgetroffenen zijn zowel kinderen die *in* de oorlog zijn geboren als kinderen die *na* de oorlog zijn geboren. De '*jonggetraumatiseerden*' zijn kinderen van oorlogsgetroffenen die de oorlog zelf als kind hebben meegemaakt. Zij zijn dus zelf ook oorlogsgetroffene. Zij behoren daarom in ieder geval tot de 'eerste generatie'. Jonggetraumatiseerden hebben de oorlog meegemaakt en traumatische ervaringen opgedaan. Ze zijn daardoor in hun ontwikkeling geschaad. Omdat ze hun ontwikkeling moeizaam vervolgden in een getraumatiseerd gezin, met getraumatiseerde ouders of één overgebleven ouder, behoren ze zowel tot de 'eerste' als de 'tweede generatie' oorlogsgetroffenen. De '*naoorlogse generatie*' bestaat uit kinderen die na de oorlog zijn geboren. Zij kunnen secundair getraumatiseerd zijn geraakt, doordat ze tijdens hun opvoeding indirect beschadigd zijn geraakt door

de schokkende oorlogsgebeurtenissen die hun ouders hebben doorstaan (Begemann, 1992; Groen-Prakken, 1999).

De eerste onderzoeken vonden eind jaren '80 plaats en richtten zich op volwassen kinderen van Joodse overlevenden in de Verenigde Staten. De kinderen waren na de oorlog geboren. Psychiatrische onderzoeken wezen toen uit dat deze kinderen van vervolgingsslachtoffers ernstige psychische problemen vertoonden. De verstoorde ontwikkeling, die bij de inmiddels volwassen kinderen werd geconstateerd, zou het onvermijdelijke gevolg zijn van de opvoeding door getraumatiseerde ouders. Deze uitkomsten leken alarmerend, temeer omdat werd aangegeven dat het slechts om een topje van de ijsberg ging. Er kwam protest vanuit de naoorlogse generatie zélf tegen het feit dat ze in het 'hokje' geplaatst werden van willoze slachtoffers van gestoorde ouders, terwijl ze geen enkel probleem ervoeren. Latere onderzoeken wezen inderdaad uit dat ernstige psychische problemen *kunnen* optreden, maar dat ze beslist niet noodzakelijkerwijs optreden bij kinderen van vervolgingsoverlevenden. Ernstige problemen zijn zelfs eerder uitzondering dan regel (Aarts, 2000). Aanvankelijk werd gedacht dat een oorlogstrauma werd 'overgeërfd'. Kinderen van oorlogsgetraumatiseerde ouders, die na de oorlog werden geboren, zouden het trauma erven van hun ouders. Dit bleek niet het geval te zijn. De bij de naoorlogse generatie optredende problematiek bleek te maken te hebben met de *gezinssfeer* waarin de kinderen van oorlogsgetraumatiseerde ouders opgroeiden. En een problematische gezinssfeer kon evengoed gecreëerd worden door ouders, die als kind het slachtoffer waren geworden van bijvoorbeeld mishandeling, verwaarlozing of incest. De kinderen kregen klachten omdat het proces van losmaking van de ouders werd verstoord. Hun identiteitsvorming werd belemmerd. De kinderen hadden zelf geen trauma meegemaakt, met de daarbij horende doodsangst, onmacht en ontwrichting. Het ging om de gezins- en opvoedingsfeer (Kleber, 2000).

5.2.1 Jonggetraumatiseerden.

Jonggetraumatiseerden hebben de oorlog als kind meegemaakt. Door ingrijpende gebeurtenissen zijn ze getraumatiseerd geraakt. Niet ieder kind, dat levensbedreigende ervaringen doorstaat, raakt getraumatiseerd. Zeer veel factoren spelen een rol, zoals persoonlijkheidskenmerken, opvang en plaats in het gezin. Ook de ontwikkelingsfase, waarin het kind verkeerde op het moment van de traumatische ervaring, bepaalt voor een groot deel de aard en de ernst van de psychische gevolgen.

- Zuigelingen beleven de wereld via hun ouders. Ze hebben de *directe nabijheid* van de ouders nodig. Hoe moeilijk de ouders het ook hebben, hoe zwaar en bedreigend de omstandigheden ook zijn, het blijkt altijd beter te zijn dat de zuigeling bij de ouders is dan wanneer hij of zij van de ouders wordt gescheiden. Ze ervaren de wereld via de ouders, en delen dus in alle emoties van de ouders. Maar de scheiding van de ouders, het ontbreken van hechting, is voor de zuigeling het zwaarste trauma (Groen-Prakken, 1999). De eerste twee levensjaren kunnen indrukken nog niet in taal worden gevat. Ook is het kind nog niet tot zelfreflectie in staat. De beelden, die het opdoet, zijn vaag, zonder taal, en het kind maakt er deel van uit. 'Dit ben ik, dat is de gebeurtenis, dit is mijn moeder, en dat was gisteren', zijn nog niet ontwikkelde perspectieven. De beelden worden daarom niet in het expliciete geheugen opgeslagen, waar ze naar keuze uitgehaald en bekeken kunnen worden. Ze worden daarentegen in het impliciete geheugen opgeslagen. Ze worden niet een deel van het levensverhaal. Het is juist inherent aan deze eerste ontwikkelingsfase dat het kind leert beelden en indrukken in taal te vatten, buiten zichzelf te plaatsen en in het eigen levensverhaal te integreren. De indrukken, die in het impliciete geheugen liggen opgeslagen, kunnen boven komen naar aanleiding van nieuwe, vergelijkbare indrukken, ervaringen of sensaties (Schreuder, 1999). Een vanuit deze diffuse ontwikkelingsfase langdurig beleefd gevoel van bedreiging, onzekerheid en onveiligheid werkt door tot in de volwassen leeftijd. Een in de zuigelingenfase meegemaakte stapeling van gebeurtenis op gebeurtenis werkt versterkend (Mourits, 1981).
- Peuters en kleuters (2-5 jaar) bouwen gaandeweg een eigen 'ik' op. Ze hebben vooral veel *bewegingsvrijheid* nodig om zich te kunnen ontwikkelen als een 'ik' in de omgeving. Ze registreren feilloos de emoties van de ouders, en maken zich die eigen. Ze nemen bijvoorbeeld de angst van de ouders over, en worden zelf angstig. Doordat ze ook een eigen 'ik' zijn kunnen ze zich gaan vereenzelvigen met de veroorzaker van de angst bij de ouders. Zo ontsnappen ze aan hun eigen angst.

- Schoolkinderen (6-12) voelen zich al redelijk sterk ten opzichte van de omgeving. Ze ervaren hun eigen positie (ik) in de omgeving (jij, hij, dat, gisteren, morgen, enz.). Ze hebben een sterke innerlijke *ontwikkelingskracht* waar ze aan moeten beantwoorden. Ze móeten leren. Ik deze ontwikkelingsfase, met een vanzelfsprekende ik-sterkte, lijken kinderen beter opgewassen tegen traumatische ervaringen dan in eerdere of latere ontwikkelingsfasen.
- Pubers (13-16) zijn volop bezig met de ontwikkeling van hun eigen identiteit. Tot de puberteit gaan kinderen uit van de vanzelfsprekendheid van een veilige omgeving. In de puberteit begint het kind zich daar langzaam *los van te maken*. Het is een enorm turbulente fase. Er gebeurt veel op emotioneel, psychisch en lichamelijk gebied, dat hen kan overspoelen. Ze zijn erg onzeker onder de snelle veranderingen. Aan de andere kant hebben ze het idee alles te weten en alles te kunnen. Het losmakingsproces gaat gepaard met afzetten tegen de ouders. Het gezag van de ouders wordt niet meer als vanzelfsprekend aangenomen. Ingrijpende gebeurtenissen kunnen dit losmakingsproces stagneren. Het gevolg hiervan is dat de eigen identiteit van de puber zich niet voldoende kan ontwikkelen.
- Adolescenten (17-20) worden meestal gezien als volwassenen, terwijl hun pas bereikte volwassenheid nog *uiterst pril* is. Vanwege hun vermeende volwassenheid wordt door de omgeving vaak een sterk beroep op hen gedaan als zich traumatische gebeurtenissen voordoen, terwijl ze daar de kracht, stabiliteit en zelfverzekerdheid nog niet voor hebben. Er wordt ook meestal van hen verwacht dat ze de draad zelf wel weer oppakken, en dat ze daar geen hulp bij nodig hebben. Dat lukt adolescenten vaak niet, en zo vallen ze in een vacuüm. Wanneer een ouder wegvalt nemen ze vaak de lege plaats in, en stagneren daarmee hun ontwikkeling tot autonome volwassene (Groen-Prakken, 1999).

Dus afhankelijk van de ontwikkelingsfase kunnen kinderen belemmerd worden in hechting, bewegingsvrijheid, ontwikkelingskracht, losmakingsproces of autonomiebevestiging.

Directe opvang na traumatische ervaringen is enorm belangrijk om de ongunstige invloed ervan op de ontwikkeling te minimaliseren. Oorlogservaringen zijn echter niet van korte duur en raken meestal het hele gezin. De ouders kunnen dusdanig getraumatiseerd zijn geraakt door de oorlogsgebeurtenissen dat zij de kinderen niet meer de stabiele omgeving kunnen bieden waarin zij hun ontwikkeling kunnen vervolgen. Wanneer één van de ouders wegvalt staat het kind voor de moeilijke taak de ontwikkeling voort te zetten bij afwezigheid van een onmisbare en belangrijke persoon (Groen-Prakken, 1999).

De ouders van de jonggetraumatiseerden stonden na traumatische gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog voor de zware opgave de zorg voor de kinderen te combineren met hun eigen verwerking van de gebeurtenissen. Met hun reacties op de ingrijpende gebeurtenissen drukten ze een stempel op de gezinssfeer waarin de kinderen opgroeiden. Zo werden jonggetraumatiseerden met hun eigen ervaringen 'eerste generatie' en met het opgroeien in een getraumatiseerde gezinssfeer 'tweede generatie' oorlogsgetroffenen.

De problematiek van de jonggetraumatiseerden is dus zowel een traumaproblematiek als een ontwikkelingsproblematiek. Hun ontwikkeling is negatief beïnvloed, en ze zijn ernstig aangetast in hun basisvertrouwen en in hun noodzakelijke aannames van veiligheid, orde, rechtvaardigheid en zinvolheid van het leven.

Kinderen zijn nog in ontwikkeling. Hun basis is nog niet uitgegroeid, en is dus nog niet stevig en duurzaam. Daarom zijn ze extra kwetsbaar voor interne en externe bedreigingen. Ze zijn nog erg afhankelijk van ouders, leeftijdgenoten en directe omgeving. Ze weten nog niet zelfstandig de weg te vinden naar hulp en steun. Het gezin is hun vaste thuis. Voor noodzakelijke steun is het gezin de enige vanzelfsprekende basis, die ze niet kunnen missen. Maar bij interne gezinsproblemen kunnen ze ook niet aan deze gezinssfeer ontsnappen (Aarts, 1999).

Tot ver na de oorlog leefde zowel binnen de wetenschap als binnen de maatschappij de overtuiging dat kinderen redelijk ongeschonden traumatische gebeurtenissen doorstonden, omdat ze nog te jong waren om 'het te begrijpen'. Deze overtuiging werd in de jaren '80 achterhaald (Aarts, 1999).

5.2.2 De naoorlogse generatie oorlogsgetroffenen

De naoorlogse generatie kinderen van oorlogsgetroffenen vormt een verre van homogene groep. Het gemeenschappelijke kenmerk is dat de kinderen na de oorlog zijn geboren bij ouders die door oorlogservaringen getraumatiseerd zijn geraakt. Het betreft o.a. kinderen van Joodse overlevenden.

Over hen zijn de meeste onderzoeken gepubliceerd. Ook betreft het kinderen van voormalige verzetsmensen. Hun ouders hebben jarenlang geleefd onder grote spanning en dreiging, of zijn vanwege hun overtuiging geïnterneerd geweest. De grootste groep in Nederland wordt gevormd door kinderen van oorlogsgetraumatiseerden uit voormalig Nederlands-Indië, en kinderen van 'foute' ouders. De onderzoeksresultaten, die uit onderzoeken onder de kinderen van Joodse vervolgingsslachtoffers zijn verkregen, lijken te worden bevestigd door ervaringen die therapeuten met de volwassen kinderen van de andere drie groepen hebben (Aarts, 2000).

Vaak is de oorlog voor de naoorlogse generatie een spannend onderwerp, omdat hun ouders die écht hebben meegemaakt. De oorlogsverhalen gaan over helden en strijders, waar kinderen zich graag mee identificeren. Maar het verhaal over het slachtofferschap wordt meestal minder gemakkelijk verteld. Ook is de emotionele lading achter dit verhaal anders dan bij het verhaal over helden. De lading achter slachtofferschap is angst en dreiging. De slachtoffers hadden zich niet kunnen beschermen tegen het oorlogsgeweld. En kinderen hebben deze beschermende houding van de ouders juist nodig (Begemann, 1992).

Veel ouders praten niet over de oorlog. De herinneringen kunnen te pijnlijk zijn, of de ouders zijn bang dat hun heftige emoties met de verhalen naar buiten komen. Ook willen veel ouders de kinderen sparen. Ze willen hen niet belasten met hun ellende. Ouders hebben van nature de aandrang om hun kinderen te willen beschermen. Ze zwijgen over het meegemaakte leed, opdat de kinderen onbezorgd opgroeien en hun vertrouwen in de goedheid van de mensen niet verliezen (Aarts, 2000). De oorlog lijkt een geheim tussen de volwassenen, en juist dat geheim prikkelt de nieuwsgierigheid van de kinderen. Het is niet zo dat er streng gezwegen wordt over de oorlog. De oorlogservaringen worden heel kort aangetipt, vergezeld van de boodschap beslist niet door te vragen. Het verleden is dus én aanwezig én taboe. Het niet bespreekbare boezemt angst in. Want wat niet besproken kan worden moet wel buitenproportioneel afschuwelijk zijn. Kinderen willen hun angst op een aanvaardbaar niveau houden. Daarom vragen ze niet naar dat buitenproportioneel afschuwelijke, en werken zodoende mee aan het in stand houden van het geheim. Ouders en kinderen hebben dus beide belang bij het geheim, daarom heet het 'samenzwering van zwijgen', een gezinsregel die geheimzinnige en omzichtige omgang met het oorlogsverleden inhoudt. De nadruk ligt op de onbespreekbaarheid, niet op het geheim (Begemann, 1992).

Het functioneren van de ouders is een belangrijkere oorzaak voor het optreden van klachten bij kinderen dan het gezinsgeheim. Als ouders niet in staat zijn kinderen een fundamentele veiligheid te bieden, kunnen kinderen het gevoel krijgen dat ze hun ouders moeten beschermen. Deze omkering van rollen leidt tot gevoelens van onmacht. Ze *willen* hun ouders wel beschermen maar deze rol is tegelijkertijd ver boven hun *kunnen*. Jongere kinderen fantaseren over het goedmaken van het leed, bijvoorbeeld over het terugbrengen van de vermoorde broer. Oudere kinderen worden vaak heel vroeg flink, waarbij flinkheid een rol is die gevoelens van onmacht verbergt. Ze geven de ouders wat ze zélf zo nodig hebben en zélf zo graag willen hebben (Begemann, 1992).

De oorlogservaringen van de ouders beïnvloedden na de oorlog hun houding. Veel verzetsmensen waren na de oorlog teleurgesteld over het feit dat er zo bitter weinig over was gebleven van hun idealen en over de summiere aandacht die ze kregen. Joodse overlevenden konden onmogelijk rouwen om de onbegrijpelijke verliezen die ze hadden geleden. Ze hadden onder de verschrikkingen hun emoties moeten onderdrukken, leefden in voortdurende onzekerheid over hun lot, en leden onder de systematische afbraak van hun positieve zelfbeeld door de bezetters (Aarts, 2000). De oorlogservaringen hadden het geloof in rechtvaardigheid, orde, zinvolheid, waardevolheid en redelijkheid ernstig aangetast. Dit geloof is noodzakelijk voor het gevoel van basisveiligheid, en bepaalt voor een groot deel het gedrag en de beleving (Kleber, 1999).

Het betrof systeemgeweld van de éne mens tegen de andere mens, dat de aannames van medemenselijk vertrouwen en loyaliteit enorm aantastte. Dit verlies van vertrouwen beïnvloedde hoe men zich als mens identificeerde in de samenleving.

Veel overlevenden stortten zich na de bevrijding op werk om de emoties te onderdrukken. Een partner en een gezin betekenden een nieuw begin, nieuwe hoop en een verlichting van eenzaamheid. Het onvermogen om te rouwen om het onbegrijpelijke verlies, dat door systematische uitroeiing was geleden, wierp echter een niet te vermijden schaduw op het leven van alledag. Vaak werden zeer hoge

verwachtingen aan kinderen gesteld. Zij moesten de gebroken idealen en ambities weer goedmaken (Aarts, 2000).

Ouders reageerden op verschillende manieren op de traumatische oorlogsgebeurtenissen. Daarmee schiepen ze verschillende gezinssferen waarin hun kinderen opgroeiden. De reacties en sferen konden elkaar afwisselen en overlappen. Ouders konden, in hun poging de oorlogservaringen het hoofd te bieden, de nadruk leggen op hun slachtofferschap, op overleven, op verdoving van gevoelens, of op goedmaken. Deze houdingen riepen reacties op bij hun kinderen. Het onderscheid in gezinssferen is gemaakt naar aanleiding van studie door Danieli (1981) onder gezinnen van Joodse vervolgingsslachtoffers in de Verenigde Staten (Aarts, 2000):

- De nadruk ligt op het *slachtofferschap* van de ouders of één van hen. De gezinssfeer wordt bepaald door overbezorgdheid, wantrouwen ten opzichte van de buitenwereld buiten het gezin, angst en neerslachtigheid. De gezinsleden zijn zeer betrokken bij elkaar. De leden mogen wel lichamelijk ziek zijn, maar voor psychische problemen is geen ruimte. De kinderen voelen onophoudelijk het leed en het verdriet van de ouders. Ze willen hen steunen, troosten en opvangen. Dit leidt tot rolomkering. Het kind neemt een deel van de ouderrol over terwijl het zelf onvoldoende steun en bescherming krijgt. En juist deze bescherming en steun zijn nodig om op te groeien tot een evenwichtige volwassene. Het kind krijgt vaak een innerlijk conflict. Aan de ene kant wil het kind de ouders bijstaan, aan de andere kant wil hij of zij een eigen leven opbouwen. Het kind voelt zich schuldig, omdat met het kiezen voor een eigen leven de ouders in de steek worden gelaten. Ouders spelen vaak onbewust in op dit schuldgevoel, om onderlinge binding in het gezin veilig te stellen. Verlies moet te allen tijde worden voorkomen.
- De nadruk ligt op *overleven*. De ouders leggen de nadruk op het feit dat ze zo krachtig waren dat ze alle ellende hebben overleefd. Dit doen ze meestal om gevoelens van angst en onmacht op afstand te houden. In de gezinssfeer is geen enkele plaats voor verdriet, medelijden, zelfmedelijden en kwetsbaarheid, omdat uiting van die gevoelens de afweer van deze door de ouders onderdrukte gevoelens zou aantasten. De aandacht wordt dwangmatig gericht op presteren en op het maken van carrière. Ook in deze gezinssfeer is geen plek voor psychische problemen, alleen voor lichamelijke ziekte. Aan de kinderen worden hoge eisen gesteld, waaraan kinderen amper kunnen voldoen. Onbewust heerst er vaak onderlinge rivaliteit onder de gezinsleden over wie de sterkste, de beste of de evenwichtigste is. Kinderen hebben vaak problemen met het accepteren van zichzelf. Ze zijn nooit goed genoeg.
- In de gezinssfeer zijn alle *gevoelens verdoofd*. Meestal zijn in dit type gezinssfeer allebei de ouders oorlogsoverlevende. De gezinssfeer is stil, vlak, strak geordend. Niets, zowel positieve als negatieve invloeden, mag deze orde verstoren. De ouders kunnen die veranderingen niet verdragen. De ouders zijn vooral op elkaar gericht. De kinderen doen hun uiterste best hun ouders te steunen en het rustgevend evenwicht te bewaren. Vaak voelen de kinderen zich buitengesloten, alsof ze er niet zijn en niet gezien worden. Ze proberen op eigen kracht op te groeien en tegelijkertijd loyaal aan de ouders te zijn. Ze leven dus met het conflict dat de ouders er niet zijn én dat ze goede ouders zijn. Als gevolg van deze gezinssfeer worden de kinderen vaak zelf verdoofd, en komen ze tegelijkertijd in opstand om de noodzakelijke aandacht af te dwingen. Ze doen ontzettend hun best door de ouders goed gevonden te worden. Vaak verwachten ze van hun latere partner dat deze de warme, steunende plaats inneemt die ze als kind hebben gemist.
- De nadruk ligt op het *rechtzetten en goedmaken* van wat ze hebben meegemaakt. De ouders willen 'het helemaal maken', als belangrijke persoon, of als getuige van alle verschrikkingen die ze hebben doorstaan. Ze streven naar maatschappelijk aanzien en financiële zekerheid die hen status geeft, om de aangedane ellende ongedaan te maken. De gezinssfeer is emotioneel arm. De aandacht is gericht op ambitie en status. De kinderen voelen zich emotioneel verwaarloosd. Ze voelen zich alleen gesteund door hun ouders als het om hun prestaties, status en succes gaat, niet als het om hen als persoon gaat.

Voor alle gezinssferen geldt dat voor veel uitingen van normaal kinderlijk gedrag geen plaats is. Kinderlijk gedrag kan overmatige emoties oproepen bij de ouders. Als kinderen bijvoorbeeld knoeien met eten of een bepaald gerecht niet lusten, kan dit heftige herinneringen aan de eigen honger van de ouders oproepen. Door kinderen geuite emoties kunnen de zwaar afgeschermd emoties van de ouders

bedreigen. Normale kinderlijke drukte en lawaai kunnen een grote aanslag vormen op de innerlijke onrust die de ouders onder controle proberen te houden. Als die normale kinderlijke uitingen heftige uitbarstingen bij de ouders tot gevolg hebben, begrijpen kinderen hier niets van. Onderdrukte emoties vinden altijd hun uitweg in onbeheerste woedeuitbarstingen en onbeheerste huilbuien. Het is voor kinderen ondraaglijk hier getuige van te zijn, omdat ze er niets van snappen. Het is een traumatische ervaring. Om greep op deze ervaring te krijgen nemen de kinderen aan dat ze de uitbarstingen van de ouders zélf hadden kunnen voorkomen. Ze leren sterke emoties te beheersen en in alles rekening te houden met de ouders. En de kans is groot dat ook zij zich weer onbewust bedreigd voelen als hun eigen kinderen heftige emoties uiten en normaal druk kinderlijk gedrag vertonen. Zo wordt het patroon van generatie op generatie doorgegeven (Aarts, 2000).

Het is kinderen eigen om te vragen, klagen en protesteren. Het hoort bij hun ontwikkeling. Ze hebben dit nodig om te leren de werkelijkheid op hun eigen wijze te interpreteren. Als kinderen niet mogen protesteren blijft dit interpretatiekader onderontwikkeld. Een interpretatiekader is een geheel aan ideeën en overtuigingen dat mensen hebben om hun ervaringen te ordenen, hun gedrag te bepalen, kortom om aan hun identiteit vorm te geven. In het interpretatiekader ontstaan argumenten, argumenten zijn nodig om te kunnen protesteren, en protesteren draagt weer bij in de ontwikkeling van het interpretatiekader. Interpretatiekader en protesteren ontwikkelen zich dus samen, in wisselwerking. Als protesteren verboden is, stagneert de wisselwerking. Er ontstaat structurele twijfel, onzekerheid, angst en eenzaamheid. Kinderen kunnen niet goed plaatsen wat hen overkomt en niet delen wat indruk op hen maakt. En bij oorlogsgetraumatiseerde ouders is het moeilijk om te vragen, klagen en protesteren, omdat kinderen doordrongen zijn van het feit dat de ouders slachtoffer zijn, en dat hun leed uit de oorlog stamt (Begemann, 1992).

Hoe uiten problemen zich?

Hoewel de groep kinderen van oorlogsgetroffenen niet homogeen is, is het optredende klachtenpatroon wel gelijk. Alle klachten hebben te maken met identiteitsproblemen, problemen met grenzen tussen zichzelf en de ander. Deze problemen uiten zich in loyaliteitsproblemen met de ouders, relatieproblemen en autoriteitsconflicten (Aarts, 2000). Identiteit bepaalt voor een belangrijk deel de keuzes die in het leven worden gemaakt. Als de identiteit zwak is ondermijnt dat de zelfwaardering en het zelfvertrouwen, de zekerheid om beslissingen te nemen, het vermogen om relaties met anderen aan te gaan en het beleven van intimiteit (Schreuder, 2000). Kinderen van oorlogsgetroffenen hebben in hun opvoeding de onbewuste boodschap meegekregen rekening te houden met hun ouders die zoveel hadden meegemaakt. Doordat ze in alles rekening hielden met hun ouders hebben ze veel van hen overgenomen. Ze vullen hun gedachten in en passen hun gedrag daarop aan. Ze leven hun eigen leven door de ogen van hun ouders, en later door de ogen van anderen. Hun eigenwaarde wordt afhankelijk van het oordeel en de reactie van anderen, al dan niet uitgesproken. Ze hebben geleerd zich onzichtbaar te maken en een muur om zich heen te bouwen om gevaren te vermijden en gevoelens te verbergen. Dit pantser staat het vragen van hulp in de weg (Schneiders, 1995).

Als kinderen geen heftige emoties, vragen, geklaag en protesten mogen uiten, heeft dat grote gevolgen voor de ontwikkeling tot autonoom individu. Als er problemen ontstaan, ontstaan ze meestal aan het begin van de volwassenheid. De jongvolwassene is bang om alleen te zijn, is bang voor de dood, lijdt onder grote onzekerheid en voelt zich erg eenzaam. Om de onzekerheid en de angst te overwinnen moet de jongvolwassene alsnog een interpretatiekader vinden. Binnen dat kader kunnen dan ook de ingewikkelde ervaringen uit zijn of haar jeugd een plek krijgen. Dit verklaart waarom zoveel kinderen van oorlogsgetroffenen zich in hun jeugd en in hun achtergronden gaan verdiepen (Begemann, 1992). Het is erg belangrijk om te herkennen en te erkennen dat de complexe en onbegrijpelijke ervaringen in de jeugd een voortvloeiende van *oorlogsproblematiek* kunnen zijn. Zo worden kinderen gelijkwaardig aan de ouders en wordt het alleenrecht op lijden van de ouders doorbroken. Kinderen kunnen ervaren dat ze niet 'gek' zijn en opnieuw geloven in de geldigheid van hun eigen ervaringen. Zo kan het zelfvertrouwen worden hersteld. En daardoor kunnen kinderen weer gemakkelijker praten over zaken waar ze zich vroeger schuldig over voelden of over schaamden. Vaak ontstaan dan nieuwe gesprekken met de ouders. Aanvankelijk niet zonder problemen, omdat de stilzwijgende afspraak van onbespreekbaarheid wordt doorbroken. Als ouders doorkrijgen dat het praten geen aanval is maar het zoeken naar gelijkwaardigheid, openheid en solidariteit, kan er een nieuwe sfeer ontstaan van wederzijdse steun. Die solidariteit is mogelijk als zowel ouders als kinderen beseffen dat ze beide door

de oorlog zijn beschadigd. Direct door de ervaringen, en indirect door de opvoedingssfeer die daaruit voortvloeide (Begemann, 1992).

Uit het onderzoek, dat ICODO in 1988 uitvoerde onder de naoorlogse generatie kinderen van oorlogsgetroffenen, bleek enerzijds dat ernstige klachten weliswaar *kunnen* optreden, maar anderzijds dat de generatie ook inventief mogelijkheden aanboorde om de bijzondere problemen tot een oplossing te brengen. De problemen, die worden gesignaleerd, vloeien allemaal voort uit *identiteitsproblematiek*. De volwassen kinderen voelen zich vaak erg nietig. Ze hebben het gevoel dat ze zich voortdurend moeten bewijzen. Ze zijn nooit goed genoeg, hun verdriet of pijn is nooit erg genoeg, hun problemen zijn nooit belangrijk genoeg. Deze onzekerheid wordt meestal overwonnen als men ervaart dat lotgenoten vergelijkbare problemen hebben. Men realiseert zich dat de onzekerheid geen persoonlijke tekortkoming is, maar samenhangt met achtergronden (Begemann, 1992).

In lotgenotencontact nemen mensen hun eigen verhaal meer serieus, doordat er aandacht voor hun verhaal is. Zo kunnen ze de invloed van hun eigen verhaal dieper tot zich door laten dringen, en daar vervolgens weer uiting aan geven. De gevolgen van de ervaringen worden op deze manier eigener en kunnen persoonlijker naar waarde worden geschat (Van der Veen, 2000).

Het is daarom erg belangrijk om weer te leren vragen te stellen en uit te zoeken wat er precies is gebeurd. De antwoorden op die vragen geven weer stof tot verwerking. Het gaat dus niet alleen om de feiten op zich maar vooral om hoe ze ingepast kunnen worden in het eigen leven van de betrokkene.

Het verleden krijgt betekenis, en die betekenis kan het begrijpen weer meer mogelijk maken.

Erkenning blijkt de belangrijkste factor in het verwerkingsproces te zijn. Het verleden wordt in het daglicht gezet en er wordt bekendheid aan gegeven. Navraag bij betrokkenen leert dat niet de financiële maar juist de maatschappelijke erkenning cruciaal is. Men heeft het nodig zich erkend te voelen, men wil vragen mogen stellen en men wil de ruimte om het daar moeilijk mee te mogen krijgen (Schreuder, 2000).

Tineke Legger, psychologe, en eerste en tweede generatie oorlogsgetroffene, zei in mei 2005:

‘De grootste eer die je aan een omgekome ene én aan jezelf kunt geven is het oppakken van je eigen leven. Niet dapper zijn, niet een held zijn, nee, gewoon jezelf zijn. Je kunt iemand niet meer eren dan met je eigen leven. Je hoeft het leven van de omgekome ene niet te leven, maar juist je eigen leven, hoe je dat ook wilt.’

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking?

De nabestaanden die nu (2005) leven zijn een enkele echtgenote, en verder broers, zusters, zoons, dochters, zwagers, schoonzusters, kleinkinderen en achterkleinkinderen van de slachtoffers van de Meistaking. De oudsten waren jongvolwassene tijdens de Meistaking. Zij maken deel uit van de eerste generatie oorlogsgetroffenen, omdat ze de gebeurtenissen van de Meistaking zelf hebben meegemaakt. Samen met de na de oorlog geboren kinderen vormen ze ook de tweede generatie getroffen, omdat ze opgroeiden in een gezinssfeer die door het leed van hun ouder(s) werd beïnvloed.

Dit leed was tweemaal. Het betrof de totaal onverwachte en gewelddadige dood van het slachtoffer, en het betrof de decennialang voortdurende onzekerheid daarover. Er was niet één verhaal, wat uiteindelijk verteld, gedeeld of zelfs verzwegen kon worden, nee, er golden talloze verhalen, allemaal met een open eind. Dit had tot gevolg dat het leed actueel bleef zolang de onzekerheid voortduurde.

Omdat ‘een verhaal’ uiteindelijk gemakkelijker gedeeld kan worden dan ‘geen verhaal’ of ‘een verhaal met alleen maar vragen’ konden de ervaringen van de Meistaking eenvoudig onbespreekbaar worden. Immers, het verhaal kwam geen stap verder? Maar de ervaringen bleven vanwege de voortdurende onzekerheid wel actueel en aanwezig doorspelen in het leven van alledag en werden op deze manier als ‘onuitgesproken verhaal’ continu verteld. Het was niet alleen een verhaal in de verleden tijd (de Meistaking) maar óók in de tegenwoordige tijd (de vermissing).

Ouders willen hun kinderen van nature beschermen. Ze willen hen van nature niet belasten met ellende. En de ellende van de Meistaking betrof *actuele* vragen zonder feiten, zonder houvast, zonder zin, zonder logica, zonder verklaringen, *zonder einde*. Kinderen voelen de invloed van de ellende feilloos. Door afhankelijkheid van de ouders en uit loyaliteit met de ouders is het zeer verklaarbaar dat ze zich vanzelfsprekend aan de ontstane gezinssfeer aanpasten, en dat de gezinssfeer invloed kon uitoefenen op hun ontwikkeling.

De tijdgeest moet niet uit het oog worden verloren. Kinderen en ouders hadden in de jaren '40, '50 en '60 duidelijke 'plaatsen' in het gezin. Een gelijkwaardig gesprek tussen ouders en kinderen was ongebruikelijk in die jaren. De ouderen van nu waren tijdens de Meistaking jongvolwassene, jongere of kind. Zij kregen en kenden destijds hun plaats als 'kind'. Zij werden dus meestal buiten de gesprekken van de ouderen gehouden. Dat was vanzelfsprekend, toen. De invloed van 'het verhaal met alleen maar vragen' gold ook voor hen, terwijl ze wél de Meistaking hadden meegemaakt. Het paste niet in de tijdgeest hun ouders met vragen over de ervaringen te overstelpen. Vanwege de voortdurende actualiteit van de onzekerheid kreeg 'het verhaal met alleen maar vragen' en de invloed ervan de kans door te werken in de volgende generaties.

5.3 Partners van oorlogsgetroffenen

Veel getraumatiseerde oorlogsgetroffenen functioneren redelijk goed dankzij hun partner. Partners spelen een zeer belangrijke rol in het verwerkingsproces waarmee getraumatiseerde oorlogsgetroffenen kampen. Steun en opvang door de omgeving is van cruciaal belang in het verwerkingsproces. Een omgeving, die de ernst van de schokkende ervaringen erkent, erover kan praten, en de met de ervaringen gepaard gaande emoties kan verdragen, zorgt voor een veilige en betrouwbare basis waarop de gebeurtenissen verwerkt kunnen worden. Veel getroffen herwinnen door deze steun de aannames dat buiten- en binnenwereld betrouwbaar, ordelijk en rechtvaardig zijn. In veel partnerrelaties lukt dit. De zorg om de getraumatiseerde partner wordt niet ervaren als een belasting. De gedeelde problematiek kan zelfs voor een diepere verbondenheid zorgen. Vaak bestaat de moeilijkste taak van de partner uit het doorbreken van het stilzwijgen rond de traumatische ervaringen van de getroffene, en uit het echt bespreekbaar maken van deze ervaringen. Onderzoek van Figley (1988) wees uit dat er vier helpende en vier belemmerende gezinssferen kunnen zijn in het helpen van de getroffene. Helpend zijn het herkennen van post-traumatische symptomen, het onder ogen zien van het trauma, het aanmoedigen om over de gebeurtenissen te praten, en het oplossen van conflicten die door dit praten kunnen ontstaan. Belemmerend zijn het ontkennen dat er iets aan de hand is, het ontkennen dat het nodig is het trauma te verwerken, het bevorderen van vermijding en het uit de weg gaan van conflicten. Partners ontwikkelen klachten als de inspanningen niet meer resultaten opleveren, onvoldoende resultaten opleveren, of niet meer kunnen worden opgebracht (Van Tiel-Kadiks, 2000). Doordat de getroffene erg bezig is met zijn of haar eigen onverwerkte emoties, blijft er vaak weinig ruimte over om zich emotioneel op de andere gezinsleden te richten, dus op de partner en de kinderen. Sommige oorlogsgetroffenen houden een 'veilige afstand' ten opzichte van de partner, om herhaling van verlies te voorkomen. Door deze afstand probeert de getroffene ook te voorkomen dat hij of zij in een afhankelijke en hulpbehoevende houding terecht komt, waarbij de al minimale controle nog verder af zou brokkelen. Ook houden getroffen vaak afstand van dierbaren om hen niet met hun afschuwelijke ervaringen te 'besmetten' (Begemann, 2001). Partners voelen zich vaak verantwoordelijk voor het helpen vermijden van situaties die herinneringen aan de traumatische gebeurtenissen oproepen. Ze richten zich voortdurend op het opvangen van hun partner, en richten zich met grote alertheid op alle mogelijke zaken die het rustige gezinsevenwicht kunnen verstoren. Zowel de getroffene als de partner hebben alle baat bij deze rustige sfeer, omdat onrust en herbeleving zowel angst bij de getroffene als angst bij de partner zou oproepen: een krantenartikel, de Dodenherdenking, de meidagen, een documentaire, verhalen van bezoekers, kortom alles wat een uitdaging tot onrust en herbeleving kan vormen wordt snel opgemerkt en weggemoffeld door de partner. Veel partners zijn zo op de getroffene en op de gezinssfeer gericht, dat ze niet meer aan zichzelf toekomen. Ze raken verstrengeld in de problemen van de getroffene, en maken hun eigen leven ondergeschikt. Ze kunnen in een isolement raken, of hun veerkracht verliezen. Als ze hun veerkracht verliezen kunnen ze ook niets meer betekenen. Ze zijn 'leeg'. Daar schamen ze zich voor en voelen ze zich schuldig over. Echter, meestal verloopt het proces van 'opbranden' zo langzaam en sluipend, dat het ongemerkt optreedt. Wederzijdse gevoelens tussen de partners van 'je laat me in de steek' worden zo lang mogelijk ontkend. Vaak nemen partners van oorlogsgetroffenen pas contact op met hulpverlening als ze al geruime tijd overspannen of lichamelijk ziek zijn. De klachten uiten zich vooral in angsten, depressie en/of lichamelijke problemen. Het besef dat dit normale reacties op abnormale ervaringen zijn betekent meestal al een opluchting voor de partners. Naast behandeling van

de problemen van de partner is het essentieel het echtpaar of het hele gezin te helpen de onbespreekbaarheid van de oorlogservaringen te doorbreken en de individuele ruimte voor ieder gezinslid te waarborgen (Schneiders, 1995).

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking? Het is verklaarbaar dat nabestaanden het extra moeilijk vinden hun partners te belasten met een met vragen en onzekerheden doordrenkt verhaal. De partners van de nabestaanden hebben een moeilijke taak. De steun aan de nabestaande betekent steun bij het leven met oorlogservaringen die omgeven worden met talloze vragen. Vragen, die bovendien vanwege het ontbreken van antwoorden decennialang actueel zijn gebleven.

5.4 Ouder worden

In de praktijk blijkt dat oorlogsgetroffenen vaak rond hun vijftigste jaar door het verleden worden ingehaald. Door het ouder worden nemen de geestelijke spankracht en de lichamelijke afweer geleidelijk af. Het afnemen van het lichamelijke functioneren en het ervaren van controleverlies kunnen gevoelens van onmacht en bedreiging opnieuw actief maken. Ook regels, geboden en verboden in bijvoorbeeld ziekenhuizen of verzorgingstehuizen kunnen herinneringen aan de traumatische gebeurtenissen oproepen, waarbij de getroffene zich ernstig bedreigd voelde en afhankelijk overgeleverd was aan willekeur. Na vele schijnbaar probleemloze jaren belandt de ouder wordende getroffene opeens in een neerwaartse spiraal: slecht slapen, overdag minder actief, piekeren, nog slechter slapen, angstig, nog sterkere herinneringen en emoties, uitputting, het gevoel weg te zakken en 'gepakt' te worden door het verleden, enzovoort (Begemann, 2001).

Langdurige stress put de getroffene op den duur uit. Het pantser slijt. En nieuwe schokkende gebeurtenissen roepen altijd herinneringen aan oude onverwerkte gebeurtenissen op. Maar het is niet de 'ouderdomsaftakeling' die het opnieuw bovenkomen van oorlogservaringen veroorzaakt. Met het ouder worden treedt de persoon een nieuwe levensfase in, die gepaard gaat met het nemen van blijvend afscheid: afscheid van het drukke gezin, afscheid van werk, afscheid van vrienden die overlijden, afscheid van gezondheid, afscheid van een scala aan toekomstplannen, enzovoort. Deze fase vraagt om hernieuwde betekenisgeving, dus om een hernieuwde bepaling van de zin van houding, status, activiteiten en functioneren. Ontleende men bijvoorbeeld vroeger status aan het hebben van een baan, na de pensionering staat de oudere voor de opgave de zin van én het hebben van een baan én het hebben van geen baan opnieuw te interpreteren, om de zinvolle betekenis van beide in het huidige leven te kunnen integreren. De ontwikkelingstaken die voortvloeien uit het ouder worden blijken grotendeels overeen te komen met de verwerkingstaken na schokkende gebeurtenissen. Ouderdom is een fase van hernieuwde zingeving, die tevens een uitdaging vormt voor alle zaken die bewust of onbewust zijn blijven liggen en die om hernieuwde zingeving vragen. Tegelijkertijd ontstaat daar met het ouder worden de tijd en de ruimte voor, omdat tijdsinvesteringen in arbeid en gezin wegvallen (Aarts, 1999).

Vaak worden problemen ten onrechte slechts toegeschreven aan het ouder worden, en wordt de relatie met oorlogservaringen niet gelegd. De terugkeer van herinneringen kan bij de oudere getroffene hevige angsten oproepen. De herinneringen zijn op zich al beangstigend. Maar ook het plotseling bovenkomen van de herinneringen, terwijl men aannam dat de herinneringen verleden tijd waren, kan hevige angst en onzekerheid veroorzaken. Daarnaast kunnen de emoties, die door de herinneringen worden opgeroepen, zo overweldigend zijn dat de oudere bang raakt de controle over zichzelf te verliezen (Begemann, 2001).

Ouder worden kan een dementeringsproces met zich meebrengen. Dementeren gaat vaak vergezeld van een toename van nachtmerries. Ook gaan dementerende ouderen vaak 'in het verleden' leven, zodat het heden in hun beleving dreigende vormen gaat aannemen. Iemand met een groen jasje is opeens SS'er, de douche een cel. Het is niet realistisch om van demeterende en hoogbejaarde getroffen nog te verwachten dat ze hun jarenlang gehanteerde overlevingsstrategieën, bijvoorbeeld hamsteren, nog gaan veranderen. Het is wel belangrijk om te proberen de angst achter deze strategieën bespreekbaar te maken, bijvoorbeeld de angst voor oorlog en honger (Begemann, 2001).

Problemen in de ouderdom vloeien dus niet rechtstreeks voort uit ervaren oorlogsherinneringen. Onverwerkte ervaringen worden daarentegen uitgedaagd door de aan het ouder worden inherente ontwikkelingstaken, uitgedaagd (Aarts, 1999). Wel kan langdurige stress, vanwege onverwerkte herinneringen en onacceptabele situaties, de gezondheid uithollen. Ouder worden kan dit proces, vanwege het gestaag afnemen van lichamelijke conditie, versnellen (Schreuder, 1999).

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking?

De gebeurtenissen in de Meistaking waren zeer traumatiserend. Het betrof geweld van mens tot mens. Bovendien was dit geweld georganiseerd kwaadaardig, en was het de bedoeling van de bezetters dat het geweld vanwege het ontbreken van logica ontwrichtend zou zijn voor de getroffen en. Het is dus bijna onmogelijk lijn en verklaringen in de gebeurtenissen te vinden. Daarnaast bleef de invloed van de gebeurtenissen na de oorlog voortduren, omdat aan de onzekerheid geen einde werd gemaakt. Ook hierin is het moeilijk orde, rechtvaardigheid en verklaringen te vinden.

Toch wordt de ouder wordende nabestaande door de met het ouder worden gepaard gaande ontwikkelingstaken uitgedaagd de zin en de betekenis²⁷ van de gebeurtenissen te vinden, om ze te kunnen opnemen in het totale levensverhaal. Het zal geen gemakkelijke opgave zijn de vele en complexe facetten van de gebeurtenissen en de nasleep ervan te verwerken en te integreren.

5.5 Hulp

Doordat er in de eerste decennia na de bevrijding geen ruimte was voor de psychische gevolgen van de oorlog kwam het verwerkingsproces moeizaam op gang. Getroffenen belandden na de oorlog in een vicieuze cirkel: er was geen opvang, herinneringen werden weggestopt, men was flink en werkte hard. De keten kon pas worden doorbroken als één van deze componenten het begaf. Het wegstoppen lukte bijvoorbeeld niet meer, of het flinke en harde werken viel weg door pensionering of ziekte (Schneiders, 1995).

Rond 1980 werd duidelijk dat het ontbreken van passende opvang na een traumatische oorlogsgebeurtenis grotere invloed op het psychische welbevinden van de getroffene uitoefende dan de ervaringen zelf. Onderzoeken wezen uit dat het voor getroffen en veel moeilijker te verwerken was hoe de maatschappij en de politiek hen hadden bejegend, dan dat ze de belastende ervaringen konden hanteren (Aarts, 1999).

Doordat er geen ruimte was voor het idee dat oorlogservaringen psychische problemen veroorzaakt konden hebben, bleef aanvankelijk passende opvang uit. Angst, machteloosheid, woede en verdriet werden weggestopt. Maar deze gevoelens waren zeer wezenlijk voor de getroffen en. Dat zeer wezenlijke deel werd dus weggestopt, waardoor de getroffen en van zichzelf konden vervreemden en in een isolement konden raken. Ze leefden verder in een wankel evenwicht, dat door nieuwe ingrijpende gebeurtenissen gemakkelijk kon breken. Nieuwe spanningen brachten de oude spanningen weer boven.

Sinds de jaren '70 is de professionele hulpverlening in toenemende mate ingesprongen op de groeiende behoefte aan niet-materiële hulp aan oorlogsgetroffenen en kinderen van oorlogsgetroffenen. Ook werd een aantal wetten van kracht die het mogelijk maakten dat bijzondere pensioenen aan oorlogsgetroffenen werden uitgekeerd, Problematiek, hulpvraag, onderzoek, inzichten en hulpverlening beïnvloedden elkaar wederzijds. Er is inmiddels een scala aan hulpverleningsvormen ontstaan (Aarts, 1999).

Jaarlijks nemen ongeveer 10.000 mensen contact op met een vorm van professionele hulpverlening, omdat ze in hun dagelijks leven belemmerd worden door veelal onverwerkte oorlogservaringen. Verreweg de meeste oorlogsgetroffenen hoefden en hoeven geen gebruik te maken van hulpverlening. Zij konden, vaak met ondersteuning vanuit hun gezin en omgeving, de gebeurtenissen verwerken en een plek geven in hun leven (Begemann, 2001).

---

²⁷ Zin en betekenis vinden houdt niet *goedkeuring* in, zie hoofdstuk 4 en 6.

5.5.1 Hulp en ondersteuning vanuit gezin en omgeving

Hulp aan oorlogsgetroffenen wordt door de directe omgeving van de getroffene het best geboden in een sfeer waarin posttraumatische symptomen worden herkend, waarin het trauma onder ogen wordt gezien, waarin er over de gebeurtenissen kan worden gepraat, en waarin de conflicten die door dit praten ontstaan opgelost worden (Van Tiel-Kadiks, 2000). *Het vertellen van het verhaal*, hoe moeilijk dat ook is, is het begin van herstel. Door te vertellen ontstaat langzaamaan orde, komt er lijn in de gedachten en ontstaat er meer grip op de werkelijkheid, waardoor de getroffene gaandeweg minder wordt overmand door de heftige emoties die door de herinneringen worden opgeroepen.

- Van het delen van het verhaal met betrokkenen en invoelende naasten gaat in de eerste plaats een troostende en helende werking uit.
- Vertellen geeft in de tweede plaats niet alleen grip op de gebeurtenissen, vertellen is ook nodig om gevoelens op te kunnen zoeken en er toegang toe te krijgen. Hoe meer de getroffene gelegenheid krijgt tot het vertellen van de ervaringen, hoe meer de emoties die bij het verhaal horen gevoeld en ervaren kunnen worden. Door het vertellen krijgen de gevoelens ook langzaamaan een plek. Ze overvallen de getroffene niet meer, ze razen niet meer onbeheersbaar door het leven van de getroffene, maar worden door het vertellen gekoppeld aan geordende gedachten en heldere beelden. De gebeurtenissen worden door dit vertellen en delen gaandeweg een geïntegreerd deel van het totale levensverhaal van de getroffene, en de herinneringen aan de gebeurtenissen zijn daardoor beter te hanteren (Buijssen, 2000).
- In de derde plaats wordt door te vertellen het heden en het verleden van elkaar onderscheiden. Dit onderscheid helpt de getroffene om meer in het heden te leven en het verleden te gaan zien als een weliswaar wezenlijk deel van hun leven dat *tóch achter* hen ligt.
- En in de vierde plaats schept vertellen de mogelijkheid voor de getroffene zich in een veilige omgeving over te geven aan zichzelf en het proces van verwerking aan te gaan, de dialoog met zichzelf aan te gaan. Zo herstelt de innerlijke dialoog, en dus de autonome mogelijkheid om zelf problemen op te lossen. In het herstelproces van de innerlijke dialoog is het belangrijk om heen en weer te pendelen tussen feiten (wanneer is dat ontstaan?) en gevoelens (wat voelde je op dat moment?), dus tussen het observerend-redelijke deel en het subjectief-belevende deel van de dialoog. De feiten geven houvast in onzekerheid, en dit houvast ankert de subjectieve beleving meer aan de realiteit (Begemann, 1991).

Veel oorlogsgetroffenen kunnen, willen of durven niet te praten over hun oorlogservaringen. Vooral schuld- en schaamtegevoelens brengen met zich mee dat praten over de gebeurtenissen onmogelijk lijkt: schuldgevoelens omdat de betrokkene er van overtuigd is dat hij of zij heeft bijgedragen aan het plaatsvinden van de gebeurtenissen, schaamtegevoel omdat hij of zij niets heeft ondernomen om de gebeurtenissen te voorkomen. De gevoelens worden zorgvuldig afgeschermd, waardoor ze niet getoetst kunnen worden aan wat er in werkelijkheid is gebeurd. De werkelijkheid zou daarentegen kunnen uitwijzen dat de gebeurtenis door een samenloop van omstandigheden plaatsvond, en dat de betrokkene niets ter voorkoming ervan had kunnen ondernemen. Getroffenen nemen vaak toevlucht tot grappige anekdotes of ‘ouwe jongens krentenbrood’ als ze in contact komen met mensen die de gebeurtenissen ook hebben meegemaakt, om het pijnlijke of oncontroleerbare van de gebeurtenissen buiten beeld te houden.

Getroffenen zenden vaak zonder woorden het signaal uit dat ze niet over de oorlog lastig gevallen willen worden. Hierdoor bevinden ze zich in een tegenstrijdige situatie. Ze proberen het oorlogsverleden enerzijds krampachtig buiten hun leven te houden, maar het verleden is anderzijds voortdurend aanwezig door herinneringen, associaties, dromen en nachtmerries. Deze tegenstrijdige situatie verdwijnt gestaag door te praten. Wanneer de getroffene, meestal na een lange tijd van stilzwijgen, eindelijk over de gebeurtenissen begint te praten, komt het verleden aanvankelijk heel dichtbij en worden de emoties heftiger. Na verloop van tijd neemt deze heftigheid af (Begemann, 1991).

Veel getroffenen praten niet over hun oorlogservaringen, omdat ze bang zijn dat de luisteraars nét zo overweldigd zullen worden door de emoties die door de herinneringen worden opgeroepen als zij zelf. Een luisterende houding, die laat zien dat de verhalen verteld kunnen worden, dat de verhalen worden erkend, dat geen enkele veroordeling volgt, zijn de voorwaarden voor het steeds weer boven halen van het schijnbaar onvertelbare verhaal. Aandacht, erkenning, betrokkenheid, vertrouwen en stabiliteit van

de luisteraar maken het voor de getroffene mogelijk zijn of haar ervaringen te vertellen. Door te vragen geeft de luisteraar aan dat hij of zij niet bang is voor de verhalen. De luisteraar moet balanceren tussen betrokkenheid en distantie. Zonder betrokkenheid en vertrouwen krijgt een gesprek gemakkelijk het karakter van verhoor, en is er minder plaats voor de emoties die met de gebeurtenissen gepaard gaan. Wanneer de luisteraar veel te betrokken is ontstaat het gevaar dat hij of zij gaat 'meehuilen'. Vanuit een zekere afstand kan de luisteraar vragen en doorvragen. Vragen nodigen uit afstand tot de gebeurtenissen te nemen en er als het ware naar te kijken. De getroffene kan zich vasthouden aan de stabiele luisteraar, die én betrokken is en meeleeft met de herinneringen en de emoties van de getroffene, én die een veilig en stabiel baken is in het 'hier en nu'. Dit baken wordt door de getroffene gaandeweg in zijn of haar eigen leven ontwikkeld. De opluchting die ontstaat door het veilig kunnen laten ontsnappen van het aangrijpende verleden, zorgt ervoor dat het heden sterker wordt en dat heden en verleden duidelijker worden onderscheiden.

De ordening van het verhaal leidt tot inzicht in de ervaringen en in de reacties daarop. Soms leidt dit inzicht tot gedragsverandering, soms is alleen al dit inzicht voldoende voor het herwinnen van zelfvertrouwen ('ik ben dus niet gek') of stabiliteit ('ikzelf heb de regie, niet de ervaringen') (Begemann, 1991).

De getroffenen worden niet *bepaald* door hun oorlogsverleden. Het doet geen recht aan hun totale persoonlijkheid hen alleen te zien in relatie tot hun oorlogsverleden. Ze hebben ook vele andere herinneringen, eigenschappen, wensen, behoeften, eigenaardigheden, functies, enzovoort. Ze hebben de gebeurtenissen meegemaakt, ze *zijn* de gebeurtenissen niet (Begemann, 2001).

De meeste oorlogsgetroffenen slagen er in om met hulp en steun van hun partner, gezin en omgeving de oorlogservaringen uiteindelijk een geïntegreerde plek te geven in hun totale levensverhaal. De omgeving vormt een stabiele werkelijkheid, waaraan de herinneringen en emoties getoetst kunnen worden. Er ontstaat *samenhang* in het verhaal van de gebeurtenissen en de gevoelens die ermee gepaard gaan, er ontstaat *onderscheid* tussen feiten en aannames, tussen verleden en heden. De getroffene herwint de *regie* over de herinneringen en de emoties (Begemann, 1991).

Anderen nemen contact op met professionele of alternatieve hulpverlening. In het boek '*Trauma, diagnostiek en behandeling*' van Aarts e.a. (1999) worden diverse therapievormen genoemd. Ik heb de behandeling van de vele therapievormen buiten het kader van dit onderzoeksverslag gelaten.

5.5.2 Hulp en ondersteuning in lotgenotencontact

Lotgenotencontact is een effectieve en in brede kring gewaardeerde vorm van hulp en ondersteuning. Lotgenotencontact vindt meestal plaats in zelfhulpgroepen of lotgenotengroepen. In deze groepen staan erkenning en herkenning van ervaringen, opvang en sociale steun centraal. Erkenning is de cruciale factor in de verwerking van oorlogsproblematiek. Erkenning betekent dat de ingrijpende gebeurtenissen en de gevolgen daarvan in het volle daglicht mogen staan. Dat kan op persoonlijk niveau, in kleine kring en op maatschappelijk niveau.

In een lotgenotengroep worden deelnemers aangesproken op hun eigen vermogen en kracht om veranderingen in hun leven in gang te zetten, en de uit de ervaren gebeurtenissen voortvloeiende problemen passender te leren hanteren. De basisgedachte is dat mensen zélf weten wat goed voor hen is en wat ze nodig hebben, en dat ze vanuit die wetenschap kunnen leven. Deze gezonde kracht van de deelnemers wordt aangesproken om zich te ontwikkelen, zodat ze zelf mogelijkheden uitzoeken en benutten, zelf gesprekken beginnen, zelf informatie vergaren, in plaats van passief af te wachten en zich te laten leiden. Eigen kracht staat centraal, en niet problematisering en medicalisering. De steun van de andere groepsleden is daarbij een stimulans.

De eerste zelfhulpgroepen werden al in 1935 in de Verenigde Staten opgericht: de Anonieme Alcoholisten. Vanaf het eind van de jaren '70 ontstonden veel zelfhulp- en lotgenotengroepen in Nederland. De tijdgeest, met de emancipatiegedachte, baande hiervoor de weg. Groepen werden opgericht rond bepaalde ziekten, of rond thema's als rouw, eetstoornissen, medicijnverslaving, overgang of incestervaringen.

De groepssfeer van een zelfhulpgroep wordt gekenmerkt door onderlinge hulp. De leden komen geregeld bij elkaar, op vaste tijden en gedurende een afgebakende periode. De groepen zijn homogeen, dat wil zeggen dat ze gericht zijn op één ziekte of één gedeelde ervaring. De deelname is vrijwillig. De deelname is anoniem, en alle gedeelde informatie blijft onder de groepsleden. De groepsbegeleiders

komen uit de doelgroep zelf en ze hebben ervaring met de ziekte of de problematiek. Ze hebben die ervaring dusdanig verwerkt en ze kunnen die dusdanig hanteren dat ze andere groepsleden kunnen begeleiden. Er worden in zelfhulp- of lotgenotengroepen geen adviezen gegeven, maar alleen uitgewisseld hoe men *zélf* met de ziekte of de problematiek omgaat. Zo kunnen andere groepsleden op nieuwe ideeën komen. De groep biedt steun als deze nieuwe ideeën worden uitgetoetst (Schneiders, 1995).

Eind jaren '70 werden de eerste lotgenotengroepen voor oorlogsgetroffenen opgericht door ex-cliënten van Centrum '45. Zij wilden nazorg na hun behandeling in het therapiecentrum, en organiseerden ontmoetingsgroepen waarin de leden onderling steun konden vinden. Al snel volgden lotgenotengroepen voor Indische kampkinderen (1981), groepen voor partners van oorlogsgetroffenen, kinderen van 'foute' ouders, kinderen van verzetsdeelnemers (1989) en kinderen uit de Indische en Joodse naoorlogse generatie. In de jaren die volgden werden nog een aantal groepen geformeerd, zoals die van oud-Indiëmilitairen en hun partners, en de groepen waarin de dialoog tussen kinderen van 'foute' en 'goede' ouders centraal staat.

Sommige groepen bestaan al jaren, sommige zijn uitgegroeid tot een eigen organisatie, sommige groepen worden na een aantal jaren ontbonden omdat hun functie is vervuld.

In 2000 liet ICODO door het Trimbos-instituut onderzoek uitvoeren naar de effectiviteit van lotgenoten- en zelfhulpgroepen van (familieleden van) oorlogsgetroffenen. Het onderzoek wees uit dat de deelnemers erg veel baat hadden bij de steun die zij in de groepen ontvingen. Uitspreken, erkenning en herkenning bleken grote positieve invloed te hebben. Deelnemers bleken minder psychische klachten te hebben dan wanneer ze niet aan de groep deel zouden nemen. Ook maakten ze minder gebruik van professionele hulpverlening. Ze kregen meer inzicht in hun problemen en hun zelfvertrouwen nam toe.

De meeste lotgenoten gaven als redenen voor hun deelname aan de groepen dat ze wilden leren hun eigen problemen te hanteren, wilden ontdekken wat ze zelf aan hun eigen problemen kunnen doen, en zelfinzicht, herkenning, houvast en solidariteit wilden vinden. Als heilzaamste effecten die de groepen op de getroffen en hun familieleden hadden gehad werden aangegeven dat men had ervaren dat men niet de enige was, dat er tijd en ruimte was voor het eigen verhaal en voor de emoties die bij dat verhaal hoorden, dat erkenning en herkenning werd ervaren en dat men steun en begrip kreeg. Nederland telt momenteel ruim 40 zelfhulpgroepen voor (familieleden van) oorlogsgetroffenen. De vraag ernaar is groter dan het aanbod. ICODO probeert dit aanbod te vergroten (Van den Bout, 2000).

Lotgenoten organiseren zich rond een gedeelde problematiek of een gedeeld thema. Door onderling ervaringen en gevoelens uit te wisselen *herkennen* ze zichzelf in het verhaal van de anderen: 'Ik ben de enige niet!' Doordat de verhalen begrepen worden door de andere lotgenoten ontstaat *erkenning* van het verhaal: 'Ik ben dus niet raar of gek!' Deze herkenning en erkenning doorbreken het isolement. Isolement versterkt meestal psychische problemen. Ze gaan woekeren. Daardoor worden de problemen gaandeweg nog ongreepbaarder. Woekerende problemen hebben de neiging zo nu en dan explosief naar buiten te komen. De betrokkene heeft zich opeens even niet meer in de hand, hij of zij begrijpt het niet, en kan de uiting niet plaatsen. Door de uitbarsting en het verbijsterde onbegrip vanuit de omgeving voelt de betrokkene zich schuldig, en schaamt hij of zij zich. Daardoor wordt het isolement nog verder versterkt, en wordt praten nog moeilijker. Daarnaast is het voor veel ouderen niet gebruikelijk om te praten over wat er in hen omgaat. Zij groeiden op in een tijdgeest waar voor emotionele openhartigheid niet of nauwelijks plaats was. Ook is van invloed of men man of vrouw is. Mannen hebben in hun opgroeien in de maatschappij andere gedragsvoorschriften meegekregen dan vrouwen.

De onderdrukte angst, woede en verdriet worden continu uitgedaagd door beelden en berichten over huidige oorlogen, en door huidige drukte, agressie en heftige emoties.

Ervaren angst, woede en verdriet veroorzaken meestal een negatief zelfbeeld. Als de betrokkene met zijn of haar verhaal iets voor anderen kan betekenen, wordt dit zelfbeeld positiever. Juist op dit positieve wordt in lotgenotencontact de nadruk gelegd. Het positieve wordt met het negatieve verweven, zodat een gezondere balans ontstaat.

De ontwikkelingsfase waarin het kind zich bevond ten tijde van de ingrijpende oorlogservaringen, bepaalt wat het nu volwassen kind qua hulp het meest nodig heeft (Groen-Prakken, 1999). Jonggetraumatiseerde ‘oorlogskinderen’ hebben de oorlog overleefd, maar hebben wél belastende ervaringen doorstaan. Daarnaast zijn ze opgegroeid bij ouders, die de opvoeding moesten combineren met het hanteren van de gevolgen van de ingrijpende oorlogservaringen. De volwassen geworden kinderen staan voor de opgave hun ervaringen én de invloed van de gezinssfeer te verwerken. De naoorlogse kinderen van oorlogsgetroffenen hebben de oorlog niet meegemaakt, maar in hun gezin speelde de oorlog wel een centrale rol. Tineke Legger, psychologe, en eerste en tweede generatie oorlogsgetroffene, vertelde me in mei 2005:

‘De ouderen weten waar de ellende vandaan komt. Laat ik het in een soort beeld schetsen. Dat verhaal van de ouderen heeft als het ware wortels in de grond. Kinderen die nog heel jong waren, toen de gebeurtenissen plaatsvonden, weten niet waar de ellende vandaan komt. Kinderen die na de oorlog geboren zijn ook niet. Ze pikken van alles op van de ouders, ze vermoeden van alles, maar het heeft geen wortels, het hangt in de lucht. Ze kennen de wortels niet, omdat hun ouders hen daar afzijdig van hielden om hen te sparen of om zichzelf te sparen. Door het ontbreken van wortels raken kinderen de grond van hun bestaan kwijt. De ouders ‘groeien scheef’ omdat ze lijden onder de gebeurtenissen. En de kinderen groeien dan automatisch scheef met hen mee, omdat ze in principe altijd solidair met de ouders zijn. Maar de kinderen gedijen niet in dit scheefgroeien, ze kunnen niet groeien op ongrijpbare wortels van anderen. Ze moeten alsnog hun eigen wortels zien te vinden. Die liggen voor een groot deel in de wortels van de ouderen. Het is dus heel belangrijk om terug te gaan, uit te zoeken, uit te praten. Dan identificeer je je eigen wortels, en kun je je eigen plant laten groeien.’

Voor de kinderen staat het maken van ‘het eigen verhaal’ centraal, omdat ze zich door de belastende ervaringen niet los konden maken van de ouders. Ook hebben de kinderen zich het oorlogsverhaal van de ouders eigen gemaakt. De cruciale vragen zijn: ‘Wat hoort bij mij, wat hoort bij mijn ouders, wat is mijn eigen identiteit, wat is mijn eigen levensverhaal?’

Bij de meeste kinderen speelt een groot loyaliteitsconflict. Loyaliteitsconflicten hangen altijd samen met afscheid. Aan de ene kant zijn ze enorm aan de ouders gebonden, aan de andere kant verzetten ze zich, in een poging hun eigen identiteitsgrenzen af te bakenen. Hierbij worden veel kinderen heen en weer geslingerd tussen schuld en schaamte enerzijds en wanhoop en kwaadheid anderzijds.

Afscheidnemen is een beladen thema in oorlogsproblematiek, vooral als dierbaren zijn omgekomen waarvan men geen afscheid heeft kunnen nemen. In een lotgenotengroep is *luisteren* de belangrijkste methodiek. Voor veel betrokkenen is dit nieuw. Voor luisteren was in hun leven nooit plaats, omdat daar geen emotionele ruimte voor was. Bovendien heeft praten met veiligheid te maken. Betrokkenen moeten er op kunnen rekenen dat ze begrepen worden, voordat ze de stap nemen hun verhaal te delen. Ze willen én niet afgekeurd worden, én het is als een tweede natuur geworden dat ze enorm rekening houden met anderen. In de meeste lotgenotengroepen begint de uitwisseling dan ook heel voorzichtig, om bij de eerste tekenen van herkenning vol opluchting los te barsten (Schneiders, 1995).

In de verhalen van anderen herkennen betrokkenen veel van zichzelf. De verhalen zijn als spiegels, die bevestigen wat verborgen werd gehouden, en die laten zien waarvan men zich niet bewust was. Er zijn, door de gedeelde ervaringen, veel herkenningpunten en veel overeenkomsten. Maar ieder verhaal is uniek, omdat ieder mens uniek is. Sommige lotgenoten zijn zo opgelucht door de bevestiging in de gedeelde verhalen, dat ze zich vast klampen aan de lotgenotengroep en zich afschermen voor de wereld buiten de groep én voor het leven dat ze buiten de groep leiden.

Lotgenotengroepen kennen dan ook naast de voordelen een aantal valkuilen (De Pater, 1995):

- De problematiek, die (eindelijk) wordt herkend, wordt als uniek voor de groep gezien, waardoor het persoonlijke isolement wordt vervangen door een sociaal isolement.
- Betrokkenen kunnen snel invullen wat de ander denkt en voelt, de uitdrukking ‘aan een half woord genoeg hebben’ is dus verraderlijk.
- Door dit ‘halve woord’ hoeven betrokkenen hun eigen ervaringen en gevoelens niet meer te vinden en onder woorden te brengen.

- En daardoor wordt het erg moeilijk de eigen unieke ervaringen in het eigen unieke levensverhaal te ordenen.

Bewaking van het positieve karakter van lotgenotencontact behoedt voor deze valkuilen.

- De groep geeft geborgenheid, men hoort ergens bij. Verbondenheid is enorm belangrijk na het wegvallen van zekerheid bij traumatische ervaringen. Het isolement wordt in de groep doorbroken.
- Betrokkenen voelen zich begrepen, en accepteren daardoor ook meer hun eigen ervaringen en emoties. De weggestopte herinneringen verliezen hun vermeende unieke karakter. Het dodelijke gewicht gaat er af.
- De groep bewaakt grenzen. Er wordt gepraat aan de hand van thema's, zodat niet de hele put in één keer wordt leeggetrokken. Ook het aantal bijeenkomsten is begrensd. Aan het einde van iedere bijeenkomst wordt stilgestaan bij het inpassen van het gedeelde in het gewone leven van alledag. Soms worden afgebakende huiswerkopdrachten afgesproken.
- In de groep kunnen de ingrijpende ervaringen en de daarmee gepaard gaande emoties worden gedeeld met betrokkenen die ze begrijpen. Daardoor neemt het explosieve karakter af en kunnen ze beter worden gehanteerd. Betrokkenen leren omgaan met de gevolgen van de traumatische gebeurtenissen, en ontwikkelen samen de vaardigheden om ook buiten de lotgenotengroep beter om te gaan met deze gevolgen. Voornemens kunnen worden besproken, geoefend en nabesproken in de groep.
- Gestimuleerd door het verhaal en het begrip van de andere deelnemers ordenen betrokkenen hun eigen levensverhaal.
- Herkenning is een voorwaarde, een stimulans. Herkenning is *geen einddoel*.

Het doel van alle vormen van hulpverlening is het uitdrukken van het eigen unieke levensverhaal van de betrokkene, om daarmee de continuïteit in het leven te herstellen. Met andere woorden: de herinneringen te integreren in de totale levensgeschiedenis van de betrokkene. Twee bronnen zijn daarvoor noodzakelijk: de eigen *herinneringen*, en de *informatie* over de gebeurtenissen.

Het is een voorwaarde voor verwerking dat de eigen herinneringen worden geaccepteerd. Voor die acceptatie is veiligheid nodig om ze uit te kunnen drukken.

Daarnaast vormt informatie over de gebeurtenissen een onmisbaar kader om de herinneringen beter te kunnen plaatsen. Door deze informatie kunnen gebeurtenissen anders worden geïnterpreteerd. De gebeurtenissen krijgen een plek tegen een achtergrond, waardoor betrokkenen ze kunnen relativiseren, begrijpen, verklaren en accepteren. Het machteloos gissen en fantaseren neemt daarmee af.

Integreren houdt niet goedkeuring in, maar acceptatie dat het zo is als het is.

Wat betekent dit voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking?

Iedere nabestaande die nu leeft was jongere of kind tijdens de Meistaking, of is kind of kleinkind van één van deze kinderen. De tijdgeest bracht met zich mee dat in de meeste gevallen niet door de ouders met de eerste generatie kinderen werd gepraat. Bovendien vonden de gebeurtenissen van de Meistaking zo totaal onverwacht plaats, waren de gevolgen zo traumatisch en waren de gebeurtenissen met zoveel vragen omgeven, dat alleen al daarom een gesprek tussen ouder en kind onmogelijk leek. Kinderen bleven met vragen achter, hun voorstellingen konden tot angstaanjagende vormen woekeren, maar het was niet alleen het zwijgen van de ouders en de onbespreekbaarheid van de gebeurtenissen die daar debet aan waren: *er waren ook geen antwoorden, er was geen zekerheid, er was geen graf, er was niet één eensluidend verhaal*.

Nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking leefden met een uniek verhaal, dat bestond uit vele mogelijke verhalen, vele open einden, dat zowel in de verleden als in de tegenwoordige tijd speelde. Omdat de families van de 16 vermiste slachtoffers verspreid over de drie noordelijke provincies leefden en elkaar (in bijna alle gevallen) niet kenden, konden ze dit unieke verhaal niet delen met lotgenoten. Lotgenotencontact dat gevormd werd rond een eigen verzetsverleden, verzetsverleden van de ouders, Indië-verleden, hongerwinterervaringen, bombardementervaring, dekte en dekt de unieke problematiek van de nabestaanden niet.

5.6 Samenvatting

In de eerste decennia na de oorlog was er weinig wetenschappelijke en maatschappelijke aandacht voor de mogelijke gevolgen van traumatische oorlogservaringen. Pas in de jaren '70 werd erkend dat getroffen klachten konden hebben als gevolg van de ervaringen die ze tijdens de oorlog hadden doorstaan. Eind jaren '70 startten verschillende onderzoeken naar de psychische gevolgen van oorlogservaringen. De onderzoeksresultaten leidden tot een snel groeiend inzicht in de complexiteit van de problematiek: er bleek geen lineair causaal verband te bestaan tussen gebeurtenis en klacht, nee, een scala van factoren had invloed op het al dan niet ontstaan van klachten: gebeurtenis, opvang, persoonlijkheidsstructuur, leeftijd, erkenning, enzovoort. Oorlogservaringen die door doodsdreiging, onmacht en verlies werden gekarakteriseerd, raken de wezenlijke bestaanskern van de getroffen. De verwerking van de gebeurtenissen is daardoor én moeilijk én noodzakelijk.

Traumatische oorlogservaringen laten zich niet wegdrücken. Het kenmerkende verwerkingsproces uit zich in het pendelen tussen herbeleven en vermijden tot gaandeweg de 'angel' uit de herinneringen verdwijnt en de herinneringen worden beheerd. Het delen van de herinneringen met betrokken luisteraars is daarbij erg belangrijk. Door te praten worden gebeurtenissen geordend, worden heftige emoties aan heldere beelden gekoppeld, en ontstaat gaandeweg een samenhangend verhaal dat als herinnering in het totale levensverhaal kan worden opgenomen. De luisteraar vormt een veilig en stabiel baken in het hier en nu.

De nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking zijn niet duidelijk onder een 'erkende' categorie getroffen te scharen, hoewel de gevolgen van de oorlogsgebeurtenissen extreem ontwrichtend waren en zich uitstrekten over vele decennia na de oorlog. Hoewel de Meistaking grote invloed had op het verloop van de Tweede Wereldoorlog is niet de persoonlijke dood van de slachtoffers maar het optreden van de bezetters aanleiding tot de ommekeer in de oorlog geweest. De Meistaking is weliswaar een herinnering, door de vermissing van de slachtoffers vormen de gebeurtenissen echter ook een actueel spelende problematiek. Door de vele voortdurende vragen waarmee de gebeurtenissen omgeven waren, was het bijna onmogelijk een samenhangend verhaal te vormen dat als herinnering kon worden opgenomen.

Leeftijd was zeer bepalend voor de mate en de vorm waarin klachten konden optreden. De eerste generatie kinderen is door traumatische oorlogsgebeurtenissen mogelijk in de ontwikkeling geschaad. De naoorlogse generatie kinderen is mogelijk geschaad door de gezinssfeer die werd beïnvloed door ouders die door oorlogservaringen getraumatiseerd waren geraakt. Nogmaals: de gebeurtenis van de Meistaking bleef actueel vanwege het ontbreken van voldongen feiten, keiharde bewijzen en noodzakelijke informatie.

De meeste kinderen lukte het om ondanks de problemen, waarmee ze tijdens hun opgroeien te maken hadden, evenwichtig volwassen te worden. Als er problemen optreden, dan worden deze gekenmerkt door identiteitsproblematiek: 'ik ben niemand, ik mag geen ruimte innemen, ik ben niets waard, ik heb nergens recht op'. De eerste generatie kinderen kan naast deze identiteitsproblemen tevens getraumatiseerd zijn geraakt door de gebeurtenissen die ze hebben meegemaakt.

De partner en het gezin vormen de eerste opvang van de oorlogsgetroffene. Het is belangrijk de traumaproblematiek te herkennen en openlijk over de gebeurtenissen te praten. Zwijgen, vermijden en het sussen van conflicten werken negatief op zowel het verwerkingsproces als op de gezinssfeer. De getroffene heeft herinneringen, hij of zij is die herinneringen niet. De getroffene heeft naast de oorlogsherinneringen vele andere herinneringen, eigenschappen, wensen, functies, behoeften, enzovoort.

In lotgenotencontact herkennen lotgenoten hun eigen ervaringen en problemen in de door andere groepsleden vertelde ervaringen en problemen. Dit leidt tot erkenning ervan. Vanuit die basis van herkenning en erkenning worden lotgenoten aangesproken zélf mogelijkheden te benutten om klachten en problemen op te lossen, bijvoorbeeld het beginnen van gesprekken of het vergaren van informatie. In tegenstelling tot passief afwachten staat actief handelen centraal.

Het doel van alle vormen van hulp is het integreren van de doorstane ervaringen en de daaruit voortvloeiende problemen in het totale levensverhaal. Om dat te kunnen zijn twee bronnen nodig: de eigen herinneringen en feitelijke informatie over de gebeurtenissen. Feitelijke informatie is nodig om de herinneringen te kunnen plaatsen, zodat machteloos gissen afneemt. De nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de Meistaking ondervonden een groot gebrek aan deze noodzakelijke

feitelijke informatie. Deze informatie is door de bezetters tijdens en na de Meistaking bewust gesaboteerd. Aan dit gebrek aan informatie kwam na de bevrijding echter geen einde, waardoor nabestaanden decennialang machteloos bleven gissen.

6. Nabestaanden als handelende actoren

*Ik heb een steen verlegd in een rivier op aarde
het water gaat er anders dan voorheen
Bram Vermeulen*

De eerste drie delen van het theoretische vierluik schetsten de invloed die het historische kader, theorieën over rouw- en verliesverwerking, trauma, stress en vermissing, en de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog op het leven van de nabestaanden konden hebben. De onzekerheid over de toedracht van de gebeurtenissen was van grote invloed op het vermogen om de gebeurtenissen te verwerken. Deze onzekerheid werd vooral veroorzaakt door het gebrek aan feitelijke informatie en bewijzen. Doordat aan deze onzekerheid decennialang geen einde kwam, bleven de gebeurtenissen actueel. Doordat door gerede instanties aan deze onzekerheid geen einde werd gemaakt voelden nabestaanden zich voor de tweede keer slachtoffer.

Tijdens de Appèlbergen-onderzoeken is door de Werkgroep Appèlbergen veel informatie verspreid onder de nabestaanden. De documenten bewezen dat alle slachtoffers van de Meistaking, die in mei 1943 door de bezetters ‘op een onbekende plaats ter aarde waren besteld’, op de Appèlbergen waren begraven. De 16 vermiste slachtoffers lagen nog begraven bij de plaats waar in 1945 al 19 slachtoffers waren gevonden. Vanwege de volledige zekerheid dat de vermisten op de Appèlbergen liggen begraven, is in mei 2004 een monument geplaatst bij de vindplaats van 1945. Het Grote Veen van de Appèlbergen werd daarmee als begraafplaats gemarkeerd.

De verspreide informatie werd veelvuldig in familiekring besproken, de jarenlange onzekerheid werd eindelijk grijpbaar. Maar de nabestaanden waren nog niet uitgepraat, bleek. Ze hadden hun verhaal, dat ze wilden vertellen, en dat gehoord moest worden. Ze wilden weten hoe het in andere families ging. Ze waren geen optelsom van invloeden van gebeurtenissen, trauma's en stress. Ze hanteerden daarin een eigen regie, ze hadden een weerwoord, ze hadden al die jaren actief geroeid met de riemen die hen enerzijds door de omstandigheden ter beschikking stonden, maar anderzijds ook met riemen die ze zelf maakten.

Over deze regie gaat het vierde en laatste deel van het vierluik. Twee theoretici bieden daarbij bruikbare bouwstenen: de Engelse socioloog Anthony Giddens (geb. 1938) en de Franse filosoof Paul Ricoeur (1914-2005). Allereerst beschrijf ik de Structuratietheorie van Giddens (6.1), vervolgens beschrijf ik de Narratieve Identiteitstheorie en ‘Het Verhalende Zelf’ van Ricoeur (6.2). In beide paragrafen wordt gekeken naar wat de theorieën kunnen betekenen voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking. Ik sluit het hoofdstuk af met een korte samenvatting (6.3).

6.1 Anthony Giddens: mensen zijn in principe handelingsbekwaam

De meeste sociaalwetenschappelijke theorieën gaan gebukt onder een spanningsveld tussen collectiviteit en individu, tussen structuur en individueel gedrag, tussen systeem en leefwereld. Met andere woorden, wordt de mens bepaald door de samenleving of is de mens een volledig vrij en autonoom handelende en interpreterende persoon?

De *structuralistische* richtingen houden zich vooral bezig met de analyse van de werking van instituties (bijvoorbeeld schoolsystemen) en van sociaal-economische systemen (bijvoorbeeld kapitalisme). De aanhangers van de *interpretatieve* richtingen richten hun aandacht daarentegen op het handelen van het individu. De dualiteit tussen deze twee uiterste richtingen staat centraal in het denken van de aanhangers van de *Structuratietheorie*. Structuratietheoretici benadrukken dat beide benaderingen dialectisch op elkaar betrokken moeten worden, ze moeten dus logisch redenerend een eenheid vormen. Simpel gezegd: kip en ei bestaan dankzij elkaar.

Eén van de belangrijkste theoretici van de Structuratietheorie is Anthony Giddens. Giddens ziet nóch een structureel-deterministische opvatting (de mens wordt gevormd door zijn of haar wereld) nóch een voluntarische benadering (de mens bepaalt zijn of haar wereld) als probleemoplossend. Hij benadrukt daarentegen dat structuur en gedrag elkaar mogelijk maken (Kaspersen, 2000).

Wat betekent dit in de praktijk? Tijdens het opgroeien leunen individuen enerzijds op aanwezige sociale structuren, maar anderzijds beïnvloeden ze deze structuren tegelijkertijd door hun handelen.

Anders gezegd, de sociale structuur is zowel het medium als het resultaat van het menselijk handelen. De structuur beperkt het handelen, schept de mogelijkheid tot handelen en is het resultaat van handelen. De Structuratietheorie ontnemt personen dus niet alle regie, noch geeft ze individuen alle regie. De theorie definieert personen als *handelende actoren*. Het begin van het structuratieproces ligt principieel bij deze handelende actoren. Zij kunnen handelen binnen een handelingsruimte, die door de structuur wordt gecreëerd én beperkt (Kaspersen, 2000).

De theorie stoelt op een aantal begrippen (Kaspersen, 2000).

Actoren zijn in principe *handelingsbekwaam*. Ze kunnen 'een steen verleggen' en de rivier anders laten stromen dan voorheen.

Actoren kunnen een *systeem* construeren. Een systeem is een sociale gang van zaken die door de actoren geproduceerd en gereproduceerd wordt over ruimte en tijd, en waaruit een patroon van sociale verhoudingen naar voren komt. Een voorbeeld: een groep mensen besloot in 1963 een documentatiegroep op te zetten, omdat ze zich stoorden aan een bericht over kinderen die SS'ertje aan het spelen waren. Ze wilden informatie over de Tweede Wereldoorlog verzamelen en dit onder een zo breed mogelijk publiek verspreiden. Tevens wilden ze 'de jeugd' opvoeden, vanwege de constatering dat de jeugd de oorlog kennelijk niet naar waarde schatte. De oprichters kwamen bij elkaar, en opnieuw, en opnieuw. Men borduurde voort op wat 'gisteren' werd gedaan, en ging daar ook de volgende dag mee verder. Zo ontstond het systeem 'Documentatiegroep '40-'45'. De meest duurzame systemen worden *instituties* genoemd. Bijvoorbeeld, het schoolsysteem is een door actoren gevormd systeem dat dusdanig diep en duurzaam in de samenleving is geworteld dat ze een institutie is geworden.

De actoren, die het systeem 'Documentatiegroep '40-'45' vormden, waren op hun beurt zelf ook weer gevormd door de talloze andere systemen waarin ze functioneerden, bijvoorbeeld een kerk, een voormalige verzetsgroep, een onderwijsvereniging, enzovoort.

Actoren zijn *handelingsbekwaam*. De actor kan met handelen verandering aanbrengen in het verloop van de gebeurtenissen in de wereld. Dit handelen vereist kennis. Het handelen van de actoren is deels gebaseerd op *praktische*, vanzelfsprekende, stilzwijgend gehanteerde, doorgaans onbewuste kennis, en deels gebaseerd op *discursieve*²⁸, rationeel verwoordbare en bewuste kennis. Uit dit kennisdepot (praktisch en discursief) put de actor ook zijn of haar verantwoordelijkheid. De redenen voor handelen en het afleggen van verantwoording vinden dus hun grond in de praktische en discursieve kennis. Het praktische bewustzijn is enorm belangrijk. Het betreft kennis over hoe je groet, hoe je eet, hoe het er aan toe gaat, hoe het hoort, hoe je met elkaar omgaat, wat mag en wat niet mag, hoe je met problemen omgaat, de toepassing van taal, enzovoort. Praktische kennis wordt aangewend zonder te hoeven worden verwoord. Het is vooral *déze* kennis die in systemen en structuren wordt opgedaan, en die de systemen en structuren op hun beurt weer reproduceren. Deze praktische kennis is dus voornamelijk onbewust aanwezig, maar heeft grote invloed op het handelen van actoren.

Systemen vereisen een toepassing van *structuur*, of beter gezegd van structurele eigenschappen. Deze eigenschappen zijn telkens opnieuw georganiseerde *regels* en *hulpbronnen*. De *regels* hebben een buiten tijd en ruimte bestaande orde van betekenisvolle en morele inhoud. Voorbeelden van *regels* zijn: 'respecteer verzet', 'de oorlog mag nooit vergeten worden', 'iedereen heeft toch recht op informatie', 'kinderen moeten de oorlog van A tot Z ingeprent krijgen', 'opvoeding tot saamhorigheid kan een volgende oorlog voorkomen', enzovoort. De *hulpbronnen* zijn de interactiemiddelen waarmee de doeleinden worden nagestreefd, dus de media waarmee de actor zijn of haar veranderende bekwaamheid vormgeeft. Communicatie is een hulpbron, maar ook macht of sancties zijn hulpbronnen.

Als regels en hulpbronnen binnen een systeem worden erkend, zorgen ze voor een bindende factor binnen het systeem. De overtuigingen van de actoren komen dan overeen, de manier waarop aan regels en hulpbronnen gestalte wordt gegeven wordt gezamenlijk onderschreven. Handelende actoren

---

²⁸ Discursief is afgeleid van het woord 'discours': het ter sprake brengen, het ter discussie stellen, het onder woorden brengen zodat er door anderen op gereageerd kan worden.

zijn geneigd te zoeken naar veiligheid, reducering van onzekerheid, en de garantie voor het behouden van eigenwaarde.

Er zijn drie structuurniveaus. Op het *praktische* kennisniveau zijn dat dominantie en legitimatie. Deze structuurniveaus gebruiken respectievelijk macht en sancties als hulpbronnen voor interactie. Op het *discursieve* kennisniveau is het structuurniveau zingeving. Dit structuurniveau heeft communicatie als hulpbron voor interactie.

Toen het systeem ‘Documentatiegroep’ een drietal decennia had gefunctioneerd, kwam een jonge in het systeem handelende actor opeens met een idee: ‘Laten we een website oprichten’. De jonge medewerker participeerde in het systeem ‘Documentatiegroep’, maar hij was ook gevormd door andere systemen waarin hij participeerde, en die hij op zijn beurt weer mede vorm gaf: bijvoorbeeld de computerwereld, internet, misschien een informaticaopleiding. Hij zag daarin mogelijkheden de betekenisvolle en morele inhoud van het systeem ‘Documentatiegroep’ via andere hulpbronnen onder belanghebbenden te brengen. Hij stuitte in het systeem ‘Documentatiegroep’ aanvankelijk op de hulpbron *macht* der gewoonte, maar via de hulpbron *communicatie* kwamen de leden tot een oplossing. De communicatie was mogelijk vanwege de bindende factor van de gezamenlijke erkenning van regels in de structuur van het systeem.

Ligt het *structuurniveau* namelijk op het gebied van *zingeving* (bijvoorbeeld: ‘mensen hebben recht op informatie als zij die voor hun gezonde functioneren nodig hebben’) dan kan communicatie als interactiehulpmiddel worden aangewend. Een structuurniveau van *dominantie* (bijvoorbeeld: ‘wij bepalen wat mensen al dan niet onder ogen krijgen, en op welke manier’) gebruikt *macht* als interactiehulpbron, en een structuurniveau van *legitimatie* (bijvoorbeeld: ‘deze informatie mag niet openbaar worden gemaakt, want zo zijn de regels’) gebruikt *sancties* als interactiehulpbron.

Vanuit deze drie structuurniveaus interpreteren, reageren en handelen actoren. De structuren produceren dus handelingsruimte, en structuren worden ook steeds weer gereproduceerd omdat ze door het handelen van actoren in praktijk worden gebracht. Bijvoorbeeld, is het structuurniveau dominantie (‘wij bepalen wat mensen mogen weten’), dan volgen daaruit regels (‘map A t/m K zijn vertrouwelijk’) die de structuur weer bevestigen. De regels kunnen zichzelf gaan legitimeren (‘de mappen zijn vertrouwelijk omdat ze nou eenmaal vertrouwelijk zijn’) waardoor sancties volgen na een vertrouwensbreuk. De *regels* van overtreding zijn dan belangrijker geworden dan de vertrouwelijkheid van de mappen.

Zingeving heeft overigens niets te maken met de vraag of iets *zin* heeft. Zingeving houdt in dat er een logische, te beredeneren, te begrijpen opeenvolging of samenstelling in gegevens zichtbaar is. De opeenvolging kan afkeurenswaardig zijn, of desastreuze gevolgen hebben. Het gaat bij zingeving niet om de waardering, maar om de betekenis, de begrijpbaarheid, dus de logisch beredeneerbare navolgbaarheid van A via B naar C.

De grens tussen het praktische en het discursieve bewustzijn is *flexibel*. Actoren verleggen die grens onder invloed van socialisatie- en leerprocessen. Door die processen kan de onbewuste vanzelfsprekendheid van praktische kennis opeens in het daglicht komen te staan. Opeens kan er dan over worden nagedacht, over worden gepraat, dus op worden *gereflecteerd*. De kennis kan vervolgens eventueel gewijzigd worden. Daardoor ontstaat een veranderde vorm van interpreteren, reageren en handelen.

Toegepast in het voorbeeld van de Documentatiegroep: doordat de jonge medewerker van het systeem een nieuw medium aankaartte, kwam opeens de vanzelfsprekendheid van de decennialang gehanteerde vanzelfsprekende aanpak ter discussie te staan. Door *reflectie* op de *discursief* geworden *praktische* kennis kon deze (in dit geval) gewijzigd worden, en kon er gezamenlijk een nieuwe weg in worden geslagen. Door het op discursief niveau brengen van praktische kennis veranderen de structuurniveaus van dominantie en legitimatie in het structuurniveau van zingeving.

Praktische kennis uit zich vooral in *taal*. Zowel in de opbouw van de zinnen, dus in de woordvolgorde en de grammaticale regels, als in de woorden zelf. In woorden klinken de meestal onbewuste waardering, afkeuring, aannames, normen en meningen door. Bijvoorbeeld: ‘Ik zat natuurlijk flink te balen toen ik dat hoorde’. In deze zin klinkt *praktische* kennis door, zoals het gebruik van het woord ‘natuurlijk’, dat de normatieve vanzelfsprekendheid benadrukt. Of ‘flink te balen’, dat het taalgebruik

van een bepaald systeem onthult. De zin schetst de afkeuring, de afkomst van de uitdrukking én de aanname dat de luisteraar de uitdrukking waarschijnlijk onderschrijft. 'Dat hoorde' impliceert informatie van een derde persoon. De verteller is de eerste persoon, de luisteraar de tweede. Op deze manier zou iedere zin, maar ook iedere houding, en zelfs ieder zwijgen, bevraagd kunnen worden op vragen als: 'waarom zeg ik dit, doe ik dit, laat ik dit, zwijg ik, op dit moment, in deze vorm, in deze situatie, tegen deze persoon?'

Het zijn juist *déze reflectieve* vragen die de overgang van *praktische* naar *discursieve* kennis mogelijk maken. Vanuit de behoefte aan veiligheid is een actor echter niet snel geneigd zich deze vragen voortdurend vrijwillig te stellen. Een *crisis*, een botsing, een kennismaking met 'een andere manier' dagen de reflectieve vragen uit van buiten af. De behoefte aan *zingeving*, het nemen van verantwoordelijkheid en het afleggen van verantwoording kunnen de reflectieve vragen uitdagen van binnen uit. De uitdaging kan een verandering teweegbrengen (middels de hulpbron communicatie op zingevingniveau), maar kan ook resulteren in verstarring (macht op autoriteitsniveau of sancties op legitimatieniveau). De structuurniveaus van dominantie en legitimatie gaan doorgaans hand in hand, en functioneren beide op het *praktische*, vanzelfsprekende, stilzwijgende en vaak onbewuste kennisniveau. Het zingevingniveau bevindt zich in het gebied van *discursieve*, rationeel verwoordbare kennis. Actoren kunnen heen en weer pendelen tussen de twee structuurniveaus. Praktische kennis kan niet alleen discursief worden, communicatie kan ook omslaan in macht, regels kunnen onbespreekbaar gelegitimeerd worden met praktische kennis.

In het voorbeeld van de Documentatiegroep had 'de oude garde' de jonge medewerker vanwege zijn als absurd bestempelde website-idee ook de mond kunnen snoeren (macht) of hem voor straf van de ledenlijst kunnen schrappen (sanctie).

Systemen kunnen naast elkaar bestaan, elkaar overlappen, of met elkaar botsen. Actoren maken deel uit van vele systemen: een biljartclub, een vrouwenvereniging, een familie, een kerk, een schoolbestuur, een bedrijf, enzovoort. Al deze systemen hanteren weer andere kennisdepots voor regels en hulpbronnen. De regels van het ene systeem zijn niet zonder meer toe te passen op het andere systeem. De meeste actoren kijken daarom doorgaans eerst 'de kat uit de boom' als ze als nieuwe actor in een bestaand systeem worden opgenomen.

Omdat praktische kennis als vanzelfsprekendheid wordt gehanteerd, ontleent de actor juist aan dit kennisdepot een interpretatiekader: 'o, het gaat hier anders dan daar en daar', maar ook 'dit is toch belachelijk, zo doe je toch niet'. Wil een actor verder komen, dan zal hij of zij gebruik moeten maken van communicatie op zingevingniveau. Dit niveau houdt in dat zowel het eigen kennisdepot als het kennisdepot van de ander ter discussie komt te staan in *discursief* daglicht. Een samen gedragen compromis wordt alleen bereikt als beide daar toe in staat zijn en bereid zijn. Dit vergt moed tot verandering en moed tot het opgeven van vertrouwde veiligheid. Wanneer door één van de partijen deze moed niet wordt opgebracht, blijft alles bij het oude. Overigens, ook op zingevingniveau kan 'het oude' gehandhaafd blijven, simpel door bewust verantwoording over 'het oude' af te leggen en samen tot inzicht te komen dat dit oude zo gek nog niet is. Het *praktische* kennisdepot voor regels en hulpbronnen is echter door deze manier van zingeving toekennen *discursief* geworden in plaats van een onbewuste stilzwijgende vanzelfsprekendheid.

Sommige systemen zijn groot, bijvoorbeeld een landelijke keten van vrouwenverenigingen. Andere systemen zijn immens, en door het langdurige functioneren instituties geworden, bijvoorbeeld een kerk, het rechtssysteem of de politie. Instituties hebben de neiging de gehanteerde regels en hulpbronnen als absolute en objectieve waarheid te zien. De codes van de instituties zijn meestal zo vastomlijnd, zo dwingend, dat actoren er diepgaand door worden bepaald, en daardoor een krachtige reproductie met zich mee brengen. Met andere woorden: instituties blijven zichzelf bevestigen. Maar instituties zijn ook systemen, gevormd en in stand gehouden door handelende en handelingsbekwame actoren, wiens kennisdepot ook door andere systemen wordt uitgedaagd. Dit kan tot botsingen leiden, die tot verandering of tot verstarring leiden.

Praktische kennis kan *onbedoelde gevolgen* hebben. In het voorbeeld van de Documentatiegroep kan het voorkomen dat de oudere leden de stilzwijgende kennis als vanzelfsprekend veronderstellen. Ze kunnen zodoende een belerende ('luister naar mij, want ik weet wat jij moet leren') in plaats van een

lerende houding ('wat voor lering kunnen we samen uit de Tweede Wereldoorlog trekken') aannemen, of ze kunnen hun kennis meenemen als ze overlijden. In beide gevallen is de *praktische* kennis niet onderdeel van *discursieve* communicatie geworden. De onbedoelde gevolgen kunnen tot misverstanden leiden, maar ze kunnen ook uitdagen tot discursivering van de praktische kennis, waardoor communicatie en verandering mogelijk is.

Een tijdgeest wordt gevormd door een aantal dominante instituties en systemen, die elkaar voor een groot deel overlappen, maar die ook op min of meer gespannen voet met elkaar kunnen staan. Een tijdgeest verandert van binnenuit, doordat de actoren vanuit behoefte aan zingeving op de gang van zaken reflecteren. Ze maken de *praktische* vanzelfsprekende codes *discursief*, en vragen zich af: 'wil ik dit, kan het niet anders, kan het niet beter, wat en wie willen we ten dienste zijn, dit hoef ik toch niet te accepteren, deze gang van zaken levert toch slachtoffers en buitengeslotenen op?'

Giddens is een optimist. Hij ziet de samenleving als een structuratieproces, waarbij menselijk handelen tegelijkertijd door de samenleving gebouwd wordt én deze bouwt. Er is continu beweging, er is continu mogelijkheid tot verandering, tot verbetering en tot groei (Kaspersen, 2000).

Wat kan Giddens' Structuratietheorie voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking betekenen?

Nabestaanden zijn handelingsbekwame *actoren*. Ze kunnen 'een steen verleggen zodat de rivier anders gaat stromen'. Ze zijn handelingsbekwaam binnen de handelingsruimte die door de structuren mogelijk wordt gemaakt en er tegelijkertijd door beperkt wordt. Structuren bestaan uit regels en hulpbronnen van een systeem. Systemen worden door actoren geïnitieerd, in stand gehouden of gewijzigd. De handelingsbekwaamheid is de principiële bekwaamheid van actoren om regie over hun eigen leven en omstandigheden in handen te nemen. Maar de handelingsruimte, dus de mate en vorm waarin ze deze regie kunnen voeren, wordt beperkt door structuren (dus door regels en hulpbronnen) van systemen. Deze mogelijkheid tot regievoering en deze beperking van regievoering leg ik uit aan de hand van voorbeelden waarin verwerking en informatie een rol spelen.

Nabestaanden maakten en maken deel uit van talloze *systemen*, die ieder hun eigen regels en hulpbronnen hadden en hebben. Ze zijn opgegroeid in een gezin, een buurt, een dorp of stad. Ze hebben een opleiding gevolgd, werk verricht en aan verenigingen deelgenomen. Ze maken ook nu deel uit van een gezin, buurt, flatgemeenschap, vereniging, kerk, en hebben hun leven lang deelgenomen aan een samenleving met talloze maatschappelijke systemen als 'Geneeskunde', 'Politie', 'Rechtssysteem', 'Kerk', 'Overheid', enzovoort.

Al deze systemen zijn niets anders dan een herhaalde gang van zaken, door actoren gevormd en in stand gehouden, met eigen regels en hulpbronnen als *structurele eigenschappen*. Maar ook worden de actoren door de systemen gevormd, waarna de actor de regels reproduceert en ze meeneemt in zijn of haar functioneren in andere systemen. De meeste regels functioneren op het *praktische*, stilzwijgende en vanzelfsprekende kennisniveau. Ze geven aan 'hoe het gaat' en 'hoe het hoort', en ze vormen tevens de legitimatie voor handelen. Dit niveau kan door reflectie op *discursief niveau* worden gebracht.

De nabestaanden zijn *gevormd* door vele systemen, maar er niet door *bepaald*. Ze houden de principiële regie van handelingsbekwaamheid. Zij kunnen op hun beurt hun invloed laten gelden. Omdat systemen en instituties niets anders zijn dan een herhaalde sociale gang van zaken door actoren, kunnen deze actoren door nabestaanden te allen tijde worden *aangesproken* op hun handelingsbekwaamheid. Systemen zijn geïnitieerd door actoren, ze worden in stand gehouden door actoren, ze vormen actoren en worden opnieuw gevormd door actoren. Bijvoorbeeld, het systeem 'Gemeente' is op zich virtueel, het bestaat uit talloze actoren die gezamenlijk het systeem 'Gemeente' vormgeven én door het systeem worden gevormd.

De systemen, waarin de nabestaanden zijn opgegroeid en waarin ze functioneren, waren en zijn continu in *beweging*. Ze dragen de onvermijdelijke potentie van *verandering* in zich.

De beweging werd en wordt van *buitenaf* uitgedaagd omdat de verschillende systemen elkaar overlappen, waardoor regels met elkaar in conflict kunnen komen.

De beweging wordt van *binnenuit* uitgedaagd omdat actoren zingeving nastreven. De uitdaging van buitenaf en die van binnenuit overlappen elkaar, omdat actoren regels van andere systemen (van buitenaf) meenemen in het eigen systeem (van binnenuit) en op deze manier invloed uitoefenen.

Ter illustratie beschrijf ik drie voorbeelden, die betrekking hebben op de problematiek die in het onderhavige onderzoek aan de orde is. Het eerste voorbeeld betreft het systeem 'Gezin'.

Het systeem 'Gezin' had in de jaren '40 en '50 *regels*, beïnvloed door andere systemen als 'Kerk', 'Pedagogie' en de in de tijdgeest dominerende overige systemen. Deze regels hielden in dat rust, reinheid, regelmaat moesten worden nagestreefd, dat kinderen hun plek moesten weten, dat ouders hun kinderen niet met ellendige herinneringen moesten belasten om hun vertrouwen in de mensheid niet aan te tasten, dat men ontzag moest hebben voor de overheid, enzovoort. Deze regels speelden zich voornamelijk af op het vanzelfsprekende *praktische* kennisniveau.

Het systeem 'Gezin' werd van buitenaf tot *discursief maken van kennis* uitgedaagd doordat het medium televisie haar intrede deed, doordat in de kerk bijvoorbeeld over de Vietnamoorlog werd gepraat, doordat kinderen op school over de oorlog praatten en leerden discussiëren, doordat een veranderende tijdgeest openheid van zaken vanzelfsprekend ging vinden, enzovoort. De verschillende actoren van het systeem 'Gezin' namen deel aan deels verschillende systemen, werden hierdoor gevormd, en namen deze vorming mee naar het systeem 'Gezin'. Dit kon conflicten opleveren, die uitdaagden tot beweging. De vanzelfsprekende *praktische* regel van de ouders, die inhield dat kinderen gespaard moesten worden voor ellendige verhalen, kon botsen met de vanzelfsprekende *praktische* regel van de kinderen, dat ze alles wilden weten. Ook de regel 'ik heb als ouder het laatste woord' kon botsen met de regel 'laten we open en gelijkwaardig alles bespreken'.

Actoren hebben de beschikking over drie interactieniveaus: zingeving, dominantie en legitimatie. Het zingevingniveau is een voorwaarde voor communicatie, het dominantieniveau hanteert macht als interactiehulpmiddel, en het legitimatieniveau gebruikt sancties. De twee laatste niveaus gaan hand in hand en functioneren op het onbewuste, *praktische*, vanzelfsprekende niveau. Ze reproduceren het oude, ze streven onveranderlijkheid na en ze dwingen verandering van anderen af om de eigen onveranderlijkheid te waarborgen. Onveranderlijkheid betekent niet altijd een stilstaande situatie. Het kan ook een gang van zaken inhouden die een vast omlijnd verloop moet hebben. Zingeving speelt zich af op het *discursieve* kennisniveau: bewust en verwoordbaar.

Door reflectie op het *praktische* niveau wordt kennis *discursief*. Het 'wat, waarom en hoe' van de regels wordt in het daglicht geplaatst.

Kinderen kunnen hun ouders aanvallen (macht) op hun zwijgen. Ze legitimeren die aanval met vanzelfsprekende kennis uit hun eigen referentiekader, dat door beïnvloeding vanuit talloze systemen is gevormd ('je hoort te praten, er is geen hiërarchie meer, ouders en kinderen zijn gelijkwaardig, ik heb recht op informatie, ik wil gewoon alles weten', enzovoort). Ouders kunnen weigeren te praten (macht) en hun zwijgen legitimeren met de regels die hén op hun beurt gevormd hebben ('als ouder mag je je zwakte en kwetsbaarheid niet laten zien, over sommige dingen moet je niet praten, wat heeft praten voor zin'). Allebei zijn ze er van overtuigd dat hun eigen regels benadrukken dat 'het zo hoort' en dat de ander maar in moet binden of veranderen. Kinderen kunnen uit hun eigen *praktische* regels de legitimatie ontleen voor slachtofferschap: ze willen alles weten en die informatie wordt hen onthouden. Ouders kunnen zich aangevallen voelen op *praktische* regels, die goed bedoeld waren ('we besparen de kinderen die vreselijke verhalen die bovendien veel open vragen bevatten'), maar die opeens *onbedoelde gevolgen* bleken te hebben: de kinderen waren kennelijk geschaad door 'het gezinsgeheim van de oorlog'. Hun goede ouderschap was opeens in het geding.

In een conflict waarbij aanvallen, verdedigen en verwijten de boventoon voeren, staan de actoren zélf ter discussie, niet de *regels*, afkomstig uit de praktische kennis, die tot het conflict hebben geleid. In dit conflict staan zowel ouders als kinderen niet stil bij wat de informatie kan *betekenen* voor de *zingeving* van de ander én van zichzelf. Zonder dit zingevingniveau is communicatie onmogelijk. Giddens benadrukt dat dit zingevingniveau pas bereikt kan worden als beide partijen bereid en in staat zijn hun kennis *discursief* te maken. In communicatie reflecteren ouders dus bewust op *hoe, waarom*, door *wie*, en voor *wie welke* informatie werd verzwegen, en reflecteren kinderen dus bewust op *hoe en waarom* ze *welke* informatie nodig hebben en van *wie*. Het proces van het *discursief* maken van *praktische* kennis behelst rationeel en verwoordbaar begrip van de regels en dus van het handelen van de ander. Het vereist veel moed om buiten veilige vanzelfsprekende paden te treden, vooral als het om

vraagstukken gaat die de wezenlijke kern van de actoren raakt. Maar juist deze reflectie en deze communicatie vormen voorwaarden voor beweging en verandering voor alle aan de communicatie deelnemende actoren van het systeem 'Gezin'.

Een tweede voorbeeld, ditmaal over *veranderende* systemen.

In de eerste naoorlogse jaren was een *praktische* vanzelfsprekende regel van het systeem 'Psychiatrie' dat problemen na oorlogservaringen te maken hadden met hersenbeschadiging, ondervoeding, infecties, enzovoort. De problemen zouden automatisch verdwijnen als het ongemak werd verholpen. Blevende problemen zich toch voordoen, dan werden die veroorzaakt door een al van kinds af aan aanwezige geestesziekte. Deze regel had als *onbedoeld gevolg* dat nabestaanden, die ernstig leden onder de schokkende en onopgeloste gebeurtenissen van de Meistaking, het stempel 'geestesziek' zouden krijgen als ze met hun klachten therapeutische hulp zouden inroepen.

Stilzwijgende, *praktische* niet gereflecteerde kennis handhaaft zich op het dominantie- en legitimatieniveau. Een *regel* van het systeem 'Psychiatrie' is juist dat het systeem zich wil ontwikkelen tot steeds betere dienstverlening. Het systeem staat dus in principe open voor reflectie, en heeft het *discursief* maken van *praktische* kennis nodig voor haar ontwikkeling.

Binnen het systeem of tegenover verwante systemen kunnen andere interactiehulpmiddelen worden gehanteerd dan naar buiten toe, bijvoorbeeld communicatie versus dominantie. Hoe groter en diepgewortelder het systeem, hoe langzamer doorgaans de beweging verloopt. Wordt aan het systeem ook nog veel vanzelfsprekende autoriteit toegeschreven, dan is de beweging vaak nog langzamer. Een systeem, dat dominantie als structurele eigenschap heeft, is eerder geneigd macht in plaats van communicatie als interactiehulpmiddel te gebruiken. In een tijdgeest van vanzelfsprekende hiërarchie en duidelijke vaststaande verhoudingen werd deze *structurele eigenschap* (dominantie) van veel grote instituties als Psychiatrie aanvaard en verwacht, werd ze eraan toegeschreven, werd ze geproduceerd en gereproduceerd.

De genoemde naoorlogse regel betreffende oorlogservaringen veranderde gestaag. De actoren van het systeem 'Psychiatrie' participeerden ook in andere systemen. Ze werden beïnvloed en tot het *discursief* maken van *praktische* kennis uitgedaagd door deze systemen. Maar ook veranderde de regel gestaag doordat het systeem intern actief *zingeving* nastreefde, door te reflecteren op signalen van huisartsen, ervaringen in de psychotherapie, literatuur, artikelen, onderzoeken, evaluatie, nieuwe fenomenen, enzovoort. In het *discursief* maken van *praktische* kennis werden vragen gesteld als: 'is dit goed, kunnen we onderzoeken hoe het misschien beter kan, wat zeggen de onderzoeksresultaten ons, wat zeggen de Vietnam-veteranen ons, wat kunnen we met de nieuwe inzichten van biologie, enzovoort'.

Achter iedere regel zit een handelende en handelingsbekwame actor. Actoren kunnen reflecteren, systemen niet. Het systeem 'Psychiatrie' kan niet nadenken over regels, 'meneer De Boer en mevrouw Jansen' kunnen dat wel. Zodoende ontwikkelde het systeem 'Psychiatrie' zich onder invloed van talloze uitdagingen, en onderschrijft het systeem thans de inzichten dat aanvaarding van de realiteit voorwaarde is voor verwerking, dat vanwege het ontbreken van een realiteit verliesverwerking bij vermissing onmogelijk is, dat continue blootstelling aan stressveroorzakende omstandigheden tot uitputting leidt, dat ontwikkelingstaken van ouderen overeenkomen met verwerkingstaken na schokkende gebeurtenissen, dat trauma's zich niet laten wegstoppen, dat na de oorlog geboren kinderen van oorlogsgetroffenen meer geschaad zijn geraakt door de gezinssfeer dan door het gezinsgeheim, en dat de meeste getroffenen met hulp van hun directe omgeving goed herstellen van traumatiserende gebeurtenissen. Het kennisdepot, waaruit het systeem 'Psychiatrie' regels en hulpbronnen genereert, is in zestig jaar dus drastisch veranderd.

Systemen overlappen elkaar, ze kunnen elkaar aanvullen, en ze kunnen botsen. Systemen zijn gevormd met bepaalde bedoelingen. Die bedoelingen kunnen botsen met de bedoelingen van andere door actoren gevormde systemen, en met actoren op zich.

Het derde voorbeeld beschrijft *botsende* systemen.

Systemen als 'Justitie', 'Politie', 'Militair Gezag' en 'Politieke Opsporingsdienst' zijn door actoren gevormd met bepaalde bedoelingen, namelijk het opsporen, verhoren en berechten van plegers van (oorlogs)misdrijven. Zodoende werden landverraders en collaborateurs na de bevrijding door deze systemen benaderd. Het werk moest gedegen worden uitgevoerd, om de samenleving het rustgevende

vertrouwen in een goed functionerende en rechtvaardige rechtsorde terug te geven. Van de gang van zaken werden uitgebreide verslagen gemaakt, zodat binnen het systeem een zo groot mogelijke transparantie werd gewaarborgd. Er werden schriftelijke Processen Verbaal, getuigenverklaringen, rapporten van verhoor en verweer, en verslagen van vonnissen gemaakt, die een goede rechtsgang mogelijk maakten en die daarna goed gerangschikt werden opgeborgen in archieven. De verslagen bevestigden een goede gang van zaken, en konden opnieuw worden geraadpleegd indien het systeem de documenten nodig had. De verslagen bevatten een uitgebreide feitelijke beschrijving van wat er precies gebeurd was, wie daar bij waren, hoe het gebeurde, waarom men er bij was, wat men er van vond, en waar het toe leidde, en hoe het afliep, enzovoort.

Actoren van o.a. de systemen 'Psychiatrie' en 'Psychotherapie' ontdekten ondertussen in de loop der jaren dat het verwerken van schokkende gebeurtenissen plaatsvond door het pendelen tussen herbeleven en vermijden. Het herbeleven leidde tot het hervinden van de realiteit, én feitelijke informatie over die realiteit vormde een solide basis voor het hervinden van de eigen plek in die realiteit. Daarnaast benadrukten de actoren van genoemde systemen dat verwerking begint bij het accepteren van de realiteit. Het systeem 'Lotgenotencontact' hanteerde de belangrijke regel dat de eigen herinneringen getoetst moesten worden aan de feitelijke realiteit.

Feitelijke informatie was dus noodzakelijk. Decennialang ontbrak het de nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de Meistaking echter aan informatie over de feitelijke realiteit. Deze informatie bleek aanwezig te zijn in de archieven van o.a. de systemen 'Politie' en 'Justitie', die de informatie gebruikten en gebruiken voor hun eigen functioneren. Informatieverstrekking was niet hun taak, informatieverstrekking was niet eens een *praktische regel* waarop gereflecteerd kon worden. Het was niet zo dat ze informatie bewust achterhielden, nee, een vertrouwelijk archief was onderdeel van het perfect uitvoeren van hun taken. Immers: de rechtsorde werd hersteld, misdaad werd passend gestraft, de privacy van de daders werd beschermd zodat de samenleving niet zélf voor rechter zou gaan spelen. Dit vormde de *zingeving* van het systeem. Een vertrouwelijk archief was één van de *praktische regels* van het systeem, niet informatieverstrekking. Deze stilzwijgende, praktische regel *legitimeerde* de gang van zaken. Deze gang van zaken had als *onbedoeld gevolg* dat niet alleen mensen werden beschermd, maar dat ook een groep mensen werd geschaad door het gebrek aan informatie.

Zingeving is niet universeel. De *zingeving* zag en ziet er met betrekking tot informatie voor de nabestaanden anders uit dan voor de systemen 'Politie' en 'Justitie'. De nabestaanden hadden informatie nodig om grip te krijgen op wat er was gebeurd, om het gebeurde te kunnen integreren in hun leven. De *zingeving* bestaat uit de behoefte een opeenvolging van gebeurtenissen te zien, die weliswaar afkeurenswaardig maar toch logisch in elkaar zit, en die tot desastreuze gevolgen leidde. Met andere woorden: wat is er gebeurd, hoe, waarom, en hoe liep het af? De nabestaanden stellen dus bijna dezelfde vragen als de vragen die door het rechtssysteem aan verdachten en getuigen werden gesteld. De antwoorden op die vragen hebben voor het rechtssysteem echter een totaal andere functie dan voor de nabestaanden. De *zin* voor het rechtssysteem ligt in rechtspleging, de *zin* voor nabestaanden ligt in verwerking. Informatie is een hulpmiddel daartoe. In het taalgebruik is onmiddellijk dit verschil in *zin* te ontdekken. De systeemdOCUMENTEN bevatten woorden als 'verdachte, lijk, verweer, sectie, vonnis', terwijl de nabestaanden woorden en zinnen hanteren als 'het lichaam van mijn tante, verraad, verdriet van mijn grootouders, de deur mocht niet meer op slot, mijn tante is nooit meer getrouwd omdat ze op haar man bleef wachten'.

Juist op dit niveau van *zingeving* ziet Giddens de mogelijkheid tot communicatie tussen actoren. Deze communicatie vereist allereerst het *discursief maken* van *praktische kennis*.

De systeemactor vraagt zich af welke *praktische* regels het systeem hanteert op het gebied van privacy, wat die regels precies inhouden, en wat de bedoeling van die regels is. De nabestaande vraagt zich af welke informatie hij of zij nodig heeft en met welke bedoeling.

De actoren kunnen beide in conflict komen met de systemen waarin ze functioneren.

De systeemactor kan toetreden tot het *communicatieniveau* en de *zingeving* van de nabestaande onderschrijven, die om informatie komt vragen. Deze onderschrijving vereist een handeling die niet toegestaan is door het systeem (conflict). De systeemactor kan verschillende dingen doen. Hij of zij kan op het communicatieniveau blijven en de *praktische* systeemregel binnen het systeem ter (*discursieve*) discussie stellen, in de wetenschap dat deze regel gestaag zal veranderen. Op deze manier beantwoordt de systeemactor aan de regels van het systeem, én levert hij of zij

reflectiemogelijkheid ten opzichte van de regel. De handeling is dus legitiem. Maar de tijd, die dit vergt, kan een conflict opleveren in het *communicatieve* contact met de nabestaande die ‘nu’ en ‘dringend’ informatie nodig heeft om verder te kunnen. Ook dít onderschrijft de systeemactor op *zingevingsniveau*, omdat hij of zij zich ook invloeden van andere systemen eigen heeft gemaakt (literatuur, geloof, veranderde tijdgeest, praatprogramma, inzicht in rouwverwerking) en daarop bewust reflecteert. De systeemactor kan besluiten in deze andere systemen legitimatie te vinden voor directe stappen tegenover de nabestaande. Hij of zij kan besluiten de regels van het eigen systeem te omzeilen en de nabestaande de gevraagde informatie onderhands te geven. Het conflict met het eigen systeem blijft echter gehandhaafd, er wordt geen communicatie (op *zingevingsniveau*) met het eigen systeem aangegaan, waardoor de *praktische* regel van vertrouwelijkheid niet *discursief* wordt gemaakt en mogelijke verandering uitblijft.

Het contact tussen nabestaande en systeemactor kan zich ook afspelen op het *praktische*, vanzelfsprekende, onbewuste niveau. Ze maken dan beide hun regels niet *discursief*, bereiken dus niet het *zingevingsniveau*, en hanteren dus niet communicatie als interactiemethode.

De systeemactor kan vasthouden aan het dominantie en legitimatieniveau, omdat hij of zij het interne systeemconflict niet aan wil of kan gaan. Hij of zijn kan schermen met regels, die binnen het systeem volledig legitiem zijn: ‘zo gaat het hier nu eenmaal, het spijt me, ik mag u niets ter inzage geven.’ Het systeem heeft de macht, het systeem beschikt over informatie en bepaalt wat daarmee gebeurt.

Volledig legitiem. Ook de nabestaande kan vasthouden aan zijn of haar eigen vanzelfsprekende niet *discursief* gemaakte kennis, en macht aanwenden om te krijgen wat hij of zij wil hebben: ‘hoor eens, het is *mijn* oom, ik heb er recht op om te weten wat er met mijn familie is gebeurd, jullie houden informatie achter.’ Als één van de twee actoren niet bereid en in staat is te communiceren op *zingevingsniveau*, stagneert de beweging.

Niet alleen de systeemactor kan door de vraag naar informatie in conflict komen, maar ook de vragende nabestaande zélf. De nabestaande is blij met de in communicatie verkregen informatie, maar kan op zijn of haar beurt weer in conflict komen met de systemen waarin hij of zij functioneert. De jongere nabestaande kan vertrouwelijke kennis vergaren, die gesprekstof kan geven in het systeem ‘Gezin’, dat echter als *praktische* vanzelfsprekende regel heeft dat over de oorlog niet gepraat wordt. De nabestaande bespreekt de opgedane informatie in het systeem ‘Vriendenkring’, wiens leden vanuit hun eigen *praktische* referentiekaders niet begrijpen dat de nabestaande ‘zo in het verleden leeft’. Indien de nabestaande het vanzelfsprekend vindt dat informatie gedeeld en besproken dient te worden, komt hij of zij in conflict met de *onbedoelde gevolgen* van deze *praktische* regels voor anderen die deze vanzelfsprekendheid niet onderschrijven.

Conflicten vormen bij uitstek de uitdaging tot verandering. Oplossing, verandering en beweging zijn alleen mogelijk als *praktische kennis* door *reflectie discursief* wordt gemaakt en als vervolgens op het discursieve niveau van zingeving middels het *interactiehulpmiddel communicatie* mogelijkheden worden verkend. Giddens benadrukt dat actoren in principe bereid zijn tot deze reflectie en zingeving, maar dat ze ook de veiligheid van vaststaande patronen en vanzelfsprekendheden nodig hebben. Deze twee tegengestelde krachten maken verandering mogelijk én moeilijk.

6.2 Paul Ricoeur: het Verhalende Zelf

De twee tegengestelde krachten, die Giddens noemt, staan ook centraal in Ricoeur’s Narratieve Identiteitstheorie over het Verhalende Zelf: de kracht om bij het vanzelfsprekende oude te blijven en de kracht om uniciteit, eigenheid en morele betrokkenheid te ontwikkelen.

Volgens Ricoeur is onze²⁹ menselijke identiteit geen kant en klaar gegeven. Wij construeren onze identiteit door ons bestaan te interpreteren om er de zin van te ontdekken. Door ons *verhaal* te vertellen dringen we door tot onze eigenheid. Onze identiteit wordt door het verhaal geconstrueerd, ons verhaal maakt ons tot ‘ik’, wij zijn een *Verhalend Zelf* (Ricoeur, 1992).

Ons hele leven zijn we op zoek naar een Narratief: een samenhangend verhaal met een begin, een midden, een eind en een plot. We zoeken dat Narratief, omdat we een fundamentele behoefte hebben

---

²⁹ Ricoeur heeft een sterke voorkeur voor het spreken in de ik- en wij-vorm, om zijn eigen betrokkenheid bij de theorie te benadrukken. Ik volg deze voorkeur in mijn woordkeuze voor paragraaf 6.2

aan samenhang en eenheid om ons een unieke persoon, een 'ik' te kunnen voelen. Deze eenheid moet duurzaam zijn, met andere woorden, we veranderen niet ieder uur van eenheid, we blijven ons hele leven dezelfde herkenbare persoon. We leven dus in de overtuiging dat we nú leven, een verleden en een toekomst hebben, en dat de persoon die we zijn, die we waren en die we zullen zijn dezelfde is, namelijk 'zichzelf'. Deze eenheid moet bovendien 'de moeite waard' zijn, en uitdrukken dat we bijzonder zijn en erkenning en waardering verdienen. Deze eenheid, duurzaamheid en erkenning geven de noodzakelijke zekerheid en voorspelbaarheid in ons leven. Het levenlang *zoeken* naar het samenhangende verhaal vormt volgens Ricoeur op zich al een samenhang in ons leven.

Ricoeur vindt dat het verhaal een geschikte *metafoor* is voor de menselijke identiteit, dus een passende figuurlijke wijze van uitdrukken van onze identiteit. Het verhaal is echter vooral een *medium* waarmee we onze identiteit construeren.

De verschillende levensfasen, maar ook de verschillende manieren waarop wij ons manifesteren en ooit manifesteerden worden door het Narratief tot een eenheid gevormd. Door een *plot* aan te brengen in het vertellen van ons verhaal proberen we een zinvol geheel te maken uit allerlei verschillende elementen: waarom gebeurde iets, waarom heeft iets moeten gebeuren, waarom had het die bepaalde afloop, enzovoort. Evenals bij Giddens' zingeving niet voorop staat of iets zin had of heeft, ligt ook bij Ricoeur de inhoud van de *zingeving* in het logisch en beredeneerbaar kunnen beantwoorden van de waarom-vraag.

De *plot* is de ordenende kracht van ons levensverhaal. De plot is de planmatige opzet van de intrige van het levensverhaal. De plot koppelt het op zich betekenisloze aan *betekenisvolle* structuren. Plots vormen dus een referentiekader voor het begrijpen van wat er in ons leven gebeurt. De plot maakt gebruik van *praktische kennis*, een depot met vanzelfsprekende regels over handelen en beleven. Deze regels geven ons leven structuur, stabiliteit en duurzaamheid. Dit depot komt overeen met Giddens' praktische, stilzwijgende, vanzelfsprekende, doorgaans onbewuste kennis van taal, gewoonten, patronen, vanzelfsprekendheden, overtuigingen, dus vanzelfsprekende kennis van 'hoe het hoort'.

We hoeven de plot van ons verhaal niet vanaf onze geboorte zelf te creëren. Aanvankelijk leven we als vanzelfsprekend in de plots die ons worden aangereikt door onze ouders, ons gezin, onze omgeving en de tijdgeest. We nemen dus taal, taalgebruik, gewoonten, oordelen, verwachtingen over, en vervullen wat van ons verwacht wordt. We zijn ons hier doorgaans niet van bewust. We hebben nu eenmaal plots nodig om eenheid in ons levensverhaal te brengen. Persoonlijke plots kunnen zijn 'mij lukt nooit iets', 'ik zet koste wat het kost door', 'arme ik', 'niets krijgt mij er onder', 'ik hoor als meisje voor iedereen te zorgen', enzovoort.

Culturen en tijdgeest bieden talloze voorbeeldplots, bijvoorbeeld 'loop niet met je problemen te koop', 'kinderen zijn te jong om ellende te begrijpen' of 'zieke mensen tellen niet meer mee'. Ook een levensloop kan een voorkeurplot bieden, bijvoorbeeld 'meester weet alles' voor onderwijsgevend. Deze plots kunnen zeer krachtig de toegestane persoonlijke handelingsruimte bepalen.

Vanuit onze plots ervaren en interpreteren we de gebeurtenissen die ons overkomen, of die we zelf veroorzaken. Vanuit onze plots reageren we er op. Plots worden dus aangereikt, verwacht, aangenomen, overgenomen en ontwikkeld. Plots liggen niet vast, ze kunnen veranderen. Voor vergelijkbare plots bestaat verschillende waardering, binnen verschillende groepen en binnen verschillende tijden.

De plot geeft *betekenis* aan de gebeurtenissen, en helpt ze vanuit deze betekenis te *verklaren*. De plot geeft dusdanige betekenissen aan gebeurtenissen dat ze tot een passend en samenhangend verhaal worden gesmeed. De plot bepaalt dus de rol en de betekenis van de gebeurtenis in de relatie tot de persoon die de plot hanteert. Verschillende personen kunnen daarom vanuit hun eigen plot dezelfde gebeurtenis totaal verschillend interpreteren. En allemaal zijn ze ervan overtuigd dat hun interpretatie de waarheid vertegenwoordigt.

In levensverhalen, die door ons worden verteld, komen allerlei *andere personen* voor. Het levensverhaal is te vergelijken met een toneelspel, waarin ik als vertellende persoon de hoofdrol speel, maar waarvoor ik ook het script heb geschreven, en dat ik ook zélf regisseer. Ik ben dus als hoofdpersoon handelend aanwezig, heb plannen, heb bedoelingen, moet rekening houden met anderen, moet reageren op wat anderen doen, en heb te maken met invloeden die een natuurlijke oorzaak hebben, zoals dood, ziekte, natuurgeweld, enzovoort. Levensverhalen gaan dus over plannen, over

verwachtingen, over idealen, over wat ik zie als mogelijkheden, over wat mij als verteller is aangedaan, of over wat mij is overkomen.

We zijn weliswaar de hoofdpersonen in ons levensverhaal, maar hebben niet de complete regie. Maar ook zijn we niet willoze slachtoffers van wat ons is aangedaan of ons is overkomen. We blijven actief reageren, handelen, beslissen, we trachten steeds overleefd te blijven en onszelf te blijven. De rode draad in ons leven wordt dus gevormd door het actieve handelen enerzijds en het ontdekken van waar het leven toe leidt anderzijds.

We stellen ons beeld van ons leven aldoor actief bij binnen de gegeven mogelijkheden, als antwoord op 'wat ons overkomt' of op 'wat op ons pad komt'. Deze bijstelling is een gevolg van onze behoefte onszelf als een eenheid te blijven ervaren, die bovendien uniek is en waardering verdient. We herstellen dus continu deze samenhangende waardevolle eenheid. Vanuit dit bijgestelde beeld wordt weer verder geleefd, tot de volgende noodzakelijke bijstelling. Hoe complexer de wereld, hoe ingewikkelder onze omstandigheden, hoe moeilijker het voor ons is de rode draad aldoor weer bij te stellen (Ganzevoort, 1998).

De realiteit heeft niet een narratieve vorm, hoe wij die realiteit ervaren wél. In het vertellen van ons verhaal construeren we een zinvolle eenheid van de realiteit. We noemen in een verhaal niet alleen feiten, maar ook beweegredenen en betekenissen. Een verhaal is een concreet gemaakte interpretatie van de realiteit.

Omdat het verhaal een door ons *geconstrueerde* eenheid is, samengesteld uit een veelheid aan heterogene elementen, is deze eenheid niet solide. De eenheid wordt onophoudelijk bedreigd, moet onophoudelijk worden gesmeed, en nieuwe gebeurtenissen vormen onophoudelijk een aanleiding tot een onverwachte wending in ons levensverhaal, een uitdaging voor de stabiliteit van ons verhaal, of zelfs een ondermijning of vernietiging ervan.

Het *Narratieve Identiteitsmodel* van Ricoeur houdt in dat wij onze identiteit steeds opnieuw samenstellen en aan anderen laten zien door middel van *levensverhalen*. Dit model gaat uit van twee spanningsvelden die in dialoog tot oplossingen worden gesmeed (Ricoeur, 1992).

In de eerste plaats is er een spanningsveld tussen *zelfde* en *zelf*. Enerzijds hebben we de behoefte een herkenbare stabiele eenheid te bewaren en 'erbij te horen'. Anderzijds hebben we de behoefte ons te ontwikkelen, persoonlijke hogere waarden na te streven en uniek te zijn. Deze twee behoeften zijn onverenigbaar, en creëren het spanningsveld tussen *zelfde* en *zelf*. Het *zelf* heeft twee verschijningsvormen, door Ricoeur aangeduid met de Latijnse woorden *Idem* en *Iipse*.

Idem is het gelijke, het gelijkblijvende, hetzelfde, het voldongen feit van het eigene dat er al was, het voortborduren van ons levensverhaal op het bekende. In een confrontatie met de heterogeniteit van gebeurtenissen put *Idem* uit de plot met het depot van praktische kennis de vanzelfsprekendheden en interpretatiekaders, die gebeurtenissen bekende betekenissen verlenen zodat ze inpassen in ons lopende levensverhaal. Bijvoorbeeld, een (neutrale) vraag kan, afhankelijk van ons interpretatiekader, worden opgevat als belangstelling, bemoeizucht, controle, argwaan, dom of bedreigend.

Het *Idem* vormt ons karakter, het geheel van gewoonten, manieren van doen, reactiepatronen, maakt ons herkenbaar voor anderen als bijvoorbeeld 'typisch Peter'.

Iipse is daarentegen de strijd om ons zélf getrouw te interpreteren, het is de reflectieve identiteit, het stelt zichzelf morele vragen, het hanteert de gereflecteerde plot. Het *Iipse* staat ergens voor, doet beloftes en streeft die na, is overtuigd van bepaalde waarden. Het is het moreel betrokken zelf. *Iipse* is de kracht die reflecteert op onze aanvankelijk als vanzelfsprekend overgenomen plots. *Iipse* weegt die plots steeds opnieuw met de vraag 'wil ik dit, past dit bij mij, wat wil ik echt?'

Zowel *Idem* als *Iipse* streven een continuïteit in tijd na. *Idem* in het karaktervolle stabiele gelijkblijvende, *Iipse* in het vervullen van moreel gekleurde beloftes en overtuigingen. Beide verschijningsvormen van het *zelf* streven dus in hun eigen zin *hetzelfde* na. *Idem* vanzelfsprekend, onveranderd en ongereflekt, *Iipse* in reflectie en morele vraagstelling.

Tussen de *Idem*- en *Iipse*kant van ons zelf bevindt zich een spanningsveld. Beide kanten hebben we nodig, in uitgebalanceerde verhouding. Volledig *Iipse* geeft ons namelijk een onbegrensde open ruimte met onbeperkte mogelijkheden, volledig *Idem* maakt ons star, gesloten en bewegingloos. *Idem* geeft stabiliteit aan *Iipse*, *Iipse* geeft beweging aan *Idem*. Ze staan in dialectische verhouding tot elkaar, in

dialogoog vormen ze uitkomsten. In het spanningsveld tussen Idem en Ipse stellen we ons beeld en ons verhaal van ons leven, dus onze identiteit, onophoudelijk bij. De *ander* is in dit proces essentieel.

In de tweede plaats is er een dialectische verhouding tussen *zelf* en *ander*. Met *ander* worden andere personen en het andere (dus ook gebeurtenissen) in het algemeen bedoeld. De *ander* en het *zelf* staan niet in een spanningsveld tegenover elkaar, zoals bij de Idem- en Ipse kant van het *zelf*. De dialectiek bestaat uit het feit dat de *ander* het *zelf* in dialoog helpt vormgeven. Ik heb de *ander* en het andere *nodig* om mijn identiteit te kunnen construeren.

Dit gebeurt op drie verschillende manieren. Ten eerste identificeren we ons met anderen. We imiteren (voornamelijk onbewust) gedrag, taal, opvattingen, verwachtingen, overtuigingen, enzovoort. Ten tweede maken anderen deel uit van ons levensverhaal. Daarmee bakenen ze onze identiteit af.

Bijvoorbeeld, mijn verhaal waarin mijn zieke zoon een rol speelt, geeft mij de identiteit van zorgende moeder. Ten derde spelen wij een rol in verhalen van anderen. Dus mijn zieke zoon heeft *zélf* ook zijn eigen verhaal, waarin ik een rol speel.

Het andere en de *ander* zijn noodzakelijk voor het construeren van onze identiteit. Ze dagen het *zelf* uit de identiteit steeds opnieuw vorm te geven. Ze dagen onze rode draad uit, ze dagen onze stabiele eenheid uit door met het andere te komen. Het *zelf* antwoordt en verantwoordt binnen het spanningsveld van Idem en Ipse. We willen enerzijds zo snel mogelijk onze veilige stabiele eenheid herstellen, en interpreteren vanuit onze vanzelfsprekende plot, maar we willen ons anderzijds ook ontwikkelen, en stellen onze plot bij tot een plot die beter bij ons past. Het idem borduurt voort op het eigene en bestaande, is herkenbaar dezelfde, is als de *ander* en voelt zich daarom erkend en gewaardeerd. Het Ipse wil verantwoording afleggen over morele keuzen, ontwikkelingsmogelijkheden verkennen en als unieke *zelf* erkend en gewaardeerd worden.

We hebben de *ander* nodig om ons verhaal te kunnen vertellen. En ons vertelde verhaal is zowel de uitdrukking als het medium voor onze identiteit. We hebben anderen nodig onze eigenheid te vinden en vorm te geven door middel van ons Verhalende Zelf.

Voor anderen zijn wijzelf weer die *ander*, die hen uitdaagt, die hen aanspreekt, die de identiteit van de *ander* aldoor weer helpt vormgeven. Wij zijn *jij* of *hij* of *zij* in hun levensverhaal.

Deze twee dialectische relaties, tussen *zelfde* en *zelf*, en tussen *zelf* en *ander*, spelen in ieder verhaal, dus in iedere construering van identiteit. Ieder verhaal is daarom vol dynamiek. Ieder verhaal heeft daarom een nieuw begin en een voorlopig einde, waarbij het einde wordt gevormd door de dynamiek van het verhaal. Het vervolgverhaal borduurt voort op dit bijgestelde einde. Het vervolgverhaal brengt weer een nieuw voorlopig einde.

Deze twee dialectische verhoudingen staan centraal in het Narratieve Identiteitsmodel van Ricoeur. Ricoeur noemt een mensenleven een onophoudelijke narratieve zoektocht. Het draait om het proces van het aldoor opnieuw construeren van identiteit. De constructie van de identiteit op zich is niet belangrijk, immers, deze verandert onophoudelijk. Het doel ligt in het *proces van construeren*.

Deze visie heeft drie ruimtescheppende consequenties (Ganzevoort, 1998):

In de eerste plaats is er naast *continuïteit* in de identiteit is er ook ruimte voor *discontinuïteit*, er is dus plaats voor twijfels, voor tegenstrijdigheden, fragmenten en ontwikkeling, voorlopigheid en openheid naar de toekomst.

Ten tweede wordt het *proces* genormeerd, niet het *eindstadium* van een lineair-hierarchische ontwikkelingsweg. Er is dus plaats voor verschillende ontwikkelingsmogelijkheden, voor uitproberen, voor herzien en voor bijstelling. Onze ontwikkeling staat niet langer als middel in dienst van het eindproduct, waarbij we op het eindproduct worden afgerekend. Nee, de waardering betreft ons ontwikkelingsproces *zélf*, onze ontwikkeling *zelf* is het doel.

Een derde consequentie is dat onze Ipse-identiteit principieel *relationeel* en *ethisch* van aard is, en dus betrekking heeft op antwoorden en verantwoorden van onze identiteit tegenover anderen die ons aanspreken. De ruimte strekt zich dus uit naar anderen en naar 'het goede en juiste'.

Verhalen liggen dus niet vast. Ons levensverhaal ontwikkelt zich (Ricoeur, 1992).

Ons levensverhaal omvat het verleden, het heden en de toekomst, die door de plot tot een eenheid worden gesmeed. De plot geeft betekenis aan de gebeurtenissen, door relaties te leggen als oorzaak en gevolg, en verwachting en uitkomst, waardoor zin aan de gebeurtenissen wordt gegeven. De plot

ontwikkelt zich door reflectie. Reflectie wordt uitgedaagd door de intrinsieke behoefte van de Ipse-kant van het zelf, en door de uitdaging die uitgaat van de ander en het andere.

Ons verhaal over bijvoorbeeld onze middelbare schooltijd is daarom niet steeds hetzelfde. Ons verhaal is geen opsomming van feitelijke gebeurtenissen. Het is een geconstrueerd verhaal, met een plot.

Vanuit deze plot interpreteren we de middelbare schooltijd. De geschiedenis komt dus niet als objectieve gegevens ter sprake, maar verschijnt in onze subjectieve verhalen door middel van *historiciteit*. Ik vertel namelijk heel anders over de middelbare schooltijd-gebeurtenissen dan mijn vroegere klasgenote Wilma, terwijl we veertig jaar geleden samen dezelfde gebeurtenissen meemaakten. Ons verleden speelt enerzijds door in wie we nu zijn, anderzijds kijken we nu naar het verleden met de ogen van de persoon die we nu zijn. Nieuwe gebeurtenissen die ons overkomen dagen ons uit ons verhaal bij te stellen, en met de bijgestelde blik kijken we naar deze én al onze andere ons overkomen gebeurtenissen.

We interpreteren vanuit de plot, maar de plot ontwikkelt zich door reflectie. Het interpretatiekader verandert dus gestaag, terwijl we tegelijkertijd dezelfde persoon zijn met dezelfde ervaringen. Ons verhaal verandert, ons narratief verandert, onze identiteit verandert: we kijken op een andere manier naar onze middelbare schooltijd, met andere zwaartepunten, relaties, hoofd- en bijzaken, waarden, oordelen, én we vergeten dingen die er voor ons niet toe doen. Bijvoorbeeld, Wilma brengt na veertig jaar in ons gesprek een voor haar zeer vervelende ervaring ter sprake, die ik me als een grappige anekdote herinner: dezelfde gebeurtenis, die we samen doorstonden. We zijn beide verbaasd over elkaars interpretatie. We zijn nog steeds dezelfde personen, maar ook zijn we totaal veranderd. Onze interpretatiekaders, dus onze identiteiten, zijn in de loop der jaren veranderd, en ontwikkelen zich verder in het huidige gesprek. De rode draad van onze levens komt opnieuw onder spanning te staan, we moeten opnieuw de samenhang herstellen, we dagen elkaar opnieuw uit tot reflectie en tot het inpassen van hetgeen we bespreken in ons levensverhaal.

Ons bestaan is een narratieve zoektocht. We construeren aldoor opnieuw onze identiteit. Deze construering vindt plaats in het spanningsveld tussen Idem en Ipse en tussen zelf (Idem en Ipse) en ander. Deze spanningsvelden maken de construering mogelijk. Ze dagen uit tot reflectie en ontwikkeling én bieden voldoende houvast voor stabiliteit.

Ontwikkeling is dus inherent aan ons leven. Ricoeur gaat nog een stap verder.

Ricoeur zegt dat wij geneigd zijn ons te identificeren met *gerealiseerde* mogelijkheden. We zijn dus geneigd meer ‘achterom te kijken’, en ons te identificeren met wat ons is gelukt, wat we hebben bereikt en met wat altijd werkte. Vanuit dat perspectief zijn we geneigd te kijken naar wat er nog meer op ons pad komt. Ricoeur benadrukt dat *fictieve* verhalen dat perspectief aanzienlijk kunnen verbreden. Fictieve verhalen laten zien wat nog meer mogelijk is. In verbeelding kan worden verkend wat in de dialectiek tussen *zelfde* en *zelf* en tussen *zelf* en *ander* nog meer mogelijk is. Verbeelding verbreekt het vasthouden aan het bestaande. Verbeelding maakt ontdekking van nieuwe levensmogelijkheden mogelijk, om deze vervolgens uit te kunnen proberen.

Op deze manier wordt het levensverhaal gevormd, dat we onszelf en anderen vertellen, in woorden, maar ook in handelen, in reageren, in zwijgen, in mimiek. Dít verhaal brengt identiteit tot stand, in dít verhaal spreken we als verteller onze identiteit uit. We vertellen niet het verhaal, we *zijn* het verhaal (Ricoeur, 1992).

Wat kan de Ricoeur's Narratieve Identiteitstheorie betekenen voor de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking?

We zijn ons hele leven op zoek naar een Narratief: een samenhangend verhaal met een begin, een midden, een eind en een plot. We hebben het verhaal nodig om onszelf als identiteit gestalte te geven, een eenheid in ons bestaan te ervaren. De gebeurtenissen van de Meistaking vormen een ernstige aanslag op deze eenheid. De gebeurtenissen kunnen niet tot een samenhangend eensluidend verhaal worden gevormd dat in het levensverhaal ingepast kan worden. De gebeurtenissen kunnen daarentegen in verschillende verhalen worden weergegeven, alle met een open eind.

De plot staat hierin met lege handen. Welke feiten moeten welke betekenissen krijgen? Er kan geen beredeneerbaar antwoord worden gegeven aan de waarom-vraag, omdat de wat-vraag, de hoe-vraag en de waar-vraag niet eens beantwoord werden. Er is decennialang een gebrek geweest aan voldongen

feiten of bewijzen, zodat een veelheid aan onvoldongen feiten kon gaan woekeren. Deze woekering van vele verhalen ontstaat uit de behoefte tóch een samenhangend levensverhaal te maken. Zoals Idem stabiliteit geeft aan het Ipse, de onbegrensde open ruimte met onbeperkte mogelijkheden, geven feiten stabiliteit aan verhaal.

Nabestaanden van de vermisten leven dus met een onaf verhaal. En volgens Ricoeur *zijn* zij dus dit verhaal. Dit verhaal vertellen (of zwijgen) zij door, met een plot vol relaties tussen oorzaak en gevolg, verwachting en frustratie, hoop en wanhoop, onzekerheid en angst. Dit verhaal met deze plots wordt aanvankelijk aan de volgende generaties aangereikt en door de kinderen overgenomen. Pas later kan door hen op deze plots worden gereflecteerd.

Verschillende nabestaanden gaan op verschillende manieren met dit incomplete verhaal om. Zij interpreteren het incomplete verhaal vanuit hun eigen persoonlijke plots. En die plots worden op hun beurt weer uitgedaagd door het voortduren van het incomplete verhaal.

Een incomplete verhaal wordt moeilijk verteld, immers, het heeft geen begin, geen midden, geen eind en geen plot. Daarom is een incomplete verhaal moeilijk in te zetten voor reflectie. Echter, pas in het vertellen van het verhaal construeren we onze identiteit. Pas in het vertelde verhaal kunnen we de inhoud in het spanningsveld tussen Idem en Ipse en tussen zelf en ander plaatsen, waardoor we een voorwaarde voor beweging scheppen. Een incomplete verhaal als het verhaal van de Meistaking werkt wel door in het ongereflecteerde verhaal, in de vorm van reacties en houdingen.

Ricoeur legt nadruk op fictieve verhalen, die mogelijkheden ter verkenning aandragen. De verhalen van andere nabestaanden zouden de functie van deze fictieve verhalen kunnen vervullen. Ze kunnen laten zien hoe anderen met dezelfde schijnbaar onoplosbare omstandigheden zijn omgegaan, en kunnen mogelijkheden aandragen die verkend kunnen worden.

We zijn weliswaar ons leven lang op zoek naar een Narratief, en de waardering ligt weliswaar in het proces van het zoeken, maar hier wordt niet het ‘zoeken zonder te vinden’ bedoeld. De Narratieve zoektocht borduurt voort op het bestaande, zoekt ontwikkeling vanuit het bestaande, in de behoefte aan ontwikkeling. Het bestaande vormt een basis die door reflectie bijgesteld kan worden. Bij vermissing ontbreekt de basis waarop gereflecteerd kan worden. Vermissing is een voortdurende aanslag op de rode draad van het leven, die pas enigszins hersteld kan worden als er voldoende feiten beschikbaar zijn.

De groep nabestaanden bestaat uit personen van verschillende generaties, die in verschillende tijden zijn opgegroeid, binnen verschillende heersende plots, onder verschillende omstandigheden, en die door verschillende ouders zijn opgevoed die elk weer hun eigen plots aanreikten. Allemaal hebben we min of meer op de aan ons aangereikte plots gereflecteerd, onder invloed van nieuwe heersende plots, gebeurtenissen die ons overkwamen, uitdagingen door anderen, en onze intrinsieke behoefte een unieke, bijzondere, gewaardeerde persoon te zijn.

Plots veranderen, plots verdwijnen, plots komen ‘in de mode’, plots kunnen botsen en elkaar uitsluiten. Waar mensen zijn, zijn verhalen, waar verhalen zijn, zijn plots. Van de meeste plots zijn we ons niet bewust, zelfs niet van het feit dat we vanuit plots interpreteren.

Dit biedt de volgende ruimte:

Ten eerste biedt het *gegeven* van de plot zélf ruimte. Alle verhalen die we horen en die we vertellen bevatten een plot. Ik vertel dus niet de objectieve weergave van de werkelijkheid. Mijn broer vertelt ook niet de objectieve weergave van de werkelijkheid. Wij vertellen ónze waarheid. We vertellen onze *interpretatie* van de gebeurtenissen, op zo’n manier dat het beeld van de gebeurtenis bij ons past, ons bevestigt, en zin weergeeft. Wij, onze ouders, onze kinderen, onze vrienden, onze collega’s, hanteren plots, waarmee we gebeurtenissen interpreteren. De plots worden doorgaans onbewust gehanteerd, en uiten zich in antwoorden, reacties, handelingen, opmerkingen, gezichtsuitdrukkingen, enzovoort. Het feit dat we plots hanteren kan op zich al een uitdaging tot reflectie geven: ‘welke plots hanteer ik?’ Ten tweede biedt de *functie* van de plot ruimte. Het feit dat de gebeurtenissen vanuit een plot worden geïnterpreteerd houdt in dat ze ook op *andere* manieren geïnterpreteerd kunnen worden, door onszelf en door anderen. We krijgen dus zelf de ruimte om gaandeweg anders tegen gebeurtenissen aan te kijken, en we bieden elkaar in ons gesprek mogelijkheden om op te reflecteren en vervolgens gebeurtenissen eventueel anders te interpreteren.

Vanuit deze plotfunctie is het te begrijpen dat ‘buitenstaanders’ misschien niet begrijpen dat nabestaanden na zestig jaar nog problemen hebben met de vermissing van hun familielid. Zij interpreteren de werkelijkheid vanuit heel andere plots (bijvoorbeeld plots: ‘je kunt niet aangeslagen zijn om iemand die je niet eens hebt gekend’, ‘de oorlog is allang voorbij, wat een drukte’). Een ingrijpende gebeurtenis in hun eigen leven zou hun plot radicaal kunnen wijzigen, waardoor ze mogelijk wél zouden begrijpen hoe nabestaanden leven met de vermissing. En vanuit deze plotfunctie is het te begrijpen dat inspecteur Jan Kerkhof zich persoonlijk inspande voor het zoeken naar het massagraf in de Appèlbergen, maar deze informatie niet doorgaf aan de zestien families van de vermisten: Kerkhof streefde een ethisch doel na (Ipse), buiten zijn taakomschrijving (Idem), omdat hij teveel aanknopingspunten van de gearresteerde bezetters had gehoord (uitdaging tot reflectie). Maar het kwam niet in hem op de families te informeren over het feit dat de Appèlbergen wél zeker was maar de exacte locatie niet, misschien om onrust te voorkomen (plot), misschien om de zaak niet weer opnieuw op te rakelen (plot), of vanwege de plot ‘de politie doet haar uiterste best de misdaad op te lossen, lukt dat niet, dan is het jammer’, enzovoort. En de families rekenden erop dat na aangifte de overheid de zaak zou oplossen (plot: ‘opsporing van vermissing is taak van de overheid’, ‘de overheid vervult die taak tegen elke prijs’).

Allemaal verwachtingen, allemaal vanzelfsprekendheden, allemaal keuzen, gebaseerd op plots.

De theorie van Ricoeur benadrukt de waarde van ons *ontwikkelingsproces*. We zijn niet een identiteit, we hebben niet een identiteit, we geven daarentegen aldoor weer opnieuw vorm aan onze identiteit. Dit gebeurt in het spanningsveld tussen hetzelfde en het zelf, en in relatie met de ander. En we manifesteren onze identiteit in ons verhaal.

De waardering van het proces houdt in dat er ruimte is voor twijfel, voor het openstaan voor andere mogelijkheden, voor verandering, voor uitproberen en voor uitwisseling. Vanuit deze visie is een aan ons of een door ons gestelde vraag geen aanval op het stabiele bestaande, maar juist een uitdaging tot verantwoording en ontwikkeling. Beredeneerd terugkomen op een eerdere overtuiging is geen karakterslapse, maar juist een stap in de richting van streven naar meer ethische waarden die meer door ons worden onderschreven. Wanneer we aangeven een ambivalente houding over een gebeurtenis te hebben, geven we volgens Ricoeur gestalte aan de moed op beide mogelijkheden te reflecteren en zo lang mogelijk de tijd te nemen om te kijken wat echt bij ons past. Of zelfs in de ambivalentie te blijven.

We leven nu in een tijd waarin meer ruimte en waardering is voor reflectie op ons verhaal dan een halve eeuw geleden. Er is meer ruimte voor uitwisseling, en er is meer ruimte voor ieders eigen verhaal. Dit gegeven biedt een uitdaging aan oudere mensen, die die openheid niet van huis uit hebben meegekregen. Jongere generaties groeien daarentegen op met de vanzelfsprekendheid van deze openheid en reflectie. Dit biedt hen een mogelijkheid tot bezinning op het feit dat de hedendaagse openheid in de tijd van onze ouders of grootouders ondenkbaar en afkeurenswaardig was. Nu is er ruimte voor het praten over problemen, die voortvloeien uit de gebeurtenissen van de Meistaking, vijftig jaar geleden was dat beslist niet vanzelfsprekend.

6.3. Samenvatting

In het vierde en laatste deel van het theoretische vierluik staat de regie van de nabestaanden centraal. Nabestaanden zijn geen willoze slachtoffers van gebeurtenissen uit het verleden, van gecompliceerde rouw- en verliesverwerking en van oorlogsproblematiek. Ze hanteren in die invloeden hun eigen regie. Giddens en Ricoeur bieden bruikbare bouwstenen voor een theoretische onderbouwing van deze regie. In de Structuratietheorie van Giddens staat de mens als handelende actor aan het begin van ieder proces. Actoren vormen systemen én worden er door gevormd. Systemen hanteren regels en hulpbronnen, doorgaans onbewust. Op dit praktische, onbewuste niveau kan gereflecteerd worden, waardoor de kennis discursief wordt. Discursieve kennis kan worden gewikt en gewogen, kan worden bijgesteld en kan inzet worden van communicatie. In communicatie kan zingeving worden nagestreefd.

Het discursief maken van kennis wordt uitgedaagd door de intrinsieke behoefte van actoren aan zingeving, of door conflicten die ontstaan doordat actoren in verschillende systemen verschillende regels en hulpbronnen ontmoeten, of door conflicten die ontstaan uit onbedoelde gevolgen van

praktische kennis. De laatstgenoemde twee conflicten kunnen zowel het discursief maken van praktische kennis uitdagen als een vlucht veroorzaken naar de interactieniveaus van dominantie en legitimering. Door middel van macht en straf wordt in het laatste geval de handhaving van de bestaande situatie afgedwongen.

Actoren zijn in principe bereid tot reflectie en zingeving, maar ze hebben ook de veiligheid van vaststaande patronen nodig.

Giddens' theorie beschrijft het interactieproces tussen mens en omgeving. Hij werkt toe naar een narratieve identiteit, zonder dit begrip expliciet te noemen.

Ricoeur doet dat wel in zijn Narratieve Identiteitstheorie. Volgens Ricoeur construeren we onze identiteit door het vertellen van verhalen. Ons leven is een narratieve zoektocht: we zoeken een samenhangend verhaal, dat zowel duurzaam is als continuïteit waarborgt, dat ons zélf uitdrukt en dat ons bevestigt als unieke, bijzondere, erkenning en waardering verdienende persoon. We hebben dit samenhangende verhaal nodig om ons een 'ik' te kunnen voelen.

We brengen in ons verhaal een plot aan. Dit gebeurt meestal onbewust. De plots worden ons aanvankelijk aangereikt. Gaandeweg ontwikkelen we onze eigen plot. De plot geeft structuur aan het verhaal. Het is het interpretatiekader waaraan we betekenissen ontlelen. We geven vanuit de plot betekenissen aan gebeurtenissen, zodat ze passen in ons verhaal.

Het verhaal is geconstrueerd en dus niet solide. De rode draad van het verhaal wordt onophoudelijk uitgedaagd in onze relatie met de ander en het andere. Ook hebben we zowel de intrinsieke behoefte vast te houden aan het veilige en vanzelfsprekende als de intrinsieke behoefte de ontwikkeling tot waardevolle en moreel hoogstaande persoon aan te gaan. Ook deze behoefte wordt continu uitgedaagd door de ander. We antwoorden en verantwoorden ons ten opzichte van anderen.

Ricoeur ziet in fictieve verhalen een uitdaging ongekennde mogelijkheden te ontdekken, die het levensverhaal kunnen uitdagen.

Zowel Giddens als Ricoeur benadrukken de tegengestelde krachten van duurzaamheid enerzijds en ontwikkeling anderzijds. Beide zien reflectie als middel tot het belichten van het stilzwijgende en het vanzelfsprekende, waarna de bewust geworden praktische kennis (Giddens) of plots (Ricoeur) tot passender uitvoering kunnen worden bijgesteld. Beide zien reflectie als mogelijk gevolg van een conflict én als intrinsieke behoefte aan zingeving. Beide geven aan dat structuren en plots de gereedschappen voor regie bieden. Ze reiken ons de handvatten voor het interpreteren van gebeurtenissen op een manier die bij ons past. We hebben op deze manier grip op de gebeurtenissen die we meemaken. Beide geven aan dat structuren en plots constructies zijn en dat we ze kunnen veranderen.

Zowel de Structuratietheorie als de Narratieve Identiteitstheorie houden in dat mensen niet alle regie over hun leven hebben maar dat ze ook geen willoze slachtoffers zijn van alles wat hen overkomt. Ze hebben de mogelijkheid actief aanspraak te maken op hun regie en op die manier een zo groot mogelijke handelingsruimte te creëren. De theorieën geven inzicht in de mogelijkheden en beperkingen daartoe, waarbij beperkingen, nogmaals, mogelijkheden uitdagen.

7. Methodologische verantwoording.

*Een verhaal kan alleen begrepen worden
in relatie met de omstandigheden
die de ruimte voor dat verhaal bepalen.*

In dit hoofdstuk beschrijf ik hoe ik het onderzoek ‘*Dat het zo lang moest duren...*’ methodologisch heb vormgegeven. De methodologische opzet van het onderzoek schetst het proces naar het antwoord op de situatie die om het onderzoek vroeg.

Deze situatie kan als volgt worden samengevat.

Tijdens vele (telefoon)gesprekken tussen de drie leden van de Werkgroep Appèlbergen en familieleden van de 16 vermiste slachtoffers bleek de vermissing en het ontbreken van informatie *zeer grote invloed* te hebben (gehad) op het *leven van alledag* van de nabestaanden. Deze invloed gold in *diverse vormen* voor *alle generaties*, jong en oud. Het bleek dat verschillende families elkaar *niet kenden*, maar wel vergelijkbare gevoelens en reacties hadden. Bijna iedere nabestaande meende dat zijn of haar reactie *uniek of ‘raar’* was, en stuitte op *onbegrip* in de omgeving. Er was weliswaar een maximum aan informatie beschikbaar gekomen (april 2003), de dumpplek waar de bezetters de vermisten in het geheim hadden begraven was weliswaar als begraafplaats bevestigd en erkend met een monument (mei 2004), maar de nabestaanden bleven nog achter met *hún stem, hún ervaringen, hún verhaal*. In die verhalen klonk de pijn: ‘de onzekerheid is moordend geweest, we konden geen kant op’, en de verbijstering: ‘hoe kon dit gebeuren, hoe kon dit zolang duren, waarom deed niemand iets, waarom zijn wij aan ons lot overgelaten, waarom zijn we niet eerder ingelicht?’ Ze wilden dit verhaal *vertellen*, ze wilden dat dit verhaal *terecht kwam bij instanties* die met de problematiek van langdurige vermissing te maken hadden. Ze uitten de wens tot *uitwisseling* van hun verhaal met andere nabestaanden, maar gaven tegelijkertijd aan dat een directe ontmoeting voor alle partijen *uiterst pijnlijk* zou zijn.

Ik beschrijf in dit hoofdstuk hoe ik de stem van de nabestaanden als basis voor onderzoek heb laten dienen, hoe dat onderzoek methodologisch is opgezet, hoe het wordt getypeerd, hoe ik tot mijn vraagstellingen ben gekomen, hoe onderzoeksgegevens zijn verzameld, wie (of wat) kennis leverde en op welke manier, hoe de betrouwbaarheid en de validiteit van de gegevens wordt gewaarborgd en hoe de gegevens werden geanalyseerd.

Eerst beschrijf ik het ontwerp van het onderzoek (7.1), vervolgens de instrumentontwikkeling en de dataverzameling (7.2) en tot slot de manier waarop de onderzoeksdata werden geanalyseerd (7.3). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte samenvatting (7.4).

7.1 Het ontwerp van het onderzoek

7.1.1 De opbrengst van het onderzoek

Het onderzoek moest, gebaseerd op de stem van de nabestaanden, een beeld opleveren van de invloed van de langdurige vermissing op het leven van alledag, in verschillende vormen, voor verschillende nabestaanden, van verschillende generaties.

Dat beeld, dat door het onderzoek moest worden geleverd, moest bepaalde functies vervullen:

- Nabestaanden wilden hun verhaal uiten, het beeld heeft dus de functie van opluchting en emancipatoire erkenning van het persoonlijke verhaal.
- Nabestaanden wilden dit specifieke en persoonlijke verhaal uiten, omdat het illustreert welke verstreckende gevolgen de vermissing op hun leven heeft gehad, het beeld heeft dus de functie een ingrijpende problematiek te schilderen.
- Nabestaanden wilden hun verhaal delen met andere nabestaanden en vernemen hoe zij met de vermissing zijn omgegaan, het beeld heeft dus de functie van communicatie, de behoefte aan herkenning en erkenning, de behoefte aan antwoorden op vragen, en de wens om door de verhalen van anderen op ideeën te komen.

- Nabestaanden wilden hun verhaal vertellen aan relevante instanties, het beeld heeft dus de functie van opluchting, de behoefte aan erkenning, en de behoefte verbijstering te uiten over de decennialange vermissing.

In het beeld moest dus ruimte zijn voor het unieke eigen verhaal, gerelateerd aan de vermissing die voortvloeide uit de Meistaking. Dit beeld moest op een dusdanige manier worden vormgegeven dat het vervulde wat de nabestaanden met het beeld wilden: zich uiten, erkend worden, inzage in de problematiek geven, gehoord worden door andere nabestaanden en instanties, en het vernemen van hun reacties waar ze mogelijk iets aan hebben.

In het vervullen van deze functies werd de stem van de nabestaanden gewaarborgd. Zij kregen de gelegenheid te vertellen welke invloed de vermissing op hun leven heeft gehad, hoe zij dit beleefden en hoe ze er mee omgingen.

Ik wilde een stap verder gaan. Levensverhalen op zich kunnen verzameld, gebundeld en verspreid worden, functies vervullen, maar ze vormen geen afgerond onderzoek. Ze kunnen als bron voor onderzoek dienen. Onderzoek verdient pas een wetenschappelijk predikaat als de onderzoeker zich richt op sociaal-wetenschappelijke theorievorming (Rosenthal, 2004).

De *omstandigheden* hebben de handelingsruimte bepaald waarin de nabestaanden hun bestaan konden ervaren. De omstandigheden hebben bepaalde maten en vormen van regie toegestaan. Het verhaal van de nabestaanden kan dus alleen worden begrepen tegen de achtergrond van een gedetailleerde beschrijving van de feitelijke omstandigheden.

- Het onderzoek moest dus een beeld schetsen van de verwevenheid van persoonlijke levens en omstandigheden, het beeld heeft dus de functie theoretisch inzicht te verschaffen.

Het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van de Doctoraalstudie Andragogiek. Het Andragogische karakter wordt principieel bepaald door belichting van veranderingsprocessen. Omdat de omstandigheid van de vermissing beperkende invloed had op de handelingsruimte van de nabestaanden, dus op de regie die zij *mogelijkerwijs* over hun leven konden voeren, wijst de Andragogische vraagstelling naar het vergroten van deze regie.

- Het onderzoek moest een beeld schetsen van mogelijkheden voor vergroting van handelingsruimte, het beeld heeft dus de functie theoretisch gefundeerd inzicht in deze mogelijkheden te leveren.

De opbrengst van het onderzoek moest dus zowel de behoefte van de nabestaanden (verhalen) als de voorwaarden voor wetenschappelijk onderzoek (theorie) vervullen. Het traject tussen probleemsituatie en gewenste onderzoeksopbrengst bepaalde de methodologische keuzes.

7.1.2 Feitelijke werkelijkheid en beleefde werkelijkheid

Biografisch onderzoek is de onderzoeksvorm die het beste aansluit bij het streven een beeld te schetsen van de *verwevenheid* van de persoonlijke levens van de nabestaanden met de omstandigheden van langdurige vermissing. Het onderzoek '*Dat het zo lang moest duren...*' wordt dus getypeerd als biografisch onderzoek.

Vertellers maken in verhalen hun subjectieve werkelijkheid zichtbaar. Ze vertellen dus hoe zij hun bestaan ervaren. Biografisch onderzoek stijgt boven deze verhalen uit. Biografisch onderzoek baseert zich weliswaar op de subjectieve verhalen van mensen, maar heeft als uiteindelijke doel theorieën te vormen over de levens van mensen (Rosenthal, 2004).

Het verschil tussen verhaal en theorie kan als volgt worden omschreven. Een *verhaal* is een concrete en subjectieve interpretatie van de werkelijkheid, een *theorie* zoekt een heldere, logische en abstracte interpretatie van de werkelijkheid (Ganzevoort, 1998). Een verhaal beschrijft bijvoorbeeld wat een persoon is overkomen en hoe hij of zij daarmee is omgegaan. Een theorie beschrijft hoe verschillende personen reageren op deze gebeurtenissen, wat logischerwijs en gezien de omstandigheden binnen hun mogelijkheden ligt, hoe dat komt, waar hiaten liggen, waarom, en welke mogelijkheden verkend kunnen worden die bijdragen tot een adequater reageren op gebeurtenissen, enzovoort.

Wetenschappelijk biografisch onderzoek wil de werkelijkheid dus zichtbaar maken, uitgaand van de subjectieve werkelijkheid. Deze subjectieve werkelijkheid moet daarom eerst zichtbaar worden gemaakt.

Dit zichtbaar maken van de subjectieve werkelijkheid kent in de Sociologie een lange traditie. Deze start in 1918 met een onderzoek van Thomas en Znaniecki naar het leven van geëmigreerde Poolse boeren in Europa en Amerika. De onderzoekers maakten hoofdzakelijk gebruik van case studies als onderzoeksvorm: het bestuderen van 'persoonlijke lotgevallen'. De onderzoekers waren van mening

dat de actuele menselijke ervaringen en houdingen de volle, levende en actieve sociale realiteit vormden onder de formele organisatie van sociale instituties (Rosenthal, 2004).

Niet alleen wetenschappelijke argumenten speelden een rol bij het kiezen voor deze vorm van onderzoek. Ook maatschappelijke bewogenheid was van invloed op de keuze van deze onderzoeksvorm. Vanuit emancipatiestreven wilden onderzoekers 'met en door' de onderzochten onderzoeken, niet 'over en voor'. De achterliggende gedachte was dat de onderzochten zélf het beste wisten hoe ze leefden en dat ze ondersteund moesten worden in het laten horen van hun stem. Hún stem was essentieel als het ging over bestudering van hun omstandigheden. Hún stem was essentieel in besluitvorming over wijziging van die omstandigheden (Leydesdorf, 2004).

In de jaren '30 en '40 beleefde deze onderzoekstraditie haar hoogtepunt in de tijd van de Chicago School. Sinds de jaren '70 maakt de traditie nieuwe ontwikkelingen door in verschillende wetenschappelijke disciplines: Oral History in de onderzoeken van Geschiedenis, Discursieve Psychologie in de Psychologie, en Sociale Wetenschappen borduren met nieuwe methoden voort op de kennis van de Chicago School. In al deze disciplines staat de interactie tussen mens en omgeving centraal: mensen ontwikkelen hun identiteit in interactie met hun omgeving. In verhalen klinkt door hoe zij door hun omgeving zijn gevormd, hoe zij tegen hun omstandigheden aankijken en welke betekenissen ze er aan geven. In verhalen construeren mensen hun narratieve identiteit.

Wanneer het *verleden* wordt gereconstrueerd (levensgeschiedenis) in het *heden* van een levensnarratief (levensverhaal) moet in ogenschouw worden genomen dat het verleden wordt gepresenteerd door het heden van de verteller. Het heden van de verteller bepaalt het perspectief op het verleden: de selectie van herinneringen, de tijdelijke en thematische koppeling van herinnering, en de manier van representeren van de herinnerde ervaringen. Dit leidt tot herinterpretatie van verleden, heden en toekomst. Heden ontstaat uit verleden, maar het heden beïnvloedt het verleden en de toekomst ook. De levensverhalen geven dus tevens informatie over heden en toekomst als ze over het verleden gaan (Rosenthal, 2004).

In biografisch onderzoek streven onderzoekers er naar zich te vereenzelvigen met het perspectief van de onderzochten. Op deze manier willen ze de subjectief beleefde werkelijkheid beschrijven. De werkelijkheid waarin mensen leven is immers een door hen geïnterpreteerde werkelijkheid. In levensverhalen kan zichtbaar worden gemaakt hoe mensen *zichzelf binnen hun omstandigheden beleven* en hoe zij op grond van deze beleving hun leven, en dus ook hun omstandigheden, vorm geven. Beide polen van de dualiteit tussen omstandigheden en de beleving ervan staan dus centraal. Biografisch onderzoek onderzoekt de interactie tussen de twee polen, uitgaand van de beleving. Op wetenschappelijk niveau worden levensdocumenten bestudeerd, zodat sociale verschijnselen kunnen worden bestudeerd in hun verwevenheid met persoonlijk menselijk handelen en maatschappelijke ontwikkelingen, met sociaal-wetenschappelijke theorievorming als doel. Theorie wordt gefundeerd in de data van levensverhalen, het gaat dus om 'grounded theory' (Nijhof, 2000).

Vertaald naar het onderzoek '*Dat het zo lang moest duren...*' houdt dit in: Op wetenschappelijk niveau worden *getuigenissen van nabestaanden* (levensdocumenten) bestudeerd, zodat *langdurige vermissing* (sociaal verschijnsel) kan worden bestudeerd in verwevenheid met *hoe nabestaanden met deze vermissing leefden* (persoonlijk menselijk handelen) en de *omstandigheden die tot deze vermissing hebben geleid* (maatschappelijke ontwikkelingen), met sociaal-wetenschappelijke theorievorming als doel. Deze theorievorming draagt bij aan inzicht in de invloed van de sociale verschijnselen op mensen die ermee te maken hebben. Op grond van dit inzicht kunnen veranderingen worden overwogen.

7.1.3 De uiteindelijke opzet van het onderzoek

In het onderzoek '*Dat het zo lang moest duren...*' heb ik een beeld geschetst van de verwevenheid van de levens van nabestaanden en de ruimte die hen door de omstandigheden werd toegestaan. Uit de gesprekken, die de aanleiding vormden voor het onderzoek, kon worden opgemaakt dat de omstandigheden een complex geheel vormden.

Allereerst speelde de Meistaking, die ruim zestig jaar geleden had plaatsgevonden in de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast speelde verwerking en informatieverstrekking een grote rol. Door gebrek aan informatie en (daarom) de onmogelijkheid de gebeurtenissen te verwerken hadden de gebeurtenissen een duurzaam karakter gekregen, en waren latere generaties bij de problematiek betrokken geraakt.

Deze omstandigheden moesten dus worden geschetst. Het feitelijke verhaal moest gedetailleerd worden weergegeven. In deze feitelijke werkelijkheid zou blijken wat de handelingsruimte van de nabestaanden was. Niet alleen nu, maar door de jaren heen.

Ik gaf het onderzoek de volgende fasering:

- De eerste fase hield in dat levensverhalen werden verzameld, gebundeld en verspreid onder de nabestaanden van de 16 families, en onder enkele medewerkers van instanties die nauw betrokken waren geweest bij de onderzoeken naar de graflocaties. In deze eerste fase werd vooral tegemoet gekomen aan de behoefte van de nabestaanden hun verhaal te uiten en te delen.
- De tweede fase hield in dat nabestaanden en benaderde functionarissen konden reageren op de gebundelde verhalen. Deze reacties zouden meegenomen worden in het onderzoek. In de tweede fase werd de behoefte van de nabestaanden gecombineerd met de voorwaarden voor en het karakter van wetenschappelijk onderzoek: een gedetailleerde weergave van de feitelijke omstandigheden en de analyse van de verwevenheid van omstandigheden en subjectieve beleving ervan. Het onderzoeksverslag zou worden verspreid onder de nabestaanden en onder instanties die met de onderzochte problematiek te maken hebben.

Ik bracht deze fasering aan omdat de reacties inzicht konden geven in de effecten die de verspreide verhalen konden hebben op de nabestaanden. Immers, nabestaanden hadden aangegeven zich in hun reacties op de vermissing uniek te voelen, op onbegrip in hun omgeving te stuiten en behoefte te hebben aan uitwisseling van ervaringen en gevoelens met andere nabestaanden. Reacties zouden mogelijkheden van veranderingsprocessen kunnen belichten.

Ik heb ervoor gekozen *het verhaal* te schetsen vanuit het perspectief van de nabestaanden. In biografische interviews is een aantal nabestaanden gevraagd te vertellen over hoe zij leefden met de erfenis van de gebeurtenissen van mei 1943, en de omstandigheden die daaruit voortvloeiden. De *levensverhalen* geven inzicht in hoe de nabestaanden leefden met de gevolgen van de Meistaking. De *reacties* geven inzicht in hoe het voor hen was kennis te maken met de levensverhalen van andere nabestaanden. De levensverhalen vormen bijlage 3, de reacties bijlage 4.

Ik heb ervoor gekozen de *omstandigheden* vanuit drie perspectieven te belichten. De perspectieven overlappen en beïnvloeden elkaar. Maar om orde in de complexiteit aan te brengen heb ik in hoofdstuk 3 eerst beschreven wat er in mei 1943 precies is gebeurd, en wie door de tijd heen op welk moment over welke informatie kon beschikken. In hoofdstuk 4 beschreef ik welke theorieën door de jaren heen gangbaar waren wanneer het ging over het verwerken van ingrijpende gebeurtenissen. In hoofdstuk 5 stelde ik aan de orde wat het voor verschillende generaties betekende getroffen te zijn door de oorlog. In alle drie de hoofdstukken stelde ik centraal wat de beschrijving betekende voor de nabestaanden, met andere woorden, welke invloed de beschrijving had op hun handelingsruimte en dus op de regie die ze mogelijkwerijs over hun eigen leven konden voeren.

Het beeld van de omstandigheden, dat in de drie hoofdstukken wordt geschetst, vloeit direct voort uit wat er tijdens de Meistaking van 1943 is gebeurd. Mensen leven uiteraard ook nog onder andere omstandigheden, zoals gezinssituatie, opleidingsniveau, werkkring, andere gebeurtenissen die hen overkwamen, enzovoort. In hoofdstuk 6 heb ik daarom twee theorieën beschreven die expliciet gaan over de persoonlijke regie van mensen binnen hun omstandigheden.

7.2 Instrumentontwikkeling en dataverzameling

7.2.1 Onderzoekspopulatie en respondenten

De Meistaking en de daaruit voortvloeiende omstandigheden, hadden invloed op een bepaalde groep. Deze groep is de *onderzoekspopulatie* voor het onderzoek. De onderzoekspopulatie bestaat uit gezins- en familieleden van de 16 burgerslachtoffers die in de Meistaking van 1943 zijn omgebracht en wiens lichamen nooit zijn gevonden. Het betreft enkele honderden mensen: een enkele echtgenote die nog in leven is, volwassen kinderen en hun partners, broers en zusters, zwagers en schoonzusters, neven en nichten, klein- en achterkleinkinderen.

Uit deze onderzoekspopulatie heb ik enkele mensen benaderd, die bereid waren hun verhaal te vertellen dat inzet van onderzoek zou worden: *respondenten*. Met een groot aantal nabestaanden had ik al verschillende (telefoon)gesprekken gevoerd in het kader van het onderzoek naar de exacte graflocatie van de 16 vermiste familieleden (2003-2004). In deze gesprekken was door de maanden heen een vertrouwensband opgebouwd. Het was overigens ook door deze gesprekken dat ik vernam dat nabestaanden hun verhaal wilden uiten en delen met andere nabestaanden.

Ik heb 14 nabestaanden, met wie ik al eerder gesprekken had gevoerd, benaderd met de vraag of ze mee wilden werken aan het opstellen en verspreiden van *levensverhalen* over de gevolgen van de Meistaking en de vermissing op hun leven. Vier respondenten zijn benaderd via de zogenaamde sneeuwbalmethode: geïnterviewden gaven tijdens hun eigen interview aan dat ze verwachtten dat een familielid ook zijn of haar verhaal wilde vertellen. Vervolgens benaderde ik dit familielid.

Eén respondent gaf toestemming fragmenten uit een brief in de bundel levensverhalen op te nemen.

Acht respondenten kozen ervoor om hun partner bij het gesprek aanwezig te laten zijn. Zeven partners brachten zelf ook informatie ter sprake.

De oudste respondent is geboren in 1921, de jongste in 1984.

De volgende 27 nabestaanden komen in de gebundelde levensverhalen aan het woord:

- Drie zoons,
- Vier schoondochters,
- Vier broers, waarvan één in een brief,
- Eén zuster,
- Twee schoonzusters,
- Twee neven (slachtoffer is hun oom of tante),
- Twee nichten (slachtoffer is hun oom),
- Eén kleinzoon,
- Twee kleindochters,
- Drie achterkleindochters,
- De echtgenoot van één van de kleindochters,
- De echtgenote van de kleinzoon,
- De echtgenoot van één van de nichten

7.2.2 Biografisch interview

De passende methode voor het verzamelen van levensverhalen is het houden van *biografische interviews*. Een biografisch interview hanteert maar één vraag: 'Vertel me over uw leven.'

Maar, zoals eerder aangegeven, het onderhavige onderzoek wil echter inzicht geven in de gevolgen van de langdurige vermissing op de levens van nabestaanden. De open vraag om over het leven te vertellen wordt dus gestructureerd binnen een onderzoekscontext: 'Vertel me over uw leven in relatie met de context'. Het gaat dan niet meer om het belang van de levensgeschiedenis maar over een specifiek onderzoeksbelang. De context moet worden geschetst, mét ruimte voor andere gerelateerde biografische draden zoals ziekte, scheiding of verlies (Rosenthal, 2004).

De beginvraag van het onderzoek luidde daarom:

- Wilt u me vertellen over de Meistaking en de vermissing van uw vader (broer, oom, schoonvader, tante, zwager, grootvader) en wat die betekend hebben voor uw eigen leven en dat van uw familie? Alles wat relevant is kunt u naar voren brengen. We hebben zoveel tijd als u aangeeft.

In het verhaal dat naar aanleiding van deze vraag wordt verteld, komt naar voren wat voor de geïnterviewde zelf als belangrijk wordt ervaren. Alle betekenissen van de omstandigheden en de verwevenheid met andere gebeurtenissen krijgen in de beantwoording van deze open vraag de kans naar voren te komen. De ruimte die door deze vraag wordt gegeven biedt de grootste garantie dat het verhaal van de geïnterviewde wordt verteld, en dat de geïnterviewde niet antwoordt wat ik als interviewer zou willen horen.

In de *eerste fase* van het biografisch interview wordt de vertelling niet onderbroken, maar gesteund door luisteren, knikken en doorvragen. Geïnterviewden zijn, door het verhaal te vertellen, in interactie met hun herinneringen, niet met luisteraars. Door de blik op deze herinneringen te houden wordt het

verhaal steeds gedetailleerder. Aanvankelijk is de verteller meestal bezig met de vraag hoe het verhaal verteld moet worden. Doordat er geen interruptie plaatsvindt wordt het verhaal steeds vloeiender. De verteller bevindt zich steeds meer in een stroom van herinneringen, indrukken, beelden en gevoelens. En er komen stukjes van herinnerde situaties op die niet passen in de huidige situatie en waaraan ze lange tijd niet hebben gedacht. De nabijheid van het verleden neemt toe in de loop van de vertelling, en perspectieven die totaal verschillen van het huidige perspectief komen op. Er ontstaat een dialoog tussen vroegere ervaringen en de zelfpresentatie in het heden.

In de *tweede fase* van het interview stelt de interviewer twee soorten vragen. De *interne* vragen worden gesteld aan de hand van de aantekeningen die in de eerste fase zijn gemaakt: welke delen zijn niet zo gedetailleerd besproken, wat is onduidelijk? De *externe* vragen gaan over de thema's die bruikbaar zijn voor het onderzoek, maar die nog niet aan bod zijn gekomen. Deze vragen worden pas aan het eind van het interview gesteld, zodat ze het verhaal van de geïnterviewde niet beïnvloeden (Rosenthal, 2004).

De externe vragen, die in de tweede fase werden gesteld, zijn:

- Kunt u vertellen over de Appèlbergen-onderzoeken?
- Wat vindt u van een gezamenlijke herdenking?
- Wat vindt u van een website over de Appèlbergen?

7.2.3 Rolneming

In biografisch onderzoek moet de beleefde werkelijkheid dus zichtbaar worden gemaakt. Hoe ging de ondervraagde persoon om met de omstandigheden? Hoe werden deze beleefd? Welke handelingsruimte ervoer men? Wat probeerde men? Enzovoort. Een belangrijk methodologisch principe om dit doel te bereiken is *rolneming*. Rolneming betekent letterlijk 'zich verplaatsen in de ander'. De onderzoeker verplaatst zich denkbeeldig in het standpunt van de ander, om zelf te ervaren hoe de ander tegen zijn of haar bestaan aankijkt, om diens reacties en handelingen te kunnen begrijpen en er op te kunnen anticiperen (Maso, 1998). Deze rolneming begeleidt het hele biografische onderzoek. Rolneming legt de basis voor theorieën, begrippen en verklaringen. Rolneming stuurt en begeleidt het proces van dataverzameling en analyse. En rolneming kan dienen om achteraf te toetsen of voldoende rekening is gehouden met het perspectief van de onderzochten (Baart, 2002). Een voorwaarde voor rolneming is dat de onderzoeker bekend is met de geschiedenis en de achtergrond van de geïnterviewden, om de beleefde werkelijkheid zo getrouw mogelijk vanuit het perspectief van de onderzochten te kunnen interpreteren (Rosenthal, 2004).

7.2.4 Getrouwe weergave van het gesprek

Ik heb de levensverhalen, die volgden op de eerste open vraag, niet op geluidsband opgenomen. Ik had hiervoor drie redenen.

- Ten eerste had ik al tijdens eerdere gesprekken vernomen dat veel nabestaanden erg emotioneel waren onder de langdurige vermissing. Ze schrokken van hun emotionele reacties, maar gaven aan dat ze zich niet konden beheersen. Ik vermoedde dat opnameapparatuur een belemmering zou vormen voor het vrijelijk praten en reageren. Het vertellen van een *bijna onvertelbaar verhaal* was al moeilijk genoeg, had ik van de nabestaanden begrepen. Dit werd bevestigd door de theorie die ik beschreef in hoofdstuk 4. De wetenschap dat de geluidsband opnieuw afgedraaid zou worden buiten de vertrouwelijke gesprekssfeer, kon van invloed zijn op de woordkeuze (ik moet het goed zeggen) de reactie (ik moet er wel een beetje fatsoenlijk op staan) en de vertrouwelijke sfeer (wat gebeurt er met mijn woorden en tranen op dat bandje).
- Ten tweede is ieder vertelde verhaal een vervolg op eerdere verhalen en een start voor volgende verhalen. Het levensverhaal is niet statisch, maar verhalend in beweging, zoals ik beschreef in hoofdstuk 6. Een op geluidsband opgenomen gesprek zou alleen kunnen dienen als hulpmiddel voor het letterlijk uitwerken van het interview. Daarna kan het niet meer dienen als weergave van hét levensverhaal van respondent A, want diens verhaal is al weer veranderd. Een letterlijk uitgewerkt gesprek was voor het ontwerp van het onderhavige onderzoek niet nodig. Belangrijk was het een levensverhaal te schetsen zoals de nabestaanden dat zelf op hadden kunnen schrijven. Overigens, ook dít is een tijdelijk verhaal.

- Ten derde zou ook een geluidsband het gesprek beperkt vastleggen. Het woordgebruik, de verhaalvolgorde, de stiltes en de intonaties zouden weliswaar worden vastgelegd, maar niet hoe de respondent tijdens het interview zat, ijsbeerde, naar de grond staarde of de hand van zijn vrouw vasthield. Voor het volledige beeld zou een video-opname nodig zijn (Leydesdorf, 2004). De redenen, genoemd onder de eerste twee punten, waren voor mij doorslaggevend voor de keuze geen enkele opnameapparatuur te gebruiken.

Toch moest ik de gesprekken zo getrouw mogelijke vormgeven in een schriftelijk levensverhaal. Ik koos daarom voor de volgende werkwijze.

In de uren, voordat ik een respondent ging interviewen, trok ik me in alle rust terug om zo open en uitgerust mogelijk de ontmoeting aan te kunnen gaan. Ik sprak iedere respondent in zijn of haar eigen omgeving, op een door hen gekozen plaats. Eerst praatten we even over koetjes en kalfjes, om een beetje aan elkaar te wennen. Daarna bespraken we nogmaals de bedoeling van het gesprek en wat ermee zou gebeuren (uitschrijven, controle, bundelen, verspreiden, publiek eerste fase, reacties, onderzoek, onderzoeksverslag, publiek tweede fase).

Ik vroeg toestemming om aantekeningen te mogen maken, zodat ik de chronologie van het gesprek en de speciale woordkeuze kon vastleggen als handvat voor de latere uitwerking van het gesprek. Alle respondenten gaven toestemming. Ik schreef vervolgens snel en kort, om de respondent zoveel mogelijk aan te kunnen blijven kijken. Na het gesprek werkte ik de aantekeningen onmiddellijk, zonder tussenkomst van andere informatie, uit tot een schriftelijk verslag. Dit verslag stuurde ik naar de respondenten, met de vraag de tekst kritisch te bekijken en indien nodig te corrigeren. Het moest volledig hún verhaal zijn.

7.2.5 *Is getrouwe weergave wel mogelijk?*

Is het wel mogelijk om de innerlijke perspectieven van de geïnterviewden de schetsen? Kan in een interview de zuivere en onbeïnvloede subjectiviteit van de geïnterviewde naar voren komen?

De Deense psycholoog en kwalitatief onderzoeker Steinar Kvale schetst twee uiterste visies die ten grondslag kunnen liggen aan het interview als methode voor het in beeld brengen van de innerlijke perspectieven van de geïnterviewden (Kvale, 1996):

- Het gezichtspunt van de mijnwerker (miner's view): diep verborgen in ieder mens bevindt zich een stevige steenlaag van betekenissen. Deze steenlaag kan worden afgegraven door de interviewer, mits hij of zij de juiste techniek hanteert. De persoon van de interviewer doet er niet toe, noch de interviewsituatie. Iedere interviewer zal altijd hetzelfde blootleggen, dus is er sprake van intersubjectieve betrouwbaarheid van onderzoeksgegevens.
- Het gezichtspunt van de reiziger (traveller's view): er is een continue wisselwerking tussen 'het bereisde' en de reiziger. De reiziger ziet van alles tijdens de reis, beleeft van alles, verandert daardoor gedurende de reis, ziet en hoort daardoor nieuwe dingen, komt nieuwe mensen tegen die nieuwe verhalen vertellen, vertelt thuis over de belevenissen, enzovoort. Het interview is als zo'n reis. Er is geen sprake van vaste betekenissen (een solide onveranderlijke steenlaag), maar van betekenissen die tijdens en door het interview ontstaan. Het interview is als een conversatie waarin geïnterviewde en interviewer samen kennis construeren.

Kvale concludeert dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek 'de stem van de mensen zelf' niet zichtbaar kan maken vanuit het standpunt van de mijnwerker. De informatie die in het interview naar voren wordt gebracht is verweven met de situatie, de sfeer en de gesprekscontext. De onderzoeksdata zijn dus niet ruw maar gesitueerd.

Een interview is een gesprek tussen twee mensen, dus tussen twee verschillende subjecten. Een interview is niet een vacuüm waarin de ene deelnemer betekenissen, die ontstaan zijn in vroegere situaties, reproduceert zodat de andere deelnemer deze door rolneming kan begrijpen zoals ze ooit zijn ontstaan. De interviewsituatie is nooit neutraal. Beide partijen hebben belangen en verwachtingen die van invloed zijn op hetgeen wordt besproken en op de interpretatie van het besprokene. Immers, de interviewer vraagt naar het levensverhaal in het kader van een onderzoek. Hij of zij heeft een vraagstelling voor ogen. Het interview moet data opleveren die geanalyseerd kunnen worden met het oog op beantwoording van die vraagstelling. Het levensverhaal moet weliswaar in beeld worden gebracht, maar de onderzoeker moet er vervolgens ook iets mee kunnen doen. Ook de geïnterviewde richt zich op de situatie: 'Wat wil de interviewer horen? Wat verdient instemming? Wat wil ik kwijt aan het publiek dat mijn verhaal onder ogen krijgt?' (Baart, 2002).

Het betrouwbaarheidsvraagstuk is dus in het geding. Met andere woorden, wordt datgene wat de onderzoeker waarneemt ook door andere onderzoekers zo gezien? Tevens is de validiteit onzeker. Als het levensverhaal geen zuivere afbeelding van het leven is, 'meet de onderzoeker dus niet wat hij of zij wil meten'. Er zullen dus andere vormen van betrouwbaarheid en validiteit aangehaald moeten worden (Nijhof, 2000).

Volgens de Franse socioloog Bourdieu kan de stem van de geïnterviewde wél hoorbaar worden gemaakt. Er zijn mensen die geen recht van spreken hebben, die verzwegen worden, wiens geschiedenis wordt ontkend en die in onderzoek met levensverhalen tot spreken worden gebracht. Onderzoek maakt mogelijk dat hun stem kan klinken (Nijhof, 2000).

Om deze vertolking mogelijk te maken onderschrijft Bourdieu de 'reizigersvisie', maar in die zin dat de interviewer en de geïnterviewde sámen op reis gaan. Deze reis moet aan een aantal voorwaarden voldoen. Interviewer en geïnterviewde moeten afkomstig zijn uit dezelfde 'groep'. Geïnterviewden moeten via bekenden worden benaderd. Het interview heeft op deze manier het karakter van een lopende conversatie. Beide partijen zijn bekenden van elkaar. De interviewer is op de hoogte van de omstandigheden en de achtergronden van de geïnterviewde, zodat de sociale afstand zo minimaal mogelijk is. Bourdieu eist sociaal gelijken in een interviewsituatie. De interviewer dient handvatten aan te reiken die tot zelfanalyse van de geïnterviewde leiden, dus tot analyse van het eigen leven binnen de gegeven omstandigheden. De interviewer kan dat omdat hij of zij op de hoogte is van de objectieve omstandigheden van de geïnterviewde en van de kenmerken die ervaringen kunnen verklaren. De interpretatiekaders van de interviewer en de geïnterviewde komen zoveel mogelijk overeen. Bourdieu noemt deze methode 'participerende observatie', dat wil zeggen dat de geïnterviewde samen met de interviewer zijn of haar ervaringen en gevoelens verkent en verklaart binnen de omstandigheden waarin hij of zij leeft.

Het gaat dus volgens Bourdieu niet zozeer om een zo getrouw mogelijk verhaal maar om de zelfanalyse. Het verhaal is enerzijds een volledig eigen verhaal, anderzijds is het verhaal in déze bewoordingen, in déze volgorde, met déze betekenissen verteld aan déze interviewer, met in het achterhoofd dát publiek dat het verhaal onder ogen krijgt. De betrokken en bekende interviewer is in Bourdieu's aanpak *geen toerist* maar een *reisgenoot* in de reizigersvisie (Baart, 2002).

Ook in de aanpak van Bourdieu is de absolute betrouwbaarheid en de absolute validiteit in het geding. Doordat interviewer en geïnterviewden elkaar kennen wordt immers een kader gecreëerd van wat gezegd kan worden en hoe dat begrepen zal worden.

7.2.6 Betrouwbaarheid en validiteit

De betrouwbaarheid en validiteit liggen bij sociaal-wetenschappelijk onderzoek vooral in de transparantie van de kennistheorie, dus in het volledig zichtbaar maken van hoe welke kennis is gegenereerd. Dan is de kennis 'na te meten' en ter discussie te stellen.

In het onderhavige onderzoek heb ik een zo groot mogelijke betrouwbaarheid en validiteit nagestreefd door de volgende zeven punten te realiseren:

- Het na het interview opgetekende verhaal is door de geïnterviewden *gecontroleerd* en eventueel *verbeterd* tot het verhaal zoals zij het bedoelden. Dit was de eerste 'check'.
- Het verhaal is aan mij verteld, als *subject*. Deze subjectiviteit heb ik zichtbaar gemaakt door in de verhalenbundel mijn eigen persoonlijke verhaal als laatste hoofdstuk op te nemen (bijlage 3). In dit verhaal worden mijn beweegredenen, ervaringen en gevoelens, die mijn interpretatiekader hebben gevormd, zichtbaar gemaakt³⁰.
- Het *publiek*, dat de geïnterviewden voor ogen hadden toen zij hun levensverhaal vertelden, bestond uit andere nabestaanden en overheidsinstanties³¹. Met andere nabestaanden wilden ze delen hoe zij met de vermissing leefden, aan overheidsinstanties wilden ze vooral hun verbijstering uiten over de langdurigheid van de vermissing. Duidelijkheid over het publiek schept duidelijkheid over het gesprekskader en de verhalen.
- Nabestaanden *herkennen* zich in elkaar's verhalen. Dit wordt 'membercheck' genoemd.

³⁰ Deze derde bijlage ontbreekt in het onderzoeksverslag dat op internet wordt geplaatst, zoals al eerder aangegeven.

³¹ Uiteraard was, vanwege het onderzoek, ook de Rijksuniversiteit Groningen als publiek in beeld.

- De verhalen zijn *getoetst* door de feedbackgroep van het onderzoek. De professionele leden ervan hadden jarenlange ervaring en kennis opgedaan in het Appèlbergen-onderzoek, in begeleiding van oorlogsgetroffenen en/of in rouw- en verliesverwerking. Dit is ‘deskundigencheck’.
- De verhalen zijn *vergeleken* met cultuurhistorische gegevens. Sluit *his story* aan bij *history*? Deze cultuurhistorische gegevens zijn in het onderzoek expliciet beschreven in de hoofdstukken 3, 4 en 5.
- De data werden *geïnterpreteerd* aan de hand van relevante en expliciet genoemde literatuur en cultuurhistorische gegevens. De ruwe data worden als bijlagen 3 en 4 aan het onderzoeksverslag toegevoegd.

De data zijn dus vanuit verschillende perspectieven (nabestaanden, deskundigen, geschiedenis, theorieën) gecontroleerd en in hun betrouwbaarheid bevestigd (triangulatie).

7.3 Data-analyse

De data voor het onderzoek werden gevormd door de verslagen van de interviews en de reacties op de interviews. Uit de ontmoeting tussen data en theorieën wilde ik antwoorden distilleren op de vraag *hoe de regie over het eigen leven in een situatie van langdurige vermissing en onzekerheid door en voor nabestaanden zo veel en zo passend mogelijk kon worden bevorderd*.

Omdat het uiten van het verhaal op zich al een benadrukking van regie vormt, zijn de verhalen in ‘onversneden vorm’ opgenomen in bijlage 3. Door de verhalen als bijlage aan het onderzoeksverslag toe te voegen wordt tegemoet gekomen aan de behoefte van de nabestaanden hun verhalen te vertellen, te delen, en terecht te laten komen bij gerede instanties. De héle verhalen, in hun geheel verteld. Zoals al eerder betoogd doet biografisch onderzoek iets met deze verhalen. Onderzoek richt zich op theorievorming, op grond van analyse van levensverhalen. De ruwe data worden dus op de analytische snijplank gelegd om te worden geïnterpreteerd. Ze dragen op deze manier bij aan theorievorming, maar het ‘snijden en schuiven’ gaat ten koste van het verhaal zoals dat aanvankelijk als levensverhaal was bedoeld. De verhalen zijn in een sfeer verteld, met een bepaalde chronologie, met een begin en een eind. Door analyse valt dit weg (Baart, 2002).

Door zowel de verhalen in hun geheel in het verslag op te nemen als de verhalen als basis voor analyse te laten fungeren, combineerde ik de behoeften van de nabestaanden met de voorwaarden voor wetenschappelijk onderzoek.

De aard van het onderzoek en de inhoud van de vraagstelling bepaalden hoe ik de data kon analyseren. Het onderhavige onderzoek betreft een eerste verkennend onderzoek naar de gevolgen van langdurige vermissing. Het onderzoek heeft ook een emancipatorisch karakter: de nabestaanden lieten voor het eerst hun stem horen en de Meistaking wordt voor het eerst belicht vanuit de persoonlijke lotgevallen van de nabestaanden.

Ik moest een *brug* zien te vinden tussen historisch kader, theorieën over trauma- en verliesverwerking en de problematiek van oorlogsgetroffenen enerzijds en de ervaringen van de nabestaanden anderzijds. Wat zeggen de geschiedenis en de theorieën? En wat zeggen de nabestaanden? Het historische kader en de theorieën bepaalden de ruimte voor de nabestaanden. Pasten zij in die ruimte of was hun verhaal anders?

Het theoretische kader en de theorieën bevatten verschillende thema’s, die teruggevonden werden in de levensverhalen van de nabestaanden, aan de andere kant bevatten de levensverhalen verschillende thema’s die door theorieën werden bevestigd of die theorieën juist ontkrachtten. Het ter sprake brengen van deze *gezamenlijke thema’s* zou een vruchtbare inzet van discussie over de problematiek van langdurige vermissing kunnen worden.

De *thema’s* werden als instrument gebruikt voor het inzichtelijk maken van de samenhang tussen theorieën en omstandigheden enerzijds en de persoonlijke beleving anderzijds. Deze samenhang biedt ruimte voor het ontstaan van nieuwe inzichten en aanvullingen op bestaande theorieën. Bovendien wordt ruimte geboden voor discours over nieuwe fenomenen: doordat de levensverhalen, omstandigheden en theorieën elkaar ontmoeten, wordt inzichtelijk wat omstandigheden en theorieën met mensen doen. Door *thema’s* te hanteren wordt op een transparante wijze een plaats gegeven aan nieuwe fenomenen in beleving en zingeving.

Ik koos er daarom voor om uit de data *thema's* te kiezen, die beschrijven hoe nabestaanden de regie over hun leven voerden binnen de handelingsruimte die hen door de onzekerheid van de vermissing werd toegestaan. Deze methode van analyseren wordt *thematische fragmentanalyse* genoemd. Uit de levensverhalen werden fragmenten gelicht, die gezamenlijk een beeld schetsten van hoe verschillende personen reageerden op gebeurtenissen. De fragmenten zijn weliswaar verteld in het kader van de levensverhalen, maar ze zijn als gezamenlijk verhaal illustratief in de contexten van geschiedenis, verwerking, oorlogserfenis en regie. Door de fragmenten te verbinden met de informatie uit de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 wordt inzicht gegeven in wat logischerwijs en gezien de omstandigheden binnen de mogelijkheden van de nabestaanden lag en ligt, hoe dat komt, waar hiaten liggen, waarom, en welke mogelijkheden verkend kunnen worden die bijdragen tot een adequater reageren op gebeurtenissen, enzovoort.

In de analyse werden de *verhalen* dus tot *theorie* omgevormd. Deze theorie is met de methode van thematische fragmentanalyse rechtstreeks gefundeerd in de levensverhalen van de nabestaanden. Om te garanderen dat de stem van de nabestaanden maximaal in de theorie zou doorklinken heb ik de nabestaanden zoveel mogelijk geciteerd.

Achter ieder fragment staat vermeld uit welk levensverhaal of welke reactie het afkomstig is, dus V6 komt uit het zesde verhaal (bijlage 3), R3 komt uit de derde reactie (bijlage 4). De partners worden met een b aangeduid, bijvoorbeeld V10b. De toevoeging o betekent de oudste, j de jongste. Om inzicht te geven in de tijd waarin de geïnterviewde nabestaande is opgegroeid, wordt het geboortjaar achter de fragmenten vermeld. V18-1957 betekent dat de geïnterviewde in 1957 is geboren. V18b (V18-1957) betekent dat partner van de in 1957 geboren V18 wordt geciteerd.

7.4 Samenvatting

Het onderzoek moest een beeld opleveren van de invloed van langdurige vermissing op het leven van alledag, in verschillende vormen, voor verschillende nabestaanden, van verschillende generaties. In dit beeld moest de stem van de nabestaanden tot uiting komen. Daarnaast moest het onderzoek theoretisch inzicht verschaffen in de verwevenheid van persoonlijke levens met omstandigheden. En tot slot moest het onderzoek theoretisch gefundeerd inzicht leveren in de mogelijkheden voor vergroting van handelingsruimte.

De methodologische keuzes werden bepaald door het traject tussen de probleemsituatie en deze gewenste onderzoeksopbrengst.

Biografisch onderzoek sloot als onderzoeksvorm het beste aan bij het streven een beeld te schetsen van de verwevenheid van de persoonlijke levens van de nabestaanden met de omstandigheden van langdurige vermissing. Tijdens biografische interviews werden levensverhalen samengesteld, waarop sociaal-wetenschappelijke theorievorming kon worden gefundeerd. Deze theorievorming kan bijdragen aan inzicht in de invloed van sociale verschijnselen (langdurige vermissing) op mensen die er mee te maken hebben (nabestaanden). Op grond van dit inzicht kunnen veranderingen worden overwogen, ter vergroting van de handelingsruimte van deze nabestaanden.

De levensverhalen zijn geschetst vanuit het perspectief van de nabestaanden. De omstandigheden zijn belicht vanuit drie perspectieven, die elkaar overlappen en beïnvloeden, namelijk de historische context, theorieën over trauma- en verliesverwerking en het getroffen zijn door de oorlog. Naast een feitelijke beschrijving van de kaders belichtte ik wat de kaders betekenden voor de nabestaanden, dus welke invloed ze uitoefenden op de handelingsruimte van de nabestaanden en de regie die ze mogelijkwerwijs over hun eigen leven konden voeren.

In de bundel met levensverhalen komen 27 nabestaanden aan het woord. De oudste is geboren in 1921, de jongste in 1984.

De uitgewerkte interviewverslagen zijn door de geïnterviewde nabestaanden zelf nagekeken, gewijzigd of aangevuld. Naast deze 'check' zijn zes andere punten gerealiseerd, om de betrouwbaarheid en de validiteit van het onderzoek zo groot mogelijk te maken.

De data voor het onderzoek werden gevormd door de inhoud van de levensverhalen en de reacties hierop. De methode van thematische fragmentanalyse werd toegepast.

In de analyse werden de nabestaanden zoveel mogelijk geciteerd, om continu hún stem te laten klinken. In de analyse lag hun levensverhaal echter op de 'analytische snijplank'. Dit was noodzakelijk

om uit de verhalen theorie te genereren. Om tegemoet te komen aan de behoefte van de nabestaanden hun verhaal te uiten, en om inzicht te geven in de verwevenheid van de verhaalfragmenten met de totale context van het levensverhaal, zijn de levensverhalen in hun geheel als bijlage aan het onderzoeksverslag toegevoegd.

8. Analyse

*Door een collectieve ruimte te scheppen
waarin mensen hun verhaal kunnen vertellen
kunnen ze op verhaal komen
Dhyan Vermeulen & Ben Boog*

In de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 werd de vraag gesteld wat de informatie, die in de hoofdstukken werd beschreven, betekende voor de nabestaanden van de 16 vermiste slachtoffers van de Meistaking. Vanuit het perspectief van de theoretische informatie werd gekeken naar de probleemsituatie die door nabestaanden was geschetst. Hoofdstuk 8 stelt het perspectief van de nabestaanden centraal, zoals dat in de levensverhalen en reacties daarop naar voren is gekomen.

In dit hoofdstuk ontmoeten thema's, die door de nabestaanden werden aangegeven in de levensverhalen, thema's uit de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6.

Tijdgeest, veranderende tijden, geschiedenis, Tweede Wereldoorlog, veranderende inzichten, verwerking, feiten en ervaringen lopen in werkelijkheid in een driedimensionaal complex en bewegend geheel door elkaar. De thema's worden uit dit complexe geheel gelicht om de complexiteit meer hanteerbaar en inzichtelijk te maken.

Allereerst worden thema's geanalyseerd die te maken hebben met de historische context (8.1). Daarna worden thema's aangehaald die illustreren wat het betekent getroffen te zijn door de oorlog (8.2).

Vervolgens komen thema's aan bod die relatie hebben met verwerking (8.3). Tot slot worden thema's geanalyseerd die te maken hebben met het voeren van regie over het eigen leven (8.4). Het hoofdstuk wordt met een korte samenvatting afgesloten (8.5).

8.1 Thema's in relatie met de historische context

'Tijd' komt op verschillende manieren naar voren in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6:

- Er was tijd nodig om na de bevrijding de rust en de orde te herstellen.
- Er was tijd nodig om oorlogsmisdadigers, landverraders en collaborateurs te berechten en de samenleving te zuiveren.
- In de loop der tijd ontstonden nieuwe inzichten in de effecten van stress, de psychische gevolgen van het doorstaan van schokkende gebeurtenissen en de (verlate) psychische gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op verschillende generaties oorlogsgetroffenen.
- Met het verstrijken van de tijd werden talloze technische ontdekkingen gedaan en steeg de welvaart.
- In 60 jaar heeft een grote mentaliteitsverandering plaatsgevonden.

'Tijd' komt op verschillende manieren naar voren in de levensverhalen van de geïnterviewde nabestaanden:

- 'Vroeger was het heel anders dan nu': welvaart, mogelijkheden, omgangsvormen, techniek, hoe het hoorde en wat men verwachtte.
- Tijd in de zin van het geruisloos verstrijken ervan: terwijl de tijd voortschreed, terwijl de nabestaanden dagelijks de gevolgen van de Meistaking ervoeren, terwijl de nabestaanden wachtten op essentiële informatie om de gebeurtenissen te kunnen verwerken, terwijl steeds weer andere nabestaanden naar hun vermiste familielid zochten, gebeurde er blijkbaar niets.
- Tijd in de zin van vermenging van verleden en heden: doordat de vermissing niet werd opgelost bleven de nabestaanden achter met vele vragen, vele onzekerheden, vele mogelijke verhalen met allemaal een open eind. Hoewel hun leven doorging, bleek het onafgesloten verhaal van de vermissing woekeren en door hun dagelijkse leven heen spelen. De Meistaking had zich afgespeeld in 1943, de gevolgen speelden zich door de jaren heen in het 'nu' af. Heden en verleden bleven door elkaar lopen totdat voldoende informatie de woekerende open verhalen tot één afgesloten verhaal kon omvormen. Theorieën over verliesverwerking bevestigden de noodzaak van het voldongen feit van de realiteit als basis voor verwerking.
- Tijd in de zin van de harde confrontatie met het verleden: toen in april 2003 gedetailleerde informatie onder de nabestaanden werd verspreid waren de meeste nabestaanden al in de veronderstelling gaan leven dat de onzekerheid nooit opgelost zou worden. Ze kregen

enerzijds verlossende informatie, maar werden anderzijds geconfronteerd met het feit dat deze informatie al bijna 60 jaar bij een aantal instanties bekend was.
Hoe verhouden deze twee zich tot elkaar?

8.1.1 Zo ging het vroeger, nu gaat het heel anders

Unaniem benadrukten nabestaanden in hun levensverhalen dat er in zestig jaar veel veranderd was in Nederland. Het leven zag er vroeger anders uit dan nu, men ging anders met elkaar om, men had een andere kijk op de maatschappij en men had andere (on)mogelijkheden. De gewoonten en verwachtingen, die vanzelfsprekend waren in de tijdgeest van 'vroeger' speelde een belangrijke rol in de perspectieven van de nabestaanden.

Vroeger was het natuurlijk nogal wat anders dan nu. Er was geen televisie, zondagmiddag had je het hoorspel waar we met het hele gezin voor gingen zitten. We woonden in een dorp. De hele familie woonde dicht bij elkaar in de buurt. De wereld was klein en overzichtelijk en gezellig. v17-1951

Tegenwoordig is men sowieso wel opener dan vroeger. Na de oorlog zat ieder met zijn eigen problemen. Er was armoede, je moest een huishouden draaiende houden, je moest doorzetten, en dan is er niet veel tijd en ruimte om te praten. Er moest wat gebeuren. Vroeger was het ook zo anders dan nu, veel geslotener. En je kwam nergens. De bakker en de melkboer kwamen wel bij jou. Televisie was er niet. De wereld was beperkt, de karakters zwijgender. v17-1951

Vader was de baas, moeder volgde, en als kinderen hadden we eigenlijk niets te vertellen. Dat was gewoon zo in die tijd, en dat was gewoon in het kleine dorpje waar we woonden. Daar stond je niet bij stil, daar kwam je niet tegen in opstand. v3-1925

Alles was ook vrij dorps en afgesloten, toen. Je had geen telefoon en televisie, en nieuws bereikte je maar met mondjesmaat. We kwamen ook bijna nooit ons dorp uit. Zo was dat toen. Groningen was al een hele trip. Nu is alles heel anders, veel opener. Vroeger werd er veel minder gepraat en werd er veel verzwegen. v5-1935

De nabestaanden schetsten dit beeld van vroeger met de ogen van 'nu'. Vanuit dit huidige perspectief konden ze het verschil aangeven. Vroeger zouden ze dit beeld nooit expliciet hebben geschilderd. De omstandigheden werden destijds immers als vanzelfsprekend ervaren. Dit vanzelfsprekende beeld had invloed op wat men deed, wat men verwachtte, hoe het hoorde en hoe men reageerde. In Giddens' woorden werden een groot aantal regels stilzwijgend geleefd. In Ricoeur's optiek golden een aantal dominante plots. Deze regels en plots bepaalden de ruimte waarin men dacht en handelde: dorps, klein, overzichtelijk, gesloten, zwijgzaam, en ieder kende zijn of haar plaats. De geïnterviewden schetsten het beeld van vroeger om aan te geven dat informatie hen aan de ene kant moeilijk bereikte. Informatie kwam moeilijk 'van buiten'. De summiere informatie die wél binnenkwam werd vanwege de vanzelfsprekende zwijgzaamheid moeizaam gedeeld. Aan de andere kant was het binnen het dorpse en geslotene zeer uitzonderlijk een zoektocht naar de lotgevallen van de vermisten te beginnen. Men had alle hoop op de overheid gevestigd, in wie men alle vertrouwen had (8.1.2).

Een aantal plots waren in de eerste naoorlogse tijd dominant, bijvoorbeeld: 'als de lichamelijke ongemakken zijn verholpen verdwijnen de psychische klachten vanzelf', 'respecteer de overheid als gezag', 'kinderen zijn te jong om ellende te begrijpen', 'spaar en ontzie elkaar' en 'ieder kent zijn of haar plaats'. Dominante plots vormen een tijdgeest. Vooral als het dagelijkse leven stilzwijgend door deze plots wordt vormgegeven, worden deze plots onbewust overgenomen, nageleefd en bevestigd. In de eerste decennia na de bevrijding bestond de hulp aan oorlogsgetroffenen daarom vooral uit financiële en materiële steun. De weduwen en ouders van de slachtoffers kregen hulp van Stichting 1940-1945. Dat werd door deze nabestaanden zeer op prijs gesteld.

Mijn moeder heeft veel steun gehad van de maatschappelijk werkster van Stichting 1940-1945. Die kwam vaak bij ons thuis. Mijn moeder keek er altijd erg naar uit. Ze praatte je ook niet de put in en nam met kerst en verjaardagen cadeautjes mee. v9-1925

Er waren veel oorlogsweduwen en kinderen op die vakantiecampen. De moeders praatten, terwijl wij speelden. We bemoeiden ons niet met de ouderen, wij hadden ons eigen leven als kinderen (...). De leiding was in handen van Tante Jannie en Tante Truus, dat waren oudkoeriersters, en er was een Opa die heel mooi kon vertellen. Dat waren hele mooie vakanties. V12-1935

De steun werd dus erg gewaardeerd. De nabestaanden, die in de eerste naoorlogse jaren erg jong waren, realiseerden zich wel dat de steun te maken had met de oorlogsgebeurtenissen, en dat die steun alleen bedoeld was voor de oudere getroffen. Het gold als vanzelfsprekend in de eerste naoorlogse tijd dat kinderen niet met problemen werden belast. Toch kregen ze een speciale positie. De in het fragment genoemde 'prachtige vakantie' was wel het rechtstreekse gevolg van het feit dat de vader van de geïnterviewde in de Meistaking was vermoord. De overtuiging (plot) heerste echter dat kinderen te jong waren om de ernst van de gebeurtenissen te begrijpen en dat ze onbevangen verder zouden opgroeien. Kinderen hadden hun eigen leven, ze mochten spelen en met prachtige verhalen worden verwend. Een van de geïnterviewden bevestigde deze overtuiging.

Die vrijdag, twee dagen nadat mijn moeder weer thuis was gekomen, was ik jarig. Ik werd acht jaar. Er werd op school altijd voor jarigen gezongen, dus ik verwachtte dat er ook voor mij werd gezongen. Dat heeft de klas ook wel gedaan. Maar achteraf hoorde ik dat de juffrouw naar mijn moeder was gegaan, omdat ze het daar heel moeilijk mee had gehad. Je zong toch niet feestelijk voor een kind wiens vader net was doodgeschoten? Dat kon toch niet? Maar als kind besef je dat niet. Als kind ga je gewoon verder. Je was jarig. V12-1935

Maar iets van de speciale positie werd door de kinderen wel opgepikt.

Ik heb ook Zuster Vos wel ontmoet, de maatschappelijk werkster van Stichting 1940-1945. Ze kwam een paar keer per jaar om met mijn oma te praten. Ze nam ook wel eens een cadeautje mee. En omdat ik zoveel bij mijn oma was, praatte Zuster Vos ook altijd even met mij, over school, enzo. V14-1946

Ik kreeg als kind altijd een cadeautje van de Stichting 1940-1945, zolang ik het me kan herinneren. Maar je vraagt niet, dat had je afgeleerd. Je dacht dat iedereen dat kreeg. Als laatste kreeg ik een passerdoos, net voor de grote school. Die komt dan heel goed van pas. Maar het is heel geheimzinnig waar die cadeautjes vandaan kwamen. Die geheimzinnigheid was afschuwelijk. Waar was dat nou voor nodig? Maar ja, vroeger werd er sowieso niet zo gepraat. V10-1942

Die speciale positie riep dus ook vragen op. Maar vragen werden niet zo gemakkelijk gesteld in een beladen en geheimzinnige sfeer. Bovendien werd van kinderen verwacht dat ze gehoorzaam hun plaats wisten en de ernst van de situatie toch niet begrepen.

In de eerste naoorlogse decennia heerste de overtuiging dat schokkende oorlogsgebeurtenissen op zich geen psychisch leed konden veroorzaken. Psychische problemen waren het gevolg van lichamelijke mankementen als infecties, ondervoeding of een mogelijke hersenbeschadiging. Wanneer het lichamelijke ongemak was verholpen zouden de psychische problemen weer opgelost zijn, was de aanname. Blevende psychische problemen, dan werden deze veroorzaakt door hersenbeschadiging of door psychische ziekten die al vanaf de kinderjaren aanwezig waren. Pas vanaf de jaren '70 ontstond oog voor de mogelijkheid dat schokkende oorlogsgebeurtenissen psychische gevolgen konden hebben, en vanaf de jaren '80 kwam steeds meer aandacht voor de late gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op de psychische ontwikkeling van kinderen. Stilzwijgend aangenomen plots hadden al wel op grote schaal referentiekaders gevormd waarmee de nabestaanden hun situatie bekeken. De weduwe van de broer van één van de slachtoffers vertelde:

Aanvankelijk dacht ik meer dat de oorlog zijn lichaam had verzwakt en misschien wel de ontvankelijkheid voor ziekte had vergroot, maar ook psychisch moet het enorm zwaar zijn geweest. Ik wist toen nog niet dat dat ook zo'n invloed op je lichamelijke gezondheid kon

hebben (...). Door niet te praten moet het voor mijn man wel zwaarder zijn geweest, en ook voor mij. Het werd doodgezwegen. Ik had het nu heel anders gegaan, ik zou naar de dominee zijn gegaan om te praten bijvoorbeeld, maar in de dertig jaar nadat mijn man is overleden is er zo verschrikkelijk veel veranderd. v7-1928

De weduwe gaf aan dat ze het onderwerp ‘oorlog’ angstvallig vermeed omdat haar man daar beslist niet over wilde praten. Het zwijgen was in de meeste gezinnen vanzelfsprekend. Er was nog geen inzicht in traumasymptomen en in het feit dat praten een grote hulp was bij het verzachten van psychische problemen die het gevolg waren van schokkende gebeurtenissen. In de loop der tijd werden deze inzichten gaandeweg gemeengoed en werd het gaandeweg ‘gewoon’ dat over problemen gepraat kon worden. Met de huidige blik keek de weduwe terug. Dat deden ook andere nabestaanden:

Ze hadden meteen na de oorlog hulp moeten hebben. Maar het land was in opbouw, er werd aan andere dingen gedacht, men keek vooruit. De mensen hebben het allemaal in hun eentje moeten verwerken. En er was zoveel onzekerheid, over de toedracht, over wat er precies gebeurd was, over de begraafplaats, hoe kun je dat een plek geven? v14-1946

Het verstrijken van de tijd gaf enerzijds het voordeel dat nieuwe inzichten over traumaverwerking ontstonden, dat informatie door groeiende technische mogelijkheden en groeiende openheid meer bereikbaar werd, en dat het vanzelfsprekender werd dat openlijker over ervaringen en gevoelens werd gepraat. Anderzijds leverde het verstrijken van de tijd nadelen op. Belangrijke getuigenverklaringen waren onbereikbaar geworden omdat getuigen de informatie waren vergeten of omdat ze waren overleden.

Enkele nabestaanden gaven aan dat zij binnen hun familie wel openlijk over de gebeurtenissen konden praten. Zij ervoeren dit als een groot geluk in de knagende onzekerheid.

Er werd heel open gepraat in ons gezin (...). We konden alles zeggen wat op ons hart lag (...). Ook onze onzekerheid konden we met elkaar delen (...). Maar het was moeilijk, er was geen graf, er was niets bekend, we wisten niet eens waar hij doodgeschoten was en óf hij doodgeschoten was. Die onzekerheid knaagde, maar we konden er wel over praten. v2-1932

Toen in april 2003 gedetailleerde informatie over de gebeurtenissen in de Meistaking onder de families werd verspreid, leefden de meeste nabestaanden al in de veronderstelling dat de onzekerheid nooit opgelost zou worden. De verbijstering was groot toen men kopieën van documenten uit 1943 en 1948-1949 in handen kreeg. Uit de stukken bleek dat hun familielid niet vermist was, maar omgebracht, en uit de stukken bleek dat de Appèlbergen de begraafplaats van alle slachtoffers was. Instanties waren recent zeer hulpvaardig geweest in het beschikbaar stellen van informatie. Nabestaanden vonden het wrang dat dezelfde instanties de stukken decennialang in de voor ‘buitenstaanders’ niet toegankelijke archieven hadden gehouden. Unaniem gaven nabestaanden aan ook zeer verdrietig te zijn dat ‘de ouderen’ niet over deze informatie hadden beschikt.

Ik was heel blij met de nieuwe onderzoeken die door de Werkgroep Appèlbergen waren opgezet. Het stemt je heel positief als iemand weer bezig gaat. Láát ze alsjeblieft iets vinden, hoop je dan met heel je hart. Mijn oma is in 1981 gestorven. Ik vond het intens triest dat mijn oma deze onderzoeken niet meer heeft meegemaakt. Ze wist niets, niets, niets! Zelfs het Proces Verbaal, dat in 1949 is opgemaakt, is door een politieagent opgesteld. Ze heeft het niet gekregen, ze heeft niets ondertekend, voor haar was alles voorbij, weg, vermist, en ze moest leven in de wetenschap dat niemand daar iets tegen deed. De Staat der Nederlanden is enorm in gebreke gebleven, onderstreep dat maar! (...) Ik zou heel graag willen dat de ouderen, die er nu niet meer zijn, wisten wat wij nú weten. v14-1946

Nu zijn de technische en financiële mogelijkheden weliswaar groter dan in de afgelopen zestig jaar, maar de hele zaak had destijds al opgelost moeten worden. Dan was het ook veel eenvoudiger geweest. Dit was in mijn ogen een taak geweest van Stichting 1940-1945. Zij

hadden direct contact met de weduwen, en zij beschikten over de dossiers. Zij hadden bij de overheid aan moeten kaarten dat er mensen werden vermist, dat men in grote onzekerheid leefde en dat men daar erg onder leed. Maar ook de overheid had iets met haar eigen informatie moeten doen. De overheid wist al in 1949, met naam en toenaam, wie er op de Appèlbergen begraven lagen. Daar hadden ze iets mee moeten doen. Ze hadden de Stichting 1940-1945 daarover moeten informeren, en hen contact op moeten hebben laten nemen met de nabestaanden. Dus beide hadden ze actie moeten ondernemen. Dat dit allemaal niet gebeurd is is een grote nalatigheid. De mensen, die destijds veel baat zouden hebben gehad bij de informatie, en de mensen die extra informatie over toedracht en exacte locatie hadden kunnen geven, leven nu niet meer. V17b (V17-1951)

De instanties hadden hun werk door de jaren heen naar eer en geweten gedaan. Oftewel in Giddens' woorden: de handelende actoren, die het systeem vorm gaven (en er tegelijkertijd door waren en werden gevormd) hadden hun regels goed nageleefd. Ze hadden zorgvuldig verslag gemaakt van hun activiteiten en hadden deze verslagen vervolgens goed bewaard. Buitenstaanders hadden geen toegang tot de archieven. Een onbedoeld gevolg van deze stilzwijgende regel van geheimhouding was dat nabestaanden de gebeurtenissen onmogelijk konden verwerken, omdat er geen *realiteit* was die ze moeizaam doch gaandeweg in hun leven konden integreren.

De laatste decennia is openheid en openbaarheid meer vanzelfsprekend gemeengoed geworden. Een onbedoeld gevolg van deze nieuwe stilzwijgende regel van informatieverspreiding was dat nabestaanden werden geconfronteerd met het feit dat de informatie al 60 jaar voorhanden was. Alleen niet voor hén.

8.1.2 Instanties helpen je, toch?

In de eerste naoorlogse jaren lag de prioriteit van het overheidsbeleid bij het snel herstellen van orde en rust in de maatschappij. De maatschappij moest snel en grondig worden gezuiverd en het gewone leven moest zo snel mogelijk worden hersteld. Hiërarchie en vaste verhoudingen werden door iedereen als vanzelfsprekend geaccepteerd. Zoals de verhoudingen in het gezin vast lagen, lagen ook de verhoudingen in de maatschappij vast. Daders van oorlogsmisdrijven moesten worden berecht, vermissing moest worden aangegeven. Getroffenen dienden contact op te nemen met de instanties, die deze taken uitvoerden. Die instanties droegen vervolgens zorg voor afhandeling van de aangifte, zodat orde en rechtvaardigheid werden hersteld. Deze gang van zaken werd door iedereen vanzelfsprekend gevonden. Zo ging het, zo hoorde het, zo kwam het goed.

Mijn vader heeft de knecht (die de namen van mijn broers had doorgegeven) aangegeven bij de politie, de allereerste dag na de bevrijding. En bij die aangifte heeft hij ook vermeld dat hij het graf van mijn broer wilde weten. V6-1921

Meteen na de bevrijding ben ik gaan zoeken naar de begraafplaats van mijn vader, maar vooral naar gerechtigheid. Ik wilde weten wat er precies was gebeurd. Ik wilde ouders zien, ze moesten gestraft worden. Ze moesten boeten, ze mochten niet vrijuit gaan. Het was een gevoel van rechtvaardigheid wat me dreef. Ik ging naar instanties, gemeentelijke instanties en de Commissaris der Koningin. Ebels was dat toen. Ik wilde opheldering. Ik werd netjes ontvangen en netjes te woord gestaan, maar ik heb helaas niks zwart op wit. Er werden toezeggingen gedaan over het uitzoeken van de zaak, maar daar bleef het bij. Ook heb ik brieven naar het ministerie en zelfs naar de Koningin gestuurd (...). Ik heb nog een brief uit 1948 waarin het Kabinet van de Koningin belooft zorg te dragen voor onderzoek. Die brief was aan mijn moeder gericht, omdat ik namens mijn moeder de brieven verstuurde, Mijn moeder kon dat zelf niet. V9-1925

De laatst geciteerde nabestaande baseerde zijn handelen op verschillende aannames die in de eerste naoorlogse jaren vanzelfsprekend waren. Alle geïnterviewden hanteerden overigens deze aannames. De eerste aanname was dat veel jongvolwassenen als vanzelfsprekend de verantwoordelijkheid voor hun door de oorlog getroffen ouder(s) op zich namen. Ze wilden hen helpen. Ze waren echter zelf ook

getroffen door de gebeurtenissen. Pas in de jaren '80 bleek dat deze verantwoordelijkheid destijds meestal te zwaar voor de kinderen was geweest.

Een tweede aanname was dat de overheid ten dienste stond van de burgers en er voor zorgde dat de maatschappij geordend en rechtvaardig was. De eerste naoorlogse tijd was echter zeer chaotisch. Voor berechting van een groot aantal 'lichte gevallen' was al gauw geen ruimte, tijd en geld. Duizenden gearresteerden werden zonder verhoord en berecht te zijn vervroegd vrijgelaten. Onder deze lichte gevallen bevonden zich mogelijkwerwijs personen die informatie hadden kunnen geven over de lotgevallen en het graf van de vermisten. Veel nabestaanden gaven aan dit als onrecht te hebben ervaren.

Ik heb altijd verdenkingen gehad, en dorpsgenoten hadden die ook. Maar bewijzen hebben we nooit gekregen. Die onzekerheid maakt kapot. Nu zijn al die mensen die ik verdacht al overleden (...). Tóen had het nut om de daders te vinden, nu heeft dat geen zin meer. Dat heeft me wel bitter gemaakt. Zij zijn vrijuit gegaan en wij hebben levenslang gekregen. v9-1925

Een derde aanname was dat een aangifte voor altijd gold. Bij een aangifte werd de vermissing in handen van instanties gegeven. Daarna hoefden de nabestaanden alleen nog maar af te wachten, in grote spanning weliswaar. Deze aanname werd bevestigd toen de politie in april 1949 contact opnam met de meeste families van de 16 vermiste slachtoffers. Er werd toen nogmaals Proces Verbaal opgemaakt van de gebeurtenissen. In de Processen Verbaal werden gedetailleerde beschrijvingen van de vermisten opgenomen, naast uitgebreide beschrijvingen van wat zich precies in de Meistakingsdagen had afgespeeld. Overigens, veel nabestaanden die destijds nog kind waren, werden buiten deze 'grote mensenzaken' gehouden.

Instanties waren buitenstaanders in de ogen van de families, maar deze buitenstaanders waren de gereede personen die hun vermiste familielid weer terecht konden brengen. Vanuit het perspectief van de instanties waren o.a. de families juist de buitenstaanders, die van inzage in hun werk werden buitengesloten. Zolang het verlossende bericht van de instanties uitbleef, leefden de nabestaanden in de veronderstelling dat er nog actief naar hun vermiste familielid werd gezocht. Totdat de tijd deze verwachting gaandeweg frustreerde. Zoals een instantie een dossier kon sluiten, hadden de onopgeloste gebeurtenissen voor de nabestaanden geen eindtijdstip.

De laatst geciteerde nabestaande vervolgt:

Nu vind ik het jammer dat ik niet meer zwart op wit heb gezet in die tijd, en gesprekken heb genoteerd. In het begin ben je heel gedreven, het is intensiever dan later, je zit er nog midden in, maar langzaam verslapt het, je legt andere prioriteiten, je krijgt verkering, je gaat uit, je gaat trouwen en krijgt een gezin, en dan veel later komt alles weer boven. Dan is het heel moeilijk om alles weer helemaal vanaf het begin op te rakelen. v9-1925

In hoofdstuk 4 kwam naar voren dat erkenning en genoegdoening noodzakelijk zijn om bij getroffenen van traumatische oorlogsgebeurtenissen het gevoel van orde en rechtvaardigheid te herstellen.

Erkenning van de gebeurtenissen, erkenning van de doorstane ervaringen en erkenning van de emoties die door de gebeurtenissen worden opgeroepen. Erkenning wordt ervaren wanneer de samenleving (en dus ook de instanties binnen die samenleving) de gebeurtenissen openlijk als gruwelijk en nutteloos aanduidt, en de gebeurtenissen duidelijk afkeurt. Erkenning vraagt aandacht, medeleven en actie: het zoeken naar vermisten en het informeren van familieleden over details, maar ook het noemen van slachtoffers in publicaties, het plaatsen van een monument en het organiseren van herdenkingen.

Genoegdoening wordt ervaren wanneer door de samenleving hulp wordt geboden, inspanning wordt geleverd, geld wordt ingezet, ter compensatie van het ervaren leed. Het passend straffen van daders is een vorm van genoegdoening, maar ook het toekennen van bijzondere pensioenen en het financieren van passende hulp. Erkenning en genoegdoening gaan hand in hand. Unaniem gaven de nabestaanden aan geen erkenning en genoegdoening te hebben ervaren, en dat het ontbreken ervan extra leed heeft veroorzaakt.

Het is verschrikkelijk dat er zoveel informatie was en dat belanghebbende nabestaanden hier geen weet van hadden, geen inzage in hadden! Toen we alle documenten in handen kregen

was ik geshockeerd. Wat was dit allemaal? En wij wisten van niets. Wat zou er enorm veel leed bespaard zijn gebleven als er geen geheimhouding was geweest, als er niet zoveel verzwegen was geweest! Ik denk bij ieder stuk dat ik in handen heb: had mijn oma dit maar eerder geweten, hadden wij dit maar eerder geweten. Was het niet belangrijk genoeg? Deden de slachtoffers er niet toe, waren ze te onbeduidend? Gaven ze niet om de gevoelens van nabestaanden? Nee, de overheid is verschrikkelijk in gebreke gebleven, onvergeeflijk. v14-1946

Bij ons thuis en in onze familie werd wel vrijuit gepraat. Maar we misten cruciale informatie die er later wel bleek te zijn. En die er al jarenlang bleek te zijn! Het is fout dat deze informatie niet meteen vrijgegeven is. Veel mensen hebben hier onnodig onder geleden. v13-1950

Dat er in de archieven wél allemaal informatie lag, en zoveel.... Er was dus heel veel bekend bij instanties. Dachten ze soms: 'Zand er over, niet meer over praten?' Schandalig. Hebben ze niet door wat ze nabestaanden daarmee hebben aangedaan? v10b (v10-1942)

Aan de ene kant hadden de nabestaanden begrip voor de chaotische naoorlogse tijd, aan de andere kant waren ze verbijsterd dat er decennialang ogenschijnlijk niets met de informatie was gedaan.

Vlak na de oorlog was het natuurlijk erg chaotisch in Nederland, en men dacht ook vooruit, maar dit zwijgen is onvergeeflijk, en heeft veel schade aangericht (...). Ze hadden meteen na de oorlog moeten zoeken, en alles daar op de Appèlbergen helemaal af moeten graven. Het was bij de instanties toch allang bekend dat ze daar allemaal lagen? Als ze meteen na de oorlog gevonden waren, was alles veel beter verwerkt. v10b (v10-1942)

Met het verstrijken van de tijd werden informatieverstrekking en informatievergaring gemakkelijker: mensen werden mondiger, hiërarchie werd vlakker, techniek maakte vermenigvuldiging gemakkelijker. Maar ook hadden inzichten in oorlogsproblematiek tot de overtuiging geleid dat getroffen feitelijke informatie nodig hadden om er woekerende gissingen aan te kunnen staven. Niet alleen de archieven, die informatieverstrekking als doelstelling hanteerden, maar ook de overheidsinstanties die over essentiële documenten beschikten, stonden meer en meer open voor informatieverstrekking. Binnen de regels van deze instanties ontstond ruimte voor nabestaanden: ze moesten de informatie bijvoorbeeld voor zichzelf houden en ze mochten er niemand mee schaden. Uit de interviews is op te maken dat de nabestaanden unaniem verwachtten dat instanties contact met *hen* zouden opnemen als nieuwe informatie beschikbaar was, en dat instanties als vanzelfsprekend naar de vermisten en het graf bleven zoeken. De nabestaanden hadden toch aangifte van vermissing gedaan? Ze hadden toch verzoeken ingediend? Ze ervoeren het ontbreken van deze acties als nalatigheid, achterhouden van informatie en respectloosheid naar de slachtoffers en hun families. Alsof ze er niet toe deden.

Afijn, ik ging in 1991 naar het gemeentehuis van Haren en daar kreeg ik een dikke map met papieren ter inzage. Stukken van de Duitsers, stukken van jaren na de oorlog. Ik was helemaal verbijsterd. Jaren van zwijgen en onzekerheid, en hier lag een heleboel informatie. Dit kon toch niet? Dit hoorde toch in de eerste plaats bij de families? Waarom wisten die dit niet? En waarom is deze informatie niet veel eerder verspreid, in de eerste jaren na de oorlog? Dat had toch veel leed kunnen voorkomen? (...) Ze hadden in 1945 meteen door moeten zoeken, toen dat andere graf was gevonden. Die halve eeuw wachten, terwijl er toch zoveel informatie bleek te zijn, dat had niet mogen gebeuren. v4-1943

Deze nabestaande nam zelf contact op met de gemeente Haren. Daar kreeg ze als nabestaande onmiddellijk inzage in de documenten, iets wat recentelijk mogelijk was geworden. Een andere nabestaande bezocht de bijeenkomst die was belegd om de nabestaanden te informeren over de op handen zijnde opgravingen door de Koninklijke Landmacht (september 2003). Hij had, na de aankondiging van de Werkgroep Appèlbergen, in april 2003 niet de moed gehad om telefonisch naar de enveloppe met informatie over de Meistaking te vragen, maar kwam toch naar de bijeenkomst:

Aan het eind van de bijeenkomst vroeg ik aan jullie of de naam van mijn vader goed op het monument zou komen, want de naam was verkeerd gespeld op het roze aanplakbiljet en in de brieven van de Duitsers. En toen wisten jullie opeens alles van mijn vader, en jullie wisten wie ik was, en hoe ik heette, en dat ik een baby was tijdens de Meistaking. Dan gaat er zoveel door je heen! Dat voelt zo raar! Ik was helemaal van de kaart. Waarom weten zij wat ik niet weet? Ik snapte er niks van. Ik was toch degene die alle informatie moest hebben? Waarom was er zoveel bekend? En waarom wist ik dat niet? Waarom al die geheimzinnigheid? Waarom weet een vreemde meer dan jezelf? Ik hoorde dat te weten over mijn vader, een vreemde niet! Waarom zaten die archieven zo vol informatie en wisten wij van niks? Ik was verschrikkelijk verbaasd. Dit klopte toch niet? Ik heb wel een kwartier in de auto gezeten om bij te komen. V10-1942

Enerzijds was er opluchting en erkenning omdat er tóch zoveel informatie bleek te bestaan die actief onder de families was verspreid, en die voor instanties dwingend genoeg was om nieuwe bodemonderzoeken op te baseren en een monument te laten plaatsen, anderzijds was er verbittering omdat deze informatie 60 jaar onbekend was geweest bij de nabestaanden, terwijl het *essentiële* informatie betrof die aangaf wat er was gebeurd en waar de slachtoffers lagen begraven. En verbittering omdat in de 60 jaar kansen waren blijven liggen: kansen om achter kennis van details te komen en kansen om de dood van het familielid te verwerken.

Twee dagen later kwam de grote enveloppe met jullie informatie, en met kopieën van oude documenten. Zoveel, hoe was het mogelijk. Het dringt niet eens goed tot je door. Je bladert het door, maar je kunt het niet opnemen, het doet zo verschrikkelijk zeer. En dan leg je het eerst maar weer aan de kant. Ik heb de enveloppe trouwens eerst twee weken laten liggen, ik kon hem niet openmaken, het kwam te hard aan allemaal. Zoveel informatie was boven water gekomen. Hoe is het mogelijk dat het jullie allemaal was gelukt. En wat verschrikkelijk dat het 60 jaar moest duren. En verschrikkelijk dat in 1949 al bekend was dat mijn vader en de anderen op de Appèlbergen waren begraven. Waarom is dit niet doorgegeven aan de families? Waarom is er toen niet gezocht? Waarom is de hele zaak toen niet in de openbaarheid gebracht? Dan was er heel anders mee omgegaan, dan hadden we het heel anders kunnen verwerken, dan waren er veel meer verhalen ter sprake gekomen van mensen die in de stakingsdagen hadden geleefd, en had je nog heel veel puzzelstukjes kunnen vinden. Nu kom je die verhalen niet meer te weten, je komt er niet meer achter. Wat moet je nu nog geloven van wat er verteld wordt? Mensen vertellen zo veel. Het had vroeger opgelost moeten worden. Dan was er een gedenksteen gekomen, je had elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar kunnen praten. V10-1942

Was er verbijstering over het feit dat de overheid de families in 1949 niet op hoogte had gesteld van de begraafplaats van de slachtoffers, en over het feit dat er toen niet naar de vermisten is gezocht, verbijstering was er ook over de afwijzing wanneer familieleden zélf de lotgevallen van hun vermiste familielid probeerden te achterhalen. De geciteerde nabestaande was even gestopt met het zoeken naar zijn broer, omdat zijn moeder erg overstuur raakte omdat alles weer werd opgerakeld.

Later, na het overlijden van mijn moeder in 1983, zijn we verder gegaan. Ik ben met mijn oudere broer naar de Westersingel geweest, daar zat de Stichting 1940-1945. Maar ze vertelden ons daar: 'Hou maar op, het is zoeken naar een speld in de hooiberg, het is onbegonnen werk.' En daarmee uit. Dat was drie keer niks, we voelden ons erg in de steek gelaten, we hadden al onze hoop op hén gericht. Die stichting was er toch voor om ons te helpen, en mijn broer was toch de speld in de Appèlbergen was toch de hooiberg? Maar we stonden weer buiten. Teleurgesteld. V5-1939

Of verbijstering, omdat recent bleek dat men aan tafel had gezeten met de politie-inspecteur die zich rond 1950 persoonlijk had ingespannen om het graf van de 16 vermisten te vinden.

Als kinderen zijn we in 1955 nog een keer naar een hotel in Haren geweest. Daar was Inspecteur Kerkhof. Hij zei dat hij een gebitsprothese had, en wilde met ons praten over onze broer. Maar het was een onderprothese. Die kon onmogelijk van mijn broer zijn. We hebben alle gebitskenmerken van mijn broer doorgenomen. Er is niet gepraat over de Appèlbergen. Kerkhof heeft ook niet verteld dat er nog meer gefusilleerden lagen. We wisten niets. v3-1925

De kinderen waren naar het hotel gegaan, omdat de ouders het niet meer aankonden. De kinderen sprongen als vanzelfsprekend in de bres, het onbedoelde gevolg was dat er binnen het gezin niet openhartig werd gepraat. Men spaarde elkaar. Inspecteur Kerkhof deed zijn onderzoekswerk naar eer en geweten, het onbedoelde gevolg was dat de kinderen de hoop hielden op een vruchtbaar onderzoek. Durfden de kinderen geen spervuur van vragen op de inspecteur af te vuren, want zo hoorde je destijds de autoriteiten niet te behandelen? Verwachtten ze dat de inspecteur hen alles zou vertellen wat hij wist, en wachtten ze geduldig af? Liepen de perspectieven uiteen, richtte Kerkhof zich op de identificatie en richtten de kinderen zich op het graf of de verblijfplaats van hun broer, en werden deze perspectieven niet bewust en bespreekbaar gemaakt?

De meeste families hadden een halve eeuw volledig in het duister getast. Eén nabestaande gaf aan dat hun familie wél op hoogte is gesteld van de Appèlbergen als begraafplaats.

In 1949 nam de politie contact op met mijn ouders. Ze hadden Processen Verbaal nodig om de daders te berechten (...). Ze (de ouders) hebben op het politiebureau alles verteld over wat er in de Meistaking was gebeurd en ze hebben een omschrijving van mijn broer gegeven. Die politieagent vertelde toen al dat mijn broer met zekerheid doodgeschoten was en met nog veel meer gefusilleerden op de Appèlbergen begraven was door de Duitsers. We hadden dus toen zekerheid. Wij wisten dus al heel lang dat mijn broer op de Appèlbergen begraven lag (...). Hadden we toen aan de bel moeten trekken? Maar je verwacht ook dat de overheid dat doet. v5-1939

Dezelfde nabestaande sprak grote waardering uit voor het Rode Kruis, die in 1990 op zijn aanvraag documenten had verzameld en toegestuurd. Bij toeval had hij gehoord dat het Rode Kruis behulpzaam kon zijn in het verstrekken van informatie over vermisten uit de Tweede Wereldoorlog. Hij had onmiddellijk contact opgenomen met deze instantie.

In de enveloppe van het Rode Kruis zaten kopieën van telexen van Duitsers, waarin de vonnissen werden bekrachtigd door Rauter. Alle namen en tijden stonden er op. Maar de meeste indruk maakte de kopie van de handgeschreven brief van mijn vader, waarin hij beschreef wat er in de Meistaking met mijn broer was gebeurd en waarin beschreven stond hoe hij er uit zag. Zijn handschrift. Dat maakte zo'n indruk. v5-1939

Alle nabestaanden gaven aan dat ze tijdens de laatste onderzoeken ervoeren dat de Meistaking en de gevolgen ervan werden erkend. De slachtoffers waren het waard om gezocht te worden, en ze waren het waard om grote sommen geld³² en een uitgebreid samenwerkingsproject van instanties voor in te zetten. Het tijdsbestek van 60 jaar bleek geen struikelblok voor geld en activiteiten te zijn, wél voor de exacte bepaling van de locatie en het afgraven van het extreem moeilijk begaanbare gebied. Veel nabestaanden bezochten de afgravingen. Het werd op prijs gesteld dat ze te allen tijde informatie konden vragen en dat ze overal bij werden betrokken. Ze voelden zich serieus genomen, erkend. In de grote hoeveelheid werk die werd verzet vonden ze enige genoegdoening.

Ik vond het fantastisch wat de gemeente deed, na 60 jaar. Ze hadden ook kunnen zeggen dat het te lang geleden was. Maar toch stonden ze er achter (...). We gingen met een heel positief gevoel naar huis. Ook voor mijn vader was dit heel goed. Hij was nooit zo positief over de overheid, maar de gemeente Haren maakte die avond een heleboel goed voor hem. v17-1951

---

³² In het bijzonder door Staatsbosbeheer en de gemeente Haren.

Door geldgebrek konden de bodemonderzoeken door de Koninklijke Landmacht niet achter een omheining worden uitgevoerd, hoewel dit een regel is. De Landmacht heeft dus onder het oog van aanwezigen de aangewezen locatie afgegraven. Ook dit werd door de meeste nabestaanden erg op prijs gesteld. Geen van de geïnterviewde nabestaanden keurde deze openlijke actie af.

Je kon overal bij, geweldig, niets was afgeschermd. We hebben met onze eigen ogen gezien hoe voorzichtig ze te werk gingen. Niet de botte shovel er in, nee, laagje voor laagje, en heel voorzichtig werd alles nagekeken. Dan gaat er wat door je heen. Zoveel moeite, zoveel werk, zoveel geld, zoveel mensen betrokken, en dat voor je broer en de anderen (...). En je kon adjudant Swerissen ook aanspreken, echt een betrokken man, die anderen ook. v5-1939

Tijdens de opgravingen in september 2003 ben ik er om de dag naar toe gegaan, op de racefiets. Ik vond het heel mooi dat alles openlijk gebeurde, zonder schermen of tenten. Heel goed deden ze dat. Je kon heel goed volgen wat ze deden. En je kon een praatje maken en vragen stellen. v4-1943

Voor ons is het allemaal compleet, nu. We voelen ons ook heel serieus genomen, heel erkend. Burgemeester Gerritsen sprak ook helemaal uit zijn hart, bij de onthulling op 3 mei op de Appèlbergen, Ik zou willen laten weten dat ik het heel mooi afgesloten vind. v5-1939

Unaniem brachten de nabestaanden naar voren opgelucht te zijn vanwege alle informatie en vanwege alle inspanningen die recent door instanties zijn geleverd. Unaniem werd echter met verbijstering uitgesproken: 'Dat het zo lang moest duren...'

8.2 Thema's in relatie met oorlogservaringen

'Getroffen zijn door de oorlog' komt op verschillende manieren naar voren in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6:

- In de eerste naoorlogse jaren werd materiële steun verleend aan oorlogsweduwen en door de oorlog invalide geworden verzetsmensen en hun gezinnen. In de jaren '80 werd erkend dat ook burgers getroffen konden zijn door de oorlog, en dat kinderen negatief in hun ontwikkeling beïnvloed konden zijn wanneer zij door oorlogsgetraumatiseerde ouders waren opgevoed.
- Oorlogsgetroffenen bestrijken een brede groep. De gebeurtenissen die hen troffen lopen erg uiteen. De problematiek waarmee ze kampen vertoont overeenkomsten.
- De gebeurtenissen betreffen hoofdzakelijk vervolging vanwege ras of afkomst, spanningen vanwege verzetsactiviteiten, ervaringen met arrestatie en verhoor, verblijf in concentratiekamp of gevangenis, onderduikervaringen, gedwongen evacuatie, doorstaan van hongerwinter en bombardementen en verplichte tewerkstelling.
- De gebeurtenissen die oorlogsgetroffenen troffen vonden plaats binnen een afgebakend tijdsbestek, namelijk de oorlogsjaren (Tweede Wereldoorlog en Nederlands-Indië-oorlog). De gevolgen strekten zich uit over de jaren die op deze oorlog(en) volgden.

'Getroffen zijn door de oorlog' komt op verschillende manieren naar voren in de levensverhalen van de geïnterviewde nabestaanden:

- Over de Meistaking werd amper gesproken, in tegenstelling tot de Oorlog en het Verzet.
- De slachtoffers hadden niet gehandeld vanuit georganiseerd verzet. Hoewel hun dood of vermissing grote invloed had op het verloop van de oorlog, bleven ze als persoon onbekend.
- De gebeurtenis betreft een totaal onverwachte represaillemaatregel door de bezetters, van bewust ontwrichtende aard.
- De gebeurtenis was vanwege de vermissing niet afgesloten. Zowel de gebeurtenis als de gevolgen ervan strekten zich daarom uit over de jaren die op de oorlog volgden.

Hoe verhouden deze twee zich tot elkaar?

8.2.1 De positie van de Meistaking in de Tweede Wereldoorlog

Unaniem benadrukten de nabestaanden dat het door de bezetters neerslaan van de Meistaking volstrekt onverwacht was.

De oorlog was voor de Meistaking heel rustig, je merkte er amper wat van dat het oorlog was. Je hoorde wel eens het afweergeschut bij de grens, en je hoorde 's nachts wel vliegtuigen overvliegen, maar dat was het dan. En je hoorde wel eens wat in de verhalen. v9-1925

Mijn broer had met een hele groep anderen meegedaan aan de Meistaking. Er werd melk opgehaald, en de melkrijder reed weg, maar dát was de bedoeling niet. Dus de mannen gingen er achteraan. Mijn broer hield het paard tegen, zodat de anderen de bussen konden legen. Maar de melkrijder vertelde iedereen wat er was gebeurd en dat mijn broer de teugels vast had gehouden. Hij had niet door dat dat beslist niet kon, dat praten, en hij werd er ook voor gewaarschuwd dat hij zijn mond moest houden. Maar toen was de naam van mijn broer al heel vaak gevallen. En toen werd hij 's morgens heel vroeg opgehaald. v2-1932

De staking was massaal en ongeorganiseerd. Iedereen deed mee.

Mijn ouders drukten hen op het hart wel voorzichtig te doen. Maar we zagen geen gevaar. Iedereen deed toch mee? Het waren meer kwajongensstreken. Ze hebben ook in geuren en kleuren aan onze boerenhulp verteld dat ze ook mee hadden gedaan met het legen van melkbussen. Die vond dat wel spannend, en hij ging de volgende dag naar de melkfabriek om te kijken wat daar gaande was. Hij werd aangehouden en heeft toen hun namen doorgegeven. Niet verraden, meer overblijft door het geschreeuw, de uniformen, de geweren. v6-1921

Aan de ene kant hadden we de ernst van de situatie niet door. Ze moeten achteraf gezien nog alle gelegenheid hebben gehad om weg te vluchten of te ontkomen. Er zijn meer mensen ondergedoken. Hoe wisten die er van? Hoe wisten ze dat ze gezocht werden? En zagen die de ernst wél in? v9-1925

De bezetters hadden namen nodig om op de hardroze aanplakbiljetten te kunnen vermelden. Haastig werden deze namen verzameld. Wat gearresteerden hadden gedaan was niet belangrijk, zolang het maar een naam opleverde, zodat de stakende bevolking weer in het gareel gedwongen kon worden. Dus namen die vielen werden achterhaald door de bezetters, andere namen werden onder intimidatie afgedwongen. De bezetters reageerden gehaast, zodat ongeacht de aard en de ernst van het 'vergrijp' in het wilde weg personen werden gearresteerd en veroordeeld. Zo ontstond het beeld dat het ene stakende dorp geen aandacht kreeg, terwijl het andere dorp door de bezetters werd bestormd. Welke lijn zat daar in? De bezetters moesten zijn getipt. Anders kon er toch niet zoveel willekeur in het optreden zitten?

Zoveel willekeur, ik begrijp het niet. En wat hadden ze gedaan? Ze waren naar het werk gegaan dat op dat moment niet draaide, dus ze kónden alleen maar naar huis gaan. Achteraf redeneer je toch anders over dingen. Maar dat het zo verschrikkelijk af zou lopen had niemand verwacht. v9-1925

Hoe dat is gegaan met die namen van stakers, is een groot raadsel voor mij. Waarom werd de ene gijzelaar vrijgelaten terwijl de gezochte verdachte nog niet was opgepakt, en waarom werd er op andere verdachten zo'n klopjacht gevoerd? Het lijkt volstrekt willekeurig wie er ter dood werd veroordeeld en wie naar de gevangenis werd gestuurd. Hoe zijn de namen doorgegeven? Hebben mensen hun eigen hachje proberen te redden door anderen als leiders aan te wijzen? Ook de stukken van Justitie geven hier geen duidelijkheid in. Waarom mijn vader? Maar ik kan het naast me neer leggen, want je komt er toch niet uit. Ik wil het me niet teveel laten beïnvloeden. Ik kan me wel voorstellen dat mijn vader als persoon wat voortouw heeft genomen. Hij was een doorpakker. En hij was wat ouder dan de rest. v12-1935

Vele vragen. En ook: hoe kwamen de Duitsers in zo'n onbeduidend dorpje bij zo'n onbeduidend fabriekje? Hoe hadden ze het kunnen vinden! Wie had hen getipt? v9-1925

Het optreden van de bezetters tijdens de Meistaking vormde de ergste graad van ontwrichting van basisaannames van leven: de gebeurtenissen vonden plaats door kwaadaardig menselijk handelen, en waren gericht op het elimineren van alle vormen van zekerheid.

Er zat geen logica en lijn in de arrestaties en de vonnissen, maar er zat ook willekeur in de executies en in wat er na de executies met de lichamen gebeurde. De willekeur veroorzaakte grote onzekerheid. De bezetters stimuleerden de onzekerheid, die door deze willekeur ontstond, door onjuiste informatie over de lotgevallen van de gearresteerden te verstrekken. Van 34 slachtoffers bleven de families achter met de vragen: Wat is er gebeurd? Waar is hij of zij? Is de vermiste levend of dood en waar is dan de verblijfplaats of het graf? (vanaf december 1945 waren dat 16 families).

Het karakter van de Tweede Wereldoorlog werd na de Meistaking grimmiger. De bezetters traden harder op, het (ook gewapende) verzet organiseerde zich op grote schaal en de solidariteit onder de bevolking steeg enorm. De bezetters reageerden op het feit dat het Nederlandse volk klaarblijkelijk in opstand kon komen. Het volk reageerde op het feit dat de bezetters klaarblijkelijk hard en bloedig konden optreden. De gevolgen van de Meistaking luidden een verzetsbeeld van goed versus fout in. De Meistaking zelf kreeg in de geschiedenis aanvankelijk een marginale positie, omdat deze staking, in tegenstelling tot de Februaristaking en de Spoorwegstaking, niet goed paste binnen dit gepolariseerde verzetsbeeld. Immers, de staking was ongeorganiseerd, de staking had meer het karakter van een volksopstand.

Het gevolg hiervan was dat de slachtoffers van de Meistaking onvoldoende werden erkend in het verloop van de oorlog, en dat de Meistaking én de slachtoffers die in deze staking vielen onvoldoende werden erkend in de geschiedschrijving over de oorlog.

Een nabestaande vertelde hoe een gangbaar beeld over de oorlog hem kwetste.

Ik had net verkering met mijn vrouw, toen we een keer op een verjaarsvisite kwamen. Ik was net twintig. Daar zat iemand een beetje op te scheppen over zijn gesmokkel en zwarte handeltje van de oorlogsjaren, en hij noemde de oorlog een spannende tijd. Dat raakte me flink. Ik zei niks, maar ik heb het hem beslist niet in dank afgenomen. Na het feestje vertelde ik het aan mijn vrouw. Ik heb niet gereageerd op die opmerking over die spannende tijd. Ik praat er niet zo gemakkelijk over. Ik houd me waarschijnlijk ook stil omdat het me erg aangrijpt, en daar loop je niet mee te koop. v12-1935

In de jaren '70 bleek uit onderzoek dat er vaak over de oorlog werd gepraat in de vorm van anekdotes. Veel getroffenen hadden ervaringen doorstaan die 'onvertelbaar' waren. Daarnaast was het in de eerste decennia niet gebruikelijk om uitgebreid over schokkende oorlogsgebeurtenissen te praten en de emoties te tonen die bij die ervaringen hoorden (8.1.1).

In paragraaf 8.1.2 beschreef ik hoe nabestaanden van instanties verwachtten dat zij de slachtoffers zouden zoeken, en hoe zij zich hierin decennialang tekort voelden gedaan. Het voortduren van de vermissing, terwijl daar ogenschijnlijk niets tegen werd gedaan, werd wederom als gebrek aan erkenning ervaren. De slachtoffers leken niet de moeite waard.

Eén nabestaande kwam er via via achter dat er al decennialang bloemen werden gelegd bij de muur waar zijn broer was doodgeschoten. Zelf wist de familie niet eens of de broer was doodgeschoten of dat hij misschien was weggevoerd...

In 1980 kwam het boek 'Groningen in Oorlogstijd'³³ uit. Een kennis had dat boek, en die belde mijn oudere broer, en die belde mij weer. Ik heb het stuk over de Meistaking meteen gelezen en (de schrijver) Buist meteen opgebeld. Want in dat boek stond dat mijn broer met vier anderen in Hoogezand was gefusilleerd. Wij hebben het nooit geweten. Later bleek dat al jaren bloemen werden neergelegd bij de muur met kogelgaten, en wij wisten van niks. Die muur was er toen al niet meer. v5-1939

---

³³ Boiten, E.A.J. e.a. (1980).

Het slachtoffer werd al tientallen jaren erkend en herdacht. De familie wist van niets. De familie miste jaren zekerheid, jaren gelegenheid tot het wisselen van gedachten met getuigen. Erkenning en genoegdoening zijn essentieel voor het verwerken van traumatische gebeurtenissen. Eén nabestaande ondervond een vorm van genoegdoening in het overvliegen van geallieerde vliegtuigen naar Duitsland, en in de bombardementen en gevechten die daarna ontstonden. Hij tastte volledig in het duister over wat er zo volslagen onverwacht met zijn vader was gebeurd, en aan die onzekerheid werd op geen enkele manier een einde gemaakt.

Ach, avonden, je had niks, een olielampje, geen krant, geen radio, praten deed je ook niet veel, je was heel vaak snel uitgepraat, dan zat je stil. Dus je ging vroeg naar bed. Maar als er dan vliegtuigen kwamen ging ik er weer uit, hele nachten, en dan hoorde ik de bombardementen, het schieten, en dat deed me goed. Hoe erger hoe beter, dat luchtte me op, dat gaf me een soort voldoening. Hele nachten was ik buiten, van gevaar was ik me niet bewust. Ik genoot van al dat schieten. Een stukje onrecht werd daarmee goedge maakt. Ik ging kapot aan de onzekerheid. Wie was de verrader. Mijn haat ging door die onzekerheid enorm omhoog, en er moest gerechtigheid komen. Die bommen maakten een klein beetje goed. v9-1925

Nabestaanden verwachtten na de oorlog erkenning. Erkenning blijkt de belangrijkste factor in het verwerkingsproces van schokkende gebeurtenissen te zijn. Erkenning van de gebeurtenissen, erkenning van de doorstane ervaring van de getroffenen en erkenning van de emoties die door de gebeurtenissen en ervaringen worden opgeroepen. Die erkenning bleef uit.

De wereld is rotter dan hij ooit geweest is. Dus waar hebben ze hun leven voor gegeven? v9-1925

Verskillende nabestaanden konden zich daar niet bij neerleggen. Eén nabestaande, die jarenlang had ervaren hoe haar familie onder de verzwegen gevolgen van de verzwegen vermissingen van de verzwegen Meistaking had geleden, vertelde:

Ik kon niet langer dat zwijgen aanzien. Dit hadden ze niet verdiend. Rond de Meidagen was er altijd veel spanning en verdriet, en verschenen er altijd artikelen in kranten over de oorlog. Maar altijd over het westen. Dat was natuurlijk ook belangrijk, maar het deed me zeer dat er niets over onze omgeving werd geschreven, over mijn opa en zijn broer. Ik wilde wel roepen: 'Krant, kijk eens in het rond wat hier allemaal is gebeurd!' Je wilt alles op waarde geschat hebben, je wilt het kwijt, je wilt het uitgezocht hebben. Toen heb ik het Nieuwsblad van het Noorden gebeld, en gezegd dat er hier in de buurt ook van alles was gebeurd, in de Meistaking van 1943. En ik heb gevraagd of ze daar eens aandacht aan wilden geven. Dat was in 1980. De redacteur heeft heel geïnteresseerd geluisterd, hij nam me heel serieus, en zegde me toe één en ander uit te zoeken. Toen verscheen er een artikel, waarin de Appèlbergen voor het eerst werd genoemd. v14-1946

Een aantal nabestaanden voelde erkenning vanwege het feit dat een straatnaam naar hun vermiste familielid werd genoemd. De naam van het slachtoffer werd op deze manier genoemd, de naam bleef voortbestaan, achter de naam zat een verhaal, dat verhaal kreeg aandacht, zodat de samenleving afkeuring van het gruwelijke verhaal kon laten blijken en medeleven met de slachtoffers en hun familie kon betuigen.

Het dorp, waar ons gezin vroeger woonde, kreeg een bedrijventerrein. Er kwam een nieuwe straat, en die moest een naam hebben (...). Twee mensen hebben toen de naam van mijn broer genoemd (...). Dat vind ik heel mooi, dat er een straat naar hem is genoemd, een erkenning, een waardering, en zo raakt zijn naam ook niet vergeten door de volgende generaties. Toen ben ik ook uitgenodigd door de radio. Ik heb verteld wat er in de Meistaking is gebeurd, en dat mijn broer nog steeds vermist is. De presentator zei in de aankondiging dat de gemeente 'de verzetsstrijder postuum wilde eren' door een nieuwe straat naar hem te noemen. v6-1921

Andere nabestaanden kwamen er bij toeval achter dat een straat naar hun vermiste familielid was genoemd. Hoe kon een slachtoffer worden erkend zonder het verhaal achter dat slachtoffer en de familie van dat slachtoffer te erkennen?

Er is ook een straat naar mijn vader genoemd, maar daar kwam ik op niet zo'n leuke manier achter, een jaar of vijf geleden. Ik wandelde in ons oude dorp, en daar zag ik opeens dat straatnaambordje staan in een nieuwbouwwijk, met de naam van mijn vader. Dan kijk je heel raar op. Eerst was ik beduusd, maar achteraf voelde ik me wel gepasseerd. Ik wist hier helemaal niets van, en mijn broer en zus ook niet. Aan de ene kant voelt het als erkenning, aan de andere kant..... wat weten die mensen die daar wonen nou van mijn vader? En het is mijn vader. Waarom zijn wij daar niet in gekend? Wie heeft dat besloten? Wij hadden daar als zijn kinderen toch graag bij willen zijn als dat geplaatst werd? Of we hadden iets over hem kunnen vertellen. Maar we hebben niet eens bericht gehad. Een heel dubbel gevoel dus. Erkenning en gepasseerd. v12-1935

Enkele nabestaanden ervoeren (opnieuw) onthouding van erkenning toen door instanties geweigerd werd een straat naar hun vermiste familielid te noemen.

Ik weet nog iets. Dat heeft me ook zo ontzettend geraakt. De weg naar het dorp en het monument werd op een zeker moment verhard. Het werd dus een compleet andere weg. Ik was nog heel klein, toen, het was begin jaren '50. Mijn tante en oom, en een paar andere familieleden, hebben toen aan de gemeente gevraagd of de weg een naam kon krijgen die te maken had met 1943. Dat gebeurde wel meer. Zo zouden de namen bekend blijven, en het was een vorm van erkenning. Maar dat kwam niet in Frage bij de gemeente. En dan voel je je flink afgewezen. v14-1946

In ons vroegere dorp, dus waar ons gezin vroeger woonde, heb ik (eind jaren '80) geprobeerd een straat vernoemd te krijgen naar mijn broer. Dat had je ook in Hoogezand, de Gerrit Imbosstraat bijvoorbeeld. Maar het mocht niet in ons dorp, want het was geen verzetsstrijder. In het dorp zaten in de oorlog veel NSB-boeren, en die man van dorpsbelangen, die over die straatnamen ging, was een zoon van één van die boeren. Geen verzetsstrijder, dat vond ik echt waardeloos! Alleen echte verzetsstrijders kregen een straatnaam, had die man gezegd. Maar ik denk dat ik het nu nog een keer ga proberen, we zijn nu 15 jaar verder, er zitten andere mensen. Voor mijn genoegdoening is het wel goed om het nog een keer te proberen. De Meistaking was het eerste verzet in de Tweede Wereldoorlog in het Noorden. v5-1935

De recente onderzoeken hadden tot gevolg dat veel informatie over de Meistaking en de slachtoffers bekend werd. Het noemen van wat er in de Meistaking was gebeurd, het noemen en beschrijven van de slachtoffers, en het plaatsen van een monument bij de plaats waar ze liggen begraven, en waarop alle slachtoffers met hun volledige namen worden genoemd, wordt door alle nabestaanden als een vorm van erkenning ervaren. Unaniem wordt deze recente erkenning afgezet tegen het gebrek aan erkenning dat de afgelopen decennia werd ervaren. Het 'akelige gevoel' en de opluchting zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Maar het meeste heeft het me opgelucht dat het hele verhaal boven water is gekomen. En dát er zoveel informatie was om boven water gehaald te kunnen worden. Het voelde zo akelig dat alles verzwegen werd, alsof mijn broer er niet toe deed. In de boeken stonden fouten, er was geen graf, niemand wist iets, dat voelt zo onwaardig, alsof hij niets waard was. En dat is nu helemaal weg, dat gevoel. Ze zijn het waard om gezocht te worden. Mijn broer en al die anderen. Ze hebben een verhaal. Ze zijn niet vergeten. Er is heel veel moeite voor hen gedaan. Veel instanties hebben zich ingespannen, er is veel tijd en geld en moeite genomen om naar hen te zoeken. Dat is zo'n dankbaar gevoel, zo'n erkenning. Daar ben ik heel blij om. Ze zijn waardevol. En nu hebben ze een monument, hun namen worden genoemd. Ik was hem nooit vergeten, maar nu staat zijn naam in het volle daglicht. Dat geeft rust. v6-1921

De herinnering moet blijven bestaan, het nageslacht moet weten hoe erg het was. Het is een opluchting dat zoveel bekend is geworden. Dat vind ik mooi voor mezelf en voor de andere familieleden. Ze waren gedumpte en weggemoffeld en doodgezwegen, dat is nu over. En door het monument hebben ze erkenning gekregen. De namen staan vermeld, het is verschrikkelijk wat er is gebeurd. v7-1928

Zoals er met de Meistaking en de moorden is omgegaan is heel erg. De geschiedenis en de slachtoffers zijn doodgezwegen. Het mooie van het monument is dat dit nu ongedaan is gemaakt. De zaak staat nu in het volle daglicht. Dat hebben de slachtoffers verdiend. Ze worden nu genoemd, en ze hebben groot respect verdiend! v8-1968

Maar informatie over de Meistaking gaf ook inzicht in details en bijzonderheden rond de gebeurtenissen. De informatie bracht zekere, tastbare, voldongen feiten.

8.2.2 Het construeren van het verhaal

In paragraaf 4.1 kwam naar voren dat tijd wonden heelde als deze tijd werd gebruikt om de wonden te verzorgen. Tijd had een nadelig effect als emoties werden ontkend, weggeduwd of uitgesteld. Wonden worden in een verwerkingsproces verzorgd. Verwerken houdt het herstellen van zekerheden en het weer opbouwen van een zekere orde in het eigen leven in, zodat men weer verder kan leven zonder dat men voortdurend overvallen wordt door gedachten, gevoelens en beelden over de schokkende gebeurtenissen.

Na de Meistaking bleven de nabestaanden achter met vele vragen, zodat het moeilijk was ‘zekerheden’ en ‘orde’ te herstellen. Over leven en dood, over verblijfplaats of graf, over de toedracht en de lijn en logica in die toedracht. Het verhaal over de slachtoffers betrof niet een eensluidend en afgesloten verhaal dat langzaam verwerkt kon worden. Het verhaal betrof daarentegen vele mogelijke verhalen, allen met een open eind.

Praatjes, die de ronde deden, deden niet veel goed.

Je hoorde zoveel, er werd zoveel gepraat, maar je wist nooit iets zeker. v9-1925

Na de oorlog had je ook heel veel praatjes en sterke verhalen. De mensen die écht iets wisten en écht wat hadden meegemaakt hielden zich vaak stil. Je wist vaak amper wat je moest geloven. v2-1932

Als ik in ons oude dorp kom hoor ik wel eens verhalen, soms de meest fantastische. Die kunnen gewoon niet waar zijn. v12-1935

Feitelijke informatie over wat precies is gebeurd brengt de gebeurtenissen in beeld. De feiten geven houvast in onzekerheid, en dit houvast ankert de subjectieve beleving meer aan de realiteit. Zowel de ouderen als de jongeren misten feitelijke informatie. De jongeren misten daarnaast vaak inzicht in de oorsprong van de emoties van de ouderen.

In paragraaf 8.1.1 beschreef ik dat in de meeste families niet over de gebeurtenissen werd gepraat. In de eerste naoorlogse tijd was dat ook vanzelfsprekend. En vooral kinderen belastte je niet. Het waren vaak de partners en kinderen van de direct door de Meistaking getroffen nabestaanden, die voelden dat er van alles was gebeurd maar die niet over informatie over het gebeurde beschikten. Informatie die er bovendien amper was, maar zelfs dát was informatie waar de meeste partners en kinderen geen weet van hadden. Hoe probeerden ze het verhaal te reconstrueren, en waarom?

Het viel me op dat mijn grootouders altijd begonnen te huilen als ze mij zagen. Hoe kon dat, ze zouden toch blij moeten zijn? Hun kleinzoon kwam toch? Maar vragen werden meteen afgekapt. En vragen eindigden altijd meteen in tranen, van mijn moeder en van mijn grootouders. En dan vraag je op een gegeven moment ook niet meer. Antwoorden kreeg je toch niet. Wel tranen. Maar jouw verschijning riep kennelijk iets heel verdrietigs op, en je weet niet wat het is, en je mag het kennelijk ook niet weten. v10-1942

Mijn opa is gefusilleerd tijdens de Meistaking. Ik ben met deze kennis opgegroeid. Het is me niet verteld. Ik heb het altijd geweten en altijd gevoeld. Natuurlijk wordt er over van alles gepraat als je als klein babytje in je wagentje ligt. Daar staat men niet bij stil. Maar je doet alle indrukken op, alle verhalen, alle sferen, alle verdriet. Ook als ongeboren babytje in zo'n verdrietige en gespannen situatie. Dat weet ik zeker. En dat is heel moeilijk. Je voelt, maar mist de feiten die bij die gevoelens horen. Die worden je niet verteld, misschien omdat je te klein bent, misschien omdat het moeilijk is om er over te praten. Qua feiten hoor je er dus niet bij, want je deelt niet in de ervaringen en je weet de feiten niet, maar qua gevoel ben je er volledig bij betrokken. Je hoort er dus zowel wél bij als níet bij. v14-1946

Het was essentieel voor deze nabestaanden dat zij grip kregen op het verhaal. Zij zaten in het verhaal, ze maakten er deel van uit. Het verhaal omringde hen, maar ze konden het niet grijpen. Daarom gingen ze op zoek naar het verhaal. Dat moest uiteraard omslachtig. Het was immers in de eerste naoorlogse jaren niet vanzelfsprekend rechtstreeks naar beladen gebeurtenissen te vragen. En deze omslachtigheid werd voor de meeste nabestaanden een tweede natuur.

Wij als kinderen probeerden de sfeer zo gemoedelijk en gezellig mogelijk te houden, dus wij ontzagen onze ouders en spaarden elkaar als vanzelfsprekend. Later denk je daar anders over, maar toen was dat normaal. Zo deden we altijd de radio uit als mijn vader binnenkwam. Hij kon die drukte niet aan zijn hoofd verdragen. Als hij weg was deden we hem weer aan. v3-1925

Het kwam mijn moeder ter ore dat wij bezig waren uit te zoeken wat er allemaal was gebeurd, en daar leed ze heel erg onder. Toen hebben we de zaak even laten rusten, om haar te sparen. We wilden haar al die onrust niet aandoen, ze kon het niet aan. v5-1939

Het was heel moeilijk, je durft als kind en jongere niet te praten en vragen, terwijl je wél informatie nodig hebt om verder te kunnen. Je hebt ook zoveel informatie nodig om een beeld te maken. Ik had geen grip. v10-1942

Eén partner vroeg wel rechtstreeks. In 1953 zat ze met haar verloofde te praten. De reactie van de verloofde leerde haar voor de rest van haar leven de gebeurtenissen nóóit meer ter sprake te brengen en haar man te ontzien.

En toen vroeg ik heel argeloos waar zijn broer begraven lag. Hij zou beginnen te antwoorden, maar begon verschrikkelijk te huilen. Ik versteende van schrik. Wat had ik aangeraakt! Ik heb de armen stijf om hem heengeslagen en hem laten huilen. En ik heb steeds gefluisterd dat het me zo speet. Als ik dit geweten had had ik het nooit gevraagd. Hij hilde en hilde, heel wanhopig, en zei: 'Ik weet het niet, ik weet het niet.....' Ik bleef bij hem zitten, de armen stijf om hem heen, en langzaam werd hij rustig, en zaten we stil, een hele poos, te staren naar de muur, met dat ene kaarsje. Hij zei: 'Dit kon je ook niet weten.' En dat was het. Toen hij weg was heb ik het mijn moeder verteld, en heb ik heel erg gehuild. v7-1928

De partner had in het gezin, waarin ze zelf opgroeide, andere regels meegekregen: 'Vraag en praat'. De verloofde kende uit zijn eigen gezin de regel dat de Meistaking en de vermissing onbespreekbaar waren. De partner bewaarde haar tranen tot de verloofde weg was, en stortte ze daarna uit bij haar moeder. De verloofde merkte dus niet wat hij op zijn beurt had aangericht. Hij schreef zijn verloofde een brief, waarin hij de gebeurtenissen beschreef. Hij kon er niet over praten.

Ik heb de brief in één keer uitgelezen, en heb heel erg gehuild, ik was er kapot van. Toen ben ik naar mijn moeder gegaan, en heb haar de brief laten lezen. Ook zij hilde, ze was erg overstuur, ze mocht mijn man zo graag. Maar het was een uitgemaakte zaak, er kon niet meer over gepraat worden. Ik voelde me heel erg schuldig dat ik er over begonnen was en ik heb er natuurlijk nooit meer over gepraat. v7-1928

Schuldgevoel en angst van deze nabestaande zorgde ervoor dat ze het verhaal, en de reacties daarop, nooit meer ter sprake bracht. Maar ook de tijdgeest. Er was immers nog niets bekend over de psychische gevolgen van schokkende oorlogsgebeurtenissen, er was nog niets bekend over hulp bij trauma's, sparen en ontzien waren vanzelfsprekende deugden, de nadruk van de mentaliteit in de samenleving lag op 'de blik vooruit', de vermissingzaak lag in handen van overheidsinstanties, enzovoort.

De onbespreekbaarheid bracht het verhaal echter niet buiten beeld. Door de onopgelostheid bleef het verhaal recent. Door de wanhoop van de onoplosbaarheid bleef het verhaal aanwezig in het leven van alledag, om daar continu invloed uit te oefenen. Een nabestaande, die baby was toen zijn vader werd vermoord, vertelde:

Ik weet het meeste van mijn oom, de man die met de zuster van mijn vader is getrouwd. Mijn tante zelf kon er niet over praten, dan raakte ze helemaal van de kaart. En uit de krant heb ik informatie gehaald. Ik had al geleerd niet meer te vragen, totdat ik wat ouder werd, en toen kon ik bij mijn oom terecht. Hij was ook mijn voogd (...). Rond de herdenkingstijd kwamen er altijd artikelen over de oorlog. Ik wachtte dan tot mijn stiefvader en moeder de krant uithadden, en dan knipte of scheurde ik de artikelen er stiekem uit. De krant gooide ik dan gauw weg, zodat ze niet zagen dat ik er wat uit had gehaald. Zo kwam ik aan informatie. En in de vakanties kon ik dan bij mijn oom terecht met vragen. Je zag elkaar vroeger niet zoveel. We woonden een dikke twintig kilometer uit elkaar, en dat was vroeger een heel eind. Je zag elkaar eigenlijk alleen tijdens de vakanties, of een keer tijdens een verjaardag. Dus als er al gepraat werd, dan was dat met mijn oom, en dan alleen tijdens de vakanties. V10-1942

Het verhaal over de Meistaking en de slachtoffers was in de meeste families onvertelbaar. De nabestaande, wiens grootouders altijd begonnen te huilen als ze hem zagen, ervoer het ongrijpbare emotionele verhaal, maar miste de feiten om deze emoties aan gebeurtenissen te kunnen koppelen. De grootouders konden niet over de gebeurtenissen praten en wilden het kind er misschien niet mee belasten. De grootouders 'vertelden' echter het emotionele verhaal. Later vond de nabestaande de feiten die bij dit verhaal hoorden:

Mijn opa heeft artikelen uitgeknipt, en die kreeg ik na zijn overlijden toen mijn tante alle spullen verdeelde. Die spullen kijk je dan door, je leest het..... Daar zat ook een brief bij dat Koningin Wilhelmina haar leedwezen betoonde, en ook de brief van de gemeente dat het vonnis voltrokken was, en dat de teraardebestelling plaatsgevonden had, maar dat de plaats niet bekend gemaakt kon worden. Ook het grote roze papier, met de naam van mijn vader helemaal verkeerd opgeschreven. En krantenartikelen. Dat had hij allemaal bewaard. En dat kreeg ik allemaal. Maar ik kon mijn opa niets meer vragen. V10-1942

Een nabestaande reageert op het zwijgen door zowel de overheid als de ouderen die de gebeurtenissen hadden meegemaakt:

De overheid is ernstig in gebreke gebleven wat betreft opvang, informatie en voorlichting, denk ik. Het is schokkend dat al in 1949 bekend was wie er allemaal in de Appèlbergen begraven waren, en dat mijn tante daar bij genoemd werd. Hier wisten wij, voor zover ik weet, niets van. Dit is een fout die vaak gemaakt wordt: kennis die niet wordt doorgegeven aan mensen die deze kennis nodig hebben om verder te kunnen. Ik heb er over gelezen, en heb er over nagedacht. Praten is belangrijk. Juist door niet te praten wordt het erger gemaakt. Sommige ouders wilden hun kinderen alle ellende besparen door niet over hun gruwelijke ervaringen met de oorlog te praten, maar de kinderen voelen het toch wel. Ze krijgen gevoelsinformatie zonder dat die tastbaar kan worden gemaakt door feitelijke informatie. Dat gevoel kan dan gaan woekeren en grote invloed uitoefenen terwijl de grip ontbreekt. Door hen te sparen worden ze dus juist tekort gedaan. Het is niet een bedoelde fout, maar het pakt heel fout uit. Zo zal het ook gegaan zijn met het verstrekken van informatie door de overheden.

Spaar de mensen maar..... En daardoor zijn ze juist ernstig tekort gedaan. Je hebt juist zoveel mogelijk informatie nodig om dingen te kunnen plaatsen. V13-1950

Veel nabestaanden die in de eerste naoorlogse tijd waren geboren en opgegroeid, hadden altijd geweten dat er 'iets' in de oorlog was gebeurd, dat dat met het vermiste familielid (op die foto) te maken had, en dat je daar niet naar moest vragen. De broodnodige informatie moest elders worden vergaard.

Ik wist het gewoon, ik zal het gewoon hebben opgepikt. Ik kan me geen enkel moment herinneren dat ik het te horen kreeg, ik heb het dus op één of andere manier altijd geweten. En ik wist ook dat er niet over gepraat werd. Vragen of doorvragen, dat deed je dus niet. Je voelde van jongs af aan dat dat pijnlijk was. Ik was dus wel vernoemd naar een opa waar een pijnlijke sfeer omheen hing. Maar wat doe je daaraan? In artikelen en boeken vond ik veel meer informatie. Die krantenartikelen las ik wel in mijn jeugd. Gretig zelf. Maar ik stapte er niet mee naar mijn ouders of mijn oma. V15-1947

Of vragen werden uiterst voorzichtig tóch gesteld.

Toen ik wat ouder werd begon ik een enkele vraag te stellen. Het was natuurlijk al een tweede natuur geworden dat ik goed op de gevoelens van anderen lette. Er was zoveel verdriet, en dan voel je je heel verantwoordelijk voor de goede sfeer. V14-1946

Onder het eten werd ook wel gepraat, zoals ik al zei. Maar je vraagt dan met voelsprietten. Wat zullen de reacties zijn? Ik wilde alles weten, en tegelijk wist ik hoe beladen het was. Het waren ook vaak grappige verhalen, bijvoorbeeld over dat je in de gevangenis roggebrood met zeep te eten kreeg. V11-1955

Soms hielp een aanleiding de vraag wat gemakkelijker te stellen. Ook een onschuldige vraag bood kans op informatie.

Die geheimzinnigheid laat me met veel vragen achter. Het schilderij was destijds wel aanleiding om door te vragen. 'Vertel nog eens wat over vroeger', was een veilige vraag om iets aan de weet te komen. Je hoopte met die veilige vraag stukjes informatie te horen te krijgen over je verleden en je afkomst. De geschiedenis was ó zo aanwezig, maar ó zo ongreepbaar. En je voelt dat er veel meer is dan wat je te horen krijgt. V11-1955

Er was een duidelijke grens tussen het onvertelbare en wat gevraagd en verteld mocht worden. Soms werd de grens aangegeven door de vraagsteller een min of meer grappige anekdote te vertellen, en dat was het dan. Soms werd de vraagsteller rechtstreeks met het onbespreekbare geconfronteerd.

We hebben zoveel vragen waar we geen antwoord op weten. Er werd over de oorlog gepraat in anekdotes, sterke verhalen, losse verhalen die op zichzelf stonden. Verhalen die een beetje leuk waren, waarin de Duitsers een hak werd gezet, enzo. V10b (V10-1942)

Van mijn moeder heb ik nooit de verhalen gehoord. Mijn tweede vader kapte het altijd af. Het was geweest, het was vroeger, daar hoef je het niet meer over te hebben. Mijn moeder begon er dus nooit over, en vragen van mijn kant werden afgekapt. En dan vraag je niet zo gauw meer. Je wilt geen ruzie. V14-1946

Aan één nabestaande werd bij herhaling hetzelfde verhaal verteld op haar vraag naar de gebeurtenissen. Maar ook zónder die vraag. Over het verhaal kon vervolgens niet gepraat worden, waardoor de nabestaande vernam dat het verhaal heel pijnlijk was én met onbeantwoorde vragen achterbleef.

Wel zestig zeventig keer heb ik het verhaal van mijn moeder gehoord.... doordat oma zwanger was is ze gered, anders was zij er niet geweest en waren wij er niet geweest. Iedere keer vertelde ze dat, heel emotioneel, maar toch als een beschrijving van gebeurtenissen. Ze vertelde over de Meistaking alsof ze er zelf bij was geweest. Een afgesloten verhaal. Een gebeurtenis op zich. Maar met vele onbeantwoorde vragen. V8-1968

De (jongere) nabestaanden gaven unaniem aan hoe belangrijk het voor hen was in beeld te krijgen wat er precies was gebeurd in de Meistaking en wat er met de slachtoffers was gebeurd. Het was geen belangstelling of interesse, nee, het was het grijpbaar maken van de gevoelsinformatie waarmee ze waren opgegroeid, om daarmee ook grip op zichzelf te kunnen krijgen (8.3.2).

En dat verdriet, die onzekerheid, die pijn, heb ik van jongs af aan meegekregen. Die pijn zit ook in mij. Ik voel hoeveel pijn het haar heeft gedaan. V14-1946

Alle geïnterviewde nabestaanden gaven aan dat de recent verschenen informatie enerzijds bijgedragen heeft aan de reconstructie van het verhaal, en anderzijds een solide basis bleek te zijn voor gesprekken met oudere nabestaanden die de gebeurtenissen hadden meegemaakt.

8.2.3 Daders en Duitsers

Het verhaal van de Meistaking was niet afgesloten, omdat 16 slachtoffers vermist bleven. Er zat geen lijn in het verhaal, omdat de bezetters met grote haast en grote willekeur de staking hadden neergeslagen. Er was een totaal gebrek aan informatie over de toedracht van de gebeurtenissen en over de verblijfplaats of het graf van de slachtoffers. In veel levensverhalen werd gesproken over verraad, in een poging causaliteit in de gebeurtenissen te ontdekken. Wie had de Duitsers getipt? Diegene kon als directe veroorzaker van de gebeurtenissen worden aangewezen en worden gestraft. Maar ook de Duitsers zelf moesten worden gestraft. Straf gaf een gevoel van genoegdoening, met straf werd de rechtvaardigheid weer een klein beetje hersteld. De meeste nabestaanden gaven aan in deze genoegdoening teleurgesteld te zijn. De daders zijn niet gestraft, terwijl zijzelf levenslang hadden gekregen.

Verschillende nabestaanden brachten in de levensverhalen hun houding tegenover daders en Duitsers naar voren. In alle gevallen werden Duitsers met de oorlog geassocieerd.

Ik heb altijd een hekel gehad aan Duitsers, ik kan er niets aan doen. Het zit heel diep. Mijn verstand zegt dat de huidige Duitsers er niets aan kunnen doen, maar mijn gevoel zegt iets anders. Op school kregen we geschiedenis. Er werd met geen woord over de Meistaking gepraat. Was die niet belangrijk? Waren de onschuldige slachtoffers niet belangrijk? Eén twee regeltjes, de rest gaat over het Grote Verzet. (...).Ik wil er anders mee omgaan, ik wil de Duitsers van nu niet verwijten wat ze vroeger hebben gedaan. Maar mijn gevoel zegt iets anders. V8-1968

Deze nabestaande ervoer een groot verschil tussen gevoel en verstand. Door de onbesproken erfenis van de Meistaking was ze met zeer beladen gevoelsinformatie opgegroeid. Daarin speelden de Duitsers een erg negatieve rol. Ook werd er verschil gemaakt tussen de Duitsers van toen en de Duitsers van nu. Een nabestaande, die opgroeide met de antipathie van haar vader tegen de Duitsers, was erg zenuwachtig toen ze rond 1975 een keer door jonge Duitse vakantiegenoten werd thuisgebracht.

Toen ze weg waren heb ik met mijn vader gepraat. Ik heb gevraagd wat hij er van vond dat ik door Duitsers was thuisgebracht. En hij zei dat de jongeren de ouderen niet waren. Dat vond ik zo goed van hem, hij kon dat heel verstandig bekijken. En nu ook, ondanks de antipathie tegen de Duitsers, waardeert hij de kwaliteit van met name de muzikale programma's op de Duitse televisie, waar hij dan ook wel naar kijkt. V18-1957

Een andere nabestaande groeide op met de antipathie tegen de Duitsers, maar verbaasde zich er over dat tóch actief contact met Duitsers werd gelegd. Wat bleek? De Duitsers konden mogelijk informatie verstrekken over de vermiste slachtoffers...

Het verbaasde me als klein kind altijd heel erg dat mijn grootouders zo vaak Duitse kostgangers in huis hadden. In de fabriek stonden machines waar vaak Duitse monteurs voor kwamen. En mijn grootmoeder stond altijd vooraan als ze onderdak moesten hebben. Ik begreep er niets van. Anders hadden ze het altijd over die verrekte rotmoffen. Later hoorde ik van mijn oom dat ze altijd meteen vroeg: 'Bist im Krieg west.' Waarschijnlijk hoopte ze informatie te krijgen over mijn vader, misschien kreeg ze verhalen, misschien kwam ze er achter waar hij gebleven was. Er was immers geen lichaam. Was hij wel dood? Zou hij nog terugkomen? Er waren immers zoveel mensen teruggekomen na de oorlog, soms na een lange reis, soms zelfs te voet. Mijn vader zou toch ook weer thuis kunnen komen? De deur kwam nooit op slot. V10-1942

Veel nabestaanden probeerden genuanceerd naar de Duitsers te kijken of zelfs een vriendschappelijke brug naar hen te slaan.

Hij wilde ook naar Duitsland op vakantie. Vanaf 1968 gingen we geregeld naar Duitsland. De oudste zuster van mijn man vond dat maar niks, weet ik nog. Maar mijn man was wel vaker naar Duitsland geweest voor zaken. Voor hem waren 'de Duitsers' niet de daders, je kon niet een heel volk veroordelen. En er waren ook 'foute Nederlanders' geweest. V7-1928

We hebben ook al ruim vijftientig jaar Duitse vrienden. We ontmoetten ze op een camping in Zwitserland. De kinderen waren aan het spelen. Het klikte meteen, en wij raakten met de ouders aan de praat. En zo zijn we vrienden geworden en ontmoeten we elkaar geregeld. We kunnen open praten over de oorlog, en ze weten dat mijn vader is doodgeschoten in de oorlog. Je voelt wel dat ze zich daar als het ware schuldig over voelen, ook al kunnen ze er niets aan doen. De man is wel militair geweest na de oorlog. Maar het zijn onze vrienden. En hij heeft ook een broer verloren in de oorlog, tijdens de bombardementen. V10-1942

Ik ben nooit rancuneus of wraakzuchtig geweest naar Duitsers. Mijn allereerste contact met een Duitser, na de oorlog, was toen ik begin '60 zat te vissen. Onze oudste zoon was een baby. En naast mij zat nog iemand te vissen. Dat bleek een Duitser te zijn. De volgende dag zat hij er weer, en de dag erna ook. We raakten een beetje aan de praat, en ook de oorlog kwam ter sprake. Ik vertelde wat er was gebeurd met mijn vader, en dat maakte erg veel indruk op hem. Hij had wel meegevochten in de oorlog, maar onder protest. Er was verschil tussen leger en Nazi's. En deze man was één van de goeden in mijn gevoel. De laatste keer dat hij kwam had hij een chocoladereep meegenomen. Die was voor mijn zoon die naar mijn vader was vernoemd, zei hij. Het voelde net of hij iets een beetje goed wilde maken. We zijn samen op de foto gegaan, en later heeft hij die foto naar me opgestuurd. V12-1935

Enkele nabestaanden gingen nog een stap verder. Zij benadrukten dat dáden goed of fout zijn, niet landen of volken.

Je had foute en goede Nederlanders en foute en goede Duitsers. Die NSB-ers die op de dood van mijn vader hebben aangestuurd waren foute Nederlanders. En de Engelsen en Amerikanen die complete steden plat hebben gebombardeerd, tienduizenden burgers op deze manier hebben vermoord, dat is toch ook helemaal fout? Dus die scheiding leg ik niet tussen landen of volken (...). Je kunt de oorlog niet alle Duitsers aanrekenen, dat is belangrijk. Degenen die het destijds gedaan hebben zijn nu al dood. Maar ik wil niet generaliseren. Die het gedaan heeft, die vergeef ik het niet, want het is op geen enkele manier goed te praten wat er is gebeurd. Maar dat dorpsgenoten onder bedreiging namen hebben genoemd kan ik begrijpen, dat noem ik ook geen verraad, en door dat te begrijpen praat ik het misschien een beetje goed. Ze hadden niet door wat ze deden. Maar aansturen op dood, dat is wat anders,

dat is moedwillig, dat praat ik nooit goed. Maar om nou constant met wraakgevoelens rond te lopen, daar schiet je niks mee op, daar heb je alleen jezelf mee. V12-1935

De oorlog voelde voor mij als een moeilijke en donkere periode waarin de Duitsers heel verschrikkelijk en onmenselijk bruut waren. Met dat beeld ben ik opgegroeid. Ik heb wel altijd geprobeerd objectief te zijn naar de Duitsers, maar de wond is er wel. Ik weet dat de Duitsers van nu niet de Duitsers zijn die het destijds hebben gedaan. En later hoor je en lees je dat er ook Duitsers zijn die zich hebben verzet. Er was in Duitsland een minderheid die antifascistisch was, maar daar kom je later pas achter. Ik heb het nooit alle Duitsers aangerekend. Onze hele familie dacht er zo over als het ter sprake kwam. V13-1950

Eén nabestaande vertelde glimlachend tijdens een verder erg emotioneel interview de Duitsers als mensen te zien, totdat...

We zijn ook vaak naar Duitsland op vakantie geweest, en we kwamen via het werk geregeld met Duitsers in aanraking. Daar stap ik overheen, mijn vrouw ook. Maar je wilt niet afgebluft worden, dan komt het stukje oorlog opeens weer boven. Op een keer brulde een Duitser, die de weg wilde vragen: 'Hé, du!' tegen me, en die heb ik laten barsten, ik deed net of ik hem niet hoorde. Dan opeens is het weer 'een Duitser', heel raar werkt dat. Het is alsof ieder land een andere mentaliteit heeft, in grote lijnen. V10-1942

De behoefte aan het aanwijzen van een dader was groot, of het nu de Duitsers waren of iemand anders. In een gebeurtenis waarin iedere logica ontbrak, waarin iedere essentiële informatie ontbrak, kon 'verraad' als oorzaak worden aangewezen. Oorzaak en gevolg zouden het verhaal wat tastbaarder en logischer kunnen maken.

En toen vroeg ik mijn oma, toen ik een jaar of zes was, of ze niet een hekel aan de Duitsers had gekregen. En ik ben nooit vergeten wat ze antwoordde: 'Nee, de Duitse jongens deden hun plicht, maar de landverraders, die zijn erg.' V14-1946

De oorlog, de moord op mijn vader, heeft grote invloed op me gehad. Ik moet niets hebben van Duitsers. Ik had in de jaren na de oorlog vanwege mijn werk regelmatig contact met Duitsers. Dat kun je niet weigeren. Maar ik dacht altijd, als ik een Duitser tegen kwam die iets ouder was dan ik: 'Wat heb jij uitgevreten?' Vooral als ik een Duitser tegenkwam met een mankement of met krukken. Nog steeds, ook als ik Duits op de televisie hoor, denk ik er aan. Vaak klik ik zenders weg. V9-1925

Eén nabestaande vertelde dat haar vader recent heel overstuur verteld had dat hij zich zélf schuldig voelde over de dood van zijn vader.

Zo vertelde mijn vader een keer heel emotioneel dat hij zich schuldig voelde voor de moord op zijn vader. Daar was ik zo ontdaan over. De Duitsers kwamen in de stakingsdagen bij mijn vader's huis, terwijl mijn vader buiten stond. Ze vroegen hardhandig: 'Wo ist dein Vater!', en toen heeft mijn vader gezegd dat hij binnen was. Heel argeloos, niet vermoedend hoe dat af zou lopen. En toen is zijn vader meegenomen. Mijn vader heeft zijn hele leven het gevoel meegedragen dat hij zijn vader verraden heeft. Dit heeft mijn vader zo kapot gemaakt, hij was erg overstuur toen hij dit vertelde. Dat gaat je door merg en been. En toch is het goed dat het er uit is. Want dan kun je praten. Dan kun je het ontkrachten, zelfs. Hij wist toch niet wat de Duitsers van plan waren? En wat had hij anders kunnen zeggen? Dat schuldgevoel heeft heel erg aan hem geknaagd, het zat heel diep. Nu eindelijk heeft hij het verteld. V18-1957

Twee nabestaanden vroegen zich af hoe de ene mens de andere mens iets gruwelijks kon aandoen en vervolgens ongestoord verder kon leven. Ook in dit zingevingvraagstuk probeerden nabestaanden betekenis aan het gebeurde te geven, zodat de gebeurtenis logisch beredeneerbaar en dus grijpbaar werd.

Ik ben nog een keer (in de jaren '90) naar Duitsland geweest, dat was een kerstmarkt. Toen merkte ik dat ik heel boos werd, alsof ze niet kerst hoorden te vieren. Het botste enorm in me. Mijn gevoel van kwaadheid en mijn wens er anders mee om te willen gaan. Hoe konden de Duitsers zoiets doen in de Meistaking en in de oorlog? Hoe hebben ze zo hard kunnen ingrijpen? Hoe kan een mens een ander mens zoiets aandoen? Ook dat zijn vragen zonder antwoorden. v8-1968

Het intrigeert me heel erg, allemaal. Wat is er precies gebeurd, maar ook: waaróm. Wat bezielde de Duitsers, hoe hebben de ouders ongestoord verder kunnen leven? Ik lees er veel over. v18b (v18-1957)

Unaniem verklaarden de nabestaanden getroffen te zijn door de oorlog, op de volgende manier: hun familielid was zomaar vermoord (of verdwenen), dit kon kennelijk ongestraft gebeuren, de slachtoffers waren het kennelijk niet waard om naar gezocht te worden, ze waren het kennelijk niet waard om genoemd te worden en aandacht te krijgen. Niet alleen de oorlog heeft hen getroffen, maar ook de decennialange onzekerheid van de vermissing, het gebrek aan actie om deze vermisten terug te vinden, en het gebrek aan aandacht en medeleven. De oorlog was voor hen met de bevrijding niet afgelopen. De oorlog duurde in stilte voort.

8.3 Thema's in relatie met verwerking

‘Verwerking’ kwam in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 op verschillende manieren naar voren.

- Verliesverwerking kan pas beginnen als het voldongen feit van het verlies wordt aanvaard.
- Wanneer getroffen en zich niet aan kunnen passen aan een stressveroorzakende situatie blijft de stressrespons voortduren, waardoor de gezondheid van de getroffen op den duur door uitputting wordt ondermijnd.
- Verwerken van traumatische gebeurtenissen vindt plaats op een karakteristieke manier. Door heen en weer te pendelen tussen herbeleving en vermijding wordt de traumatische gebeurtenis gaandeweg realistischer en meer grijpbaar, waardoor deze langzaam in de levensgeschiedenis kan worden geïntegreerd.
- Feitelijke informatie is noodzakelijk om een realistisch beeld van de schokkende gebeurtenis te verkrijgen en om gissingen aan te kunnen staven.
- Onderzoek heeft uitgewezen dat praten (met wie dan ook) stress aanzienlijk vermindert.
- De informatie die het meeste inzicht in de lotgevallen van de slachtoffers kon geven was in handen van overheidsinstanties, die de informatie gebruikten voor hun eigen taken: het opsporen, verhoren en berechten van daders. De archieven van deze instanties waren vertrouwelijk. Informatieverschaffing behoorde niet tot het takenpakket van deze instanties.
- Vanaf de jaren '70 ontstond een groeiend inzicht in verwerkingsprocessen van verlies, trauma's en schokkende gebeurtenissen en in werking van stress.

‘Verwerking’ kwam op verschillende manieren naar voren in de levensverhalen van de geïnterviewde nabestaanden van de 16 vermiste slachtoffers van de Meistaking.

- Er was een schreeuwend gebrek aan informatie, waardoor de gebeurtenissen ongrijpbaar bleven.
- Er was geen voldongen feit van verlies, waardoor de verwerking niet kon beginnen.
- Het verhaal was voor de meeste nabestaanden onvertelbaar, omdat er geen afgebakend en eensluidend verhaal was, of omdat het verhaal te emotioneel was. Daarnaast was het in de naoorlogse tijd normaal om over moeilijkheden te zwijgen en elkaar te sparen en te ontzien.
- Het feit dat de vermissing voortduurde, het feit dat gereede instanties zich ogenschijnlijk niet inzetten, het feit dat de slachtoffers geen aandacht kregen en het feit dat daders vrijuit gingen, heeft de verwerking van de gebeurtenissen bijna onmogelijk gemaakt.

Hoe verhouden deze twee zich tot elkaar?

8.3.1 Doolhof zonder uitgang

De gebeurtenissen van de Meistaking vormden geen eensluidend en afgesloten verhaal. Vragen over leven of dood, verblijfplaats of graf, over oorzaak, toedracht en afloop van de gebeurtenissen, vormden vele mogelijke verhalen die allemaal een open eind hadden. Welk verhaal was 'het verhaal' dat gaandeweg een plek kon krijgen?

We lazen zijn naam op die grote aanplakbiljetten. Maar we hebben nooit geloofd dat hij werkelijk gefusilleerd was. Ook lazen we al die namen in de krant, maar we konden het domweg niet geloven. We dachten dat het bluff was van de Duitsers. We geloofden stellig dat de jongens weggevoerd waren naar Duitsland. v3-1925

Op een briefje stond aangeplakt dat er drie man gefusilleerd waren, daar stond de naam van mijn broer ook op, maar wat is er met de anderen gebeurd? En is hij wel gefusilleerd?...Maar als het niet zo is, waar is hij dan nu? Het kan zijn dat ze hem ook voorgelegd hebben om voor het Oostfront te tekenen, dan kregen we de kogel niet. Dat hebben ze ons ook voorgehouden, maar ik heb het niet gedaan. Maar wat heeft mijn broer gedaan? v1-1925

In paragraaf 8.2.1 beschreef ik dat het harde optreden van de bezetters tijdens de Meistaking volslagen onverwacht was, geen lijn en logica bevatte en een bewust ontwrichtend karakter had. Het ongeloof over de moorden was daarom groot. De oorlog was tot aan de Meistaking betrekkelijk rustig verlopen. De doodstraf was al in 1870 afgeschaft. Een moord voor zo'n kleinigheid als een staking, dat ging er bij de bevolking niet in. Bovendien hadden de bezetters dringend arbeidskrachten nodig. Het idee dat de slachtoffers te werk zouden zijn gesteld aan het Oostfront of in Duitsland was dus zeer aannemelijk. De bezetters voedden deze onzekerheid. De nabestaanden bleven wachten op de terugkomst van hun familielid.

Nooit werd er over de Meistaking gepraat. Ik weet wel dat in de oorlog de deur nooit meer op slot mocht, want iedereen verwachtte dat hij op een goede dag terug zou komen. v4-1943
We wisten niet zeker of hij wel echt gefusilleerd was. Misschien was hij wel weggevoerd. Er kwamen nog heel lang mensen uit het oosten terug. En we bleven hopen dat ook mijn broer op een goede dag terug zou komen. v2-1932

Maar de andere jongens waren weer teruggekomen, mijn broer zou toch ook wel terugkomen? De deur mocht niet meer op slot. Hij moest wel naar binnen kunnen als hij werd vrijgelaten. En we hebben lang rekening met zijn terugkomst gehouden. v5-1939

De deur mocht niet meer op slot, overdag niet en 's nachts niet. De naam klopte niet, de datum klopte niet, mijn jongere broer kwam opeens terug, en het kon toch niet dat kwajongens om zoiets onschuldigs werden doodgeschoten? Misschien zat hij gevangen, misschien was hij naar Duitsland gestuurd, of naar Rusland. En in Rusland was de kans groot dat hij was gehersenspoeld en zijn verleden was vergeten. v6-1921

Oma is nooit weer getrouwd, hoewel ze begin vijftig was toen ze weduwe werd. Ik denk wel eens: Zou ze met de gedachte hebben geleefd dat opa ergens in een vluchtelingenkamp zat? Of in een interneringskamp? Of in de bossen van Rusland, niet wetend dat Nederland al lang bevrijd was? Nog zo laat zijn er mensen teruggekomen... v15-1947

Totdat alle informatie boven water kwam verwachtte ik mijn zwager nog aan de deur, of ik dacht er wel eens aan als de telefoon ging. Stel je voor dat hij opeens voor de deur zou staan, in die groene jas van dat schilderij. De informatie geeft me veel rust. v7-1928

Deze informatie kwam pas in april 2003 in handen van de nabestaanden. De informatie gaf het verlossende woord, en schrapte de veelheid aan verhalen met een open eind. Veel vragen bleven echter ook over, die vanwege het feit dat meer dan een halve eeuw na de gebeurtenissen is verstreken, moeilijk of amper meer te beantwoorden zullen zijn.

Na de bevrijding werd zo nu en dan een massagraf gevonden. Familieleden hoopten dat hun vermiste familielid in zo'n graf was gevonden, waarmee een einde aan de onzekerheid zou komen.

Na de oorlog werden er wel massagraven gevonden, en gingen mijn ouders er wel eens achter aan. Ook hebben ze wel eens op het politiebureau naar kleren gekeken of die van mijn broer waren. Maar later lieten ze dat rusten. Het maakte mijn moeder enorm overstuur. En toen hield mijn vader die boot wat af. v2-1932

Als mijn ouders terugkwamen na zo'n identificatie was er een hele beklemmende sfeer in huis, alle verdriet was weer opgestookt, het hele gezin leed er onder. Er werd niet veel over gepraat. Vader's wil was ook wet, hij bepaalde waar over gepraat werd en waarover niet. v3-1925

De 16 vermisten werden niet gevonden. Er kwam geen verlossend antwoord op de vraag of de vermisten in leven waren of niet, en op de vraag waar ze waren. De families bleven wachten, en hopen op een teken van leven of een bewijs van dood. Ze bleven wachten op zekerheid.

We hebben altijd lapjes stof bewaard die overeenkwamen met de kleding van mijn broer. Ook heb ik nog altijd ondergoed van mijn broer in de kast, precies hetzelfde als wat hij op die dag in mei 1943 droeg. Zo konden we hem altijd zo goed mogelijk laten identificeren, als hij zou worden gevonden. v3-1925

De onzekerheid bleef bestaan. De onzekerheid was als een onopgeloste situatie waarmee niet geleefd kon worden. De situatie bleef actueel. Nabestaanden konden de gebeurtenissen niet achter zich laten, en er geen afstand van nemen. De spanning tekende de nabestaanden.

Mijn vader is in één nacht grijs geworden, toen de jongens waren meegenomen. Mijn vader was de sterkste, mijn moeder was helemaal verslagen. Toen mijn jongere broer een paar weken later opnieuw werd gearresteerd was het precies andersom. Toen raakte mijn vader in het slop, en nam mijn moeder alle regie op zich, ze was zelfs vechtlustig. v6-1921

Verschillende nabestaanden legden de relatie tussen de gebeurtenissen en concentratieproblemen. Niet alleen de gebeurtenissen speelden een rol, maar ook de onzekerheid daaromheen, de spanningen in de familie omdat de gebeurtenis beladen en onbespreekbaar was, en de verantwoordelijkheid voor de opvang van de ouders.

Ikzelf zat nog op school, maar ik ben niet meer gegaan. Ik moest een paar weken later examen doen, maar ik kon niet meer leren. Ik kon me niet meer concentreren, ik kon niets meer opnemen. Daarnaast hadden we de zorg voor onze moeder. Ik ben in juni naar het examen in Groningen gegaan, en heb de vragen beantwoord met mijn reserves. Misschien hebben ze me er door gesleept vanwege mijn vader, maar ik ben geslaagd met goede cijfers. v9-1925

Mijn man was na de bevrijding begonnen met de HTS, vlak voordat hij twintig jaar werd. Maar hij heeft over ieder leerjaar twee jaar gedaan. Hij kon zich niet concentreren, hij kon niet goed meer opnemen, daarom begon hij in 1950 pas met het laatste jaar. v7-1928

Ook legden verschillende nabestaanden de relatie tussen de gebeurtenissen en spanningen.

Mijn vader heeft erg onder de dood van mijn twee broers geleden. Hij werd explosiever, emotioneler, kon veel minder hebben. Als mijn schoonzuster na de oorlog weer naar het station was geweest, dan werd daar over gepraat. Dan huilde mijn vader, hij was kapot. Mijn moeder was minder spraakzaam, ze kon het meer overgeven. Het was een erg gelovige vrouw, en ze vond veel rust in het gegeven dat Gods wegen ondoorgrondelijk waren. Snapte je de dingen niet, zat je in onzekerheid, dan vond zij rust en houvast in het geloof. Mijn vader had het veel moeilijker, hij kon geen rust vinden. v3-1925

Mijn oma is heel erg getekend door de dood van haar man. Maar de vermissing heeft daar verschrikkelijk veel leed bovenop gedaan. Ze huilde vaak: 'Waar zijn onze jongens nou gebleven, wat hebben ze met hen gedaan, waar zijn ze nou toch?' Dat heeft haar enorm geneukt. V14-1946

Thuis vielen weinig woorden, terwijl de buurt schreeuwde en huilde. De Duitsers en de NSB-ers en zelfs God werden verwenst en vervloekt. Mijn moeder is daarna nooit meer naar de kerk geweest. Ze is nooit meer de oude geworden. Ze knipperde met haar ogen, haar pupillen stonden nooit meer stil, die trilden constant (...). Ze was weg van de wereld. In de campagne ging in de pauze weer de stoomfluit van mijn vader's bedrijf, en als die ging raakte mijn moeder helemaal overstuur. We woonden ook vlakbij de fabriek, je hoefde alleen maar een grasveldje over. De huisarts heeft er toen voor gezorgd dat ze die stoomfluit niet meer gebruikten. V9-1925

Of met ernstige ziekte en vroegtijdig overlijden.

Ik weet niet hoe mijn moeder voor de oorlog was, maar na de oorlog kreeg ze het langzamerhand steeds moeilijker. Ze was vaak overspannen, kreeg Parkinson, en had vaak slaapproblemen. Ik had een klein dagboekje als 14-15 jarige, een soort aantekeningenboekje. Dat vond ik een tijdje geleden. We zochten destijds altijd kievitseieren, en dan schreven we op hoeveel we gevonden hadden. Ik zoveel. Mijn broertje zoveel. Maar ik schreef ook altijd op of mijn moeder had geslapen of niet. Er staat vaak de opmerking: 'Moeder slaapt niet'. Kennelijk heeft het wel indruk op me gemaakt dat het niet goed met haar ging, en ik kan me voorstellen dat we ook wel rekening met haar hielden. Ze had het heel moeilijk. Ze logeerde wel bij de ouders van mijn vader om tot rust te komen. Hele nachten was ze op, dan liep ze rond. Aan dat dagboekje merkte ik dat het indruk moet hebben gemaakt. V12-1935

Toen ik wat ouder werd hoorde ik wel dat mijn oma ontzettend onder de moord op mijn tante heeft geleden. Ze had jaren daarvoor al twee zoontjes verloren, die allebei maar ongeveer een jaar zijn geworden. Na de moord op mijn tante is ze ziek geworden, een longziekte. En in 1948 is ze overleden. Ze was toen 65 jaar oud. Ik hoorde van verschillende mensen dat ze een link legden tussen het overlijden van mijn oma en de dood van mijn tante. Ze heeft het niet kunnen verwerken. V13-1950

Mijn schoonmoeder heeft geen gemakkelijk leven gehad. Ze was altijd verdrietig, ze had het altijd zwaar. Ik heb haar niet gezond gekend. Toen ik mijn man leerde kennen was ze al ziek, en kon ze zich amper meer redden. Ze heeft ook wel bij ons gelogeed. Ze was achtenvijftig jaar toen ze overleed. Ik denk wel dat veel van haar problemen met de oorlog te maken hebben gehad. V12b (V12-1935)

Ik denk dat het haar dementie ook heeft verergerd, en door de dementie kwam alles van de Meistaking weer naar boven. Het werkte op elkaar in, denk ik. Mijn moeder is overleden in 1983. De laatste jaren woonde ze in een tehuis, en er waren in haar beleving steeds Duitsers op de gang, er werd veel gevochten en geschoten op de gang. Mijn moeder had het er vaak over, ze was erg bang. En ze praatte steeds over mijn broer. Heel tragisch, heel verdrietig werden we er van. V5-1935

Mijn moeder was helemaal de kluts kwijt nadat mijn vader was doodgeschoten. Ze was weg van de wereld. De eerste maanden was met haar niet te praten, en later nog amper (...). Mijn moeder is maar 49 jaar geworden. Ze was heel ernstig ziek, ze had kanker. V10-1942

Mijn vader is wel enorm getekend door beide gebeurtenissen. Hij had al vrij jong hartklachten en is ernstig ziek geworden. Hij is overleden toen hij 67 jaar was. V15-1947

De gebeurtenissen vormden een doolhof zonder uitgang, waarin nabestaanden bleven ronddolen. De vele onbeantwoorde vragen en het ontbreken van een voldongen feit hield de gebeurtenissen recent. Het gruwelijke, emotionele en on(be)grijpbare van de gebeurtenissen zorgden voor voortdurende stress. Het uitblijven van hulp, erkenning en genoegdoening verergerden de pijn. De tijd ging verder. Maar voor de nabestaanden binnen de gangen van het doolhof. Uit onderzoeken is bekend dat continu ervaren stress het immuunsysteem van getroffen en ernstig ondermijnt, waardoor ziekten kunnen toeslaan.

Soms lukte het nabestaanden de gebeurtenis ogenschijnlijk achter zich te laten en verder te leven. Een ziekte of een nieuwe schokkende gebeurtenis kon de aanleiding vormen voor het opnieuw naar boven brengen van de herinneringen van de Meistaking. Onderzoek heeft uitgewezen dat teveel en langdurige stress de 'dijk kan laten doorbreken' die was opgebouwd om de spanningen in bedwang te houden. Of er kan een 'laatste druppel' vallen.

Twee jaar na de oorlog werd mijn oudere broer opgeroepen om naar Indië te gaan. De spullen waren al verstuurd per boot, geweren en kleding, enzo, en mijn broer zou vlak daarna per schip vertrekken. Alle angst en pijn kwamen toen weer helemaal boven. Mijn moeder kreeg een zenuwaanval, ze kon niet meer lopen, ze raakte helemaal verlamd. Ze was helemaal overstuur, ze zei: 'Ik ben al een zoon kwijt, en nu moet hij ook nog weg.' Vanwege mijn moeder heeft mijn broer op het allerlaatste moment vrijstelling gekregen. v5-1939

In 1968 kreeg mijn man longontsteking. Hij lag in bed in de voorkamer, beneden. Hij was heel onrustig. Opeens ging hij zitten en keek wild om zich heen. 'Waar zijn ze waar zijn ze!', riep hij. Ik vroeg voorzichtig wat hij bedoelde. De Russen. Ze zochten hem. Ik heb geprobeerd hem te kalmeren, en de dokter is ook meteen gekomen. Dat was zo in die tijd, de angst voor de Russen, want als de Russen hier in Nederland zouden komen was het gedaan met de vrijheid van godsdienst. v7-1928

In januari 1995 kreeg ik een miskraam. Daarna ging het heel snel mis met me, de miskraam was eigenlijk de laatste druppel. Ik had het gevoel of ik alles kwijt was. Ik wilde niet meer, ik kon het leven niet meer aan (...). v8-1968

Toen mijn man het vanaf de dood van ons zoontje in december 1966 moeilijk begon te krijgen, voelde de gastarbeider dat feilloos aan. Ook de grote angst tijdens mijn levensbedreigende toestand braken iets in mijn man. De gastarbeider voelde het als het mijn man even te veel werd. 'Ga maar, chef, ik draai het hier alleen wel even.' En dan ging mijn man naar de Afsluitdijk, naar de branding, de ruimte, de wind, de stilte, de eenzaamheid. v7-1928

De laatste nabestaande noemde het woord 'breken' ook. In het gezin had een opeenvolging van spannende gebeurtenissen plaatsgevonden, waaronder enkele sterfgevallen. Het vermijden van gesprek was al zo gemeengoed geworden, dat de getroffene de eenzaamheid opzocht als het hem te veel werd. Praten, met wie dan ook, helpt stress verlichten, heeft recent onderzoek uitgewezen, maar praten over pijnlijke situaties hoorde niet bij de regels die werden gehanteerd. Ook ouderdom en verlies vormen een uitdaging tot het alsnog verwerken van de schokkende gebeurtenissen.

Als je ouder wordt lijkt het ook erger te worden, allemaal. Je kunt minder hebben, lijkt het wel. v10b (v10-1942)

Pas de laatste tijd is opa er emotioneler onder, misschien omdat hij wat ouder wordt. Er is toch iets losgekomen, omhooggekomen. Ik wil heel graag weten wat er precies is gebeurd. Waarom heeft hij zoveel verdriet? Waarom is hij zo aangedaan? v16o-1983

Als je ouder wordt komt alles weer boven. Dan heb je tijd, dan ga je nadenken en malen, dan lig je er wakker van. v6-1921

Er was jarenlang geen tijd om bij andere dingen stil te staan dan de zorgen van het dagelijkse leven. Die tijd kwam pas later. Toen wij allemaal het huis uit waren werd mijn moeder langzamerhand ziek, en werd mijn vader meer op zichzelf teruggeworpen. We praatten nog wel veel, want ook mijn man en ik werkten in de drukkerij van mijn vader. Ik merkte dat hij zich meer bezig ging houden met vroeger, met de oorlog. Met de Tweede Wereldoorlog en met de Indië-oorlog. Dus met de dood van zijn twee broers, en met zijn eigen ervaringen in Indië. v17-1951

Maar, nogmaals, verwerking begint bij het aanvaarden van de realiteit. En deze bleef ontbreken met betrekking tot de Meistaking-gebeurtenissen. Bij de laatste nabestaande speelden zijn ervaringen tijdens de Indië-oorlog ook een rol. Ook deze ervaringen werden niet erkend door de Nederlandse samenleving. Na jarenlang onder erbarmelijke omstandigheden in Nederlands-Indië te hebben verbleven, werden 'de jongens' als 'moordenaars' afgewezen. Trauma's verjaren niet, ze laten zich niet door afleiding blijvend naar de achtergrond duwen. Tijd heelt geen wonden als de tijd niet wordt gebruikt om de wonden te verzorgen. Trauma's blijven broeien totdat een nieuwe schokkende gebeurtenis ze weer activeert.

8.3.2 De noodzaak van verwerking

Trauma's dragen dus al de noodzaak van verwerking in zich.

Alle nabestaanden gaven aan rust nodig te hebben gehad, maar dat deze volledig ontbrak. In paragraaf 8.1.1 omschreef ik dat in de eerste naoorlogse tijd een aantal dominante plots heersten. Deze schreven voor dat de getroffenen elkaar ontzagen en spaarden, en dat alle hoop op overheidsinstanties was gericht wanneer het ging om het zoeken naar de vermisten en het straffen van de daders. Vooral de plot van zwijgen bracht met zich mee dat gevoelsinformatie werd doorgegeven, maar dat deze niet aan feiten kon worden gestaafd (8.2.2). Vooral jongere nabestaanden raakten hierdoor in de problemen. Ze misten grip op hun basis, op hun fundament.

Je hebt je verleden nodig. Je kunt het hier en nu pas begrijpen als je de weg er naar toe kent, als je weet hoe dat hier en nu is ontstaan. Anders heb je het gevoel of hier en nu op drijfzand is gebouwd. Je hebt geen greep op de bodem. En vooral als die bodem omgeven is met een enorm verdriet, met spanningen, geheimen, onduidelijkheden en pijn, wil je die beslist leren kennen. Het wordt zelfs een voorwaarde om te kunnen leven. Je wilt feiten, omdat ongrijpbare gevoelens je overmannen (...). Sommige mensen begrijpen niet dat een gebeurtenis van ruim zestig jaar geleden je nog steeds zo ontzettend raakt. Daar ben ik echt zát van. Het gaat niet over, het is verweven met alles. En de gebeurtenis is nooit afgesloten. Er zijn teveel vragen, er is teveel onrecht, en er is teveel verzwegen. Dan blijft het actueel. Dan kun je het niet verwerken en achter je laten. v14-1946

Ik heb zo verschrikkelijk veel onbeantwoorde vragen, dát is nog eens ballast. Onbeantwoorde vragen over de Meistaking, hoe ging dat, wie zijn met de staking begonnen, waarom zijn juist déze mannen opgepakt? Onbeantwoorde vragen over de persoon, hoe was hij? Die onbeantwoorde vragen zorgen ervoor dat de grip ontbreekt, je grijpt in het niets, het houvast is weg. v8-1968

Mijn vader praatte er vroeger amper over. Er kwam wel eens wat, maar dat werd meestal aangevuld door mijn moeder. Van háár heb ik eigenlijk de meeste informatie, alsof ze tolkte voor mijn vader. Daar was ik wel blij mee. Als je zoveel verdriet ziet en voelt wil je ook weten waar dat nou vandaan komt. Dan grijp je het een beetje beter. v18-1957

Verwerking werd als noodzakelijk én als onmogelijk gezien.

Geen van de geïnterviewde nabestaanden ontving psychosociale begeleiding. De mogelijkheid van begeleiding kwam niet eens ter sprake tijdens de interviews. Men redde zich uitstekend.

De Stichting 1940-1945 had met één nabestaande contact. In deze contacten werden rapporten opgemaakt, op grond waarvan de nabestaande materiële steun zou kunnen krijgen.

Hij heeft allerlei regelingen uitgelegd, waarvan ik het bestaan niet wist. Hij heeft vellen papier volgeschreven met mijn antwoorden. De meeste gesprekken gaan over financiële steun, maar ach, dat is niet zo belangrijk. Aan de ene kant is het een herkenning, aan de andere kant is het maar geld. v9-1925

Een andere nabestaande reageert...

De aanvraag voor Stichting 1940-1945 is afgewezen. Het ging hem beslist niet om het geld, maar om de erkenning. Hij zei dat hij 'dat bloedgeld' ook helemaal niet wilde. Maar deze afwijzing doet ook heel zeer. Alsof het niet genoeg is wat hij heeft meegemaakt. Hij heeft de moed niet om bezwaar aan te tekenen. v18-1957

Het gebrek aan erkenning van het leed kwam bovenop het gebrek aan erkenning van de Meistaking en de slachtoffers, dat unaniem door de nabestaanden werd ervaren.

Pendelen tussen herbeleving en vermijding is het karakteristieke patroon waarmee gaandeweg grip wordt verkregen op doorstane traumatische gebeurtenissen. De typische pendelbeweging is normaal, noodzakelijk en zeer zinvol. Door de herbeleving wordt de gebeurtenis steeds eigener en wordt deze langzaam onderdeel van het leven van de getroffene. Hij of zij krijgt steeds meer grip op vragen rond wát er gebeurd is, hóe dat kon gebeuren, wát de getroffene had kunnen doen en wat niet mogelijk was. Door de vermijding wordt steeds even afstand genomen en komt de getroffene tot rust. Inzicht in dit karakteristieke patroon ontstond pas door onderzoeken in de jaren '80. Enkele nabestaanden constateerden dit patroon, maar benoemden het niet als het karakteristieke 'pendelpatroon'.

Het is een beetje dubbel, opa wil tóch graag laten weten wat er allemaal is gebeurd, en aan de andere kant wil hij er niet over praten. Dat gaat dan heel subtiel. Je bent op visite en je merkt dat er wat is, er zit hem iets dwars. Dan vallen steeds kleine opmerkingen die met de oorlog te maken hebben, maar er volgt geen echt gesprek. En dan begint mijn oma er ook nog over, en dan komt opeens een heel verhaal, en dan is hij er erg aangedaan over. Dat gaat je zo aan het hart. Hij heeft er nooit over kunnen praten. v16j-1984

Mijn vader is er heel dubbel in. Hij wil én praten én er over ophouden. Het raakt hem enorm én het lucht hem op. Ook de uitspraken die op papier staan, aan de ene kant vindt hij het goed dat zijn verhaal zwart op wit staat, aan de andere kant wil hij het niet te grabbel gegooid hebben. v18-1957

Ik zie dat mijn schoonvader het moeilijk vindt om over de gebeurtenissen te praten, maar als er een aanleiding is begint hij er ook steeds over. Het zit hem wel hoog. Aan de ene kant wil hij de zaak achter slot en grendel, aan de andere kant wil hij het graag met je delen. Ik heb het idee dat het hem wel heel goed doet, dat hij er nu over kan praten en dat er nu zoveel boven water is gekomen. v18b (v18-1957)

Ook beschreef een nabestaande zijn eigen 'dubbelheid'.

Na de oorlog is er een monument geplaatst (...). Wie dat heeft gedaan, ik weet het niet (...). Ik hoef het ook niet te weten. Waarom ik dat niet wil weten weet ik niet (...). Maar er is nooit een stille omgang geweest. Er is ook geen straat naar mijn vader genoemd. Aan de ene kant vind ik dat onrecht, waarom wordt er zo weinig aandacht aan besteed? Van anderen is toch ook een straat? En bij andere monumenten is toch ook een stille omgang? Maar aan de andere kant hoeft het ook niet. Heel dubbel. Uit een stukje zelfbescherming hoeft die omgang en die straatnaam niet. Dubbel dus, ik wil het wél en ik wil het níet. v9-1925

Vermijding is een noodzakelijke pauze in het verwerken van traumatische gebeurtenissen, een noodzakelijk afstand nemen, om niet door de emoties, die met de herinneringen aan de gebeurtenissen gepaard gaan, te worden overmand. Het herbeleven is een poging de gebeurtenis grijpbaar en tastbaar te maken. Nogmaals, de gebeurtenissen van de Meistaking betroffen geen eensluitend en afgesloten

verhaal dat de nabestaanden zich door herbeleving en vermijding gaandeweg eigen konden maken. Er was teveel onzekerheid.

In paragraaf 8.2.2 werd beschreven dat nabestaanden op allerlei manieren het verhaal van de Meistaking tóch probeerden te reconstrueren. Vaak gebeurde dit erg omslachtig door de jongeren, om de gevoelens van de ouderen te sparen. Ze voelden zich verantwoordelijk voor het bewaken van de wankel rust, maar hadden zélf informatie nodig om hun eigen onrust te bezweren. Het ene leek het andere uit te sluiten. Het welzijn van de één ging schijnbaar ten koste van het welzijn van de ander. De strategieën, waarmee verschillende nabestaanden probeerden de gebeurtenissen een plek te geven (8.4.1), botsten nogal eens. Kinderen spaarden de ouders en hun generatie...

Het kwam mijn moeder ter ore dat wij bezig waren uit te zoeken wat er allemaal was gebeurd, en daar leed ze heel erg onder. Toen hebben we de zaak even laten rusten, om haar te sparen. We wilden haar al die onrust niet aandoen, ze kon het niet aan. Later, na haar overlijden in 1983, zijn we weer verder gegaan. v5-1939

Meisje, doe met de brief wat je wilt, maar denk er om dat niemand hem vindt. Het kon eens uitlekken en mijn vader en moeder ter ore komen. Dat zou te hard aankomen voor die stakkers. Beloof je me dat? v1-1925

Mijn man heeft getwijfeld of hij zijn tante moest inlichten over de nieuwste onderzoeken. Maar het was beter dat ze het van hem hoorde dan uit de krant. De Meistaking en de dood van haar broer hebben haar haar hele leven zo aangegrepen. Mijn man heeft het haar toch maar verteld. We hebben haar ook gevraagd om mee te gaan naar de onthulling. Niet rechtstreeks, maar via haar zoon, mijn man's neef. We hebben gepolst of ze dat aankon. Maar ze is al over de tachtig, en ze is alleen, haar man leeft niet meer. Ze was altijd erg emotioneel. Wat doe je zo'n oude vrouw ook aan, hè? Maar we hebben wel de foto's van de onthulling laten zien. Dat ging wel, dat vond ze wel heel mooi. Maar verhalen kwamen niet. En dat wil je haar ook niet aandoen, je vraagt dan ook niet verder. v10b (v10-1942)

Ik heb geleefd met het idee dat ik de spanningen van mijn vader moest opvangen. Ik voelde me verantwoordelijk voor hoe het met hem ging. We moesten rustig zijn (...), geen hoge geluiden maken, geen lawaai maken. Veel van zijn gedrag hing van ons doen en laten af. Hij was het middelpunt van mijn leven waar ik rekening mee moest houden. Dat ging ook wel eens mis, je bent toch een kind, en dan voelde ik me verschrikkelijk schuldig, dan had ik een vreselijk rotgevoel, een brandende maag. Door mijn nalatigheid of door mijn toedoen was hij nu zo boos geworden. v11-1955

En spaarden vervolgens hun eigen kinderen....

Maar onze kinderen hebben ons wel eens verweten dat we hen zo weinig over de oorlog vertelden, en dat we hen buitensloten, hen niet meenamen naar de herdenkingen. Dat was onze bedoeling natuurlijk niet. Nu is er heel veel informatie, die wordt gretig door hen gelezen. Ze weten nu meer dan ooit. En we praten er nu veel over. v9b-1928

Waarschijnlijk willen ze me dat besparen, zoals ik ook altijd zoveel mogelijk probeerde hén te sparen. Ik heb daar alle begrip voor. Ik heb zelf kinderen, en je wilt ze zoveel mogelijk verdriet en ellende besparen, ook al realiseer je je altijd achteraf dat je dat beter niet had kunnen doen. Tóch doe je het (...). Ik ben ervan overtuigd dat mijn vader ons als dochters heeft willen sparen. Hij heeft ons die ellende waarschijnlijk niet willen meedelen. Dat heb ik ook heel vaak gehoord: 'Ik hoop dat jullie dít nooit meemaken!' Maar je wilt dan natuurlijk wel graag weten wat dat 'dit' nou inhoudt... v18-1957

Recente onderzoeken hebben uitgewezen dat niemand bij dit sparen en ontzien is gebaat. De verwerking stagneert. De spanningen verergeren zelfs. De zorg voor elkaar kwam voort uit goede bedoelingen, zoals de laatst geciteerde nabestaande beaamde, maar had grote gevolgen.

8.3.3 Het geven van een plek aan de gebeurtenissen

Door de vermissing van de slachtoffers bleven de gebeurtenissen actueel. De gebeurtenissen konden niet worden afgesloten, konden geen plek krijgen, en werkte daarom door in het leven van alledag van de nabestaanden. Eén jonge nabestaande had vermissing aan den lijve ondervonden, en legde een begripvolle relatie met de Meistaking.

Mijn broertje en zijn vriend bleven drie dagen vermist. Toen werd een handschoen in het riet gevonden, en toen konden ze uit het water worden gehaald. Dit was zo'n verschrikkelijke klap voor mijn ouders. Mijn vader heeft dus twee keer de wanhoop van een vermissing meegemaakt, de dood, en de onzekerheid over de toedracht. Van zijn vader en van zijn zoon. Mijn moeder was altijd aan het zingen, maar vanaf die dag heb ik haar nooit meer horen zingen. (...). Ik kan me heel goed verplaatsen in mensen die iemand missen, of die iemand hebben verloren onder dubieuze omstandigheden. Je wilt weten wat er is gebeurd. Je begrijpt het niet. En zo voel ik ook aan hoe het in mei 1943 moet zijn geweest, de gebeurtenis op zich, en hoe die vanwege alle vragen en onzekerheden doorwerkt naar later (...). Bij vermissing of onzekerheid weet je de eigenlijke toedracht niet, en dan blijf je steeds in onzekerheid leven. Het maakt helemaal niet uit hoe lang dat geleden is. Je weet niet hoe het zit, hoe iets is gebeurd, en dan kun je het niet achter je laten. Je moet wel verder, maar de vragen blijven. En ik heb dat zelf ook ervaren. Vermissing en onzekerheid zijn verschrikkelijk. Die komen nog bóvenop het overlijden. Je wilt weten hoe het zat, hoe het gebeurde. v15-1947

De nabestaande gaf nadrukkelijk aan dat men vermissing niet achter zich kan laten. Er ontstaat een spanningsveld tussen het voortduren van de onbeantwoorde vragen en de noodzaak verder te moeten leven. Het is noodzakelijk de gebeurtenis een plek te geven om weer verder te kunnen leven. Met andere woorden, het is noodzakelijk de regie over de invloed van de gebeurtenis in eigen hand te nemen, omdat anders het eigen leven voortdurend door de gebeurtenis bleef geregisseerd. Deze plek werd door nabestaanden op verschillende manieren gezocht, dus de regie werd op verschillende manieren ter hand genomen. Sommige nabestaanden richtten zich op de gebeurtenis zelf, anderen richtten zich op de emoties die door de gebeurtenis werden opgeroepen. Een aantal manieren werd als constructief ervaren. Constructief, omdat men zélf de leiding had over de strategie. Eén manier die werd aangegeven was acceptatie. Het verhaal was en bleef ongrijpbaar. Om zelf verder te kunnen leven moest het verhaal noodgedwongen worden losgelaten. Ook 'geen tastbaar verhaal' was een verhaal, dat als zodanig verteld kon worden en een plek kon krijgen. Zij het moeizaam. De weg naar het vinden van verlossende antwoorden leek te moeilijk.

We hebben nooit gezocht. We hadden geen idee waar we moesten zoeken. Ook mijn broers en zusters niet. We probeerden het te accepteren, want je moet verder. En om dingen uit te zoeken moet je denk ik ook wel wat gestudeerd hebben, anders lukt dat zomaar niet. Want waar moest je beginnen, en hoe doe je dat allemaal? En ik was er ook wel klaar mee, maar je vergeet het nooit, en het verdriet gaat ook nooit over. Na de oorlog had je ook heel veel praatjes en sterke verhalen. De mensen die écht wat wisten en écht wat hadden meegemaakt hielden zich vaak stil. Je wist vaak niet wat je moest geloven. v2-1932

Deze nabestaande was de enige geïnterviewde die vertelde dat in hun gezin openlijk gepraat kon worden. Praten was de tweede constructieve manier, die door de nabestaanden werd aangegeven. Hij ervoer het als een groot geluk dat men binnen zijn gezin zo openlijk communiceerde. Het leed, dat met het ongrijpbare verhaal over de Meistaking gepaard ging, werd door praten verzacht. Doordat deze nabestaande vanaf het begin openlijk over de gebeurtenissen kon praten én zijn onzekerheid met zijn broers en zusters kon delen, kon hij de gebeurtenissen een plek geven. De ongrijpbare gebeurtenissen konden door de gesprekken min of meer worden geaccepteerd en worden achtergelaten. Overigens, de meeste nabestaanden zwegen in hun ouderlijk gezin, enkelen doorbraken de regel van zwijgen in hun latere eigen gezin. Door de gebeurtenissen en de vele onbeantwoorde verhalen in gesprekken in het daglicht te plaatsen, werden ze concreter. Het woord 'uiten' geeft aan dat het innerlijke buiten zichzelf wordt geplaatst, een plek buiten zichzelf krijgt, compleet met alle onbeantwoorde vragen.

Het vertellen van het verhaal van de ervaren gebeurtenissen is het begin van herstel, hoe moeilijk dat vertellen ook is, hoe schokkend dat verhaal ook is, hoe ongrijpbaar de emoties ook zijn. Door te vertellen komt langzaamaan lijn in de gedachten en ontstaat meer grip op de werkelijkheid, waardoor de nabestaande minder wordt overmand door de heftige emoties die door de herinneringen en de onzekere situatie worden opgeroepen. Door het verhaal te delen met begrijpende en betrokken naasten kan de helende werking van troost worden ervaren. Door het verhaal te vertellen worden alle gevoelens gaandeweg blootgelegd en gekoppeld aan het verhaal. Zo razen ze niet meer onbeheersbaar door het leven van de nabestaande. Door te vertellen wordt orde gebracht in heden en verleden. Wat speelde toen en wat speelt nu? Dit onderscheid helpt de nabestaanden meer in het heden te leven. Tot slot herstelt de nabestaande door te praten zijn of haar innerlijke dialoog tussen het objectief-redelijke en het subjectief-belevende deel van zichzelf. In Giddens' en Ricoeur's woorden: door het verhaal te uiten wordt het in het daglicht geplaatst. Er kan op worden gereflecteerd. Het verhaal wordt door deze reflectie opgetild naar het discursieve niveau: het wordt rationeel verwoordbaar en bewust. Er kan over worden nagedacht en gepraat. Het verhaal kan inzet worden van communicatie. Door het uiten van het verhaal en door te communiceren over het verhaal, wordt vanzelfsprekende kennis bewust. In plaats van de vraag 'hoe hoort het' ontstaat ruimte voor 'wat wil ik'. Dus voor regie. Als het verhaal door anderen wordt begrepen ontstaat erkenning van het verhaal. Deze erkenning doorbreekt het isolement. Sommige nabestaanden gaven expliciet aan veel steun van hun partner te ervaren. Deze steun was gekoppeld aan praten. De partners konden hun verhaal bij elkaar kwijt.

Ik kon altijd praten met mijn vrouw. Onze dominee zei dat een vrouw een hellepoort of een hemeldeur kon zijn, nou, mijn vrouw was een hemeldeur. v3-1925

Ik heb heel veel steun aan mijn vrouw. We zijn al 41 jaar gelukkig getrouwd. Ik heb die maatschappelijk werker wel gezien op die bijeenkomst van september 2003, maar ik zou niet weten wat ik met hem moest bespreken. Ik heb mijn vrouw. We hebben het goed samen. En we kunnen bij elkaar uithuilen. v10-1942

Andere nabestaanden namen deze steun waar.

Oma is een hele opgeruimde en opgewekte vrouw, dat is heel mooi, ook voor opa. Ze zingt heel graag. Ze had zelfs wel graag actrice of zangeres willen worden. Het is heel mooi dat oma zo spontaan en vrolijk is, en van alles wil doen. Dat is een hele steun voor opa als hij het moeilijk heeft. v16o-1983

Verschillende nabestaanden gaven aan dat hun geloofsovertuiging hen hielp betekenis te geven aan de gebeurtenissen. Het was Gods wil geweest, hoe onbegrijpelijk ook. Maar de nabestaanden konden op deze manier verder leven. Zingeving wil niet zeggen of iets zín heeft. Zingeving gaat om de logisch beredeneerbare navolgbaarheid van de gebeurtenissen, zodat het verloop van de gebeurtenissen begrepen kan worden. Begrijpen geeft grip.

Ook het geloof gaf ons altijd veel kracht. Allemaal vonden we dat alles wat er gebeurt Gods wil is, maar die wil begrijpen we soms niet. We zagen het nut beslist niet in van wat er gebeurd was. Waarom was mijn broer doodgeschoten, waarom was mijn moeder verongelukt? Het zou wel nut hebben in Gods ogen, maar dat nut zagen wij niet. Maar we konden ons er op deze manier wel bij neer leggen. En je moet verder. v2-1932

Ik weet niets, alleen dat áls mijn broer leeft, hij in goede handen is omdat hij het Geloof heeft. Leeft hij niet meer, dan heeft hij het beter dan wij. v1-1925

Het gaat om stoffelijke resten, de slachtoffers zelf zijn in de hemel. v7-1928

Eén nabestaande gaf de mogelijkheid van vergeving aan. Ze benadrukte dat het om loslaten ging, niet om goedpraten. Door de onoplosbare last los te laten kon de regie over het eigen leven worden herwonnen.

We hebben al veel meegemaakt, maar gelukkig hebben we een opgeruimde natuur. Dan kun je veel aan. En het geloof geeft ons kracht. Vergeven is moeilijk, het lijkt wel of je het dan goed praat, zo wordt het vaak uitgelegd. Vergeven in de zin van loslaten is wel goed, dan kun je verder, dan blijf je er niet in vast zitten. Je kunt kiezen tussen wijsheid en bitterheid als je veel ellende en verdriet meemaakt. En als je dingen op een gegeven moment achter je kunt laten kun je er inderdaad wijzer van worden (...). Blijf niet malen als je er toch niet uit komt, laat het op een gegeven moment los, dan kun je er wijzer van worden. V5b (V5-1939)

Sommige nabestaanden probeerden de ervaringen van zich af te zetten, omdat ze hun leven niet door de gebeurtenissen wilden laten beïnvloeden. Ze kozen ervoor de regie over hun eigen leven te houden en zich niet te laten regisseren door de gebeurtenissen.

Maar mijn man zat er ook niet mee, leek het wel, hij had het stellig achter zich gelaten, hij was altijd opgeruimd en ontspannen, altijd aan het glimlachen. Hij zei ook altijd heel stellig: 'Ik laat mijn leven er niet door beïnvloeden.' Maar het heeft wel een stempel op zijn leven gedrukt. V4-1943

Maar om nou constant met wraakgevoelens rond te lopen, daar schiet je niks mee op, daar heb je alleen je zelf maar mee. En ik wil me er niet te veel door laten beïnvloeden. V12-1935

Veel nabestaanden probeerden zoveel mogelijk informatie te vergaren, om de gebeurtenissen zo goed mogelijk in beeld te krijgen, zodat ze een plek konden krijgen. Maar ook om iets te doen.

Het zat mijn vader wel heel hoog, de laatste jaren, en dan praatte hij er over. Zo is het altijd gegaan bij ons thuis. Je praat over iets wat je hoog zit, je zoekt het uit, je onderneemt actie. Zo pakte hij altijd alles aan (...). Zo wilde hij grip (...) krijgen en de situatie van alle kanten bekijken. En dan heb je ook het gevoel dat je alles hebt gedaan wat je kon doen. V17-1951

Toen ben ik begin 1991 een keer naar Haren gegaan, voor die vlucht van de F16's. Ik ben alleen gegaan. Ik heb het wel tegen mijn man gezegd. Hij vond het wel goed, natuurlijk, maar voor hemzelf hoefde het niet zo. Het was geweest, het is verleden tijd, het is klaar, er wordt niet meer over gepraat. Maar ik ben daar heel anders in. En je wilt toch weten wat er is gebeurd? En als hij toch doodgeschoten is, waar is het lichaam dan, dat moet toch ergens zijn? V4-1943

In paragraaf 8.2.3 beschreef ik dat het aanwijzen van een oorzaak van de gebeurtenissen een belangrijk onderwerp in die informatievergaring was. Ook gaf ik al verschillende keren aan dat binnen de meeste families dit zoeken naar informatie heel voorzichtig gebeurde. Het waren vooral de jongeren die er op uit trokken om ooggetuigen naar de gebeurtenissen te vragen. De in april 2003 verspreide informatie voorzag in een grote behoefte.

Als gebeurtenissen in het luchtledige blijven hangen heb je heel veel informatie nodig om het te kunnen grijpen. Gebeurtenissen die een open eind hebben, gebeurtenissen die niet 'af' zijn, gebeurtenissen die met vraagtekens en onzekerheid omgeven worden, kunnen niet worden verwerkt. Die gebeurtenissen blijven actueel, blijven je achtervolgen. Je kunt ze geen plek geven. En door zoveel mogelijk feiten te zoeken krijg je er een beetje greep op (...). Als je jarenlang met onbekendheid hebt geleefd heb je nogal wat informatie nodig. Aldoor was er onrust, het was net als een sprookje dat maar voor driekwart werd verteld, en de rest hoor je dan niet. En dat wil je dan weten, hoe loopt het af, je wilt het compleet maken, het afsluiten, dan geeft het pas rust. Informatie over de gebeurtenissen en het graf, én een beeld van waar het lichaam van mijn tante is gebleven, geven rust. Met dat ontbrekende deel van het verhaal

kan ik niet leven, wil ik niet leven. Natuurlijk ben ik aangedaan, maar dat geeft me juist een beweegreden om alles uit te zoeken. Het voelt beter om iets te doen, zodat ze de aandacht en het respect krijgt die ze verdient, en zodat haar levensverhaal tot een goed einde komt. VI3-1950

De geïnterviewde nabestaande legde een duidelijke koppeling tussen de noodzaak tot informatie, de drijfveer tot informatievergaring die daaruit ontstond, het compleet maken van zijn eigen verhaal en het compleet maken van het verhaal over het slachtoffer.

Twee nabestaanden vertelden dat ze in het reconstrueren van de gebeurtenissen nadrukkelijk een evenwicht inbouwden tussen actie en rust. Ze hanteerden bewust en onder eigen regie de karakteristieke pendelbeweging die zinvol is bij het verwerken van traumatische gebeurtenissen, en hadden daar veel baat bij.

Betrokkenheid en afstand hebben me er door geholpen. Door de betrokkenheid kreeg ik veel kracht om zoveel mogelijk uit te zoeken. En door de afstand kon ik het volhouden. Sommige dingen moest je echt van je af zetten, anders werd je gek. V5-1039

Ik kan het wel weer van me afzetten. Ik kan ergens heel erg induiken, in aangrijpende gebeurtenissen en herinneringen, en er helemaal in opgaan, maar het lukt me ook wel weer om het van me af te zetten, heb ik gemerkt. Dat evenwicht voelt goed. V15-1947

Een andere methode die door nabestaanden werd gehanteerd om de gebeurtenissen een plek te geven, was het zoveel mogelijk tastbaar en concreet maken van zowel de gebeurtenissen als het slachtoffer zelf. Door zoveel mogelijk over de gebeurtenissen, en over de plaatsen waar die zich afspeelden, te weten te komen, en door zoveel mogelijk over het slachtoffer als persoon te weten te komen, verdween de beladenheid, en werden de gebeurtenissen en het slachtoffer in het blikveld buiten de nabestaande zelf geplaatst. De concrete, tastbare plekken hielpen bij het geven van een emotionele en psychische plek aan de gebeurtenissen en de slachtoffers.

Ik wist dat er beladen plaatsen waren voor mij, omdat ze voor mijn vader beladen waren. Mijn vader hield rekening met de mogelijkheid dat mijn oom op die plaatsen doodgeschoten was. Dat waren dan op één of andere manier spannende namen en spannende plaatsen, Kalverdijsje bijvoorbeeld. Woorden met een lading. En mijn vader hield met alles rekening, ook met het feit dat hij misschien nog leefde, maar dat hoorde ik pas achteraf. Toen was mijn vader al overleden. Maar ook het trappenhuis van de flat waar 'de verrader' woonde was zo'n plaats. We mochten daar als kind niet spelen, dat werd ons als een rustig en voldongen feit meegedeeld door mijn vader. En dan vraag je niet verder. Het was een hele belangrijke beladen plaats. VII-1955

Ik ben twee jaar geleden in de gevangenis geweest, op een open dag. Er zijn twee vleugels met cellen, de rest van de gebouwen biedt ruimte voor recreatie en arbeid. Ik ken een bewaker, en zo probeer ik uit te zoeken waar ze precies hebben gezeten. Op de open dag heb ik het verhaal van mijn vader en oom verteld aan de rondleidende cipier. Die was erg onder de indruk. We zijn in de oude vleugels geweest die ook in 1943 werden gebruikt. Dan gaat er wat door je heen, in déze gang hebben ze gelopen, in zó'n cel hebben ze gezeten, in doodsangst, samen. VII-1955

De executieplaats, de transportroute, en de plek waar hij gedumpt is, dat vind ik zo belangrijk. Dát had ik nodig. Dat ik deze dingen nu weet, daar ben ik dankbaar voor. De Appèlbergen is het sluitstuk. Dat hij nu in Marum ligt onder een andere naam vind ik minder belangrijk, dat is tragisch, maar daar kan ik mee leven. Dat is iets van nu, iets wat niet met de erfenis van vroeger te maken heeft, dat is een nieuw verhaal. Maar dat hij daar-en-daar is opgepakt, daar-en-daar in de gevangenis heeft gezeten, naar Groningen is gebracht, bij de kazerne is mishandeld en doodgeschoten, en naar de Appèlbergen is gebracht, dát maakt de beladen woorden van mijn vader grijpbaar. Woorden die me mijn hele jeugd hebben vergezeld. VII-1955

Ik wilde weten wie ze was. Het raakte me enorm. Ik wilde het hele verhaal kennen. Het wordt levendiger als je er over leest, het komt dichterbij. En die foto was altijd al zo dichtbij. Door meer te weten werd het echter, ze gaat voor je leven. Het is een vorm van respect. Ik heb mensen opgezocht die meer over haar konden vertellen. Ook over wat voor een persoon ze was. Want daar werd nooit over gepraat. Alleen het verhaal van 1 mei 1943 kwam ter sprake, waarbij de afloop in de lucht bleef hangen. Maar wat voor persoon ze was, of ze bijvoorbeeld kon tekenen of zingen, dat kwam niet ter sprake. Ik wilde zowel meer weten over wat er op 1 mei allemaal gebeurd was, als over haar als persoon (...) Hij heeft de route getekend, en de plek verteld waar mijn tante is vermoord. Heel precies. Ik ben er meteen naar toe gegaan. Ik heb in mijn eentje de route gevolgd, en heb bij de plek gestaan, bij de berm waar het is gebeurd... V13-1950

De nabestaanden die de gebeurtenissen en de persoon tastbaar probeerden te maken, waren van jongs af aan opgegroeid met de aanwezigheid van het slachtoffer. Er hing een foto of een schilderij in huis, waaromheen een enorm emotionele lading hing.

Er hing een schilderij van mijn oom in de slaapkamer van mijn ouders. Als kind was ik er heel bang voor, en mijn zussen en broer ook. Hij keek op zo'n indringende manier op je neer, zo ernstig, met een frons. Hij volgde je overal. En we wisten dat hij in de oorlog doodgeschoten was, dat had iets heel beangstigends, hij was dood en hij keek je aan. Ook werd ik heel verdrietig van dat schilderij, want het had alles met mijn vader's onbeschrijflijke verdriet te maken. Ik heb het schilderij nu, en het is het mooiste wat ik heb, ik koester het. V11-1955

Bij ons thuis hing een levensgrote foto van mijn tante, wel dertig bij veertig centimeter. Dat vond ik heel mooi. Ze keek heel vriendelijk de kamer in. Ik ontdekte net dat de foto een vergroting was van een foto waar ze samen met haar zuster op staat. Ze hebben het portret van mijn tante uit die foto gehaald en vergroot. Het was een mooie foto van mijn tante. Het portret was altijd heel aanwezig in onze huiskamer, en had iets heel eigens. Ik weet nog heel goed waar hij hing. Er ging een hele levendige uitstraling van uit. En wij kinderen vroegen natuurlijk naar die foto. Wie was ze? Ik heb altijd gevoeld dat mijn vader heel erg op haar gesteld was. V13-1950

Mijn moeder uitte zich niet. Ze heeft nooit met ons over mijn vader gepraat. Er werd vrij gauw een groot portret van mijn vader opgehangen. Ik zie het nog hangen. Ik weet nog precies de plaats. Het was nagetekend van een foto. Maar verder werd hij verzwegen. Maar ik vond het heel mooi dat die tekening van mijn vader daar hing. V12-1935

Door informatie over het slachtoffer te vergaren gingen ze als het ware leven, werden het mensen, eigen persoonlijkheden. Het werden tastbare personen naast de nabestaande. Eén van de nabestaanden was naar 'die mysterieuze man' op het schilderij vernoemd.

Ik wilde veel over hem weten, omdat ik op één of andere manier met hem te maken had. Zo voelde het. Ik vroeg ook geregeld of mijn vader iets wilde vertellen over oom en over vroeger. Ik had een identificatiefiguur nodig, mijn naam kwam er toch vandaan? Ik denk dat iedereen een identificatiefiguur nodig heeft om zich als het ware aan te spiegelen. Ik was erg gebrand op de verhalen over hem. Ik identificeerde me ook wel met mijn vader, maar vooral met mijn oom. V11-1955

Door grip op de persoon van zijn oom te krijgen kreeg hij ook grip op zichzelf. Eén nabestaande probeerde grip op de onzekere en beladen situatie te krijgen, en baseerde zich daarbij op de beeltenis van 'die mysterieuze man'. De onzekere en beladen situatie was ontstaan nadat ze via een brief van haar verloofde had vernomen dat zijn broer vermist was.

Door die brief was ik het vragen afgeleerd, ik liet hem vertellen wat hij wilde. Ik wilde het hem besparen. Maar na dit verhaal dacht ik vrij geregeld, als de bel ging: 'Moest hij daar nou

eens staan.’ Om de paar weken dacht ik dat wel. Het beeld van dat schilderij zat in mijn hoofd, maar daar was hij een jonge jongen. En dan dacht ik: ‘Stommeling, hij is natuurlijk bijna dertig jaar ouder.’ Dus, dacht ik, misschien lijkt hij wel op de neef van mijn man (...). Dat speelde allemaal in mijn hoofd, ik praatte daar natuurlijk niet over met mijn man. v7-1928

Het werd door de nabestaanden ook als een vorm van respect gezien, dat de slachtoffers na jaren van stilzwijgen als personen werden gezien.

De stukken over de Meistaking en de Appèlbergen gaven veel inzicht. Ook die kranten met die kleine persoonlijke stukjes over alle vermisten vond ik heel mooi. Ze gingen voor je leven, het werden mensen, broers, vaders (...). Want ik vraag me wel eens af, wat was dat voor persoon, mijn opa. Ik weet helemaal niets over hem. En toch zou ik het wel graag willen weten. Maar ik kan er geen oudere rechtstreeks naar vragen, het ligt veel en veel te pijnlijk. v15-1947

Ik wil nog steeds alles weten over mijn oom. Wie waren zijn vrienden, had hij verkering, kon hij mooi zingen, speelde hij ook orgel, ik wil het beeld duidelijker hebben. Ik wil daar nog achteraan, mensen die hem hebben gekend leven nu nog. v11-1955

Je wilt niet alleen weten wat er is gebeurd in 1943, wat al dat verschrikkelijke verdriet heeft veroorzaakt, je wilt ook weten wat voor mensen het waren. Hoe waren ze als persoon? Dan gaan ze voor je leven (...). Mijn opa kon heel mooi houtsnijwerk maken, en daar vertelde mijn oma dan over. Hij was in de Eerste Wereldoorlog gemobiliseerd, en heeft een mooi tafeltje met snijwerk gemaakt in zijn vrije uren, en een heel mooi doosje met vilten binnenkant en scharnieren. Die koester ik. Hij heeft ze gemaakt, hij heeft ze in handen gehad. v14-1946

Ook over mijn opa als persoon werd gepraat. Het was zo’n goede man, zo goed voor zijn gezin, heel plichtsgetrouw. Hij deed geen vlieg kwaad. Ik had dus een beeld van hem als persoon. Ik heb ook wel een beeld van die tijd. Ik hoorde dat mijn oma na de dood van mijn opa altijd nog een bordje voor mijn opa neerzette als de fluit van de fabriek ging. Zulke verhalen hoorde ik. v18-1957

Hij is een voorbeeld voor me geweest, hij was heel eerlijk en plichtsgetrouw. Als mijn vader hem onder aan de trap riep sprong hij meteen uit bed. Ik deed dat later ook. Hij was ook heel gelovig. Ik heb vijftien jaar geleden een brief gekregen, die mijn broer in 1942³⁴ aan een kennis in de gevangenis had geschreven. Dat was een brief met wijze woorden, en hij sprak heel open over geloof in die brief. Die brief is een schat die ik koester (...). Als ik in Nederland was trof ik wel eens iemand die me kon vertellen over mijn broer. Het was een bijzondere man, mijn broer. Ik ben heel blij met die verhalen. Hij is mijn grote voorbeeld. v2-1932

Veel nabestaanden stonden stil bij de leeftijd van het slachtoffer, wanneer ze zelf die leeftijd hadden bereikt. Ze voelden in deze gedeelde leeftijd een band, ze verplaatsten zich met deze leeftijdvergelijking in het slachtoffer.

Toen ik zo oud werd als mijn vader geworden was, had ik het heel moeilijk. Zó voelde hij zich dus. Dat was een verschrikkelijk moeilijk jaar. v9-1925

Ik heb nu de leeftijd van mijn vader toen hij stierf. Dat is een spiegel. Ook toen mijn kinderen 19 jaar waren beseft ik hoe jong ik was toen mijn vader overleed, en hoe jong mijn oom was toen hij werd doodgeschoten. Eerst stel je je dat alleen maar voor. Als je zelf 19 bent voel je je al heel wat, maar aan mijn kinderen zag ik hoe jong dat eigenlijk is. Zo tastbaar. Het leeft meer voor me. Je vóelt de leeftijden. v11-1955

---

³⁴ De kennis was door de bezetters gevangen genomen.

Ook vroegen enkele nabestaanden zich af wat er door het slachtoffer heen was gegaan tijdens hun laatste momenten. Door deze identificaties benadrukten ze het slachtoffer als persoon. Maar tegelijkertijd was deze identificatie uiterst pijnlijk, en een drijfveer voor het levend houden van de nagedachtenis aan de slachtoffers.

Ik bedacht wel eens wat er in mijn broer omgegaan moet zijn, toen hij ruim vier uur na zijn vonnis wachtte op het openen van de celdeur. Iedere voetstap, welke was voor hem? Misschien dacht hij aan zijn kleine lievelingsbroertje, en dat hij dat kereltje nooit meer zou zien. Zoiets moet je van je af zetten. Anders wordt je gek, als je je daar helemaal in verplaatst. v5-1939

Eerst hoor je de dingen aan, en als je ouder wordt realiseer je je: 'Jeetje, wat moet dat wat geweest zijn.' Je bent dan helemaal ter plekke als je die verhalen hoort. Daar, bij het monument bij de fabriek, dáár gebeurde het allemaal. En dan denk je zelf ook na over wat er allemaal in de laatste momenten door het hoofd van je opa heen moet zijn gegaan. En al die vragen, waar geen antwoord op is, zijn dan heel pijnlijk. Het moet écht worden doorgegeven. Het heeft altijd zo 'n impact op je familie gehad, en dan kun je het niet laten voor wat het is. v18-1957

In paragraaf 4.2 werd beschreven dat het verwerken van schokkende gebeurtenissen doorgaans drie fasen doorloopt. Via de eerste fase van ongeloof en de tweede fase van heftige emoties treedt de derde fase in. In de derde fase werkt de getroffene aan herstel en reorganisatie van zijn of haar leven. De nadruk ligt weer op het éigen leven. In deze laatste fase wordt betekenis gegeven aan de gebeurtenissen. Door dit proces van betekenisgeving ontstaat weer grip op het eigen leven. De nabestaanden konden de fase van ongeloof niet met een voldongen feit afsluiten, ze konden de heftige emoties van de tweede fase niet met feitelijke informatie stabiliseren. Toch was verwerking noodzakelijk, om zélf weer verder te kunnen leven.

Acceptatie, gesprek, vergeving, het zoeken naar betekenisgeving vanuit geloof, het zoeken naar informatie en het zoeken naar logica, het loslaten en het van zich af zetten, en het zo tastbaar mogelijk maken van de gebeurtenissen en de slachtoffers waren niet de enige pogingen die werden aangegrepen om de gebeurtenissen een plek te geven.

Een aantal nabestaanden volgde andere, minder constructieve strategieën om de gebeurtenissen een plek te geven, meestal nadat constructievere pogingen tóch niet bleken te werken. Vaak werd de toevlucht genomen tot niet-constructieve strategieën om de ondraaglijke emoties, die het gevolg waren van de situatie, te bezweren. Verzwijgen en vergeten waren voorbeelden van dergelijke wanhopige pogingen.

Thuis weten ze anders niets dan van het rode briefje, waar mijn broer zijn naam ook op stond. Ik heb nooit iets verteld, ik kan het niet. En het is voor vader en moeder beter zo. Vertel jij het ook maar aan niemand. We kunnen er toch niets aan doen (...). Ik had het je liever bespaard maar je moet het toch een keer weten. Praat er nooit over en probeer met mij te vergeten. v1-1925

Maar er waren teveel aanleidingen die de gebeurtenissen steeds opnieuw uit de vergetelheid haalden. Bij alle nabestaanden, bij wie de familieafsprake van verzwijgen gold, ontstond ieder jaar rond begin mei onrust.

Rond de meidagen werd de sfeer altijd gespannen bij ons thuis. Mijn vader was dan stiller en afwezigder dan anders. Op vier mei gingen mijn vader en moeder altijd met mijn oma naar het monument bij de fabriek, waar mijn opa was gefusilleerd. Mijn zus en ik bleven dan thuis, samen, zo lang ik het me kan herinneren. Mijn zus is vier jaar ouder dan ik. We zaten dan samen op de bank naar de televisie te kijken, naar de herdenking op de Waalsdorpervlakte. En dan had ik altijd het beeld van de foto van mijn opa voor me, van die foto die bij oma stond. Aan hém dacht ik dan, tijdens die minuten stilte, om hém ging het, die herdenking. Ik heb er eigenlijk nooit met mijn zus over gepraat, en zij begon er ook niet over. Het was een soort stilzwijgende vanzelfsprekendheid dat wij samen naar die herdenking keken en stil

Het isolement, dat door zwijgen wordt gecreëerd, versterkt meestal psychische problemen. Ze gaan woekeren. Daardoor worden de problemen doorgaans nog ongrijpbaarder. Woekerende problemen hebben de neiging zo nu en dan explosief naar buiten te komen. De getroffene schaamt zich daar meestal voor, of hij of zij voelt zich er schuldig over, waardoor het isolement nog verder wordt versterkt.

Eén nabestaande had zijn hele leven geprobeerd de gebeurtenissen grijpbaar te maken, door zichzelf daarin een leidende rol te geven. Hij gaf zichzelf de schuld van de dood van zijn vader. Schuld is een karakteristieke reactie om een duidelijke oorzaak van een ontwrichtende en schokkende gebeurtenis aan te geven. Schuld geeft de gebeurtenis logica. Deze vorm van regievoering had een hoge en tragische prijs, namelijk het gevoel 'slecht' te zijn. De behoefte aan regievoering over de gebeurtenis verschoof naar de situatie waarin de nabestaande werd geregisseerd door schuldgevoel (zie ook paragraaf 8.2.3).

Zo vertelde mijn vader een keer heel emotioneel dat hij zich schuldig voelde voor de moord op zijn vader (...). De Duitsers kwamen in de stakingsdagen bij mijn vader's huis, terwijl mijn vader buiten stond. Ze vroegen hardhandig: 'Wo ist dein Vater!' en toen heeft mijn vader gezegd dat hij binnen was. Heel argeloos, niet vermoedend hoe het af zou lopen. En toen is zijn vader meegenomen. Mijn vader heeft zijn hele leven het gevoel meegedragen dat hij zijn vader verraden heeft. Dit heeft mijn vader zo kapot gemaakt. V18-1957

Eén familie verzachtte de pijn door te vluchten in alcoholgebruik. De oma was gaan drinken nadat haar schoonvader in de Meistaking was vermoord. Haar dochter kreeg een erfenis van alcoholgebruik én de beladen Meistaking-geschiedenis. De plot 'verdrink de pijn' werd aanvankelijk aan de volgende generatie doorgegeven, totdat de geïnterviewde nabestaande dit vanzelfsprekende gedrag resoluut doorbrak.

Mijn moeder werd door haar eigen moeder min of meer aan haar lot over gelaten. Ik ken mijn oma helaas alleen maar dronken, ze kon het leven niet aan (...). Maar toch, mijn oma is overleden toen ik vijf jaar oud was, en daarna begon mijn moeder helaas ook te drinken. Ze heeft haar moeder dood gevonden, helemaal verlopen en kapot, en dat heeft ze niet kunnen verwerken. En drie jaar daarna overleed mijn vader ook nog (...). Mijn moeder heeft zo goed als ze kon me proberen te helpen, maar ze had het zélf al zo moeilijk. Een drinkende moeder van een drinkende moeder die een drinkende dochter helpt? Dat is moeilijk. De drank verdoofde de pijn, het is een vlucht. Aan het sterfbed van mijn moeder, vier jaar geleden, heb ik haar beloofd nooit meer te drinken. En daar houd ik me aan. Het lost niets op, het maakt alleen maar meer kapot. V8-1968

Ondertussen was het hele verleden van de nabestaande een groot zwart gat geworden, drijfzand, niets, zonder houvast. Immers, de plek werd niet gezocht, de pijn die door het ontbreken van de plek werd opgeroepen, werd daarentegen verdoofd. Recente onderzoeken wijzen uit dat oorlogsproblematiek vaak samen optreedt met andere problemen, zoals drankmisbruik, medicijnverslaving of angststoornissen. Vaak is het door deze co-morbiditeit niet meteen duidelijk dat achter de in het oog springende problematiek oorlogsproblemen spelen.

Mijn verleden is een groot zwart gat, alles is onzeker, ik heb zo weinig greep, ik weet veel te weinig. (...). Ons verleden is een raadsel met vele vragen, drijfzand, zo voelt het. (...). Ik droom bijna iedere nacht dat ik in een bodemloze put val, ik hoop een bodem te vinden. V8-1968

Enkele nabestaanden hebben een paragnost bezocht, in een wanhopige poging grip op de gebeurtenissen te krijgen.

Mijn moeder dekte de tafel nog altijd met vier borden, alsof mijn vader er nog was. En ze hoorde hem altijd lopen. We hebben vaak gevreesd voor haar dood, we hebben vaak gedacht

dat ze er in zou blijven. Een tante heeft ook niet veel goed gedaan. Die is al vrij snel naar een waarzegster geweest om te vragen naar mijn vader, en die waarzegster heeft gezegd dat hij nog leefde. Dat maakte alles nog veel erger, natuurlijk. v9-1925

In 1969 ging hij een keer voor zaken naar Utrecht. Hij moest wel vaker weg voor het bedrijf. Hij kwam 's avonds terug, ernstig. Maar hij keek wel vaker ernstig. De kinderen lagen al in bed, ik had thee, en ik vroeg hoe het was geweest. En toen kwam het hoge woord er uit. Hij was niet voor zaken gegaan, maar hij was naar een paragnost gegaan, Croiset. Hij had de portemonnee van zijn broer mee, en een beschrijving van hem. Maar Croiset was heel vaag geweest, hij had het over het oosten, over de Oekraïne misschien, het was heel vaag. v7-1928

De bezoeken aan een paragnost vergrootten de grijpbaarheid van de gebeurtenissen niet. De hoop werd zelfs opgelaaide en de onzekerheid vergroot. Zou hij nog in leven zijn? Het verlossende antwoord bleef uit.

De meeste nabestaanden probeerden verschillende genoemde pogingen, constructief of niet constructief, beurtelings of soms zelfs tegelijk. Het doel van deze pogingen was de gebeurtenissen een eigen plek te geven. Twee nabestaanden herkenden heel duidelijk dat het ging om verschillende strategieën, en dat iedereen zijn of haar voorkeuren daarin had. De ene manier was niet beter dan de andere.

Misschien moet iedereen het maar op zijn eigen manier doen, de één geeft dingen een plek door er heel intensief mee bezig te gaan, de ander geeft dingen een plek door ze met rust te laten. v15b-1951

Iedereen verwerkt het op een andere manier en daar moet je elkaar vrij in laten. v4-1943

Helaas kwam het erg vaak voor dat de ene manier de andere uitsloot, en dat nabestaanden met het hanteren van verschillende strategieën onbedoeld met elkaar in botsing kwamen.

In paragraaf 6.1 werd ter illustratie van de Structuratietheorie van Giddens een voorbeeld gegeven, waarin de dynamiek binnen het systeem 'Gezin' werd geschetst. In het systeem 'Gezin' heersten regels, die enerzijds als vanzelfsprekende praktische kennis werden doorgegeven en overgenomen, maar die anderzijds voortdurend werden uitgedaagd. De praktische (onbewuste, vanzelfsprekende, stilzwijgend aangenomen) regel van de ouders, die bijvoorbeeld inhield dat kinderen tegen ellende beschermd moesten worden, kon botsen met de praktische (even onbewuste, vanzelfsprekende en stilzwijgend aangenomen) regel van de kinderen dat ze alles wilden weten. Uit deze praktische kennis werden strategieën gegenereerd, bijvoorbeeld zwijgen, afkappen, het afdoen met een anekdote door de ouders, en het rechtstreeks of omslachtig vragen door de kinderen. De bedoeling achter de strategieën van beide partijen was: 'geef de gebeurtenissen een plek'.

Mijn tweede vader kapte het altijd af. Het was geweest, het was vroeger, daar hoefde je het niet meer over te hebben. Mijn moeder begon er dus nooit over, en vragen van mijn kant werden afgekapt. En dan vraag je niet zo gauw meer. Je wilt geen ruzie. v14-1946

De tweede vader handelde vanuit zijn praktische dominantieniveau, gelegitimeerd door praktische regels die hij, en vele anderen in de eerste naoorlogse decennia, goed en zinvol achtte. Doordat vanuit het dominantieniveau macht werd gehanteerd, hoe goed bedoeld ook, werd het discursieve niveau niet bereikt. De oma van de nabestaande ontleende wél reflectie aan de botsing van strategieën. Ze zette haar vanzelfsprekende regels in het daglicht, dacht er over na en bracht wijzigingen aan. Ze ontdekte de zin achter de strategie van zichzelf én achter die van haar kleindochter.

En ik denk dat ook de voorzichtige vragen, die ik haar stelde, haar wel aan het denken hebben gezet. Ze moet gevoeld hebben dat ik zo graag wilde weten wat er allemaal was gebeurd in de tijd vlak voordat ik geboren was. Ze moet mijn behoefte aan fundament hebben gevoeld. v14-1946

Nabestaanden, die verschillende strategieën herkenden konden elkaar ook helpen.

Er zijn mensen die wél graag willen dat alles wordt uitgezocht, maar voor wie het te pijnlijk is om er te direct bij betrokken te zijn. Ze willen alles wat op de achtergrond volgen, dat moet je respecteren, en ik begrijp het heel goed. De gebeurtenissen zijn omgeven met overweldigende emoties, overweldigend, omdat ze door het ontbreken van feiten zo onbeheersbaar zijn geworden. Je moet dan respecteren dat die mensen zichzelf dan wat op de achtergrond willen houden. En als jij dan de capaciteiten en de kracht hebt om meer op de voorgrond te treden, dan doe je dat, en treed je ook op namens hen. VI4-1946

Reflectie wordt uitgedaagd door de behoefte aan zingeving én door conflicten. Reflectie kan praktische kennis discursief maken. Discursieve kennis is rationeel verwoordbaar en biedt ruimte aan antwoord op de zingevingvragen: wil ik dit, kan het niet anders, kan het niet beter, past dit bij mij en vind ik dit waardevol? Kortom, bouwstenen voor regievoering over het eigen leven.

In de constructieve strategieën werd door de nabestaanden op de gebeurtenissen en emoties gereflecteerd. In de niet-constructie werd niet (meer) gereflecteerd, omdat op de zingevingvragen geen antwoorden konden worden gevonden of omdat de emoties te ondraaglijk waren (geworden).

8.3.4 De functie en de noodzaak van een plek

Verliesverwerking begint bij het aanvaarden van de realiteit van het verlies. Het verwerken van een traumatische gebeurtenis gebeurt op een karakteristieke manier van het heen en weer pendelen tussen herbeleving en vermijding, totdat langzaamaan de gebeurtenis realistisch in beeld komt en gaandeweg een plek kan krijgen. Bij de vermissing van de 16 slachtoffers van de Meistaking was geen sprake van de realiteit van verlies, noch was er sprake van een realistisch te beschrijven gebeurtenis.

Het verhaal paste niet in het Narratief, het levensverhaal waarin mensen hun identiteit construeren: een samenhangend verhaal met een begin, een midden, een eind en een plot, waarin eenheid, uniciteit, duurzaamheid en waardevolheid naar voren komt. Door een plot aan te brengen in het levensverhaal proberen mensen een zinvol geheel te maken uit allerlei verschillende elementen. Waarom gebeurde iets, waarom heeft iets moeten gebeuren, waarom had het die bepaalde afloop, enzovoort. De plot ordent het levensverhaal, en put perspectieven uit praktische kennis om betekenis te geven aan op zich betekenisloze structuren. Omdat 'iets' en 'afloop' geen stabiele elementen waren in de Meistaking-gebeurtenissen konden ze geen betekenis krijgen en konden ze niet in het Narratief worden opgenomen.

De gebeurtenissen bleven in het luchtledige hangen, ze konden niet worden gegrepen, niet aan alle kanten worden bekeken, en dus niet echt een plek krijgen.

Als gebeurtenissen in het luchtledige blijven hangen heb je heel veel informatie nodig om het te kunnen grijpen. Gebeurtenissen die een open eind hebben, gebeurtenissen die niet 'af' zijn, gebeurtenissen die met vraagtekens en onzekerheid omgeven worden, kunnen niet worden verwerkt. Die gebeurtenissen blijven actueel, blijven je achtervolgen. Je kunt ze geen plek geven. En door zoveel mogelijk feiten te zoeken krijg je er een beetje greep op. VI3-1950

Doordat de gebeurtenissen geen plek konden krijgen bleven ze verweven met de getroffene. Er kon geen afstand van worden genomen en men kon de gebeurtenissen niet achter zich laten. In paragraaf 8.3.3 beschreef ik hoe nabestaanden op verschillende manieren probeerden de gebeurtenissen en de slachtoffers toch een plek te geven. Het was uit pure noodzaak dat nabestaanden de gebeurtenissen tastbaar probeerden te maken en een plek probeerden te geven. Zo konden de gebeurtenissen gaandeweg in de totale levensgeschiedenis van de nabestaande worden opgenomen. De vaste plek van de gebeurtenissen maakte het mogelijk dat nabestaanden (tijdelijk) afstand van konden nemen en de gebeurtenissen (tijdelijk) achter zich konden laten. De gebeurtenissen woerden op deze manier niet continu door het leven van de nabestaanden. Zo konden ze zelf verder. Woorden als zekerheid, houvast, concreet, tastbaar en *plek* werden veelvuldig in de levensverhalen genoemd.

Enkele direct getroffenen hadden zichzelf een plek ontzien, omdat hun man ook geen plek had gekregen. Een psychische plek bleek hand in hand met een concrete plek te gaan.

Ze waren altijd lid van de begrafenisvereniging, mijn oma en opa, maar toen in de jaren '60 de mogelijkheden er kwamen voor crematie, heeft ze zich daar meteen voor opgegeven. Weg, weg, weg, mijn man weg, dan ik ook weg. Ze wilde niet alléén begraven worden, zonder haar man. (...) Maar ik vind het zo verschrikkelijk dat ze gecremeerd is. Haar as is verstrooid. Ik had zo graag een graf van mijn oma gehad, om bij stil te staan. Een plek voor mijn oma, een houvast voor mijzelf. V14-1946

Het graf van de oma van deze nabestaande zou een stabiele, constant aanwezige plek hebben kunnen vormen, die ze zo vaak kon bezoeken als ze wilde, om vervolgens weer tijdelijk achter zich te kunnen laten.

Ook een andere nabestaande benadrukte de noodzaak van een tastbare plek.

Toen mijn moeder vier jaar geleden overleed heb ik nadrukkelijk bij het uitvaartcentrum gevraagd waar mijn vader's as verstrooid was, omdat we dáár ook de as van mijn moeder wilden uitstrooien. Maar de plek was niet meer bekend. Het spijt me heel erg, ik wilde dat ik de tijd kon terugdraaien. V8-1968

Voor enkele slachtoffers werd vlak na de bevrijding als concrete plek een monument opgericht. De nabestaanden konden het monument te allen tijde bezoeken. Instanties legden als vorm van erkenning op de dag van Dodenherdenking bloemen bij het monument. Twee families zijn echter nooit op de hoogte geweest van het feit dat hun omgebrachte familielid werd herdacht. Ze tastten daarentegen decennialang in het duister over de toedracht en de afloop van de Meistaking, en bleven zelfs wachten op de terugkeer van hun vermiste familielid.

Voor enkele nabestaanden was er dus een concrete plek. Het monument was geplaatst bij de plek waar de slachtoffers waren gefusilleerd, of op een begraafplaats.

Ik wist wel dat mijn opa daar niet begraven lag. En ook dat het pijnlijk lag, allemaal. Hij was vermist. Later hoorde ik dat mijn vader altijd wel de Appèlbergen vermoedde. Voor mijn vader is het nu dan ook af. Zijn vermoeden is bewaarheid. V18-1957

Het monument voor mijn vader kwam te staan op het graf van mijn overleden broertje. Ik weet nog dat het onthuld werd (...). Ik weet nog heel goed dat het schoolhoofd zei dat mijn vader zich had opgeofferd voor mijn moeder. Ik wist dat hij er niet begraven lag (...). Waar was hij? Het graf was onbekend. Dat vond ik heel erg. Maar wat moet je er aan doen? V12-1935

Toch hielpen de bijeenkomsten bij het tastbare monument ook de gebeurtenissen voor een aantal nabestaanden tastbaarder te maken.

De laatste jaren ben ik verschillende keren met mijn ouders meegegaan naar het monument, op vier mei. Dat is ook de plek die me het meeste zegt, niet de Appèlbergen. Tijdens de keren dat ik met mijn ouders meeking naar de fabriek kwamen de verhalen altijd in de auto. Een beetje van mijn vader, en aangevuld door mijn moeder. Die dagen voor vier mij waren altijd verdrietig, ieder jaar weer. Dus dan hoorde ik de feiten, beetje bij beetje. Bij het monument waren we stil. V18-1957

De Appèlbergen is wel de afsluiting, maar de bloemen leg ik bij het monument bij de fabriek. Als kind had ik daar al wat mee. Dáár proef ik het, daar hoor ik wat er gebeurd is, daar hoor ik de schoten, daar hoor ik het huilen en het schreeuwen, daar is de ellende begonnen, die uitgevloeid is tot aan nu. De mannen zijn dáár weggesleept en naar het Scholtenshuis gebracht, en daarna weer naar de fabriek, om te worden doodgeschoten. V14-1946

Voor anderen gaf het meteen na de bevrijding geplaatste monument geen rust. Het verhaal was te onzeker om mee te kunnen leven.

Wat hadden we daar te zoeken? Een stuk steen? Ze lagen daar toch niet? En er was veel te veel onzekerheid. Wat was er allemaal gebeurd? Waar waren ze? Zolang de lichamen niet gevonden waren was er toch geen zekerheid? Je kunt niks vastgrijpen. Je hebt zoveel vragen. V10-1942

Tijdens het recente Appèlbergen-onderzoek is geprobeerd een gedetailleerde reconstructie van de gebeurtenissen te maken en de graflocatie van de vermiste slachtoffers te achterhalen. Het laatste is niet gelukt, hoewel de reconstructie met volledige zekerheid naar de Appèlbergen als begraafplaats van de vermiste slachtoffers wijst. De reacties op het uitblijven van het vinden van tastbare menselijke resten waren verdeeld. Welke functies hadden de reconstructie (schriftelijk bewijs) en de menselijke resten (tastbaar bewijs) op het vermogen de gebeurtenissen een plek te geven?

Mijn moeder hield haar hart vast. O jee, wat komt hier allemaal achter weg, zei ze. Ze wist hoe moeilijk het voor opa was. Maar als ze gevonden zouden worden zou hij het misschien een plekje kunnen geven, en als ze niet gevonden zouden worden was het in ieder geval wel zeker dat alle vermisten op de Appèlbergen lagen. V16o-1983

Voor enkele nabestaanden was het niet 'af'.

Ik vind het heel jammer dat er in september 2003 niets gevonden is door de Landmacht. De Werkgroep had het onderzoek heel goed aangepakt, heel respectvol, alle lof. En ik begrijp dondersbest dat er nabestaanden zijn die de vermisten willen laten rusten. Maar je hebt nu geen echte tastbare bewijzen. Pas als de lichamen worden gevonden, weet je het helemaal zeker. Natuurlijk weet ik dat alle documenten naar de Appèlbergen wijzen. Maar het blijft een aanname. En juist dat vinden was zo belangrijk voor mij, nou, eigenlijk voor mijn oma, en dat heb ik helemaal in me opgenomen als het ware. Ze leed zo onder de vermissing, haar grote verdriet was de vermissing van de lichamen, haar eigen lichaam wilde ze zelfs niet meer laten begraven. Dat heeft me als kind al zo'n pijn gedaan, en dat is altijd zo'n pijn blijven doen. Waar zijn onze jongens gebleven? En dat wil je dan weten, voor honderd procent, voor haar, en voor jezelf. Ik had zo'n band met haar, ik was altijd zo op haar aangewezen, namens haar hoopte ik zo van harte dat ze gevonden zouden worden. Maar ik berust er wel in, dat kan ik wel. Maar het boek is niet gesloten. Het is niet af. Pas als er iets gevonden is is het af. V14-1946

Ik vind het jammer dat er niks gevonden is, je hebt nu nog steeds niet het keiharde bewijs dat ze daar liggen. Aan de andere kant, het kan niet anders dan dat ze daar liggen, er zijn zoveel documenten die daar naar wijzen. V12-1935

Voor mij is het nog niet afgelopen, het gaat nog een poos door, ik hoop rust te vinden (...). Ik ben in mei 2004 niet naar de onthulling geweest. Ik kán het nog niet, ik kán nog niet afscheid nemen, er zijn nog teveel vragen, ik kán het niet afsluiten. V8-1968

De teleurstelling over het niet vinden van de lichamen werd min of meer weggeredeneerd door emoties, het moeilijk begaanbare gebied, financiën en de opluchting over het onthulde verhaal te berde te brengen. Daarnaast benadrukte iedere nabestaande dat het gebied een halve eeuw geleden afgegraven had moeten worden.

Zoveel inzet en inspanningen en dan nét niet gelukt. Als er iets tastbaars was gevonden was er meer zekerheid. Maar ik weet ook, als er wél iets gevonden was... al die emoties die dan misschien losgebarsten waren... V15-1947

Ik hoopte dan ook echt dat de Landmacht in september 2003 iets zou vinden, zodat mijn vader rust zou krijgen. Dit was zo'n gedegen onderzoek, met die metalen die noopten tot nader onderzoek. Voor mijn vader vind ik het jammer dat er niets gevonden is. Nu is er niets concreets. Maar we hebben gezien hoe moeilijk het terrein was, en hoe moeilijk de

metaaldetectie ging. Het water stond zo hoog, de onderzoekers stonden soms tot hun taille in het water. Maar het is wel af. We hebben heel veel informatie. V17-1951

Ik vind het heel jammer dat er niks gevonden is. Maar je kunt ook niet zoveel geld vragen om al die hectares Veen over de kop te halen. Ik vind het een grote nalatigheid van de overheid dat het zestig jaar moest duren (...). Het onderzoek is nu wel af, we hebben heel veel informatie. Je moet het redelijk bekijken. Hoe ver moet je gaan? Je kunt niet eindeloos doorgaan. V17b (V17-1951)

Als de zekerheid van het daadwerkelijk vinden van lichamen uitblijft, moet je je neer kunnen leggen bij waterdichte schriftelijke bewijzen. En die zijn er gelukkig. Dat geeft wat rust. Maar ik vind het wel jammer dat tijdens de afgravingen geen lichamen zijn gevonden. Je hebt het meeste rust bij keiharde bewijzen. Het is jammer dat geld altijd zo'n rol speelt. Om alle twijfel uit te sluiten hadden ze alles af moeten graven. Daar is geen geld voor. We moeten ons dus neerleggen bij de informatie die beschikbaar is. V13-1950

Het lijkt me frustrerend, acht jaar onderzoek en dan lukt het niet door de moeilijke natuur. Maar nu is in ieder geval het hele verhaal boven water en voor iedereen duidelijk. V16o-1983

Voor andere nabestaanden was het wel 'af'.

Het is helemaal zeker dat ze daar liggen. Misschien meer naar links, misschien meer naar rechts, misschien meer naar achteren, maar ze liggen daar. Allemaal. Bij elkaar. Het is nu een begraafplaats geworden. Het is niet meer een dumpplek, maar door alle inspanningen en het monument is het geweid. V5-1939

Ik heb nu genoeg informatie, het is nu duidelijk allemaal. De onzekerheid is voorbij, we weten het graf, en er is een monument. Daar vind ik genoeg rust bij. V4-1943

Het heeft nu een plek. Alles is nodig geweest om er een streep onder te kunnen zetten, zoveel inspanningen, zoveel moeite (...). We hebben alle informatie, alles is er aan gedaan, nu is het goed. V3-1925

Maar het meeste heeft het me opgelucht dat het hele verhaal boven water is gekomen. En dát er zoveel informatie was om boven water gehaald te kunnen worden. Het voelde zo akelig dat alles verzwegen werd, alsof mijn broer er niet toe deed. In de boeken stonden fouten, er was geen graf, niemand wist iets, dat voelt zo onwaardig, alsof hij niets waard was. En dat is nu helemaal weg, dat gevoel. Ze zijn het waard om gezocht te worden. Mijn broer en al die anderen. Ze hebben een verhaal. Ze zijn niet vergeten. Er is heel veel moeite voor hen gedaan. Veel instanties hebben zich ingespannen, er is veel tijd en geld en moeite genomen om naar hen te zoeken. Dat is zo'n dankbaar gevoel, zo'n erkenning. Daar ben ik heel blij om. Ze zijn waardevol. En nu hebben ze een monument, hun namen worden genoemd. Ik was hem nooit vergeten, maar nu staat zijn naam in het volle daglicht. Dat geeft rust. V6-1921

Eén nabestaande gaf expliciet aan dat alleen het bewijs van de graflocatie voor hem voldoende was. Hij gaf waardigheid en zelfbescherming als reden.

Ik wilde het waardig houden. Dat slepen en zeulen, ik vind dat onwaardig. Ik wilde alleen dat de graflocatie werd bepaald, een zekerheid dat hij dáár lag. Misschien een stukje zelfbescherming, omdat anders alle ellende weer over je heen komt (...). Het is goed zoals het nu is gelopen. De plaats is bekend. Het is een begraafplaats geworden, en de lichamen zijn met rust gelaten. V9-1925

Enkele nabestaanden benoemden het spanningsveld tussen zekerheid en zelfbescherming, en vroegen zich af waar de nabestaanden uiteindelijk de meeste rust bij zouden vinden.

Ik gunde mijn schoonvader zo graag dat zijn vader gevonden zou worden, zodat hij het af zou kunnen sluiten. Hij zégt wel dat hij de lichamen met rust wil laten, maar toch denk ik dat iedereen diep in zijn hart honderd procent zekerheid wil. Concrete zekerheid, niet beredeneerde zekerheid aan de hand van documenten. Want hoe weet je nou zo zeker dat ze daar liggen? Daar heb je nogal wat informatie voor nodig. Met ongewisheid zou ik niet willen en kunnen leven. Ik heb er wel begrip voor dat sommige families rust willen, en zich neerleggen bij het monument ter afsluiting. Maar is het echte rust? Of kan men de onrust niet meer aan? V18b (V18-1957)

En ik begrijp dondersbest dat er nabestaanden zijn die de vermisten willen laten rusten. Maar je hebt nu geen echte tastbare bewijzen. Pas als de lichamen worden gevonden, weet je het helemaal zeker. Natuurlijk weet ik dat alle documenten naar de Appèlbergen wijzen. Maar het blijft een aannname. En juist dat vinden was zo belangrijk voor mij, nou, eigenlijk voor mijn oma, en dat heb ik helemaal in me opgenomen als het ware. Ze leed zo onder de vermissing van de lichamen, haar eigen lichaam wilde ze zelfs niet meer laten begraven. Dat heeft me als kind al zo'n pijn gedaan, en dat is altijd zo'n pijn blijven doen. Waar zijn onze jongens gebleven? En dat wil je dan weten, voor honderd procent, voor haar, en voor jezelf. Ik had zo'n band met haar, ik was altijd zo op haar aangewezen, namens haar hoopte ik zo van harte dat ze gevonden zouden worden. Maar ik berust er wel in, dat kan ik wel. Maar het boek is niet afgesloten. Het is niet af. Pas als er was gevonden is is het af. V14-1946

De laatste nabestaande beschreef treffend dat de reconstructie kon helpen bij het vinden van berusting in plaats van rust.

Het was voor de nabestaanden een enorme opluchting te weten waar de plek was, waar de slachtoffers lagen begraven.

We hebben wel veel informatie nu. Het is goed dat alle gegevens en bronnen naar één punt wijzen, dat geeft verlichting, en zo heb je uiteindelijk toch het laatste rustpunt gevonden. V13-1950

De Appèlbergen vind ik een prachtige plek, er hangt iets heel moois, iets heel sereens, iets heel vredigs. Ik ben blij dat het een natuurgebied is. V11-1955

Ze waren gedumpt en weggemoffeld en doodgezwegen, dat is nu over. En door het monument hebben ze erkenning gekregen. De namen staan vermeld, het is verschrikkelijk wat er is gebeurd (...). Het is mooi dat er een plek is om naar toe te gaan. V7-1928

Het is fantastisch dat er een monument is. Ik was in september 2003 met mijn tante naar de bijeenkomst in Haren, en die avond zijn we voor het eerst naar de Appèlbergen geweest. We liepen het bospad af naar dat moerasgebied. Mijn tante hilde, ze huilt anders nooit. En ik... ik had een heel goed gevoel, daar. V14-1946

Ik vind het mooi dat er nu een monument is met de naam van mijn broer, op de plek waar hij door de Duitsers is gedumpt. Het is een mooie plek. Een natuurgebied is toch veel mooier dan bijvoorbeeld bij een snelweg of een huizenblok. V6-1921

En het werd zeer gewaardeerd dat deze plek werd gemarkeerd met een monument.

Al die namen op het monument, daar sta je dan bij stil. V5b (V5-1939)

Ze zijn waardevol. En nu hebben ze een monument, hun namen worden genoemd (...). Nu staat zijn naam in het volle daglicht. V6-1921

En ik ben heel blij dat jullie dit allemaal uitgezocht hebben. En het is heel mooi dat er nu een monument is waar zijn naam op staat, en alle andere namen. Hij heeft een naam gekregen. Hij is niet meer vermist. V2-1932

De verspreide informatie (april 2003), de bodemonderzoeken (september 2003) en de plaatsing van het monument (mei 2004) hebben de Meistaking en de slachtoffers in het daglicht gesteld. Hoewel de meeste nabestaanden opgelucht waren vanwege deze aandacht, erkenning en genoegdoening, hielden een aantal nabestaanden hun hart vast.

Toen we in april 2003 die brief van jullie kregen dacht ik echt: 'Gatverdemme daar krijg je het geouwehoer weer'. Maar je bent ook nieuwsgierig. Ik heb toen niet meteen informatie gevraagd. Ik dacht dat dat toch niks nieuws gaf, net als die vorige keer, tien jaar geleden. En het zou vast wel weer op niks uitlopen, net als tien jaar geleden. V10-1942

Mijn moeder hield haar hart vast. 'O jee, wat komt hier allemaal weer achter weg', zei ze (...). We zijn nu ruim zestig jaar verder, hij heeft er zestig jaar mee rondgelopen. En als je dan zo'n emotionele beerput opentrekt is het moeilijk om het weer los te laten. V16o-1983

Al die geheimhouding, en dan is het nu zoveel jaar later, waar moet je dan beginnen? En ouderen praten er vaak zo moeilijk over, het doet hen zo veel verdriet, of ze kunnen er niet over praten. V14-1946

Juist deze nabestaanden benadrukten het grote houvast dat voortvloeide uit het zwart op wit staan van informatie en interviews (8.4.3).

8.4 Thema's met de nadruk op regie

'Regie over het eigen leven' kwam in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 op verschillende manieren naar voren.

- De schets van het historische kader liet zien wat de handelingsruimte van de nabestaanden was. Ze konden aangifte van vermissing doen en ze konden vermoedelijke daders van verraad aangeven. Gereede instanties zorgden voor afwikkeling van deze aangiftes.
- De schets van het historische kader liet ook zien over welke informatie nabestaanden mogelijkerwijs op welk moment konden beschikken. Ook dit bepaalde de handelingsruimte. Welvaart en techniek hadden veel invloed op de (on)mogelijkheden informatie te vergaren.
- De hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 schetsen gezamenlijk een beeld van wat bekend was aan theorieën en inzichten, wat van mensen werd verwacht en geaccepteerd, kortom wat 'normaal' was. Ook dit beeld bepaalde de handelingsruimte van de nabestaanden.
- Vanzelfsprekendheden gaven mensen enerzijds een duidelijk handelingskader, anderzijds waren deze vanzelfsprekendheden continu in beweging. Reflectie op vanzelfsprekendheden konden wegen openen naar vergroting van regie.

'Regie over het eigen leven' kwam op verschillende manieren naar voren in de levensverhalen van de geïnterviewde nabestaanden.

- De onzekerheid rond de Meistaking-gebeurtenissen vormde een ernstige aanslag op het vermogen van de nabestaanden regie over hun eigen leven te voeren.
- Ze hanteerden vanuit deze regie verschillende strategieën om de gebeurtenissen een plek te geven, om zelf verder te kunnen leven. De vorm van de strategieën werd bepaald door de handelingsruimte die de omstandigheden (door de jaren heen) met zich mee brachten. Deze stond bepaalde maten en vormen van regie toe. De handelingsruimte werd bepaald door wat normaal, vanzelfsprekend, verwacht en geaccepteerd was, maar ook door welvaart, techniek en regels van instanties.
- Reflectie op vanzelfsprekendheden kon een basis vormen voor communicatie en wegen openen naar vergroting van regie.

- Het zélf kiezen, het zélf vertellen, het zélf bepalen, zélf het heft in eigen handen kunnen nemen, werd door de nabestaanden expliciet met regie geassocieerd.

Hoe verhouden deze twee zich tot elkaar?

8.4.1 Omstandigheden, handelingsruimte, regie en strategiekeuze

In paragraaf 8.3.3 werd beschreven dat nabestaanden niet konden leven met de onzekerheid rond de Meistaking en de slachtoffers. Ze pakten deze onzekerheid aan door verschillende strategieën te hanteren die konden helpen de gebeurtenissen een plek te geven. Door de gebeurtenissen een plek te geven konden ze zélf verder. De plek voor de gebeurtenissen vergrootte dus de regie die ze konden voeren over hun eigen leven.

De keuze van de strategieën werd over het algemeen bepaald door de handelingsruimte die was toegestaan. De toegestane handelingsruimte werd vormgegeven door de plots (6.2 Ricoeur) van het gezin waarin de nabestaande leefde, de dominante plots van de tijdgeest, maar ook door regels van systemen (6.1 Giddens), dus van instanties, en door de (on)mogelijkheden die welvaart en techniek met zich meebrachten.

De constructieve strategieën, die door de nabestaanden werden genoemd, waren acceptatie, zingeving vanuit geloof, gesprek, loslaten door vergeving, afstand nemen en zich richten op het eigen leven, het zoeken naar informatie en het vinden van logica en causaliteit, en het zoveel mogelijk tastbaar maken van de gebeurtenissen en de slachtoffers. De niet-constructieve strategieën die door de nabestaanden werden aangegeven waren verzwijgen en vergeten, zelfbeschuldiging, het raadplegen van paragnosten en het verdrinken van de ondraaglijke onzekerheid in alcohol.

Zoals aangegeven bepaalden de gezinsplots en de tijdgeest voor een groot deel de keuze van de strategie. Ook konden strategieën zich meer richten op de gebeurtenissen of juist op de emoties die door deze gebeurtenissen werden opgeroepen. In de strategie kwam de regie tot uiting, die nabestaanden met betrekking tot de Meistaking-gebeurtenissen over hun eigen leven voerden.

Gold als gezinsplot dat onderling over alles gepraat kon worden en dat emoties met elkaar gedeeld konden worden, dan namen de in het gezin opgroeiende kinderen deze plot als vanzelfsprekend over. Deze plot was in de eerste naoorlogse decennia echter uitzonderlijk. Een dominante plot was in die jaren dat men elkaar juist spaarde en ontzag, en dat men niet met problemen te koop liep. Deze plot werd op grote schaal doorgegeven en overgenomen, en gaf ordening aan het leven. Door sparen en ontzien werd echter geen kans gegeven aan reflectie. De regel bleef praktisch en vanzelfsprekend. Het hoorde zo.

Bovendien werd pas 30 jaar na de Tweede Wereldoorlog bekend dat mensen psychische problemen konden hebben die rechtstreeks te maken hadden met ervaringen die ze tijdens de oorlog hadden doorstaan. Een nieuwe systeemregel vormde toen een nieuwe plot: 'Praat met elkaar over problemen'. Dit schiep nieuwe handelingsruimte, en dit stond nieuwe vormen en maten van regie over het eigen leven toe. Deze verwevenheid van tijdgeest, inzichten en handelingsruimte heb ik al enkele malen benadrukt.

Slechts één nabestaande gaf aan dat in zijn gezin vrijuit gepraat kon worden. Hij noemde dit, naast zijn houvast in het geloof, een groot geluk.

De meeste nabestaanden groeiden op met de dominante tijdgeestplot van sparen en ontzien. Deze plot bood een handelingsruimte waarin alleen op een zeer alerte manier gestalte kon worden gegeven aan regie. Via omslachtige wegen en voorzichtige vragen probeerden de jongeren, die de Meistaking-gebeurtenissen niet aan den lijve hadden ondervonden, een beeld te krijgen van het onvertelbare maar uiterst beladen en verdrietige 'verhaal' dat ze voelden. Omdat de dominante plots met het verstrijken van de tijd veranderden, groeide iedere generatie in een andere tijdgeest op dan de vorige generatie. Maar men leefde ook binnen de plots die men van huis uit meekreeg en overnam, en men werd geconfronteerd met andere plots. Of, om in Giddens' woorden te spreken, het systeem 'Gezin' hanteerde bepaalde stilzwijgende regels, maar de actoren van dit systeem functioneerden ook in andere systemen als 'School', 'Vereniging', 'Kerk', 'Vriendengroep' of 'Catechisatie'. De regels van deze systemen daagden uit tot reflectie op de vanzelfsprekende regels van het systeem 'Gezin'.

Tussen actoren kon gecommuniceerd worden wanneer alle partijen de vanzelfsprekende regels discursief maakten, dus letterlijk ter discussie stelden. Pas in deze communicatie kon een proces worden aangegaan dat tot verandering van regels kon leiden. Mensen hebben de principiële mogelijkheid vanzelfsprekende regels en stilzwijgende plots ter discussie te stellen. In deze principiële

mogelijkheid blijkt dus dat mensen principieel *aanspraak* kunnen maken op regievoering over hun leven.

Verskillende nabestaanden hanteerden verschillende strategieën. Nabestaanden die verschillende strategieën hanteerden konden onbedoeld met elkaar in botsing komen, bijvoorbeeld wanneer de één wilde zwijgen en de ander wilde praten. Eén nabestaande gaf al aan dat na zestig jaar stilzwijgen mogelijk een emotionele beerput loskomt. Het gesprek tussen de ‘informatievergaarder’ en de ‘zwijger’ is dus niet zo eenvoudig.

Beide strategieën hebben oorzaken. De zwijgende nabestaande is misschien gefrustreerd in de aangifte, in de berechting van daders, in het vragen van hulp aan instanties en in de behoefte aan erkenning en genoegdoening. De zwijgende nabestaande voelde zich misschien verantwoordelijk voor de ouders en wilde zijn of haar kinderen ellende besparen. De door deze omstandigheden verkregen handelingsruimte stond toch alleen maar zwijgen toe? De ‘informatievergaarder’ heeft daarentegen een schreeuwende behoefte aan informatie, om zijn of haar woekerende gissingen te kunnen bezweren. Dus net als het openlijke familiegesprek van de ene nabestaande werd het zwijgen van de andere nabestaande en het informatievergaren van de derde nabestaande grotendeels bepaald door de handelingsruimte die door zowel de plots als door de omstandigheden werd geboden.

Volgens Giddens en Ricoeur wordt de grootste mate van regie gegarandeerd als op de strategieën *op zich* gereflecteerd zou worden. In plaats daarvan hielden de meeste nabestaanden rekening met de strategieën van anderen, en probeerden ze er toch zoveel mogelijk voor zichzelf uit te halen.

Veel jongere nabestaanden groeiden op met een ongrijpbaar verhaal én met de stilzwijgende afspraak dat over het verhaal niet gepraat kon worden of geen vragen konden worden gesteld. In deze omstandigheden ervoeren ze de handelingsruimte die hen werd toegestaan in het vinden en hanteren van strategieën voor het in beeld brengen van de gebeurtenissen.

Een concreet voorbeeld ter illustratie. In paragraaf 8.2.2 werd een nabestaande geciteerd, die haar verloofde vroeg waar zijn broer begraven lag.

En toen vroeg ik heel argeloos waar zijn broer begraven lag. Hij zou beginnen te antwoorden, maar begon verschrikkelijk te huilen. Ik versteende van schrik. Wat had ik aangeraakt! Ik heb de armen stijf om hem heengeslagen en hem laten huilen. En ik heb steeds gefluisterd dat het me zo speet. Als ik dit geweten had had ik het nooit gevraagd. Hij hilde en hilde, heel wanhopig, en zei: ‘Ik weet het niet, ik weet het niet...’ Ik bleef bij hem (...) zitten, de armen stijf om hem heen, en langzaam werd hij rustig en zaten we stil, een hele poos, te staren naar de muur, met dat ene kaarsje. Hij zei: ‘Dit kon je ook niet weten.’ En dat was het. Toen hij weg was heb ik het mijn moeder verteld, en heb ik heel erg gehuild. v7-1928

De twee verloofden reageerden vanuit twee verschillende gezinsplots. De nabestaande versteende van schrik en schuld toen haar verloofde overweldigd werd door emoties, maar ze bewaarde haar eigen emoties voor haar moeder, nadat de verloofde was vetrokken. Via een brief kreeg ze vervolgens weet van de gebeurtenissen, maar tevens werd de regel gesteld nooit meer over de gebeurtenissen te praten. De verloofde legde wel uit waarom hij de regel stelde: hij wist niets, ze konden er toch niets aan doen, en hij zou zich niet kunnen beheersen tijdens het praten over de gebeurtenissen.

Verskillende momenten van reflectie bleven liggen: de nabestaande liet haar eigen emoties niet zien zodat de emotionele verloofde niet kon zien wat hij aanrichtte, de brief sloot als eenrichtingsverkeer reactie uit, de afspraak tot zwijgen werd eenzijdig gemaakt, de functie van de regel ‘zwijgen’ werd niet ter discussie gesteld, en de nabestaande bracht de gebeurtenis *nóóit* meer ter sprake om zowel haar verloofde als zichzelf dergelijke uitbarstingen te besparen. De handelingsruimte, en dus ook de mate en de vorm van regie over haar eigen leven, leek voor eens en altijd te zijn bepaald. Het voorval speelde zich af in 1953. Het zwijgen strekte zich uit tot 1975. In het levensverhaal vertelde de nabestaande:

Ik had het nu heel anders gedaan, ik zou naar de dominee zijn gegaan om te praten, bijvoorbeeld, maar in de dertig jaar nadat mijn man is overleden is er zo verschrikkelijk veel veranderd. v7-1928

In de loop der jaren had de nabestaande veel kansen van reflectie aangegrepen, zodat ze gaandeweg haar regels had veranderd, haar handelingsruimte had bijgesteld en de regie over haar leven anders had vormgegeven. Vanuit deze nieuwe perspectieven keek ze vol begrip terug: zó was die tijd, dit waren de omstandigheden, dát was mogelijk, dus déze strategieën werden gebruikt. Terugkijkend vertelde ze dat het zwijgen de situatie voor zowel haar man als voor haarzelf zwaarder had gemaakt.

Botsingen tussen plots kunnen reflectie uitdagen. Reflectie geeft antwoord op de zingevingvragen: waarom zeg ik dit, doe of laat ik dit, zwijg ik, op dit moment, in deze vorm, in deze situatie, tegen deze persoon? Enerzijds hebben mensen antwoorden op deze vragen nodig om zichzelf een unieke, bijzondere en waardevolle persoon te voelen, anderzijds hebben mensen een vanzelfsprekende, veilige, stabiele en duurzame levenssituatie nodig. Ricoeur geeft aan dat op grond van beantwoording van de zingevingvragen mensen zoveel mogelijk zélf vorm kunnen geven aan hun leven, zodat dit leven als passend, autonoom en waardevol wordt ervaren (Ipse). De vanzelfsprekende levenssituatie is nodig om zo adequaat en geaccepteerd mogelijk vorm te geven aan hun leven (Idem). Op het eerste, discursieve niveau, ligt het vermogen zélf te kiezen, zélf te bepalen, dus autonome regie. Op het tweede, praktische niveau liggen de vorm en mate van regie die men aangeboden krijgt.

Samenvattend, in de verschillende strategieën die de nabestaanden hanteerden om de gebeurtenissen een plek te geven, komt de regie tot uiting die ze voerden over hun eigen leven. De voorbeelden geven aan dat deze regie dus niet onbeperkt is, maar bepaald wordt door de handelingsruimte die voortvloeide uit de omstandigheden.

Hoewel handelingsruimte continu in beweging is, veranderen vanzelfsprekende regels slechts door reflectie op deze regels en door communicatie erover.

8.4.2 Reflectie op vanzelfsprekende regels

Het vertellen van het verhaal is het begin van herstel. De ordening van het verhaal leidt tot inzicht in de ervaringen en de reacties daarop. Nabestaanden, die hun verhaal vertellen, nemen hun eigen verhaal meer serieus doordat er aandacht voor hun verhaal is, en doordat het verhaal wordt erkend. Ze kunnen de invloed van hun eigen verhaal dieper tot zich door laten dringen en daar vervolgens weer uiting aan geven. Erkenning blijkt de belangrijkste factor in het verwerkingsproces te zijn: erkenning van de gebeurtenissen, erkenning van de doorstane ervaringen en erkenning van de emoties die door de gebeurtenissen en ervaringen worden opgeroepen.

Praktische, vanzelfsprekende kennis, waarmee mensen gebeurtenissen interpreteren, uit zich vooral in taal. In woorden klinken waardering, afkeuring, aannames, normen en meningen door, waarvan men zich vaak niet expliciet bewust is. Ze zijn vanzelfsprekend en stilzwijgend aangenomen. Wanneer een verhaal wordt geuit komt deze praktische kennis in het daglicht te staan. Er kan over het verhaal worden nagedacht en gepraat, maar ook over de waarderingen, normen en meningen die in dat verhaal naar voren komen. De kennis kan, als men dat wil, na deze reflectie worden gewijzigd in een vorm van interpreteren, reageren en handelen die beter bij de persoon past, en die dus de regie over het eigen leven vergroot.

Het vertelde verhaal kan ook bijdragen in het herstelproces van lotgenoten, dus de andere nabestaanden. Lotgenotencontact kan met zich meebrengen dat lotgenoten zichzelf herkennen in de levensverhalen van andere lotgenoten en kennis kunnen maken met hoe andere lotgenoten met de omstandigheden omgaan. Vanuit deze kennismaking en herkenning kan gereflecteerd worden op de eigen vanzelfsprekende regels, doordat ze onder woorden worden gebracht, dus discursief worden gemaakt en inzet van communicatie zijn.

Ricoeur stelt dat (fictieve) verhalen mensen uitdagen buiten hun vanzelfsprekende plots te kijken en ongekende mogelijkheden te ontdekken. Deze mogelijkheden dagen uit tot reflectie op de eigen vanzelfsprekend gehanteerde regels. Het vasthouden aan het bestaande wordt verbroken. Ontdekking van nieuwe levensmogelijkheden wordt mogelijk, om deze vervolgens uit te proberen.

Enkele nabestaanden hadden al tijdens het vertellen van hun levensverhaal aangegeven geïnteresseerd te zijn in hoe andere nabestaanden met de omstandigheden, die voortvloeiden uit de onzekerheid rond de Meistaking en de slachtoffers, waren omgegaan. Alleen al het onder woorden brengen van de verwachting bracht reflectie met zich mee: de nabestaanden realiseerden zich dat ze behoefte hadden aan uitwisseling. Daarnaast schiep de expliciete vraag naar de ervaringen en handelswijze van andere nabestaanden een kader van reflectie op de eigen ervaringen en handelswijze, wat dat ook mocht opleveren. Tijdens het samenstellen van de levensverhalen reageerden nabestaanden verschillend op

de onder de nabestaanden te verspreiden bundel levensverhalen. Sommige nabestaanden zochten vooral herkenning.

Ik hoop herkenning te vinden in de verslagen van de andere geïnterviewden, dezelfde gedachtegang. Herkenning voelt goed, het is een soort band terwijl je elkaar niet kent. V15-1947

Eén nabestaande gaf aan dat deze herkenning een bevrijding uit eenzaamheid kon betekenen.

Ik vind het heel goed dat de interviews onder de nabestaanden worden verspreid (...). De mensen die ze lezen zullen er wel baat bij hebben, denk ik. Ze zullen in de verhalen herkennen dat anderen hetzelfde hebben meegemaakt, ze zullen zich niet meer zo alleen voelen. V160-1983

De meeste nabestaanden zochten zowel herkenning als reflectie vanuit andere ervaringen. De strategieën werden soms letterlijk tot onderwerp van discussie gevraagd.

Daarom wil ik ook heel graag de ervaringen van andere families lezen, en ook zelf mijn verhaal vertellen. We zitten in dezelfde situatie, we verstaan elkaar met een half woord. Maar ook wil ik graag weten hoe andere mensen het hebben verwerkt. Opstandig of berustend? Of allebei, of veranderde er iets in de loop der tijd? V3-1925

Ik zal blanco lezen. Misschien hebben andere mensen alles heel anders beleefd, misschien zijn er raakvlakken. Voor mijn vader zal het lezen heel anders zijn, denk ik, hij staat er nog dichterbij. V17-1951

Ik wil graag lezen hoe andere families alles hebben ervaren, hoe ze er mee om zijn gegaan, hoe ze alles hebben verwerkt. Ik leef met de andere families mee, het is zo verschrikkelijk tragisch wat er is gebeurd. En ik wil mijn verhaal graag delen met andere families. Misschien heeft iemand er iets aan, misschien herkent iemand zich in mijn verhaal, en ervaart dan dat hij of zij de enige niet is. V7-1928

Buitenstaanders snappen het niet zo, deze hele zaak rond de Meistaking en de Appèlbergen, maar we hebben nooit vervelende opmerkingen gehad. Maar buitenstaanders voelen niet wat wij voelen. Je moet zelf zoiets hebben meegemaakt om aan te voelen wat wij nu voelen (...). Ik wil heel graag de ervaringen van andere familieleden lezen. Hoe zijn zij er mee omgegaan? V10-1942

Een nabestaande was erg benieuwd naar de ervaringen van andere nabestaanden, maar hanteerde geen enkele verwachting. Wat hij zou lezen zou goed zijn. Hij bracht wel zijn eigen emoties expliciet onder woorden.

Ik ben echt heel benieuwd wat er met de anderen is gebeurd. Het grijpt me allemaal erger aan dan ik dacht. V12-1935

Ook anderen waren erg benieuwd naar hoe anderen met de gebeurtenissen en de nasleep ervan waren omgegaan. Soms werd het zingevingvraagstuk ter sprake gebracht.

Het intrigeert me heel erg, allemaal. Wat is er precies gebeurd, maar ook: waarom. Wat bezielde de Duitsers, hoe hebben de ouders ongestoord verder kunnen leven? Ik lees er veel over. En ik ben heel benieuwd naar de verhalen van andere nabestaanden. V18b (V18-1957)

Of er werden vragen gesteld over verschillende strategieën, die nabestaanden hanteerden in het verwerken van de gebeurtenissen.

Ik ben heel benieuwd naar de interviewbundel. Hoe gingen anderen er mee om? Hoe hebben die het verwerkt? Hoe is hun leven beïnvloed? Hoe was het in andere gezinnen? Is er herkenning, hebben anderen hetzelfde verdriet als het verdriet van mijn vader, hebben anderen dezelfde houding als die van mijn vader? Of schuldgevoel? v18-1957

Drie nabestaanden gaven aan dat ze hoopten bepaalde informatie in de levensverhalen van andere nabestaanden te vinden, informatie over de gebeurtenissen, over vernoeming en over de verschillende reacties van de verschillende generaties.

Iedereen is er natuurlijk op een andere manier mee omgegaan, en dat is heel goed. Die band voelt warm, ik denk met liefde aan de andere familieleden. We hebben dezelfde erfenis (...). Ik ben heel benieuwd naar de andere verhalen. Ik hoop informatie te vinden. v8-1968

Ik wil graag de ervaringen van andere families lezen. Ik verwacht niets, maar ik hoop vergelijkbare ervaringen aan te treffen waar ik herkenning in vind. Ik ben heel benieuwd naar mensen die vernoemd zijn. Hoe ging het met hen? v11-1955

Ik ben wel erg nieuwsgierig naar hoe anders onze opvatting is dan die van anderen, omdat wij de jongsten zijn. v16j-1984

Eén nabestaande zei expliciet dat ervaringen van anderen hem op ideeën kon brengen. Het idee van Ricoeur, dat mensen in (fictieve) verhalen ongekende mogelijkheden kunnen ontdekken, werd door deze nabestaande nadrukkelijk onder woorden gebracht in relatie met de levensverhalen van de andere nabestaanden.

Ik wil de gesprekken heel graag lezen. Ik verwacht nieuwe kennis op te doen. Vaak krijg ik nieuwe inzichten door te horen of lezen wat anderen vertellen. Dat zet me aan het denken. En dat is goed, zo kom je verder. In de verslagen kunnen we dingen in elkaar herkennen, en daar bevestiging in vinden. Of je kunt elkaar juist op ideeën brengen. v13-1950

De meeste nabestaanden hoopten via de levensverhalen van anderen reflectie op hun eigen ervaringen en houdingen te krijgen. Deze reflectie kon bevestiging met zich meebrengen of ideeën aanreiken. Enkele nabestaanden gaven aan dat het vertellen van het levensverhaal op zich al een reflectie inhield. Ze vonden zelfbevestiging in het vertellen van het verhaal, en al vertellend werden ongekende mogelijkheden aangeboord. Zij bevestigden daarmee de Narratieve Identiteitstheorie van Ricoeur.

Ik vond het heel mooi dat ik een keer helemaal mijn eigen persoonlijke verhaal kon vertellen, en kon schilderen wat het mij heeft gedaan. Het voelde alsof er kamertjes werden leeggehaald, en dat er opeens weer een nieuw deurtje zichtbaar werd van een nieuw kamertje, en als dat leeg was zat er weer een deurtje. Al vertellend komt er steeds meer, en blijken zoveel dingen met elkaar verband te houden. De gebeurtenissen hebben mijn hele leven en persoon beïnvloed. v14-1946

Het doet me heel goed er over te praten. Ik had niet verwacht dat er zoveel boven zou komen. v7-1928

Al was er soms véél meer....

Ik vond het mooi om er over te praten, maar ik moest soms heel diep nadenken om te pakken hoe het echt zat. Ik heb het idee dat alles maar heel oppervlakkig is aangeraakt, terwijl we zo lang hebben gepraat, en dat er maar een topje in het daglicht is gekomen. Er is veel en veel meer, echt veel en veel meer, het vult mijn hele leven... v11-1955

Enkele nabestaanden hadden al eens ervaren dat het reconstrueren en het vertellen van een levensverhaal hen erg goed had gedaan. Eén nabestaande vertelde dat in zijn jeugd zijn broer was

verdronken. Voordat het lichaam van de broer werd gevonden, was hij drie dagen vermist. In de vermissing en de dood van zijn broer herkende hij de wanhoop en het verdriet dat zijn vader moet hebben meegemaakt toen diens vader slachtoffer werd van de represaillemaatregel van de bezetters in de Meistaking. De geïnterviewde nabestaande vertelde dat hij door een journalist werd benaderd om mee te werken aan een documentaire over zijn verdronken broer. Net als bij de meeste andere nabestaanden was de zorg voor zijn moeder zijn eerste vanzelfsprekende reactie.

Ruim twee jaar geleden werd ik 's avonds om half tien opgebeld of ik mee wilde werken aan een documentaire over het drama waarbij mijn broer en de drie anderen zijn verdronken. Ik wilde meteen meedoen, maar kon natuurlijk niet meteen ja zeggen, ik wilde het eerst met mijn moeder bespreken. Ik wilde weten of ze het wel aankon. Er was immers niet voor niets altijd gezwegen. Misschien wilde ze het niet meer oprakelen. V15-1947

Maar ook werd hij geconfronteerd met het feit dat ouders kinderen spaarden in de eerste naoorlogse decennia, en hen niet met ellende en 'grotemensenzaken' belastten.

Maar mijn moeder vond het goed. Die jongens van de televisie hebben het Proces Verbaal aan me gegeven, dat is opgesteld naar aanleiding van de verdrinkingen. Mijn vader heeft een verklaring afgelegd, bleek daaruit. En ook anderen verklaarden in het Proces Verbaal wat ze hadden gezien en gehoord. Ik wist hier niets van. Ik zag het voor het eerst, na ruim veertig jaar. Aan de ene kant was ik er heel blij mee, aan de andere kant was ik heel verbaasd dat deze informatie er was. V15-1947

Hij zag zijn kans volledig in het verhaal te duiken, geholpen door de documentairemakers.

Ik heb meteen drie dagen vrij genomen van mijn werk, en ben er helemaal ingedoken. Mijn vrouw heeft me wel eens manisch of obsessief genoemd, zó ging ik er in op, ik heb alles uitgezocht, alles naar boven gehaald. De programmamakers hebben gepraat met mijn moeder en mij, en toen zijn we twee dagen aan het filmen geweest. De sfeer was heel goed. Er is een complete reconstructie gemaakt van wat er was gebeurd. Al filmend werden me allemaal vragen gesteld, en ik heb spontaan geantwoord wat ik wist en wat ik voelde. Ik was wel zenuwachtig, soms, maar niemand zag het terug in de documentaire. V15-1947

Hij stelde het enorm op prijs dat aandacht werd gegeven aan wat er was gebeurd én aan hoe die gebeurtenis door nabestaanden was ervaren: er was aandacht en erkenning voor feiten en voor gevoelens.

Het meewerken aan de documentaire voelde als een soort ontlading. Van een bevrijding kun je niet spreken. Ik was blij dat ik met die documentaire de kans kreeg om er in te duiken en aan de reconstructie mee te werken als persoon die ik ben. Het ging niet alleen over de feiten, maar ook over wat het met je doet en hoe je er mee omging en omgaat. Ik had er alles voor over (...). Het deed me toch heel goed, maar het was natuurlijk ook moeilijk. Ik kon mijn gevoelens uitdragen, ik kon onder woorden brengen wat ik deed en dacht en voelde, toen en nu. Ik ben heel blij dat ik het gedaan heb. V15-1947

Vanuit deze ervaring reflecteerde hij op het verdriet van zijn vader, en op gehanteerde strategieën zoals praten en zwijgen.

Mijn vader is wel enorm getekend door beide gebeurtenissen (...). Mijn vader heeft dus twee keer de wanhoop van een vermissing meegemaakt, de dood, en de onzekerheid over de toedracht. Van zijn vader en van zijn zoon (...). Een prater was hij niet (...). Zoals die jongens voor die documentaire met mij praatten, zo heb ik nooit met mijn vader gepraat. Dat wist ik gewoon, dat kon niet. Ik kon mijn vader bijvoorbeeld niet vragen hoe hij zich voelde bij het gegeven dat zijn vader nooit meer terug kwam. Dat kon echt niet. V15-1947

Een andere nabestaande had zijn Indië-ervaringen van zich afgeschreven. Hij uitte het verhaal om zichzelf van ballast te bevrijden, en om zijn familieleden inzicht in zijn ervaringen te geven. Hij was ambivalent over de vragen die door zijn boek werden opgeroepen. Hij wimpelde ze af, maar liet ze wel doorborrelen in zijn eigen beleving. Heel treffend schetste hij hoe de traumatische ervaringen laagje voor laagje werden afgepeld, en hoe hij zichzelf beschermde met de strategie van herbeleving en vermijding.

Het schrijven heeft me heel veel tranen en pijn gekost, maar het was een enorme opluchting. Ik heb het gevoel dat ik mijn hele trauma zo heb opgelost. In mijn eentje. In het boek heb ik foto's opgenomen. Mijn verloofde had me in 1947 een fototoestel gestuurd. Ook gedichten, plaatjes, tekeningen heb ik opgenomen, om de sfeer te tekenen.

Ik heb het boek 25 keer gekopieerd voor mijn familieleden. Een aantal heeft het in één ruk uitgelezen. Mijn kinderen waren er dolgelukkig mee. Ze begrepen me nu beter. Ze merkten altijd wel dat er wat was, soms zinspeelden ze er op, maar vroegen nooit direct. Ze voelden dat dat niet kon. Dit boek nam alle onzekerheden weg. Er kwamen vragen, maar de meeste wimpelde ik weg. Er waren veel dingen gebeurd die te gruwelijk waren, te gemeen, te onmenselijk, en die cultuur en die geestenwereld, wilde ik ze daar mee belasten? Het was eerst goed zo. Maar, eigenlijk, ik denk dat ik mezelf ook niet meer wilde belasten, ik moest even bijkomen, denk ik. De vragen borrelden wel door, en alle informatie die ik in het daglicht had gezet borrelde ook door. Nu, tien jaar later, ben ik aan een nieuw boek begonnen, waarin ik nog meer vertel, een laagje dieper als het ware, ik kan het nu. Eerst moest dat eerste er kennelijk uit. En het voelde heel warm dat ik alles kon delen met mijn familie. Nu kan een laagje verder in het daglicht. Dat kon niet in één keer, voelde het. v3-1925

Hij koos bewust voor schrijven als vorm.

Ik houd meer van schrijven dan van praten. Met schrijven zit ik beter op de rit, kan ik nog even nalezen wat ik heb. Mijn gedachten gaan zo ongelofelijk snel, dat ik al drie zinnen verder ben dan het geschrevene of het gesproken, en het geschrevene kan ik nalezen, overdenken, was het dit wat ik precies wilde formuleren? En het geschrevene kun je doorgeven. Ieder kan het lezen in alle stilte, of samen bespreken (...). Zwart op wit gaat niet verloren, je kunt het nalezen, het roept vragen op, je kunt er op doorgaan, het ene kan tot het andere leiden, zoals ik nu een diepere laag uit mijn Indië-tijd aan het beschrijven ben. v3-1925

Een derde nabestaande probeerde al schrijvend haar leven te reconstrueren.

Ik ben bezig mijn levensverhaal te schrijven. Dat lucht op, ik schrijf alles van me af. Dan kan ik het loslaten en kan ik weer verder. v8-1968

Door het reconstrueren en het vertellen van het verhaal gaven de geciteerde nabestaanden het een plek buiten zichzelf. Ze uitten zich. Het verhaal kwam in het daglicht te staan, zodat het kon worden bekeken. Stilzwijgendheid werd discursief.

Het vertellen op zich bracht een vergroting van regie met zich mee, aldus de nabestaanden.

Enkele nabestaanden gaven aan dat de Meistaking-gebeurtenissen en de decennialange nasleep ervan ook een invloed op hun leven had gehad, die in zekere zin positief te noemen was. Ze hadden aan hun ervaringen handvatten ontleend waarmee ze hun leven actief vorm gaven. Ze hadden gereflecteerd op hun ervaringen, en daaruit bijdragen gedistilleerd die bijdroegen aan de zingeving in hun leven.

Ik heb erg veel meegemaakt, het heeft me wijzer en sterker gemaakt. Ik herken veel problemen van anderen (...) maar ik laat iedereen wél zijn of haar eigen problemen oplossen. Ik kan hooguit aangeven wat mijn ervaring is, wat ik zou doen. Iedereen is vrij. v8-1968

De Meistaking heeft geen directe invloed gehad op mijn leven, maar indirect wel, denk ik. Ik wil ook graag iets voor de maatschappij betekenen, en ik heb een opleiding gekozen in die richting. Met onrecht heb ik moeite. V16o-1983

Ik zag laatst een programma op televisie, waarin kinderen werd gevraagd naar kennis over de Tweede Wereldoorlog. Die kinderen wisten amper iets. Dat vind ik erg. Als ik les ga geven in de bovenbouw wordt de Tweede Wereldoorlog een belangrijk thema, dat ik duidelijk zal belichten. Ik wil graag iets voor de maatschappij betekenen, dat vind ik belangrijk. V16j-1984

Mijn jeugd heeft me gevoelig gemaakt. Je ontwikkelt zintuigen om sferen te peilen. V14-1946

Ik ben wel beïnvloed door de oorlog, maar ik lijd er niet onder (...). Het rekening houden met anderen, het omzichtig omgaan met pijnlijke onderwerpen, heb ik meegekregen. V18-1957

Andere nabestaanden vertelden dat ze na reflectie op hun ervaringen het roer van hun handelen hadden omgegooid. De eerst geciteerde nabestaande deed dat erg rigoureuus, en ervoer dat het een helende werking op haar zelf had.

Maar wij praten wél heel open in ons gezin. Ik ben wel eens doorgeslagen naar de andere kant, misschien. Dan vertel ik te breedsprakig, of ik vertel iets dubbel. En dan zeggen mijn kinderen dat ik dat al had verteld. Maar ik wilde pertinent niet dat onze kinderen opgroeiden met die sfeer van ongrijpbaarheid waar ik mee groot geworden ben. Het voelt net alsof ik mijn jeugd in de opvoeding van mijn kinderen nog eens over heb gedaan. Ik heb onze kinderen gegeven wat ik zelf graag had willen hebben. Niet dat je het perfect doet, dat kan niet (...). Dat voelt heel goed, het is alsof je jezelf een beetje heelt en geneest door alles over te doen op de manier zoals je zelf graag behandeld had willen worden. Maar het is ook heel moeilijk. V14-1946

We praatten meer met onze kinderen dan dat in onze kindertijd met ons werd gepraat. V10b (V10-1942)

Vroeger was het zo anders dan nu, veel geslotener (...) De wereld was beperkt, de karakters zwijgender. Mijn vader was anders. En mijn moeder was een wijze en intelligente vrouw. Dit was heel ontspannen voor ons. Het was een onbevangen, onbezorgde jeugd. En ik ben blij dat ik meegekregen heb dat je samen over problemen kunt praten, dat je onzekerheden kunt uitzoeken, en dat je actie kunt ondernemen om dingen recht te zetten. V17-1951

8.4.3 De vorm van de levensverhalen en de relatie met regie

De levensverhalen werden op drie manieren vormgegeven. Ze zijn verteld, ze zijn op schrift gesteld en ze zijn verzameld, gebundeld en verspreid.

Allereerst ga ik in op het ‘vertellen’ als vorm. In paragraaf 8.4.2 werd beschreven dat nabestaanden ervoeren dat het vertellen van het levensverhaal op zich al bijdroeg aan bewustwording van de eigen plek in dat verhaal, dus in de regie over het eigen leven. Ricoeur benadrukt dat mensen alleen in verhalen vorm kunnen geven aan hun identiteit. In een verhaal wordt een begin, een eind, een samenhang en een plot verweven. Een verhaal is geen opsomming van feitelijke gebeurtenissen, maar het schetsen van gebeurtenissen vanuit het perspectief van de verteller. Dit perspectief is voor een groot deel vanzelfsprekend en onbewust. Dit vanzelfsprekende perspectief kan worden uitgedaagd, waardoor praktische kennis door reflectie discursief kan worden gemaakt. Op het discursieve niveau ligt het vermogen zélf te kiezen, zélf te bepalen en zélf vorm te geven aan het eigen leven, zodat dit leven als passend, autonoom en waardevol wordt ervaren.

Eén nabestaande vertelde dat hij tijdens een gesprek al perspectieven van anderen uitdaagde, en dat hij ervoer dat dat op prijs werd gesteld. Hij nodigde door zijn manier van praten zijn gesprekspartner nadrukkelijk uit plaats te nemen op het discursieve communicatieniveau. Hij schikte zich niet in de door het praktische niveau toegestane ruimte. Hij gaf tegelijkertijd aan dat hij van ‘buiten’ de familie

kwam, dus vanuit een andere handelingsruimte reageerde dan de handelingsruimte die rond zijn schoonfamilie vanzelfsprekend was.

Mijn vrouw en ik zijn pas een jaar getrouwd, dus ik ben pas kort in de familie. Ik heb daardoor een hele nieuwe en neutrale verhouding met mijn schoonouders, denk ik. Voor mijn vrouw ligt dat heel anders. Zij is al van jongs af aan met haar vader opgetrokken en dan heb je hele andere manieren van praten, vragen. Maar ik merk dat mijn schoonvader het wel op prijs stelt dat ik onbevangen en rechtstreeks vragen stel en vertel wat ik zelf zou doen, of zelf zou voelen. En dat geeft hem dan ook wel weer nieuwe gezichtspunten. Ik heb heel eerlijk gezegd dat ik in deze situatie wél graag zou willen weten waar mijn vader precies begraven lag. Ik praat dus niet met hem mee. V18b (V18-1957)

In een vertelling komt dit perspectief naar voren. Het perspectief wordt in het daglicht gezet.

En toch is het goed dat het er uit is. Want dan kun je er over praten. Het ontkrachten zelfs. V18-1957

In de perspectieven, die in de andere levensverhalen naar voren komen, kan bevestiging van het eigen perspectief worden gevonden, waarmee een onbewust perspectief opeens door de expliciete benoeming tóch in het daglicht kan komen te staan. En in de levensverhalen kunnen uitdagingen worden gevonden voor het wijzigen van perspectieven. Beide dragen de potentie van het vergroten van de regie over het eigen leven in zich.

De tweede manier waarop de levensverhalen zijn vormgegeven, is dat ze *zwart op wit* zijn gezet, op schrift zijn gesteld. Al tijdens het opstellen van de levensverhalen werd door verschillende nabestaanden aangegeven dat de schriftelijke vorm van de levensverhalen mogelijkheden met zich meebracht.

Eén nabestaande had haar hele leven ondervonden dat het verhaal van de Meistaking en de slachtoffers zeer verdrietig, zeer beladen en eigenlijk onvertelbaar was. Ze had alle begrip voor de onvertelbaarheid.

Het is al een wonder dat hij zijn verhaal heeft verteld (...)/ Maar in het interview staat zijn verhaal. Zo hoeft hij het niet meer direct te vertellen maar de familie weet het nu toch. Ze kunnen nu lezen wat er allemaal gebeurd is. Je weet het dan, als familie, en je begrijpt wat hij allemaal heeft meegemaakt, en je begrijpt zijn enorme verdriet en onrust (...). Eén keer vertellen is dan minder pijnlijk. Het begrip dat in de omgeving ontstaat door de verhalen te lezen kan een steun zijn voor degene die met pijn en moeite hun verhaal hebben verteld (...). Het speelt nu allemaal binnen onze familie. De onderzoeken en de gesprekken hebben het naar boven gehaald. Er staat veel zwart op wit. Het wordt bespreekbaar. V16j-1984

Aan de ene kant vond ze het goed dat haar opa het verhaal had verteld, zodat de lezende familieleden zijn leed begrepen en hem konden steunen. Eén keer uiten was voldoende geweest om het verhaal voor altijd te delen. Aan de andere kant merkte ze dat de schriftelijke informatie de bespreekbaarheid ervan stimuleerde. Haar zuster schilderde hetzelfde dilemma.

Ze hoeven het maar één keer te vertellen, als ze praten moeilijk vinden, en dan staat het op papier. Ze hoeven het niet telkens te vertellen (...). Nu alles de laatste jaren zo aan het rollen is geraakt is er heel veel opgerakeld. Opa is er erg emotioneel over (...). Aan de ene kant wil hij er wel over praten, aan de andere kant wil hij er graag een zwaar deksel op doen. V16o-1983

Enkele nabestaanden vertelden dat informatie, die *zwart op wit* stond, de bespreekbaarheid ervan ondersteunde.

Ik vind het zelf heel belangrijk dat dingen zwart op wit staan. Het gaat niet meer verloren en het kan worden doorgegeven. Zowel ervaringen als feiten hebben we nu zwart op wit. Wij zijn nu getuigen geworden. En ik merk dat deze papieren het praten gemakkelijker maken v18-1957

Maar wat er recentelijk allemaal boven water is gekomen is onvoorstelbaar. Het heeft duidelijk op elkaar ingewerkt: de documenten en de gesprekken. v14-1946

Na het schrijven (van het verhaal over Nederlands-Indië-ervaringen) werd het praten gemakkelijker. Als er eenmaal iets zwart op wit staat kun je het er over hebben, en kun je doorvragen. Ik merkte dat mijn vader na het schrijven van het boek veel gemakkelijker over de Indië-tijd praatte. v17-1951

De laatste jaren (praten we) wat meer, omdat er informatie was die we konden bespreken. Maar dan hadden we het meer over het zakelijke van de onderzoeken, niet over het emotionele van onze ervaringen. Maar toch denk ik dat het bij ons allemaal hard is aangekomen. v12-1935

De derde manier waarop vorm is gegeven aan de levensverhalen, is dat ze *verzameld, gebundeld* en vervolgens *verspreid* werden onder de 16 families van de vermiste slachtoffers van de Meistaking. Verschillende nabestaanden reageerden op de verspreide levensverhalenbundel. Een aantal van hen gaf aan dat het lezen van de levensverhalen hun perspectief had verruimd. Eén van hen kwam zelfs onmiddellijk in actie.

Het staat nu voor je, en je leest dat vroeger en nu door elkaar lopen. En dat je nú vanzelfsprekend dezelfde houdingen aanneemt die je vroeger ook aannam. Dat wordt je opeens duidelijk als je je eigen verhaal terugleest. Opeens is het heel echt, heel confronterend, maar het staat ook vóór je. Je kunt er objectief naar kijken. Ik vind het heel mooi om in de verhalen van de anderen te lezen dat ze bepaalde relaties legden. Voor mij viel een aantal keren alles in één klap op z'n plaats. Ik had bepaalde dingen nog nooit zo bekeken, en ik wist meteen: zo zit het dus! Dat is zo'n opluchting. R3

De verhalen laten kanten zien die ik me niet bewust was. Het gaf soms een schok van herkenning en opluchting. Ik vond altijd dat het leed bij de ouderen hoorde, en automatisch zette ik mezelf altijd op de tweede plaats. Mijn leed was er niet, of was niet belangrijk. En dat is nu opeens erkend doordat ik mezelf in uitspraken van anderen herkende. Anderen durfden uit te spreken wat ikzelf heel ver had weggestopt. Ieder had verdriet op zijn eigen manier, was wanhopig op zijn eigen manier. En door dat te erkennen kun je er iets mee doen, praten, nadenken, zodat je dingen een plekje kunt geven. De onderhuidse onrust is nu naar de oppervlakte gekomen en nu kan ik er iets mee doen. Het geeft me een sterker gevoel, alsof ik meer mijn eigen leven lijd. R16

Eerst waren het alleen maar losse feiten en gevoelens, maar opeens is het een samenhangend verhaal. Als alles zwart op wit staat heeft het een kop en een staart, en hebben feiten en gevoelens met elkaar te maken. Eerst maalde ik over wat er allemaal gebeurd was en wat er allemaal speelde, oeverloos, in herhalingen en cirkels, nu staat alles solide in een bouwwerk. Nu kan ik er omheen lopen en het van alle kanten bekijken. R1

Sommige zinnen zetten de vinger precies op de zere plek waar ik niet bij kon. Ze zijn een heel duidelijk klankbord voor mijn gevoelens die vaag en ongrijpbaar waren. Ik had altijd al zo'n moeite om mijn eigen gevoelens te ervaren, omdat ik altijd eerst lette op de gevoelens van anderen. Maar je eigen dingen woekeren dan steeds op de achtergrond. R2

Toen ik halverwege de bundel was, ben ik naar het gemeentehuis van ons oude dorp gegaan, en heb ik onmiddellijk een straatnaam voor mijn broer aangevraagd. Ik werd door de verhalen op dat idee gebracht. Een straatnaam is een vorm van erkenning. R24

Vanuit een instelling kwam de volgende reactie. Ook het perspectief van de functionaris was blijvend veranderd na het lezen van de levensverhalen.

Het is heel goed om te zien wat zwijgen, vertrouwelijkheid, bureaucratie en laksheid kan aanrichten. Ik vond het heel confronterend om te ontdekken dat het uiteindelijk de nabestaanden waren, die de zaak weer aan het rollen hebben gebracht. Dit zal blijvende gevolgen hebben voor hoe ik leef en werk, merk ik. R25

De verschillende levensverhalen gaven veel gespreksstof. Doordat de verhalen op papier waren gezet en onder de nabestaanden waren verspreid, 'hoorde' men verhalen van anderen die nooit op een andere manier vernomen hadden kunnen worden. De openhartigheid van de verhalen, en de uitgebreidheid van de beschrijving van ervaringen en gevoelens lieten een zeer breed scala aan levensmogelijkheden zien.

Eerst geeft ons eigen verhaal al zoveel stof tot gesprek binnen de hele familie. R6

We zijn opgegroeid met het idee dat we elkaar moesten sparen en ontzien. Dan kun je niet zomaar opeens het achterste van je tong laten zien. Dan heb je iemand nodig die doorvraagt en aanmoedigt om te praten. En zoals het nu op papier staat is het een verslag van dát gesprek. Dat was me nooit in mijn eentje gelukt. Het was niet eens in me opgekomen om het op te schrijven, vanwege dat ingebakken ontzien. Maar het gesprek staat nu zwart op wit, nu helpt het, het is voor iedereen een opluchting: 'goh, had jij dat ook, ik dacht dat ik de enige was.' En opeens kan er dan over van alles worden gepraat, blijkt! Maar daar hebben we wel deze aanzet voor nodig gehad, deze papieren: de documenten en de gespreksverslagen. R15

Als we elkaar zouden ontmoeten zou dit nooit ter sprake zijn gekomen. Juist door de tussenkomst zijn de verhalen zo openhartig en uitgebreid. Dit zou ik nooit in een groep of aan vreemden kunnen vertellen, ook al hadden we dezelfde trieste geschiedenis. Je spaart jezelf en je spaart de ander. En dan komt nooit dát naar voren wat nu in het boek staat. Daarom vind ik het boek goed. Ik kon het ook even aan de kant leggen als het me te veel werd, en tóch pakte ik het steeds weer. Maar ik had het zelf in de hand. En ik kan er over praten met de kinderen, en hen stukjes laten lezen die me heel erg raakten. R8

De laatst geciteerde nabestaande schetste de handelingsruimte, die sparen en ontzien met zich mee brachten. Deze handelingsruimte maakte het onmogelijk het eigen verhaal te vertellen. Nu het verhaal via een omweg zwart op wit was komen te staan, kon het zwijgen worden doorbroken.

In de reacties op de bundel werd ook verdriet geuit, omdat de ouderen de verhalen niet onder ogen hadden gehad, terwijl ze er zo veel steun aan hadden kunnen ontleen.

Hadden degenen die er nu niet meer zijn het boek maar onder ogen gehad. Het had hen heel veel rust kunnen brengen. Mijn ouders en broers zijn jong gestorven, allemaal gebroken door wat er is gebeurd. Ze leefden met hun ondraaglijke wanhoop en verdriet, en er werd niet over gepraat. Wat wilde je ook? Waar moest je over praten? Het was niet eens duidelijk of mijn broer wel gefusilleerd was. De herkenning in de verhalen lucht mij zo op. Hadden zij de verhalen maar veel eerder kunnen lezen. R13

Hadden onze ouders dit nog maar meegemaakt: de informatie, de onderzoeken, het monument, het boek. R12

De schriftelijke en gebundelde vorm van de levensverhalen stimuleerden en ondersteunden dus de bespreekbaarheid van de gebeurtenissen van de Meistaking én de persoonlijke ervaringen en gevoelens rond de gebeurtenissen. De schriftelijke vorm bracht meer voordelen met zich mee, aldus verschillende nabestaanden. De verhalen konden namelijk even aan de kant worden gelegd, zodat men even tot rust kon komen, en een evenwicht in betrokkenheid en distantie kon hanteren.

En een bundel kun je lezen als je er aan toe bent, en aan de kant leggen als het even te veel wordt, en je kunt de verhalen ook herlezen. V16o-1983

Soms moest ik even ophouden, maar toch pakte ik het boek steeds weer. Ik móest het lezen (...). Ik kon het ook even aan de kant leggen als het me te veel was, en tóch pakte ik het steeds weer. Maar ik had het zelf in de hand. R8

Maar geschreven dingen kun je ook even aan de kant leggen voor later, of voor iemand anders. V4-1943

Of om informatie even te laten bezinken.

Sommige dingen heb ik aangestreept, die lees ik een paar keer om ze goed tot me door te laten dringen. Sommige zinnen zetten de vinger precies op de zere plek waar ik niet bij kon. R2

Ik heb steeds stukken gelezen, de afgelopen dagen, en dan legde ik het weer aan de kant. Want ik wilde het heel goed laten bezinken en er niet in een gulzigheid over heen lezen (...). Juist door te lezen en steeds even op te houden, of een stukje te herlezen, kun je het goed op je in laten werken. R9

Kortom, nabestaanden konden zélf kiezen hoe, wanneer en op welke manier ze met de levensverhalen bezig waren.

Enkele nabestaanden vertelden dat ze in de schriftelijke levensverhalen erkenning van de Meistaking en de slachtoffers vonden. Ze hadden een gewaardeerde plek gekregen.

Wat een erkenning, ook dit voelt als een afsluiting, net als het monument. R6

Goed dat de slachtoffers alle aandacht krijgen. Ze waren 'tweederangs' en overwoekerd door het 'Grote Verzet'. Ik vind dat de levensverhalen op grote schaal verspreid moeten worden. R10

Ik vind het mooi dat interviews worden verzameld. Ze zijn een stuk geschiedenis van mensen in betrekkelijk kleine omvang, die wordt vastgelegd. En daar kan weer verder mee worden geleefd door kinderen en kleinkinderen. De geschiedenis gaat zo niet verloren. Het kan gelezen worden, en er kan over worden gepraat. V9-1925

Een 92-jarige schoonzuster vertelde dat haar vermiste zwager eindelijk zijn bestaan terug had gekregen.

Geen dag ging voorbij zonder dat we aan mijn omgekomen zwager dachten. Maar hij had geen graf, werd niet genoemd, alsof niet alleen zijn lichaam maar ook zijn hele bestaan was weggewist. Alsof hij er nooit was geweest. Maar iedere dag dachten mijn man en ik aan hem. Het was zo'n lieve jongen. Mijn man was nog naar het politiebureau gefietst om hem warme kleren te geven, nadat mijn zwager was opgepakt. Maar hij was al weg. Spoorloos. En dat bleef hij. Maar door wat jullie de laatste jaren boven water hebben gehaald is hij opeens weer in ons midden, niet alleen in stilte voor ons, maar ook heel zichtbaar voor anderen. Alsof hij zijn bestaan terug heeft gekregen. En daar ben ik zo blij om, dat hij de moeite waard was om naar te zoeken! R17

Een paar nabestaanden gebruikten de schriftelijke vorm van de levensverhalen om een boodschap door te geven aan andere nabestaanden.

Misschien zijn er mensen teleurgesteld omdat ze niet gevonden zijn. Dan zou ik willen zeggen: ze liggen daar allemaal, ze liggen al zestig jaar bij elkaar, en ze liggen nog steeds allemaal bij

elkaar, maar de dumpplek is nu een begraafplaats geworden. En we hebben gezamenlijk op een hele mooie manier afscheid genomen op 3 mei. Het was heel mooi georganiseerd, met die tocht en die trommel, de toespraak en het koor, het monument en de bloemen. En nu die bankjes. Het heeft een plek gekregen. Dat zou ik willen zeggen. v5-1939

Of om een oproep te doen aan andere nabestaanden.

Met deze zoons zou ik dus wel graag willen praten, maar ik wil me niet opdringen, ik weet niet of zij wel willen praten, of kunnen praten. Ik praat zelf niet gemakkelijk over deze tijd. Ik houd me liever stil (...). Alleen die jongens van De Terrorist, die wil ik wel graag ontmoeten, want die ken ik nog van de vakantiecampen, dus dat heeft iets eigens. Maar op de bijeenkomst van september 2003 stond iemand op om naar deze jongens te vragen, en toen waren ze er niet. Anders was ik op die bijeenkomst naar hen toegegaan. En tijdens de onthulling herkende ik hen natuurlijk niet, als ze er al waren. v12-1935

Ik ben ook naar de informatieavond geweest in september 2003. En daar ontmoette ik een man, ik kende alleen zijn naam. Omdat die naam al zo lang bij het verhaal van mijn opa hoorde, herkende ik die naam. Dat is zo apart. Dat doet je wel iets, en je denkt: 'Hé, jij hebt dezelfde gevoelens die ik heb.' En je praat even wat over auto's, enzo, maar er gaat van alles door je heen. Met hem zou ik nog wel graag een keer willen praten. v15-1947

Eén nabestaande wilde wel meedoen aan het samenstellen van de bundel levensverhalen. Ze maakte echter expliciet aanspraak op haar vrijheid om haar eigen leven volledig zélf vorm te geven. Ze liet zich door niemand voorschrijven 'hoe het moest'.

Iedereen verwerkt het op een andere manier, en daar moet je elkaar vrij in laten. Ik heb zelf nooit zoveel aan verhalen van anderen, en al helemaal niet als ik voor mezelf al genoeg te verstouwen heb. Ik leg mijzelf niet beperkingen op in verwerken, ik hoef geen ideeën over hoe het ook zou kunnen, dat kan ik zelf allemaal ook wel bedenken. Ik heb prachtige dochters een stel geweldige vrienden om me heen, en ik kan veel aan. Een mens kan veel aan, daar sta je wel eens verstoeld van. Soms wil ik praten, soms wil ik in mijn eentje wandelen, soms wil ik huilen. Soms samen en soms alleen. v4-1943

8.4.4 Lotgenoten

In paragraaf 8.4.3 kwam naar voren dat nabestaanden hun beleavingswereld konden herkennen in de levensverhalen van lotgenoten, en ideeën aan de verhalen konden ontlelen om hun perspectieven en regie te veranderen naar een manier die (nog) beter bij hen paste. Ook werd beschreven hoe dat in zijn werk ging.

De belangstelling in elkaar's verhalen was onder de nabestaanden erg groot. Veel nabestaanden vertelden een band met de andere nabestaanden te voelen, hoewel ze elkaar niet kenden. Uit de reacties op de bodemonderzoeken door de Koninklijke Landmacht bleek dat men zich erg solidair voelde met elkaar, en zich verantwoordelijk voelde voor het welzijn van de andere nabestaanden. Men verplaatste zich in de andere nabestaanden en vond diens gevoelens even belangrijk als de eigen gevoelens.

Natuurlijk wilde ik graag dat ze allemaal gevonden waren. Maar stel je voor dat er een paar gevonden waren, en al die onderzoeken, bloed, DNA, een paar families 'gelukkig' en de anderen hadden het nakijken? Nee, het is goed zo, we weten waar ze liggen. v3-1925

Ik heb vaak gedacht: wat zou het erg zijn geweest als er een paar waren gevonden en de anderen niet. Dan waren we veel verder van huis geweest. v5b (v5-1939)

Stel je voor dat er maar een paar waren gevonden? En de anderen niet? Wat een spanning, bloedonderzoeken, Justitie, wat een verdriet, en is het dan nog wel zo waardig allemaal? v5-1939

Stel je voor dat er iets was gevonden. Wie was het dan? Al die DNA-onderzoeken, al dat wachten en die spanning. V9b-1928

Ik vond het heel belangrijk dat ze óf allemaal gevonden werden óf niemand. Want we hebben het er wel eens over gehad, stel je voor dat ze een paar botten vinden, en dan? V12-1935

Hoewel men graag elkaar's ervaringen wilde lezen, waren de meningen over een eventueel gezamenlijke herdenking van de slachtoffers verdeeld. Eén nabestaande benadrukte dat gezamenlijk afscheid van de slachtoffers was genomen, maar dat hij liever individueel wilde herdenken. Ook andere nabestaanden gaven aan geen gezamenlijke herdenking te willen. Ze wilden de regie over het tijdstip en de invulling van een herdenking volledig in eigen hand houden.

Ik heb liever geen gezamenlijke herdenking. Iedereen doet het op zijn of haar eigen manier. Er moet geen 'zo moet het' zijn. Iedereen is weer anders. Want als je er met z'n allen bent ga je toch op anderen letten, je gaat praten, of je vindt het niet leuk dat mensen een sigaretje staan te roken, zélf vind ik dat ontierend. Je hebt meer aandacht voor de omgeving dan voor jezelf. Dus ik ga liever alleen of met mijn vrouw of met mijn gezin of familie. Daar moet iedereen vrij in zijn. Je moet kunnen doen wat je zelf wilt, wat past bij jou. V5-1939

Een gezamenlijke herdenking hoeft niet voor mij. Ik ben meer een persoon die helemaal in mijn eentje bij de dingen stilstaat, hooguit met een persoon die wél weet waar het om gaat, maar die verder stil is. Ik laat alles het liefst in mijn eentje op me inwerken, en ben dan niet in de stemming voor contact. Het liefst ben ik dan dus helemaal alleen. V11-1955

Maar ik ben liever alleen of met mijn eigen gezin of familie (...). De anderen zijn toch vreemden voor me, en dat praat voor mij niet zo gemakkelijk. V12-1935

Zelf ga ik liever op een zelfgekozen moment. V17-1951

Andere nabestaanden vertelden een gezamenlijke herdenking belangrijk te vinden. Ze hadden wel zeer duidelijke ideeën over de vorm van de herdenking. Deze moest een informeel karakter hebben, 'zonder poespas'.

Het moet beslist niet verloren gaan. Het is heel belangrijk om alle informatie en verhalen door te geven. Een monument moet ook altijd aandacht krijgen. Een gezamenlijke herdenking is dan heel goed. Je ontmoet elkaar, je kunt met elkaar praten. V18-1957

Ik vind het een aardig idee om jaarlijks informeel en gezamenlijk te herdenken. Maar als er niks gezamenlijks komt, kan ik heel goed alleen herdenken en erbij stilstaan. Als ik tijd vrij kan maken ga ik wél naar het gezamenlijke tijdstip. Je vindt toch herkenning bij elkaar. En het is een stukje respect naar degene die er niet meer is. En als je samen bent is er een mogelijkheid tot praten (...). Ik vind wel dat mijn tante zelf altijd voorop moet staan. Wat er allemaal is gebeurd mag geen rol spelen ter verfraaiing van je eigen persoon, begrijp je, ik wil juist bij mijn tante stil staan. Ik heb wel eens gezien dat mensen meerwaarde voor zichzelf ontleen aan ernstige gebeurtenissen, en dat wil ik niet. V13-1950

Een gezamenlijke herdenking vind ik heel goed. Gewoon ongedwongen, spontaan bij elkaar komen op 3 mei om 15.00 uur. Mensen die elkaar willen ontmoeten kunnen elkaar dan ontmoeten. Het is wel heel emotioneel, maar we begrijpen elkaar. En we kunnen met elkaar praten, elkaar vragen stellen, er kunnen contacten ontstaan. Het is een vaste groep, en we komen voor hetzelfde. Maar het is ook heel emotioneel. V10-1942

Een gezamenlijke herdenking op 3 mei om 15.00 uur op de Appèlbergen vind ik heel mooi. Informeel, niet met regels. Ik had ook wel verwacht dat zoiets zou komen. Een jaarlijkse herhaling. En dan zelf bloemen leggen. v9-1925

Uiteindelijk zou ik wel naar een gezamenlijke herdenking gaan op 3 mei, maar dan heel informeel georganiseerd, niet met strakke opgelegde regels maar met betrokkenheid vanuit onze harten. v8-1968

Eén nabestaande opperde het idee een herdenkingsgroep op te richten.

Ik zou wel graag een soort 'groep' willen, met een gezamenlijke herdenking. De onthulling van het monument was op 3 mei 2004 meer een begrafenis, maar vanaf volgend jaar wordt het volgens mij meer een herdenking (...). Als we samen herdenken kunnen we wat aan elkaar hebben, je kunt ervaringen uitwisselen, elkaar steunen, samen praten, elkaar vragen stellen, antwoorden geven. Individueel kan het ook wat rommelig worden, iedereen doet het op zijn eigen manier en je mist elkaar's steun en herkenning. Een gezamenlijke herdenking kan saamhorigheid stimuleren, we kennen en herkennen elkaar's verdriet, je bent niet alleen, de ander is niet alleen, en het moet ook niet verwateren. Continuïteit is belangrijk. v3-1925

Enkele nabestaanden wilden zowel alleen als gezamenlijk herdenken.

Een jaarlijkse gezamenlijke herdenking op 3 mei om 3 uur vind ik heel mooi, maar dat moet dan wat mij betreft niet strak georganiseerd zijn. Meer een informele samenkomst van ieder die wil. Je kunt elkaar tot steun zijn, je bent een steun voor anderen en anderen voor jou. We komen allemaal voor hetzelfde. Bij de onthulling was het ook zo saamhorig. Maar ik wil ook alléén herdenken, op momenten dat ik zelf wil. En dan is het heel mooi dat er een plek is om naar toe te gaan, twee plekken eigenlijk. v7-1928

Een collectieve herdenking is goed, maar individueel doe je het op het moment dat het voor je speelt. Je gaat spontaan even kijken of het nog netjes en schoon is, en dan sta je daar bij stil, je bent even helemaal betrokken bij alles wat er is gebeurd. En je ziet al die namen. En daar staat ook jouw opa's naam bij, en diezelfde naam heb jij. Maar collectief is ook goed. Informeel, zonder poespas. v15-1947

Het werd unaniem op prijs gesteld dat er een gezamenlijk tijdstip voor de informele herdenking werd afgesproken, dat bezocht of juist vermeden kon worden. De nabestaanden hielden op deze manier de regie over het al dan niet bezoeken van de gezamenlijke herdenking, en over de invulling er van.

Het verspreiden van informatie, het delen van de levensverhalen en het organiseren van een tijdstip waarop men elkaar jaarlijks kon ontmoeten, werden unaniem gewaardeerd. Ook de vrijheid voor eigen regie, die in deze acties was gewaarborgd, werd erg geapprecieerd.

Tijdens het samenstellen van de levensverhalen werd aan de nabestaanden gevraagd of internet als hulpmiddel voor informatieverspreiding en informatievergaring op prijs werd gesteld. Zou dit hulpmiddel meerwaarde kunnen bieden? Aan wie? Op welke manier?

Eén nabestaande gaf aan dat hij geen directe contacten met andere nabestaanden kon onderhouden, omdat hij in Canada woonde. Internet bood hem gunstige kansen. Enkele andere nabestaanden vertelden dat binnen hun familie veel informatie werd uitgewisseld via e-mail.

De meeste nabestaanden haalden hun schouders op bij het idee 'internet'. Ze konden geen antwoord geven op de vraag. Enkele nabestaanden zagen in het hulpmiddel internet wél mogelijkheden. Het ging dan vooral om uitwisseling van informatie en ervaringen.

Via een website kunnen we contact met elkaar houden, informatie verspreiden, een vraag of een oproep plaatsen. v3-1925

Een internetsite zou ik een heel goed idee vinden. Op de site kunnen ervaringen en informatie opgenomen worden, maar ook vragen en oproepen waarmee we elkaar een stapje verder kunnen helpen. Bijvoorbeeld zo'n vraag over ervaring met vernoeming. Of vragen naar feiten die je nog mist. Ik zou de site vaak bezoeken. Ik wil nog veel meer weten (...). Informatie geeft grip. V11-1955

Een internetsite is een goed idee, met informatie en oproepen. Ik weet zeker dat in ieder geval mijn kinderen er gebruik van zullen maken. V12-1935

Een internetsite lijkt me heel interessant. We kunnen via de site vragen of iemand informatie heeft over die-en-die, of foto's, of we kunnen verhalen lezen of zelf aandragen, of we kunnen feiten opvragen of geven, of zo'n vraag over hoe het is om vernoemd te zijn naar een familielid die is gefusilleerd in de Meistaking. Ja, die website vind ik een heel goed idee. V15-1947

Internet bood zelfs voordelen, internet vergrootte regie, aldus één nabestaande.

Ik wil heel graag informatie over de Meistaking op internet. Verhalen, oproepen, vragen. Je hoeft dat niet oog in oog met elkaar te staan, je zit veilig in je eigen huis, je kunt dingen schrijven en lezen op je eigen zelfgekozen tijdstip, je kunt het aan de kant leggen, je kunt het herlezen. V8-1968

Maar internet had ook nadelen. Enkele nabestaanden gaven aan dat internet slechts bruikbaar was voor een beperkte groep.

Een website voor de Appèlbergen is op zich een goed idee, maar internet is voor onze generatie nét toegankelijk. Juist de oudere generatie zou de website het meest nodig hebben, denk ik, en zij kunnen er niet mee omgaan. V17-1951

Als jullie een website opzetten moet je die heel goed bekend maken onder de mensen die er baat bij hebben, anders kan niemand hem vinden. Mensen beginnen meestal te zoeken via Stichting 1940-1945, denk ik, of via Oorlogsdocumentatie. V17b (V17-1951)

Eén nabestaande zag in internet, maar ook in het opzetten van haar stamboom en het plaatsen ervan op internet, een mogelijkheid haar eigen leven in kaart te brengen.

Ik werd aangesproken door een kennis die ons gezin in zijn stamboom had staan, en toen ben ik zelf verder gaan zoeken. Ik hoopte door dat stamboomonderzoek grip op mijn verleden te krijgen. Ik ben nu tot 1889 gekomen. Ik wil een stamboom van links naar rechts, net als een doorlopende tijdlijn. De meeste stambomen zijn verticaal, met begin en eind, ik maak hem horizontaal, met een open eind aan de rechterkant. De lijnen gaan immers nog door? Zo wil ik mijn verleden in beeld brengen. En uiteindelijk wil ik de stamboom op internet plaatsen. Met speciale functies, zodat je op een naam kunt klikken voor een fotootje en een beschrijving. V8-1968

8.5 Samenvatting

De gewoonten en verwachtingen, die vanzelfsprekend waren in de tijdgeest van de eerste naoorlogse decennia, speelden een belangrijke rol in de handelingsruimte en de perspectieven van de nabestaanden, en dus in de regie die zij over hun leven voerden en konden voeren. Maar ook de praktische (on)mogelijkheden en omstandigheden die welvaart en techniek met zich meebrachten waren in grote mate bepalend voor de handelingsruimte van de nabestaanden. En tot slot bepaalden ideeën over bijvoorbeeld trauma- en verliesverwerking wat 'normaal' was, waardoor ook normen en (wetenschappelijke) inzichten vorm gaven aan de handelingsruimte van de nabestaanden. Deze handelingsruimte veranderde in de loop der tijd.

Nabestaanden gingen er na de bevrijding van uit dat overheidsinstanties zouden blijven zoeken naar de vermiste slachtoffers totdat deze waren gevonden. De nabestaanden hadden immers gedaan wat hun handelingsruimte toeliet? Ze hadden aangifte van vermissing gedaan en alle informatie doorgegeven die hen ter beschikking stond. De overheidsinstanties zouden 'de zaak' daarna oplossen. Ze zouden de vermisten zoeken en de daders berechten. Dat waren hun taken.

De nabestaanden zijn unaniem ernstig in deze verwachting gefrustreerd. Dit heeft hun leed verergerd. Bovenop de ervaringen met de Meistaking, de vermissing van de slachtoffers en het volledig in het duister grijpen over de toedracht en de afloop van de gebeurtenissen, groeide het gevoel dat de slachtoffers kennelijk geen aandacht, inspanning, erkenning en genoegdoening waard waren.

Vanwege de grote onzekerheid rond de Meistaking-gebeurtenissen konden de nabestaanden het verhaal niet afsluiten. Het verhaal kon geen vaste plek krijgen in hun totale levensgeschiedenis. Het verhaal bleef woekeren in de dagelijkse levens van de nabestaanden. Steeds opnieuw deden nabestaanden pogingen om het verhaal te reconstrueren, zodat ze er grip op konden krijgen. Dit was niet gemakkelijk, omdat het verhaal vanwege de grote onzekerheid en de overweldigende emoties onvertelbaar leek.

Veel nabestaanden legden relaties tussen de Meistaking-gebeurtenissen en spanningen, concentratieproblemen, ziekte en vroegtijdig overlijden. Ze gaven aan dat veel van hun familieleden door de gebeurtenissen waren getekend en zelfs waren genekt.

Het geven van een plek aan de gebeurtenissen was pure noodzaak, om zelf verder te kunnen leven. Er werden verschillende strategieën gehanteerd om de gebeurtenissen een plek te geven. De handelingsruimte, die voortvloeide uit dominante plots van de tijdgeest, en uit overgenomen gezinsplots, bepaalden voor een groot deel de keuze van de strategie. Daarnaast maakte het uit of de strategie werd gericht op de gebeurtenissen of op de emoties die door de gebeurtenissen werden opgeroepen. Maar ook de financiële en technische omstandigheden maakten strategieën mogelijk of onmogelijk.

Acceptatie, openlijke gesprekken en steun binnen familieverband, betekenisgeving vanuit geloof, het bewust van zich afzetten van de ervaringen om het eigen leven te kunnen leiden, het loslaten door vergeving, het vergaren van zoveel mogelijk informatie en logica, en het zo concreet en tastbaar mogelijk maken van de gebeurtenissen en de slachtoffers, werden als zo constructief mogelijk ervaren. Strategieën als verzwijgen, vergeten, afkappen, zelfbeschuldiging, de vlucht in alcohol en het raadplegen van paragnosten hadden geen constructieve werking op het vinden van een plek. Sommige nabestaanden hanteerden ten einde raad één van de niet-constructieve strategieën, omdat ze met de constructieve strategieën niet verder kwamen. Ze konden óf geen plek geven aan de gebeurtenissen, óf ze botsten tegen de grenzen van hun handelingsruimte. Doordat verschillende nabestaanden verschillende strategieën hanteerden, kwamen ze vaak in gezins- en familieverband onbedoeld in botsing met elkaar. Uitwisseling van ervaringen met de strategieën heeft onder de nabestaanden tot veel reflectie op de strategieën geleid, en tot wederzijds begrip van de functie ervan: alle strategieën streefden immers één doel na, namelijk het verkrijgen van grip op het ongrijpbare.

Verwerking van een schokkende gebeurtenis of verlies begint bij het aanvaarden van de realiteit van de gebeurtenis of het verlies. Deze realiteit ontbrak met betrekking tot de vermiste slachtoffers van de Meistaking. Het concreet aanschouwen van tastbare bewijzen van die gebeurtenis dwingt de grootste mate van realiteit af. Een reconstructie, hoe waterdicht ook, blijft slechts een beredeneerde zekerheid: 'Het kan niet anders, het moet wel, niets bewijst het tegendeel, alles wijst in die richting, enzovoort.' Sommige nabestaanden *konden* zich daarbij neerleggen, anderen *wilden* zich daarbij neerleggen, en weer anderen vonden dat ze zich daar noodgedwongen maar bij neer *moesten* leggen. De frustratie over het verstrijken van 60 jaar werd unaniem geuit. Deze frustratie kreeg het karakter van verbijstering, toen bleek dat enkele overheidsinstanties in 1949 al wisten dat de vermiste slachtoffers in de Appèlbergen lagen begraven.

De psychisch-emotionele en de concrete plek bleken hand in hand te gaan. Feitelijke informatie maakte van de Meistaking-gebeurtenissen een eensluidend en afgebakend verhaal. De vele verhalen werden één verhaal, de open einden werden gesloten.

Schriftelijke, dus tastbare informatie maakte de bespreking van de gebeurtenissen gemakkelijker. De concrete plek van de graflocatie kon worden aangewezen. Deze plek werd zichtbaar gemarkeerd met een monument. Het verhaal kon een plek krijgen in het individuele leven van elke nabestaande, in de families, en het verhaal werd feitelijk gestaafd door tastbare informatie en de markering van het graf.

Zowel de psychisch-emotionele als de tastbare concrete plek schiepen de mogelijkheid dat de nabestaanden (tijdelijk) afstand konden nemen en de draad van hun eigen leven beter op konden pakken. Er was afscheiding ontstaan tussen heden en verleden, tussen nabestaande en slachtoffer, tussen het verhaal van de Meistaking en het eigen levensverhaal, tussen levensruimte en graflocatie. Het verleden, de slachtoffers en de gebeurtenissen hadden een stabiele plek gekregen, die bezocht en achtergelaten kon worden onder regie van de nabestaanden zelf.

Ook de bundel levensverhalen vormde zo'n tastbare plek. De nabestaanden vonden in de levensverhalen uitdagingen tot reflectie op hun eigen ervaringen, handelingsruimte, houdingen en strategieën. Deze reflectie kon bevestiging met zich meebrengen, of nieuwe mogelijkheden aan het licht brengen. Sommige nabestaanden ervoeren deze reflectie al tijdens het vertellen van het levensverhaal. Drie nabestaanden brachten tijdens het vertellen van hun levensverhaal spontaan hun eerdere positieve ervaringen met hun reconstructie en hun uiting van levensverhalen naar voren. Opluchting, tastbaarheid, bespreekbaarheid, grip, een plek geven, loslaten, vormden de kernwoorden van die ervaringen.

De schriftelijke (concrete) vorm van de levensverhalen werd unaniem op prijs gesteld. Het begrip voor de emoties over de gebeurtenissen werd vergroot, de schriftelijke vorm ondersteunde bespreekbaarheid van de gebeurtenissen, men kon de bundel tastbaar wegleggen en de stof laten bezinken, men kon stukken aanstrepen en herlezen, men kon de bundel doorgeven, en men kon vooral met de verhalen bezig zijn op een zelf gekozen moment, in een zelf gekozen omgeving, op een zelf gekozen manier.

Het zélf willen bepalen van de handelingsruimte en regie kwam ook naar voren in de reacties op een eventueel gezamenlijke herdenking van de slachtoffers. Veel nabestaanden wilden in eigen kring en op een eigen manier herdenken. Anderen wilden wel informeel samenkomen, maar zonder 'poespas' van buitenaf zélf vorm geven aan deze stille herdenking. Ieder wilde vrijlaten en vrijgelaten worden om alleen te herdenken, of om de gezamenlijke bijeenkomst al dan niet te bezoeken.

Een website zou mogelijkheden bieden voor uitwisseling, informatievergaring en informatieverstrekking. De vrijheid en vrijblijvendheid rond dit hulpmiddel werd op prijs gesteld, echter, slechts een beperkte groep zou (aanvankelijk) toegang tot de website kunnen vinden.

9. Conclusies

*Tijd heelt alleen wonden
als die tijd wordt gebruikt om de wonden te verzorgen
Jan van den Bout*

Na het afronden van het onderzoek naar de graflocaties van 16 vermiste slachtoffers van de Meistaking van 1943 bleek dat de nabestaanden van deze slachtoffers grote invloed hadden ondervonden van de langdurige vermissing en onzekerheid op hun leven van alledag. In de door de nabestaanden geschetste situatie vond ik de aanleiding tot het onderzoeken van deze invloed.

In het onderzoek *'Dat het zo lang moest duren...'* is een aanzet gedaan

- tot het verkrijgen van inzicht in de invloed van langdurige vermissing van een familielid en onzekerheid over de toedracht rond de vermissing op de levens van de nabestaanden,
- tot het verkrijgen van inzicht in de verschillende copingreacties op deze vermissing en onzekerheid,
- en tot het verkrijgen van inzicht in hoe nabestaanden de regie over hun leven konden vergroten.

In het onderzoek *'Dat het zo lang moest duren...'* kregen nabestaanden de gelegenheid hun verhaal te vertellen over de invloed van de langdurige vermissing van hun familielid op hun leven van alledag. Ze konden hún stem laten horen, hún ervaringen uiten, hún verhaal vertellen. De levensverhalen zijn op schrift gesteld, verzameld, gebundeld en verspreid onder alle 16 families van de vermiste slachtoffers van de Meistaking, en onder enkele betrokken medewerkers van instanties.

Uit het onderzoek blijkt dat de verzamelde levensverhalen enerzijds uniek zijn en anderzijds grote overeenkomsten vertonen. In alle levensverhalen klinkt wanhoop, frustratie, inventiviteit, kracht, opluchting, verbijstering, woede en advies. In alle verhalen komt een duidelijke samenhang naar voren tussen de omstandigheden en de beleving ervan door de nabestaanden.

De omstandigheden die door de nabestaanden in de eerste probleemschetsen werden beschreven, en die in de levensverhalen vervolgens uitgebreid naar voren kwamen, werden bepaald door drie elkaar beïnvloedende kaders. Allereerst speelde de historische context en het verstrijken van zestig jaar een rol. In de tweede plaats waren de heersende en zich gaandeweg ontwikkelende theorieën en inzichten van betekenis. En in de derde plaats was men getroffen door de Meistaking als gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog, maar strekten de gevolgen zich uit over vele decennia later. Deze kaders zijn achtereenvolgens in de hoofdstukken 3, 4 en 5 beschreven.

In het onderzoek werd in beeld gebracht hoe de drie kaders elkaar beïnvloedden, en welke invloed de drie kaders uitoefenden op de handelingsruimte van de nabestaanden. Bijvoorbeeld, een focus op de Tweede Wereldoorlog werd meteen aangevuld vanuit het historische kader omdat de oorlogsgebeurtenis door de langdurige vermissing niet beperkt bleef tot de oorlogsjaren. En vanuit het kader van theorieën en inzichten over trauma- en verliesverwerking, omdat door het ontbreken van voldongen feiten de gebeurtenissen niet konden worden verwerkt.

Uit de door de nabestaanden zelf geschetste situatie kon opgemaakt worden dat zij geen willoze slachtoffers van de omstandigheden waren, die door de historische context, de verwerkingstheorieën en de oorlogserfenis werden bepaald. Binnen de gegeven omstandigheden voerden zij een duidelijke regie over hun eigen leven.

In het onderzoek is, gebaseerd op de levensverhalen van de nabestaanden, in beeld gebracht hoe de nabestaanden hun leven inrichtten binnen de grenzen van wat hen door de omstandigheden werd toegestaan. In beeld is gebracht hoe beperkend de omstandigheden werkten op de regievoering van de nabestaanden over hun eigen leven, hoe zij met deze beperkingen omgingen en hoe ze hun handelingsruimte toch zo groot mogelijk probeerden te maken.

De inzichten, die in het onderzoek zijn verkregen, kunnen beknopt worden samengevat in de antwoorden op de onderzoeksvragen en de uiteindelijke vraagstelling.

Ik zal deze vragen en antwoorden achtereenvolgens weergeven.

De eerste onderzoeksvraag luidde:

Wat is de invloed van de vermissing en de onzekerheid over de gebeurtenissen op de levens van de nabestaanden van verschillende generaties?

- Hoe is de vermissing ontstaan?
De vermissing is ontstaan doordat de bezetters tijdens het neerslaan van de Meistaking willekeurig een aantal burgers hebben gearresteerd en veroordeeld op grond van het haastig door hen ingestelde *Standgericht*. De arrestaties en strafmaten waren volstrekt willekeurig. Om de bevolking extra te intimideren werden een aantal slachtoffers op een onbekende plek ter aarde besteld, en werd door de bezetters moedwillig onjuiste informatie over de lotgevallen van de slachtoffers verspreid.
- Hoe is de onzekerheid ontstaan?
Het handelen van de bezetters had een bewust ontwrichtend karakter. Het was daardoor voor de meeste nabestaanden niet duidelijk of hun vermiste familielid wel of niet leefde, waar hij of zij was en wat er precies was gebeurd. Vele mogelijke verhalen konden ontstaan. Bijvoorbeeld, de aanname dat de vermisten in Duitsland of aan het Oostfront te werk waren gesteld was heel plausibel. De bezetters hadden immers dringend arbeidskrachten nodig? En het 'vergrijp' waarvoor de vermisten tijdens de staking waren gearresteerd, was minimaal of nihil. Aan deze onzekerheid kwam decennialang geen einde.
- Hoe kon de onzekerheid zo lang voortduren?
De eerste naoorlogse tijd was een tijd van grote chaos. De vermisten vormden slechts een zeer klein probleem binnen de totale problematiek, verwoesting, onoverzichtelijkheid en wanorde waarmee Nederland na de bevrijding kampte. Nabestaanden deden na de bevrijding aangifte van vermissing van hun familielid. Instanties onderzochten echter alleen een (massa)graf als dit bij toeval werd gevonden. Er werd niet actief naar vermisten gezocht. De prioriteiten van het overheidsbeleid lagen bij zuivering en wederopbouw van de samenleving. Eind 1945 werd in de Appèlbergen een massagraf ontdekt. In dit graf werden 19 slachtoffers van de Meistaking gevonden, die tijdens de staking door de bezetters in het verborgene waren begraven. Begin 1949 bleek uit verhoren van gearresteerde oorlogsmisdadigers dat ook de andere slachtoffers in de Appèlbergen waren begraven, vlak bij het in 1945 geruimde graf. In vertrouwen werd aan ooggetuigen gevraagd om de exacte locatie aan te wijzen. Zij gaven echter geen medewerking. De nabestaanden werden niet op de hoogte gesteld van deze nieuwe informatie, terwijl in april 1949 de meeste families opnieuw werden benaderd om van de vermiste slachtoffers een Proces Verbaal van Vermissing op te stellen. De nabestaanden bleven wachten tot de overheidsinstanties hun vermiste familielid zou vinden, en veel nabestaanden bleven hopen op de terugkeer van hun vermiste familielid uit 'het Oosten'.
- Wijkt de invloed van vermissing af van de invloed van andere traumatische gebeurtenissen op het leven van alledag van getroffenen? Op welke manier? Hoe komt dat?
Een traumatische gebeurtenis betreft een schokkende gebeurtenis, die het leven van de getroffene totaal ontwricht. Door een karakteristieke verwerkingsstrategie van pendelen tussen herbeleving en vermijding, wordt de gebeurtenis gaandeweg realistisch en grijpbaar, om uiteindelijk ingepast te worden in het lopende levensverhaal van de getroffene. De Meistaking betrof een schokkende gebeurtenis, waarvan 'het verhaal' echter onbekend was. Er was volstrekte onduidelijkheid over de toedracht en de afloop van de gebeurtenissen. Er was geen eensluidend verhaal dat gaandeweg in het lopende levensverhaal van de nabestaanden kon worden ingepast.
In de Meistaking zijn slachtoffers gevallen. Er was sprake van verlies van dierbare naasten, maar het is lange tijd niet zeker geweest of dit verlies blijvend was. Verliesverwerking start met het aanvaarden van het voldongen en onomkeerbare feit van het verlies. Bij vermissing is sprake van verlies, maar vanwege de onzekerheid rond de omstandigheden en de afloop van de verdwijning is er geen sprake van een voldongen realiteit. Is de vermiste dood of leeft hij of zij? Waar is de vermiste? Wat is er gebeurd? Het verhaal van de vermissing bestrijkt vele verhalen, allemaal met een open eind. Er is geen nieuwe situatie waarop nabestaanden zich

kunnen instellen. De vermiste kan immers weer terugkomen? Deze onzekere situatie maakte de gebeurtenissen extra traumatiserend.

Uit het onderzoek blijkt dat nabestaanden niet wisten of ze moesten zoeken naar de vermiste of moesten rouwen om diens dood. De gebeurtenissen konden geen plek krijgen. De wonden konden niet helen, en bleven teer. Ook de vermiste zelf had geen plek, dus geen verblijfplaats of graf. Het houvast ontbrak totaal. De levens van de nabestaanden bleven ontwricht.

De tweede onderzoeksvraag luidde:

Op welke manier(en) en in welke mate hebben nabestaanden geprobeerd in deze onzekerheid de grip op het eigen leven zo groot mogelijk te houden of te maken?

- Wat lag redelijkerwijs in hun vermogen?

Uit het onderzoek blijkt dat de nabestaanden op verschillende manieren geprobeerd hebben een einde aan de onzekerheid te maken. De meeste nabestaanden hebben ten eerste alles in het werk gesteld om te achterhalen wat er met hun familielid was gebeurd en waar hij of zij verbleef of begraven was.

Na de bevrijding werd, ten tweede, aangifte van vermissing gedaan. De nabestaanden vertrouwden er op dat overheidsinstanties alles in het werk zouden stellen om de vermisten te vinden. Deze hoop werd bevestigd toen de politie in 1949 nogmaals Processen Verbaal opmaakte, waarin de gedetailleerde signaleringen van de vermisten werden opgenomen. De nabestaanden probeerden ten derde, ondanks de grote onzekerheid, toch een plek te geven aan de gebeurtenissen en hun vermiste familielid, omdat ze noodgedwongen zélf verder moesten leven. In de levensverhalen werden verschillende strategieën aangegeven, die binnen de onzekere omstandigheden de grip op het eigen leven zo groot mogelijk maakte. De constructieve strategieën, die in de levensverhalen naar voren kwamen, waren:

- gesprek,
- acceptatie,
- zingeving vanuit geloofsovertuiging,
- loslaten door vergeving,
- het bewust van zich af zetten van de gebeurtenissen omdat men de regie over het eigen leven wilde blijven voeren,
- het zoeken van zoveel mogelijk informatie
- en het zo tastbaar mogelijk maken van de gebeurtenissen en de slachtoffers.

Als niet-constructieve strategieën kwamen in het onderzoek aan de orde:

- verzwijgen en vergeten,
- vlucht in alcohol,
- zelfbeschuldiging
- en het raadplegen van paragnosten.

Veel nabestaanden hanteerden verschillende strategieën, soms naast elkaar. Sommige nabestaanden zochten hun toevlucht in niet-constructieve strategieën, omdat de constructieve strategieën hen niet verder hielpen of omdat ze overmand werden door emoties.

- Welke beperkingen waren er?

De handelingsruimte werd op verschillende manieren beperkt. De beperkingen hadden een zeer uiteenlopend karakter. Ze hadden te maken met tijdgeest, gewoonten, erkenning en genoegdoening, vanzelfsprekendheden, regels van instanties, welvaart, geografische afstand, wetenschappelijke inzichten, technische mogelijkheden, enzovoort. De beperkingen liepen door elkaar en beïnvloedden elkaar.

Uit het onderzoek blijkt dat er in de eerste naoorlogse tijd een tijdgeest heerste, waarin bepaalde ideeën, overtuigingen, normen en verwachtingen vanzelfsprekend waren. De nadruk lag op wederopbouw en een op de toekomst gerichte blik. In dit perspectief paste het niet om uitgebreid stil te staan bij gebeurtenissen uit het verleden. Bovendien was het verhaal van de Meistaking op zich al een moeilijk vertelbaar verhaal, vanwege de grote onzekerheid over de toedracht van de gebeurtenissen en de lotgevallen van de slachtoffers, en de emoties die zowel door het schokkende verlies als door de onzekerheid over de gebeurtenissen werden

opgeroepen. Het verhaal kon daarom gemakkelijk 'onvertelbaar' worden. Zowel het verhaal als de verteller werden dus onvoldoende erkend. Dit noodgedwongen en vanzelfsprekende zwijgen vormde voor de nabestaanden een grote beperking in het verwerkingsproces. De ervaringen werden niet geuit, informatie werd niet gedeeld.

In de eerste naoorlogse decennia ging men er van uit dat schokkende gebeurtenissen op zich geen psychische problemen konden veroorzaken. Psychische problemen vonden hun oorsprong in lichamelijke aandoeningen als ondervoeding, infectie of hersenbeschadiging, was de aanname. Ook gold het inzicht dat kinderen te jong waren om de ernst van schokkende gebeurtenissen te beseffen. Kinderen konden dus geen schade hebben opgelopen na het doorstaan van traumatische gebeurtenissen. Bovendien kenden ze hun eigen plek als kind, en werden ze niet belast met 'grotemensenzaken'. Ook deze algemeen geldende inzichten beperkten de erkenning van de ernst van de gebeurtenissen en de reacties erop. Daarnaast misten de kinderen feitelijke informatie, terwijl ze wel gevoelsinformatie kregen.

De nabestaanden misten cruciale informatie om van de gebeurtenissen een eensluitend verhaal te maken. Omdat verdachten, getuigen en daders in de eerste naoorlogse jaren werden gearresteerd en verhoord door instanties als POD, politie en Justitie, beschikten deze instanties over vele puzzelstukjes, die gezamenlijk een beeld konden geven van wat er in de Meistaking precies was gebeurd. Deze instanties hanteerden echter de vanzelfsprekende regel dat buitenstaanders geen inzicht kregen in hun documenten en archieven. De archieven waren bedoeld om het werk van de instanties te ondersteunen, niet als bron voor informatieverstrekking. Hoewel deze gang van zaken vanzelfsprekend was, vormde ze wel een ernstige beperking in de mogelijkheid voor nabestaanden om over noodzakelijke informatie te beschikken. Het onzekere verhaal kon, door het gebrek aan deze informatie, niet tot een eensluitend verhaal worden gesmeed. Bovendien kon het verhaal vanwege het open eind niet worden afgesloten.

Instanties die wél als doel hadden informatie te verstrekken waren gehuisvest in het westen van Nederland. Deze instanties hadden na de bevrijding ten eerste tijd nodig om hun collectie gaandeweg op te bouwen. Ten tweede waren technische mogelijkheden voor het vermenigvuldigen en verspreiden van informatie in de eerste naoorlogse decennia beperkt. Ten derde woonden de (meeste) nabestaanden in Noord-Nederland. Ook deze geografische afstand vormde een beperking: men kon de archieven niet uitgebreid en veelvuldig raadplegen, en miste daardoor informatie.

In de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog nam de Meistaking lange tijd een marginale positie in. Publicaties bevatten summiere en vaak onjuiste informatie over de gebeurtenissen en de lotgevallen van de slachtoffers. Ook dit vormde een beperking voor het verkrijgen van informatie. Daarnaast waren de fouten kwetsend. Uit het onderzoek bleek dat veel nabestaanden ervoeren dat de Meistaking en de slachtoffers niet werden erkend.

De meeste families kenden elkaar niet. Ze konden hun ervaringen en vragen dus niet met elkaar delen, en ze konden geen informatie aan elkaar doorgeven. Ook deze situatie vormde een beperking voor het reconstrueren van de gebeurtenissen: de puzzelstukjes konden niet worden samengevoegd tot een groter geheel. Maar ook vormde deze situatie een beperking voor het verwerkingsproces: doordat de nabestaanden geïsoleerd van elkaar leefden, kon men geen herkenning en erkenning ontleen aan elkaar's ervaringen.

De grootste beperking, die door de nabestaanden werd aangegeven, was het gebrek aan erkenning dat ze lange tijd ervoeren. Erkenning betekent dat de ingrijpende gebeurtenis en de gevolgen ervan de ruimte krijgen om in het volle daglicht te kunnen staan, op persoonlijk niveau, in kleine kring en op maatschappelijk niveau. Voor de meeste nabestaanden bleef hun verhaal geïsoleerd en verstomd, bleef de Meistaking in het 'vergeethoekje' en waren de slachtoffers het blijkaar niet waard om genoemd, gezocht, erkend en herdacht te worden.

De derde onderzoeksvraag luidde:

Kan lotgenotencontact in deze specifieke situatie bijdragen aan het vergroten van regie over het eigen leven?

- Zo ja, hoe zou dit lotgenotencontact er dan uit moeten zien?

Uit het onderzoek blijkt dat het verzamelen, bundelen en verspreiden van levensverhalen een zeer bruikbaar eerste medium tussen lotgenoten kan vormen. Deze vorm van lotgenotencontact kan op verschillende manieren bijdragen aan het vergroten van de handelingsruimte van de nabestaanden. De sleutel wordt gevormd door het uitgebreid vertelde verhaal, waarin de verwevenheid van gebeurtenissen, ervaringen, emoties en het leven van alledag alle ruimte krijgt.

Omdat de meeste families elkaar niet kenden, en omdat het verhaal door het decennialange isolement voor veel nabestaanden extra emotioneel was geworden, gaven veel nabestaanden er de voorkeur aan zichzelf én anderen een directe confrontatie te besparen. Toch wilden nabestaanden hun verhalen vertellen, met elkaar delen, en laten horen aan instanties.

Uit het onderzoek blijkt dat de gekozen vorm van het verzamelen, bundelen en verspreiden van levensverhalen een grote bijdrage heeft geleverd aan de handelingsruimte van de nabestaanden. Ten eerste kregen nabestaanden in hun eigen leefomgeving de gelegenheid hun verhaal uitgebreid te vertellen. De ordening van het verhaal leidde tot groter inzicht in de ervaringen en de reacties daarop. Zowel het verhaal als de emoties werden erkend. Aan de levensverhalen werd zowel erkenning van de eigen ervaringen ontleend als erkenning van de Meistaking en de slachtoffers. Doordat het verhaal werd verteld, kwam het in het daglicht te staan. Ten tweede bleken de op schrift gestelde verhalen een ondersteuning te vormen voor de bespreking ervan in familieverband. Ten derde werd in de verhalen van andere nabestaanden zowel herkenning als uitdaging gevonden. Door de herkenning werden de eigen ervaringen en gevoelens bevestigd. Tevens vonden nabestaanden in de verschillende levensverhalen uitdagingen tot reflectie op hun eigen ervaringen, handelingsruimte, gevoelens, houdingen en strategieën. Ook deze reflectie leverde gespreksstof op binnen familieverband. Men voelde zich dus erkend en kreeg via de levensverhalen van andere nabestaanden nieuwe ideeën aangereikt.

Uit de reacties op de verspreide levensverhalen bleek dat nabestaanden het op prijs stelden in een korte tijd zeer gedetailleerde, openhartige, veelzijdige en diepgaande verhalen van lotgenoten onder ogen te hebben gekregen, die door hun schriftelijke vorm blijvend bereikbaar en bespreekbaar bleken.

De schriftelijke uitvoering van de levensverhalen bleek verschillende voordelen te hebben. Ten eerste ondersteunden en vergrootten de geschetste ervaringen de bespreekbaarheid van gebeurtenissen, ervaringen en gevoelens in familieverband. Ten tweede werd in de bundel gelegenheid gegeven kennis te nemen van verschillende ervaringen en inzichten. Ten derde kon de bundel aan de kant worden gelegd, worden herlezen en worden doorgegeven. Men had hierin zelf de regie. Ook werd aangegeven dat het op prijs werd gesteld dat op schrift gestelde informatie nooit meer verloren ging. Dit werd als erkenning van zowel de slachtoffers als de Meistaking als het eigen verhaal ervaren.

Naar aanleiding van de bundel zijn verschillende contacten gelegd tussen nabestaanden van verschillende families, onder andere op de gezamenlijke informele herdenking.

Tot slot wordt de uiteindelijke vraagstelling van het onderzoek beantwoord. Deze luidde als volgt:
Hoe kan de regie over het eigen leven in een situatie van langdurige vermissing en onzekerheid door en voor nabestaanden zo veel en zo passend mogelijk worden bevorderd?

Regie wordt door Giddens en Ricoeur omschreven als het zelf vorm geven aan het eigen leven, zodat men het eigen leven als autonoom, passend en waardevol ervaart. Mensen hebben volgens hen niet alle regie over hun leven, noch zijn zij willoze slachtoffers van alles wat hen overkomt. Ze hebben de principiële mogelijkheid aanspraak te maken op regie, om op die manier een zo groot mogelijke handelingsruimte te creëren.

De regie, die personen kunnen voeren over hun eigen leven, wordt voor een groot deel bepaald door de omstandigheden. In de beantwoording van de tweede onderzoeksvraag werden diverse beperkingen geschetst, die nabestaanden ervoeren in het krijgen van grip op de gebeurtenissen van de Meistaking, dus ook in de regievoering over hun eigen leven. Enkele beperkingen lagen op het vlak van regels, wetten en beschikbare informatie. Andere beperkingen lagen in heersende ideeën, stilzwijgende gewoonten en geldende inzichten. Aan de ene kant wordt de

handelingsruimte van personen beperkt door factoren vanuit de omstandigheden, aan de andere kant wordt de handelingsruimte van personen beperkt doordat ze zich stilzwijgend en vanzelfsprekend voegen naar deze omstandigheden.

Ricoeur en Giddens geven in respectievelijk de Narratieve Identiteitstheorie en de Structuratietheorie bruikbare handvatten om dusdanig met omstandigheden om te gaan, dat de beperkingen zoveel mogelijk worden geslecht en de handelingsruimte zo groot mogelijk wordt gemaakt. Het cruciale punt van regie ligt in beide theorieën in het bewust belichten van vanzelfsprekende en stilzwijgend gehanteerde praktische kennis. Door deze kennis onder woorden te brengen kan er op worden gereflecteerd, kan er over worden nagedacht, kan de kennis worden besproken, en kan eventueel besloten worden tot andere perspectieven. De kennis is dan discursief geworden. Reflectie wordt uitgedaagd door de behoefte aan zingeving, door botsende vanzelfsprekendheden en door conflicten die door onbedoelde gevolgen van vanzelfsprekende kennis worden veroorzaakt.

Vanuit het discursieve niveau kan aanspraak worden gemaakt op het zélf vorm geven aan het eigen leven, zodat dit eigen leven als autonoom, passend en waardevol wordt ervaren. En vanuit het discursieve niveau kan communicatie worden aangegaan met de omstandigheden die de handelingsruimte bepalen.

Communicatie is echter pas mogelijk als beide communicatie-partijen plaatsnemen op het discursieve niveau, dus als beide partijen hun stilzwijgend gehanteerde praktische kennis belichten en bespreekbaar maken. Deze partijen kunnen gezinsleden, familieleden, kennissen, collega's, lotgenoten en instanties zijn, maar ook de samenleving als geheel. Dit houdt voor bijvoorbeeld de samenleving als de 'andere partij' in dat gereflecteerd dient te worden op de beperkingen voor de handelingsruimte van de nabestaanden, zoals deze in de beantwoording van de tweede onderzoeksvraag zijn genoemd.

Een aantal beperkingen zijn in de loop der tijd geslecht. Technische ontwikkelingen hebben bijvoorbeeld informatievergaring en informatieverbreiding gemakkelijker gemaakt, en in zestig jaar zijn de inzichten in trauma- en verliesverwerking enorm gegroeid. Andere beperkingen gelden nog steeds, niet alleen voor de nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de Meistaking, maar ook voor vergelijkbare situaties, en voor vergelijkbare personen.

In het onderzoek is een beeld geschetst van de samenhang tussen de levens van de nabestaanden en de omstandigheden van langdurige vermissing. Dit beeld laat een groot aantal botsingen zien: theorieën die niet passen bij de omstandigheden van de nabestaanden, gewekte verwachtingen die niet werden ingewilligd, regels die onbedoelde effecten hadden op de handelingsruimte van de nabestaanden, enzovoort. De *levensverhalen* brengen in beeld hoe de nabestaanden binnen de door hen aangeboden omstandigheden vorm gaven aan hun leven. Het *onderzoek* belicht de complexe samenhang tussen de levens van de nabestaanden en de omstandigheden.

Zoals de levensverhalen de nabestaanden hebben uitgedaagd te reflecteren op hun eigen vanzelfsprekende kennis, kan de samenleving door de levensverhalen van de nabestaanden én door het onderzoek worden uitgedaagd te reflecteren op vanzelfsprekende kennis, regels, gewoonten en verwachtingen, bijvoorbeeld:

- wat betekent de onzekerheid van vermissing voor degenen die achterblijven,
- wat betekent het voor nabestaanden als er ogenschijnlijk niet alles in het werk wordt gesteld om aan deze onzekerheid een einde te maken,
- wat betekent het voor nabestaanden als regels van geheimhouding worden gehanteerd,
- wat betekent het voor nabestaanden als door instanties bepaald taalgebruik zoals 'lijk' wordt gehanteerd,
- wat betekent informatie voor mensen die schreeuwend behoefte hebben aan informatie,
- wat betekent het voor deze mensen als ze die informatie niet krijgen,
- wat betekent 'de doofpot' voor getroffen en,
- wat betekent het voor burgers als ze als onmondig worden gezien,
- wie is in een vermissingzaak buitenstaander en wie is betrokkene,
- hoe kan op schokkende gebeurtenissen worden gereageerd,
- hoe kunnen slachtoffers worden erkend,

- wat gebeurt er met getroffen en als een schokkende gebeurtenis niet of nauwelijks wordt erkend,
- hoe kan door de omstandigheden toch een zo groot mogelijke handelingsruimte aan nabestaanden worden aangeboden?

Tot slot

De belangrijkste factor in het verwerken van schokkende ervaringen is de erkenning ervan door de samenleving. Erkenning van de gebeurtenis, erkenning van het gruwelijke en zinloze van de gebeurtenis, erkenning van de slachtoffers van de gebeurtenis, erkenning van de persoonlijke ervaring met de gebeurtenis en erkenning van de emoties die door de gebeurtenis worden opgeroepen.

Recentelijk hebben verschillende instanties deze erkenning *postuum* nagestreefd. In bijlage 2 wordt het werk van deze instanties beschreven en worden de mensen, die verbonden zijn aan deze organisaties, genoemd.

Ik hoop met het onderzoek '*Dat het zo lang moest duren...*' ook bijgedragen te hebben aan de erkenning van de Meistaking, aan de erkenning van de slachtoffers van de Meistaking, en aan de erkenning van het leed én van de kracht van de nabestaanden van de vermiste slachtoffers.

Bijlage 1. De 34 slachtoffers

*‘De teraardebestelling heeft plaatsgevonden,
doch de plaats daarvan kon niet worden bekendgemaakt’*

Deze bijlage noemt alle 34 slachtoffers uit Friesland, Groningen en Drenthe, die door de bezetters in mei 1943 ‘op een onbekende plaats’ zijn begraven. Op 30 november en 1 december 1945 zijn 19 slachtoffers gevonden in een massagraf in de Appèlbergen. Van hen werden er 18 geïdentificeerd en herbegraven. Het niet geïdentificeerde slachtoffer ligt als ‘onbekende’ begraven op de Erebegraafplaats van de Oorlogsgravenstichting te Loenen. Het betreft een slachtoffer van de Meistaking, dat op 3 mei 1943 is gefusilleerd.

Op de Appèlbergen liggen nu nog 15 slachtoffers begraven, terwijl er 16 zijn vermist.

1. Grietje Dekker, geboren in 1918, 24 jaar, vermist.

Grietje raakte voor haar woonhuis gewond toen de Duitsers op zaterdagavond 1 mei zonder enige reden begonnen te schieten. Een huisarts was snel ter plekke en wilde haar naar het ziekenhuis laten brengen, maar de bezetters zeiden dat zij het wel zouden regelen. Ze namen de zwaargewonde Grietje mee in hun auto. Een eindje buiten het dorp legden ze haar in de berm en schoten haar vier keer door haar hoofd. Daarna namen ze haar lichaam weer mee en begroeven het op een onbekende plaats. Grietje was die dag net verloofd.

2. Jogchum van Zwol, geboren in 1923, 20 jaar, vermist.

Jogchum werd samen met twee vrienden op straat door de bezetters aangehouden en gefouilleerd. Hij bleek een boksbeugel bij zich te hebben en werd onmiddellijk meegenomen naar het Scholtenshuis te Groningen. Jogchum werd daar standrechtelijk tot de doodstraf veroordeeld wegens verboden wapenbezit en het opruien tot staken. Hij werd op 1 mei om 21.10 uur op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne³⁵ te Groningen gefusilleerd. Jogchum was ongehuwd en woonde bij zijn ouders. Hij was kwekersknecht.

3. Berend Trip, geboren in 1917, 25 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Nieuw-Buinen.

Berend riep zaterdagavond 1 mei samen met anderen 400 à 500 dorpingen op om tegenstand tegen de bezetters te blijven bieden. De volgende ochtend werd hij met een aantal anderen gearresteerd. Voor het *Standgericht* in het Scholtenshuis verklaarde hij volledig individueel te hebben gehandeld. Hoewel *Standgericht*-voorzitter Hans Wendt in de telex aan Rauter meldde de houding van Berend op prijs te stellen, vroeg hij wel om bekrachtiging van de doodstraf. Berend werd die zelfde avond om 20.30 uur op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen gefusilleerd. De andere gearresteerden gingen vrijuit. Berend was een ongehuwde landbouwboer.

In de nacht van zondag 2 mei op maandag 3 mei werden in Marum melkwagens en melkboten onklaar gemaakt. Er werd op maandag 3 mei geen melk geleverd aan de zuivelfabriek, terwijl het personeel wel naar de fabriek was gekomen. Er bleken wegversperringen te zijn gelegd, en melkrijders werden verhinderd melk te leveren. Vlak bij Marum was een Duitse stelling, Trimunt. Die werd uitgebreid, en de Duitsers wachtten op het bouw materiaal. Dit kwam niet. Toen ze met vijf man op patrouille gingen om te kijken wat er aan de hand was, stuitten ze op wegversperringen. Nadat ze deze weg hadden gehaald lagen ze er even later weer. De patrouille-commandant Feldwebel liet daarop als represaillemaatregel acuut tien mannen arresteren in nabijgelegen boerderijen in De Haar, en nog zes jonge mannen die in de buurt op straat waren. De zestien gearresteerden werden naar de stelling Trimunt gedreven. De kort daarop arriveerde Bereichskommandeur Mechels. Deze gaf om 14.00 uur persoonlijk bevel tot executie van de Kommunistische Aufhetzers. De lichamen werden door Mechels meegenomen naar Groningen en die avond op een onbekende plaats begraven. Het betrof de volgende zestien slachtoffers:

---

³⁵ De executieplaatsen zijn aangegeven door ooggetuigen, o.a. door Helmut Knollmann tijdens zijn verhoor door de *Netherlands War Crimes Commission*.

4. *Andries Hartholt, geboren in 1880, 63 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Andries leidde een boerenbedrijf in De Haar, nabij Marum. Hij had vijf kinderen. Al in 1932 was zijn oudste zoon op 18 jarige leeftijd overleden. Op 3 mei werd hij samen met zijn drie zoons Dirk, Albert en Hendrik en zijn aanstaande schoonzoon Berend Assies door Feldwebel en zijn patrouille naar Trimunt gedreven. Hij was aanvankelijk in huis toen hij een kleine menigte arrestanten voor een groepje bezetters uit zag lopen. Hij ging poolshoogte nemen, en werd meteen meegenomen. Zijn vrouw en dochter bleven achter.

5. *Dirk Hartholt, geboren in 1916, 27 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Dirk was als oudste de rechterhand van zijn vader op de boerderij. Samen met zijn broer Albert, de broers Karst en Jan Doornbosch, buurjongen Jelle van der Wier en de onderduiker Frits van de Riet stond hij op het erf te praten, toen hij met de andere zes werd meegenomen naar Trimunt. Jelle's broer Steven voegde zich vlak voor de arrestatie nieuwsgierig bij het groepje, en werd ook meegenomen.

6. *Albert Hartholt, geboren in 1917, 26 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Ook Albert hielp zijn vader op de boerderij. Vanaf het erf is hij meegenomen.

7. *Hendrik Hartholt, geboren in 1925, 17 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Hendrik was de jongste zoon van het gezin. Hij zat op de Landbouwschool en volgde een tuinbouwcursus. Ook hij hoorde bij het groepje dat werd meegenomen.

8. *Berend Assies, geboren in 1914, 29 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Berend leidde samen met zijn drie broers het boerenbedrijf van hun gezin, nadat zijn vader in 1929 was overleden. Hij was anderhalf jaar verloofd met de dochter van Hartholt. De bezetters zagen hem in de deuropening staan, toen ze al een klein groepje arrestanten voor zich uit dreven. Berend's verloofde ging voor hem staan toen de bezetters hem mee wilden nemen. Ze kreeg een geweer tegen haar borst. Toen ging Berend vrijwillig met de anderen mee naar Trimunt.

9. *Uitze van der Wier, geboren in 1917, 25 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Uitze was de oudste zoon van de familie Van der Wier. Hij hielp zijn vader op het boerenbedrijf. Hij fietste met zijn broer door de buurt, toen de bezetters riepen dat ze moesten blijven staan. Uitze stopte. Zijn broer fietste door en overleefde het bloedbad.

10. *Jelle van der Wier, geboren in 1920, 22 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Ook Jelle hielp zijn vader in het boerenbedrijf. Hij stond met de Hartholts op het erf te praten, toen het hele groepje werd meegenomen.

11. *Steven van der Wier, geboren in 1929, 13 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Steven was thuis aan het aardappels schillen, toen hij het tumult op de weg zag. Hij ging naar buiten en werd meegenomen. Op Trimunt, toen *Bereichskommandeur* Mechels arriveerde, kreeg hij de ernst van de situatie door. Hij schopte zijn klompen uit en probeerde weg te rennen, maar werd door een Duitser gegrepen en samen met de vijftien anderen geëxecuteerd.

12. *Karst Doornbosch, geboren in 1919, 24 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Karst, zijn broer Jan, en hun onderduiker Frits van de Riet, stonden op het erf van Hartholt te praten, toen ze gearresteerd werden en meegenomen werden naar Trimunt.

13. *Jan Doornbosch, geboren in 1922, 21 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Jan, zijn broer Karst, en hun onderduiker Frits van de Riet, stonden op het erf van Hartholt te praten, toen ze gearresteerd werden en naar de *Aussenstellung* van Trimunt werden gedreven.

14. *Eeuwe de Jong, geboren in 1901, 41 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.*

Eeuwe leidde een boerenbedrijf. Hij stond met Sibbele de Wal op het erf te praten, toen de patrouille, geïrriteerd door de wegversperring, het erf van De Jong als eerste opreed. Beide werden ze naar

Trimunt gedreven. Eeuwe had jonge kinderen. De bezetters stonden toe dat hij zijn twee zoons naar huis stuurde.

15. Sibbele de Wal, geboren in 1908, 34 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.

Sibbele leidde een boerenbedrijf. Hij was op zijn fiets op weg naar de dierenarts, toen hij op het erf van De Jong een praatje maakte met Eeuwe. Op dat moment verscheen de patrouillewagen, en werden ze gearresteerd. Hij had vijf jonge kinderen, en zijn vrouw verwachtte een baby. Het dochttertje werd acht maanden na de executie van haar vader geboren en naar haar vader vernoemd.

16. Gerrit van der Vaart, geboren in 1923, 20 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.

Gerrit was in de boerderij van Eeuwe de Jong aanwezig, omdat hij daar als boerenknecht hielp. Ook de onderduiker Johannes Glas was binnen. Door de bezetters werden ze samen uit het huis gehaald.

17. Geert Jan Diertens, geboren in 1923, 19 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.

Geert Jan was samen met Hendrik Hartholt op het erf van Eeuwe de Jong aanwezig, toen ze werden gearresteerd. Geert Jan probeerde het koolzaadveld nog in te vluchten, maar hij werd gegrepen. Geert Jan was boerenhulp geweest bij Sibbele de Wal.

18. Friedrich Ludwig van de Riet, geboren in 1915, 28 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.

Frits was onderduiker bij de familie Doornbosch en was afkomstig uit Amsterdam. Hij stond met de broers Karst en Jan Doornbosch op het erf van Hartholt te praten, toen de patrouillewagen het erf op reed.

19. Johannes Glas, geboren in 1919, 24 jaar, eind 1945 gevonden, herbegraven in Marum.

Johannes was bakker geweest, en ten tijde van de Meistaking onderduiker bij Eeuwe de Jong. Samen met de boerenknecht Gerrit van der Vaart werd hij uit huis gehaald, nadat Eeuwe zelf al vanaf het erf was meegenomen. Omdat hij zijn voet had verstuikt gebruikte hij de fiets van Sibbele de Wal om naar Trimunt te rijden, voortgedreven door de bezetters.

20. Broer de Witte, geboren in 1923, 19 jaar, vermist.

Broer deed op zaterdagavond 1 mei met zijn twee jaar jongere broer en vele anderen mee aan de melkstaking op het fabrieksterrein van de melkfabriek te Oudega-W. Bussen melk werden van de melkauto's getrokken en leeggegooid op het fabrieksterrein. De volgende ochtend werd hij samen met zijn jongere broer van huis gehaald. Met een groot aantal anderen werd hij gearresteerd. Vier van hen werden op 3 mei standrechtelijk tot de doodstraf veroordeeld op het Scholtenshuis te Groningen. Broer werd, als oudste, op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen gefusilleerd op 3 mei om 15.00 uur. De drie anderen, allen 17 of 18 jaar, kregen gevangenisstraf. Broer woonde bij zijn ouders in Greonterp bij Blauhuis, hielp op de boerderij en was student aan de Landbouwschool.

21. Jan Postema, geboren in 1898, eind 1945 gevonden, herbegraven in Roden.

Jan Postema werd op 3 mei om 13.00 uur in zijn huis gearresteerd en naar het Scholtenshuis gebracht. Toen hij halverwege de middag het doodvonnis tegen zich hoorde uitspreken probeerde hij te vluchten. Net buiten het Scholtenshuis is hij doodgeschoten. De bezetters lieten zijn lichaam een poos op de Grote Markt voor het Scholtenshuis liggen, om de stakende bevolking af te schrikken. Enige dagen later kreeg zijn weduwe zijn ring, zakdoek en andere spullen die hij bij zich had van de plaatselijke politie. Jan Postema was getrouwd, en had een dochttertje. Het gezin woonde in Roden.

22. Harm Bakker, geboren in 1917, 26 jaar, vermist.

Harm deed op maandag 3 mei met zijn broer en vele anderen mee aan het leeggooien van melkbussen die langs de kant van de weg in Roderesch stonden. Later op de dag werden 6 personen gearresteerd, waaronder Harm. Vier van hen werden meegenomen naar het Scholtenshuis te Groningen. Harm werd samen met Jan Postema standrechtelijk ter dood veroordeeld en op 3 mei om 20.10 uur op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen gefusilleerd. Harm was ongehuwd. Hij was pakhuisknecht en woonde te Steenbergen.

23. *Egbert Thoma, geboren in 1917, 26 jaar, vermist.*

Egbert werd op 4 mei gearresteerd omdat hij als één van de stakingsleiders was aangewezen van de staking bij de Aardappelmeelfabriek 'De Woudbloem' te Scharmer (Slochteren). Ondanks verschillende waarschuwingen weigerde Egbert onder te duiken, omdat hij overtuigd was van het goede van zijn daden. Hij werd standrechtelijk op het Scholtenshuis te Groningen ter dood veroordeeld en op 4 mei om 16.05 uur samen met de broers Eisso en Hermanus Kleefman voor de fabriek gefusilleerd. Egbert was getrouwd, was fabrieksarbeider bij 'De Woudbloem' en woonde te Scharmer. Hij had een zoontje.

24. *Eisso Kleefman, geboren in 1892, 50 jaar, vermist.*

Eisso werd op maandagmorgen 3 mei in zijn woning gearresteerd omdat hij als fabrieksarbeider had gestaakt bij "De Woudbloem" te Scharmer. Op het Scholtenshuis te Groningen werd hij standrechtelijk ter dood veroordeeld en samen met Egbert Thoma en met zijn broer Hermanus Kleefman op 4 mei om 16.05 uur op het terrein van 'De Woudbloem' gefusilleerd. Eisso was getrouwd en woonde te Scharmer. Hij had drie kinderen.

25. *Hermanus Kleefman, geboren in 1894, 48 jaar, vermist.*

Ook Hermanus werd op maandagochtend 3 mei gearresteerd omdat hij als fabrieksarbeider had meegedaan aan de staking bij 'De Woudbloem'. Op het Scholtenshuis te Groningen werd hij standrechtelijk ter dood veroordeeld en op 4 mei om 16.05 uur samen met zijn broer Eisso Kleefman en met Egbert Thoma op het fabrieksterrein van 'De Woudbloem' gefusilleerd. Hermanus was getrouwd en had drie kinderen. Hij woonde te Scharmer.

26. *Rienold Terpstra, geboren in 1914, 29 jaar, vermist.*

Rienold deed met vele anderen mee aan de melkstaking te Doezum. Hij weigerde op maandag 3 mei melk af te laten geven. Toen de bezetters dwongen tot melkvervoer heeft hij met twintig anderen meegedaan met het leeggooien van melkbussen nadat deze waren opgehaald. De volgende ochtend is hij om 5.00 uur thuis gearresteerd en op het Scholtenshuis te Groningen standrechtelijk ter dood veroordeeld. Hij is op 4 mei met Paulinus Nieuwold, Gerrit Imbos, Will van Rossum en Cornelis Luinstra naar de Strokartonfabriek te Hoogezand gebracht en daar om 18.45 uur voor de ogen van de aanwezige fabrieksarbeiders gefusilleerd. Rienold was veehoudershulp en ongehuwd. Hij woonde bij zijn ouders te Doezum.

27. *Paulinus Nieuwold, geboren in 1901, 41 jaar, vermist.*

Paulinus is met meerdere personen gearresteerd omdat hij had meegedaan aan de staking op de scheepshelling te Hoogezand. Hij was daar fabrieksarbeider. Alleen Paulinus werd vervolgens uit de groep gehaald. Er is onzekerheid over verraad. Op het Scholtenshuis te Groningen werd hij standrechtelijk tot de doodstraf veroordeeld en op 4 mei om 18.45 uur met Rienold Terpstra, Gerrit Imbos, Will van Rossum en Cornelis Luinstra gefusilleerd op het terrein van de Strokartonfabriek te Hoogezand. Paulinus was getrouwd en had een zoontje. Hij woonde te Kolham.

28. *Gerrit Imbos, geboren in 1922, 20 jaar, vermist.*

Gerrit werd op maandagavond 3 mei met vele anderen gearresteerd omdat hij had meegedaan aan de algehele staking van verschillende fabrieken en bedrijven van Hoogezand. Vijf van hen werden standrechtelijk ter dood veroordeeld op het Scholtenshuis te Groningen, en opgesloten in een cel bij de Rabenhauptkazerne te Groningen. Gerrit werd de volgende middag uit de cel gehaald en om 18.45 uur samen met Rienold Terpstra, Paulinus Nieuwold, Will van Rossum en Cornelis Luinstra op het terrein van de Strokartonfabriek te Hoogezand gefusilleerd. De andere vier werden afgevoerd naar Vught. Gerrit was hellingknecht, ongehuwd en woonde bij zijn ouders.

29. *Willem Antonie van Rossum, geboren in 1924, 19 jaar, vermist.*

Will werd op 4 mei om 10.30 uur uit de schoolbanken gehaald en naar het Scholtenshuis te Groningen gebracht. Hij werd daar standrechtelijk tot de doodstraf veroordeeld omdat hij een windbuks op zijn kamer had staan. Het 'verboden wapenbezit' is verraden door de dochter van zijn vroegere hospita. Will werd samen met Rienold Terpstra, Paulinus Nieuwold, Gerrit Imbos en Cornelis Luinstra op 4

mei naar de Strokartonfabriek te Hoogezand gebracht en daar om 18.45 uur gefusilleerd. Will woonde in een pensionkamer aan de Emmasingel te Groningen. Zijn ouders woonden in Nederlands Indië. Will was student aan de Landbouwschool.

30. Cornelis Luinstra, geboren in 1924, 19 jaar, vermist.

Cornelis werd op maandagavond 3 mei in het huis van een vriend in Warfstermolen gearresteerd omdat hij staakte en anderen aanzette tot staking. Meerdere mensen werden gearresteerd en meegenomen naar Groningen. Op het Scholtenshuis is hij standrechtelijk ter dood veroordeeld. Op 4 mei is Cornelis uit de cel gehaald en samen met Rienold Terpstra, Paulinus Nieuwold, Gerrit Imbos en Will van Rossum naar de Strokartonfabriek te Hoogezand gebracht. Toen Cornelis zijn verloren klomp wilde pakken kreeg hij een klap met een gewerkolf. Om 18.45 uur zijn de veroordeelden voor de ogen van de aanwezigen gefusilleerd. Cornelis was landarbeider en woonde bij zijn ouders in Warfstermolen.

31. Bouke de Vries, geboren in 1907, 35 jaar, vermist.

Bouke deed met vele anderen op zaterdagavond 1 mei mee aan de melkstaking te Oudega-W. Hij was op een boot gesprongen die melkbussen vervoerde en leegde de bussen in het meer. Bouke dook onder, evenals enkele anderen die hadden meegedaan. Toen werd zijn vrouw op maandagmorgen 3 mei meegenomen als gijzelaar, terwijl thuis drie kleine kinderen achterbleven. Dit kon Bouke niet aanzien, en meldde zich vrijwillig op 4 mei. Bouke werd als stakingsleider gezien. Bouke werd standrechtelijk tot de doodstraf veroordeeld in het Oud Burger Weeshuis te Leeuwarden en samen met Dirk Fokkens op 4 mei om 21.30 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden gefusilleerd. Bouke was vrachtrijder en woonde met zijn jonge gezin in Oudega-W.

32. Dirk Fokkens, geboren in 1917, 25 jaar, vermist.

Dirk was op 3 mei onderweg naar de huisarts vanwege een ontstoken vinger, toen hij voor het stadhuis van de gemeente in de menigte bleef staan. De grote menigte was in verband met de Meistaking naar het stadhuis in Metslawier getrokken, om gearresteerden vrij te krijgen. Door de deur heen werd op de menigte geschoten. Hierbij raakte Dirk gewond aan zijn hak. Later werd de huisarts gedwongen de namen van de gewonden te noemen. Dirk werd die zelfde dag in zijn woning gearresteerd. In het Oud Burger Weeshuis te Leeuwarden kreeg hij standrechtelijk de doodstraf wegens deelname aan de staking. Samen met Bouke de Vries werd hij op 4 mei om 21.30 uur op het Kalverdijkje gefusilleerd. Dirk woonde in Niawier en was pas getrouwd.

33. Jan Eisenga, geboren in 1908, 35 jaar, vermist.

Jan werd laat in de avond van 3 mei thuis opgehaald en meegevraagd naar de Melkbussenfabriek te Gorredijk omdat hij enkele vragen moest beantwoorden. Er werden meer arrestanten binnengebracht. Jan is vervolgens samen met een vrouwelijke collega naar het Oud Burger Weeshuis te Leeuwarden gebracht, waar hij zeer openhartig voor zijn meningen uitkwam. Hij is daarna standrechtelijk ter dood veroordeeld wegens aanzetting tot schoolstaking. De vrouwelijke collega werd weer vrijgelaten. Samen met Harm Bos werd Jan Eisenga op 5 mei om 10.45 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden gefusilleerd. Jan was onderwijzer, getrouwd, had twee zoontjes, en woonde in Gorredijk.

34. Harm Bos, geboren in 1919, 23 jaar, vermist.

Harm werd op 3 mei bij zijn werkgever gearresteerd, naar de Marechausseekazerne te Westerbork gebracht en vervolgens naar het Huis van Bewaring te Assen. Hij werd met een aantal anderen verdacht van brandstichting bij een aantal boerderijen van NSB'ers. Op 4 mei is hij met twee anderen naar het Oud Burger Weeshuis te Leeuwarden gebracht. Daar is Harm standrechtelijk tot de doodstraf veroordeeld en werden de twee anderen vrijgelaten. Op 5 mei is hij samen met de onderwijzer Jan Eisenga om 10.45 uur op het Kalverdijkje gefusilleerd. Harm was landarbeider, was ongehuwd, en woonde bij zijn ouders in Elp.

Bijlage 2. De onderzoeken

Niet gevonden, wel terecht

De Meistaking van 1943

De Meistaking van 1943, de tweede grote staking in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, was het directe gevolg van de proclamatie van Generaal Christiansen, de Duitse militaire bevelhebber in Nederland. In de kranten van 29 april 1943 verscheen deze bekendmaking, die inhield dat alle bijna 300.000 Nederlandse militairen, die in mei 1940 tegen de Duitse invallers hadden gevochten, teruggevoerd zouden worden in krijgsgevangenschap. Ze zouden vooral in Duitsland te werk worden gesteld.

Hierop brak vanuit de Machinefabriek Stork te Hengelo een wilde ongeorganiseerde staking uit, die vooral in de noordelijke provincies met veel geweld werd onderdrukt. In heel Nederland vielen 175 dodelijke slachtoffers, waarvan 60 in de drie noordelijke provincies: 22 Friezen, 31 Groningers en 7 Drenten. Van deze 60 slachtoffers werden 26 'op patrouille' neergeschoten en achtergelaten, en werden 34 gefusilleerd, waarna hun lichamen werden begraven 'op een plaats die niet bekend gemaakt werd'. Dit, om de bevolking extra te intimideren.

Tegen de Friese gearresteerden werden 11 doodvonnissen uitgesproken door het Standgerecht dat vanaf 1 mei 1943 in het Scholtenshuis, het SD-hoofdkwartier te Groningen zetelde en vanaf 4 mei 1943 in het Oud Burger Weeshuis te Leeuwarden: Broer de Witte, Cornelis Luinstra, Dirk Fokkens, Jan Eisenga, Bouke de Vries, Wiebe de Witte, Symen Wiersma, Wypke Martens, Gerrit de Boer, Willem Scholten en Wieger Rekker. Bij de eerste 5 is het vonnis voltrokken, bij de laatste 6 werd de doodstraf omgezet in concentratiekamp- of gevangenisstraf. Er werden 17 Friezen 'op patrouille' doodgeschoten en achtergelaten.

In Groningen vielen 16 slachtoffers in Trimunt (Marum, Groningen), als represaillemaatregel tegen de van sabotage verdachte bevolking: Andries Hartholt, zijn zoons Dirk, Albert en Hendrik Hartholt en zijn aanstaande schoonzoon Berend Assies, de broers Uitze, Jelle en Steven van der Wier, Eeuwe de Jong, Sibbele de Wal, de broers Karst en Jan Doornbosch, Gerrit van der Vaart, Geert Jan Diertens en de onderduikers Frits van de Riet en Johannes Glas. Hun lichamen werden meegenomen. Eén jonge vrouw uit Musselkanaal, Grietje Dekker, is op haar verlovingsavond door de Duitsers koelbloedig vermoord, zogenaamd 'op patrouille', waarna haar lichaam is meegenomen. Tegen de gearresteerde Groningers werden standrechtelijk 13 doodvonnissen uitgesproken in het Scholtenshuis: Jogchum van Zwol, Rienold Terpstra, Gerrit Imbos, Egbert Thoma, Eisso Kleefman en Hermanus Kleefman, Will van Rossum, Paulinus Nieuwold, Harm Wessels, Ate Faber, Albert Harkema, Jan Hulshof en Garrelt Veldkamp. Bij de eerste 8 is het vonnis voltrokken, bij de laatste 5 werd de straf omgezet. Ook de lichamen van de 8 (5 in Hoogezand bij Strokartonfabriek Beukema en 3 in Slochteren bij Aardappelmeelfabriek De Woudbloem) geëxecuteerden verdwenen na de executies. Er werden 5 Groningers 'op patrouille' doodgeschoten en achtergelaten.

In Drenthe werden 6 gearresteerden standrechtelijk ter dood veroordeeld in het Scholtenshuis en het Oud Burger Weeshuis: Berend Trip, Harm Bos, Harm Bakker, Jan Postema, Lubbert van Dijk en Jacob van Dijk. De eerste 3 werden gefusilleerd, bij de 2 laatsten werd de doodstraf omgezet in gevangenisstraf. Harm Bos werd samen met de Friese onderwijzer Jan Eisenga op het Kalverdijkje te Leeuwarden gefusilleerd, waarna hun lichamen volgens ooggetuigen richting Groningen zijn vervoerd. De ter dood veroordeelde Jan Postema is op 3 mei op de vlucht doodgeschoten op de Grote Markt, het plein voor het Scholtenshuis, te Groningen. De Duitsers hebben zijn lichaam een tijd op de Grote Markt laten liggen, ter afschrikking van de verzetplegers. Alle lichamen verdwenen naar 'de onbekende plek'. Er werden 3 Drentse slachtoffers 'op patrouille' doodgeschoten en achtergelaten. Alle 17 voltrokken doodstraffen werden tegen de gearresteerden uitgesproken voor overtreding van de verordeningen die de Duitsers vanwege de Meistaking hadden bekendgemaakt: 2 slachtoffers vielen voor 'verboden wapenbezit', 4 wegens het leeggooien van melkbussen, één wegens brandstichting, de anderen wegens staken en het aanzetten tot staken. De meeste slachtoffers werden bij toeval gekozen, willekeurig als aanstichter aangewezen, of in enkele gevallen verraden. Er werden straffen uitgedeeld zonder enige vergelijking van de aard van beschuldigingen.

Rauter, de hoogste bevelhebber van de SS en de SD in Nederland, had het bevel gegeven de losgeslagen bevolking weer in het gareel te dwingen. Daarom hadden de Duitsers namen nodig die op

de roze, overal opgehangen aanplakbiljetten werden vermeld. En daarom hadden de Duitsers voorbeelden nodig om de bevolking te laten zien wat er zou gebeuren bij voortzetting van de onlusten. Het waren de eerste doodvonnissen in de oorlog in Noord-Nederland. Niemand had verwacht dat staken met executie zou worden bestraft. Met de Meistaking kwam er een ommekeer naar de grimmige helft van de Tweede Wereldoorlog.

Er werden dus in totaal 34 lichamen op een onbekende plaats begraven, maar aldus Duitse verklaringen, wel ‘allemaal bij elkaar, in een moerassig gedeelte van een militair oefengebied onder Groningen’, de Appèlbergen (Haren) dus, momenteel Staatsbosbeheerreservaat. Op 30 november en 1 december 1945, ruim een half jaar na de bevrijding, werden 19 van de vermiste slachtoffers gevonden aan de rand van het Grote Veen van de Appèlbergen te Haren: de 16 slachtoffers uit Marum, Jan Postema en Berend Trip. Vanwege de slachtoffers uit Marum wordt het geruimde vaak het Trimuntgraf genoemd. Van de 19 gevonden lichamen werden er 18 geïdentificeerd. Het niet-geïdentificeerde lichaam werd als onbekend begraven op begraafplaats De Eshof te Haren. Het natuurgebied de Appèlbergen bleef tot 1993 militair oefenterrein.

De onderzoeken

Naar de vermiste slachtoffers werd meerdere malen gezocht.

Waarom is dat niet meteen gebeurd? Het werd pas in 1949, toen de getuigenverklaringen tegen de bezetters werden verzameld, bekend dat er nóg zestien slachtoffers in de Appèlbergen begraven lagen. Inspecteur Jan Kerkhof van Politie Groningen heeft aan het begin van de jaren '50 geprobeerd van de Duitsers informatie over de graflocatie los te krijgen. Dit is helaas niet gelukt.

Tussen 1985 en 1993 is nogmaals een grootscheepse poging gedaan. Dhr. C.W. Corts (vriend van de familie van één van de vermisten), enkele nabestaanden, Stichting 1940-1945 Groningen, gemeente Haren (Albert Heijerman), Technische Universiteit Delft (Jacob Fokkema), en de Koninklijke Luchtmacht hebben veel in het werk gesteld om de graven van de vermisten in de Appèlbergen te traceren. Met de toen beschikbare informatie en technieken kon helaas geen bevredigend eindresultaat worden gerealiseerd.

Voor de Werkgroep Appèlbergen vormden de evaluaties van de voorgaande onderzoeken naast de gelegde contacten een fundament om langzaam en gestaag vanaf 1995 in alle stilte verder te gaan. Nabestaande Truus de Witte en historicus Robert Boxem startten het onderzoek. Historicus Peter de Jong voegde zich in 1998 bij de Werkgroep.

In 1996 en 1997 werden veel verloren gewaande archiefdocumenten en een aantal nieuwe feiten ontdekt, die wezen op de waarschijnlijke begraafplaatsen van de vermisten. Daarom trachtte de Werkgroep de exacte graven opnieuw te lokaliseren. Ook bleken technieken voor bodemonderzoek in korte tijd te zijn verbeterd en verfijnd.

Het archiefonderzoek van de Werkgroep Appèlbergen

Uit het archiefonderzoek van de Werkgroep Appèlbergen kwamen de volgende aanknopingspunten:

- de verloren gewaande Processen Verbaal van Vermissing van 1949 zijn gevonden, met de beschrijving van de vermisten (lengte, gebit, kleding, schoenmaat, metalen voorwerpen die ze bij zich droegen),
- de verloren gewaande Sectierapporten van de negentien in 1945 gevonden slachtoffers zijn gevonden, waardoor nieuwe informatie beschikbaar kwam. Het werd duidelijk dat er bijvoorbeeld geen ongebluste kalk is gebruikt, en dat de meeste bezittingen niet van de slachtoffers zijn afgenomen,
- verschillende nieuwe archiefdocumenten zijn gevonden, die wijzen naar het Grote Veen van de Appèlbergen als begraafplaats,
- er kon op grond van de Processen Verbaal van Vermissing een lijst van metalen worden gemaakt, waarop gedetecteerd kon worden, zelfs in moerassige grond,
- de waterstand van het Grote Veen lag tijdens de Tweede Wereldoorlog 50 centimeter lager dan de huidige stand,
- er is veel meer bodemkennis over de Appèlbergen en het Grote Veen dan voorheen,

- kennis over geschiedenis, documenten, natuur, bodem, veenwater en techniek zijn aan elkaar gekoppeld, zodat een waterdichte reconstructie van 1943 – 1945 kon worden gemaakt,
- voorheen had bijvoorbeeld Archeologisch Adviesbureau RAAP (Amsterdam) nog niet de beschikking over de geavanceerde technieken die zij later hadden, waardoor pas nu aan effectief onderzoek van moerasgebied gedacht kon worden,
- er is nu bekend welke munitie is gebruikt en hoeveel daarvan in de grond moet zitten.
-

Het stappenplan

De Werkgroep Appèlbergen heeft het onderzoek naar de locaties van het massagraf volgens het volgende stappenplan gedaan:

- *Stap 1:* Het verzamelen, bestuderen, op elkaar afstemmen van alle archiefdocumenten, (verslagen, verklaringen, Processen Verbaal, rapporten, krantenberichten, enz) en overige stukken, het mogelijk opvullen van hiaten. Het verzamelen van alle mogelijke deskundigheid op het gebied van bodem, water, vegetatie, geschiedenis, onderzoeksmethoden en het op elkaar afstemmen hiervan. Het aanleggen van een netwerk van betrokkenen op onderzoeksgebied en het gedegen doorspelen van alle informatie: Bergings- en Identificatiedienst (BID) van de Koninklijke Landmacht, Technische Universiteit (TU), Staatsbosbeheer, Regiopolitie Groningen, Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen (OVMG), Oorlogsgravenstichting, Gemeente Haren, NIOD, Justitiële archieven en enkele belangstellende families van vermisten.

Uit de gevonden getuigenverklaringen, aanwijzingen, Processen Verbaal, archiefmateriaal van de bezetters en overheidsdocumenten kan met de grootst mogelijke grote mate van zekerheid worden afgeleid dat in mei 1943 alle 34 lichamen werden verborgen in het Grote Veen van de Appèlbergen. Eind 1945 zijn 19 van hen al gevonden. Eén lichaam werd niet geïdentificeerd. Omdat het Grote Veen een moerasig, zeer moeilijk begaanbaar terrein van circa 10 hectare is, was het te uitgebreid en tijdrovend om in zijn geheel door de BID te worden onderzocht. Daarom is gewerkt naar segmentatie van het gebied en reductie van de locaties.

- *Stap 2:* Het in kaart laten brengen van het Grote Veen, met alle mogelijke verdachte locaties, gebaseerd op een zo breed mogelijk onderzoek. Op advies van Staatsbosbeheer werd samengewerkt met Aart Meijssen te Arnhem, ingenieur voor bos, natuur en landschap en cartograaf. Hij heeft zeer gedegen de beschikbare informatie gecombineerd met zijn eigen informatie, kontakten, luchtfoto's, veldonderzoek en kundigheid, en met assistentie van Staatsbosbeheer (Harry Offringa) een studie gemaakt van het Grote Veen. Het eindverslag was in juli 1998 klaar en meldt 8495 vierkante meter petgatencomplex en 1086 meter afwateringssloot als verdacht gebied. De rest van het Veen viel af. Het deelproject is gefinancierd door Stichting Fondsenwerving Militaire Oorlogs- en Dienstslachtoffers (SFMO).
- *Stap 3:* Het laten onderzoeken van alle verdachte gebieden (waarin Meijssen overigens wel een gradatie van verdachtheid heeft aangegeven). De BID zou een beperkt gebied kunnen onderzoeken. Door eerst alle verdachte gebieden te onderzoeken zouden een aantal locaties afvallen en een aantal locaties overblijven voor grondonderzoek door de BID. Aanvankelijk werd gewacht op een vorstperiode waarin het natte gedeelte van de Appèlbergen zou bevriezen. Zo zou al het verdachte gebied heel simpel kunnen worden betreden, en op wát voor manier dan ook kunnen worden onderzocht. In ieder geval werd aan een vorm van metaaldetectie gedacht omdat er een lijst was gemaakt van de metalen voorwerpen die de vermisten bij zich droegen. Ook de door de bezetters gebruikte munitie was bekend. Locatie 17 en 18 (beide langs langs het pad) zouden de voorrang krijgen. Toen deze vorstperiode twee winters uitbleef is heeft de Werkgroep Appèlbergen in augustus 2000 contact opgenomen met Archeologisch Adviesbureau RAAP (Alette Kattenberg en Ivar Schutte) te Amsterdam, waarna in oktober 2000 een onderzoeksvoorstel en offerte werden vastgesteld. Toen de subsidie (Provincie Groningen, Stichting Friesland 1940-1945, Stichting Sneek 1940-1945 en Je Maintiendrai Friesland gaven elk een deel) voor het onderzoek in de herfst van 2001 binnen was, heeft RAAP op 4, 5 en 6 oktober 2001 een kwart van locatie 18 gescand met metaaldetectie (EM61), magnetometrisch onderzoek en conventionele metaaldetectie. Dit

leverde zeven anomalieën op, die wezen op de aanwezigheid van dieptemetaal. In februari 2002 is hierover contact geweest met de BID (aanwezig: gemeente Haren (Albert Heijerman), Staatsbosbeheer (Harry Offringa), BID (Fred Bolle) en Werkgroep Appèlbergen). De BID wilde de anomalieën onderzoeken na drooglegging van het betreffende gebied en na een officieel verzoek van de gemeente Haren. Staatsbosbeheer heeft vervolgens een plan gemaakt, waarbij enerzijds het te onderzoeken gebied werd drooggelegd en anderzijds de aanwezige natuur zoveel mogelijk werd gespaard. Het plan bestond uit het aanbrengen van een wal van verzwarende aarde rond de te onderzoeken locatie, waarna het aanwezige water uit het gebied zou worden gepompt. Tevens zou indien nodig een balk uit de dam van de afwateringssloot worden gehaald, waardoor het waterpeil in het hele Grote Veen van de Appèlbergen zo'n 15 cm zou dalen. De kosten van het plan bedroegen € 36.000,00, waarbij het AOC Terra College (Eelde) met een klas leerlingen (klas 4m) aanvullende grondmetingen voor haar rekening nam. Het plan werd op 9 april 2003 overhandigd aan de burgemeester van Haren (Arjen Gerritsen) met het verzoek of de gemeente Haren middelen (geld, mankracht, materieel, bemiddeling) beschikbaar kon stellen om het plan van Staatsbosbeheer te realiseren. Daarnaast is de gemeente verzocht om als officiële rechtspersoon op te treden naar de BID. De burgemeester toonde grote betrokkenheid en zegde in het gesprek toe als rechtspersoon te zullen optreden, de hele zaak te zullen bestuderen, en te kijken naar wat de gemeente Haren kon doen aan de realisering van het plan.

Begin juli 2003 zijn door burgemeester Gerritsen zes subsidieverzoeken gericht aan o.a. de provinciebesturen van Friesland, Groningen en Drenthe. Vervolgens zorgde de hittegolf en het uitblijven van regen ervoor dat de waterstand in het Grote Veen enkele tientallen centimeters lager kwam te staan. Nabestaanden wachtten in grote spanning. De tijd was nu rijp om iets te ondernemen. Dit was ook de mening van burgemeester Arjen Gerritsen.

Op 26 augustus 2003 is de zaak besproken in het college van B&W van Haren. In overleg met Staatsbosbeheer en aannemer De Roo (Stadskanaal) werd het plan aangepast. Er zou een gleuf worden gegraven rond het te onderzoeken gebied. Deze zou worden volgestort met leem. Vervolgens zou het overtollige water uit het afgezette gebied worden gepompt. Door de extreme droogte en met de nieuwe methodiek konden de kosten worden teruggebracht tot € 20.000,00. Gemeentewerken Haren zou een aantal taken op zich nemen, bijvoorbeeld het afplaggen van de bovenste veenlaag in verband met natuurbescherming. Staatsbosbeheer zou continu volop assisteren.

Het college van B&W besloot op 26 augustus 2003 groen licht te geven. De gemeente Haren zou garant staan voor de kosten, maar niet (alles) kunnen betalen. Haren schoot dus voor, hangende de subsidieaanvragen. Al snel werd door Groningen en Friesland gereageerd, Drenthe volgde met een subsidiebijdrage. De drie provincies en de gemeente hebben uiteindelijk elk een kwart van de kosten gedragen.

Het graven van de gleuf gebeurde op 15 en 16 september 2003. Daarna werd de bovenlaag en begroeiing verwijderd (17 september) en het gebied drooggepompt. Adjudant André Swerissen (BID) gaf aan in welke staat en hoe droog hij het gebied wilde hebben. Op 22 september zijn door RAAP (Theo ten Anscher) en Werkgroep Appèlbergen de piketten ingemeten op de coördinaten van het gedetecteerde dieptemetaal.

- *Stap 4:* De BID van de Koninklijke Landmacht onderzoekt het gebied. Uiteindelijk werd dus slechts een kwart van locatie 18 onderzocht. De BID begon met het onderzoek op 23 september 2003 om 10.00 uur, en sloot dit op 29 september om 16.00 uur af. De inzet van de onderzoeken was een zo haalbaar mogelijk doel: *Minimaal* het aantonen dat er lichamen begraven lagen in het gebied, *minimaal* de onzekere jaren afsluiten met het plaatsen van een gedenksteen met daarop de namen van alle 34 slachtoffers. Dit, om de gevoelens van de nabestaanden zo veel mogelijk te sparen. Immers, een utopische doelstelling van het vinden, identificeren en bergen van alle vermisten, had grote kans om na zestig jaar op een pijnlijke teleurstelling uit te lopen.

RAAP heeft overigens in haar onderzoeken van oktober 2001 (Kattenberg en Schutte) en september 2003 (Ten Anscher) bevestigd wat de Technische Universiteit Delft (Fokkema) in 1993 had geconcludeerd: bij het hekje, aan de rand van het Grote Veen, is enorm gegraven.

Dit moet het geruimde Trimuntgraf zijn geweest. Deze conclusies komen overeen met ooggetuigenverslagen uit de jaren vlak na de oorlog.

De machinist Jannus Kruit van De Roo schraapte steeds voorzichtig vijf centimeter van de grond af, waarna Adjutant André Swerissen meteen de vrijgekomen grondlaag inspecteerde, en Sergeant Willem van Es de laadbak zorgvuldig nakeek. Deskundigen van De Roo en Staatsbosbeheer (Harry Offringa) waren continu aanwezig. Tijdens de opgraving was het gebied niet visueel en fysiek afgeschermd, in tegenstelling tot wat gebruikelijk is bij BID-onderzoeken. Dit werd door belangstellende familieleden erg op prijs gesteld. Zo konden familieleden de werkzaamheden op de voet volgen, en met elkaar en met de deskundigen praten.

Het waren erg spannende dagen, waarin tussen familieleden en Werkgroepleden veel heen en weer werd gebeld. Uiteindelijk heeft de BID geen graven gevonden. Dit was erg jammer, maar toch overheersten de gevoelens van opluchting over de zekerheid dat de vermisten zéker op de Appèlbergen begraven lagen, over de grote hoeveelheid gedetailleerde informatie die onder de familieleden is verspreid, en over de erkenning dat hun vermiste familieleden waardevolle mensen zijn die niet vergeten zijn.

De motivatie voor de keuze van locatie 18 in stap 3

In stap 3 wordt locatie 18 genoemd als meest waarschijnlijke graflocatie. Het voorstel om alleen locatie 18 te onderzoeken vond haar oorsprong in diverse bronnen. Meijssen heeft in zijn verslaglegging al een onderverdeling gemaakt in verschillende verdachte gebieden. Zo noemde hij de in het centrum van het Grote Veen gelegen delen van de afwateringssloten al onwaarschijnlijker dan de petgatencomplexen langs de weg, in het bijzonder de locaties 17 en 18 en dan ook nog die delen daarvan die het dichtst bij de berijdbare zandweg liggen. In locatie 18 ligt één van de drie locaties die in januari 1993 door Sergeant Majoor Gringhuis (Koninklijke Luchtmacht) is aangegeven na de oude luchtfoto's met de nieuwe te hebben vergeleken. Vanwege de hoge waterstand zijn alle in het Grote Veen gelegen locaties destijds, en achteraf helaas ten onrechte, als irrelevant ter zijde geschoven. De in 1993 door de TU Delft bepaalde Trimuntlocatie ligt ook aan de rand van het Veen, naar nu blijkt, in locatie 18 of er tegen aan.

Kortom, locatie 18:

- is door Meijssen als de meest kansrijke locatie aangeduid, naast 17,
- grenst aan het Trimuntgraf (geruimd op 30 november 1945 en 1 december 1945) of overlapt dit,
- ligt aan de berijdbare weg, in 1943 gemakkelijk te bereiken,
- heeft evenals het Trimuntgraf een stuk afwateringsgreppel,
- was nu redelijk begaanbaar (en in 1943 goed begaanbaar),
- was in 1943 onzichtbaar voor de buitenwereld,
- verbindt alle uitspraken van de bezetters 'dat de slachtoffers vlak bij elkaar liggen in een moerassig gebied in een militair oefenterrein', en alle verschillende waarnemingen van graafwerkzaamheden in 1943 die tot nu toe alleen naar het Trimuntgraf hebben geleid.

Daarnaast betekende detectie van een afgebakende locatie als 18 een afgerond onderzoek. Op 4, 5 en 6 oktober is locatie 18 onderzocht door RAAP. Staatsbosbeheer (Harry Offringa) en de Werkgroep Appèlbergen hebben geassisteerd, om een zo groot mogelijk gedeelte van de locatie te onderzoeken. Helaas is het door de extreem moeilijke omstandigheden niet gelukt de hele locatie 18 in beeld te krijgen. Slechts een kwart van de locatie is onderzocht. RAAP heeft het onderzoek tegen kostprijs uitgevoerd.

Zestig jaar later

Waarom zochten we de vermisten nog steeds, na 50-60 jaar?

Na het verbergen van de lichamen kregen de families van de geëxecuteerden in mei 1943 een kort briefje thuisgestuurd: '...de teraardebestelling heeft plaats gevonden doch de plaats daarvan kon niet worden bekendgemaakt.' De gevolgen van de verdwijning waren desastreus. Verschillende nabestaanden slingerden jarenlang heen en weer tussen hoop en rouwproces. De hoop op terugkeer uit bijvoorbeeld krijgsgevangenschap nam in de jaren '60 af. De hoop op het vinden van de lichamen, op

het vinden van zekerheid, bleef tot de laatste zoekpoging. Na de bekendmaking van het voldongen feit kon de verwerking en het rouwproces pas beginnen. De wurgende onzekerheid van vermissing was afschuwelijk. Dood is heel erg, vermissing is echter nog erger.

Na deze laatste, zeer goed voorbereide zoekpoging, is een monument geplaatst. De documenten staan garant voor de zekerheid van de graflocatie: het Grote Veen in de Appèlbergen. Het monument bevestigt dat de 'dumpplaats' een begraafplaats is geworden.

De gevolgen van de vermissing waren desastreus voor de families.

Van de veroordeelden die in Hoogezand zijn gefusilleerd, was het bij enkele families bekend dat hun vader of broer was doodgeschoten, omdat dit voor de ogen van collega's en andere ooggetuigen is gebeurd. Ook de koelbloedige moord op Grietje Dekker is gezien, zodat er al een begrafenis werd gepland. De gedrukte rouwkaarten bleven liggen, omdat de bezetters het lichaam van Grietje Dekker meenamen en op een onbekende plaats verborgen.

De andere families wisten niet zeker óf en wáár hun vader, zoon of broer was vermoord. Misschien was hij wel afgevoerd naar Rusland. De schietbanen van het Kalverdijkje (Leeuwarden) en de Rabenhauptkazerne (Groningen), waar executies hebben plaatsgevonden, waren afgeschermd van de buitenwereld. Een ooggetuige heeft wel gezien dat meester Jan Eisenga en Harm Bos omringd door gewapende Duitsers op het Kalverdijkje liepen, de bevestiging van de moorden op de anderen kwam in 1949 van de ondervraagde bezetters zelf: 'Ja, ze zijn allemaal doodgeschoten, ze zijn allemaal begraven op dezelfde plek, in een militair oefenterrein onder Groningen, aan de rand van een moerassig heideachtig gebied, allemaal dicht bij elkaar, ongeveer 200 à 300 meter ten noordoosten van een theehuisje.' Deze uitspraken werden door talloze archiefdocumenten bevestigd.

De onzekerheid over de moorden en de begraafplaatsen had veel invloed. Bij de meeste families mocht de deur niet meer op slot, jarenlang. Immers, tot ver in de jaren '50 kwamen nog treinen met terugkerende gevangenen uit het oosten? Gesprekken deden de ronde, misschien kon hij het Russische kamp niet uit, misschien was hij gehersenspoeld... De theoretische leeftijd werd gevolgd, hij zou nu 45 zijn, of 85, zou hij nog in leven zijn?

'*Vermist is erger dan dood*', is de titel van een boekje van de Koninklijke Landmacht. Ieder familielid van een vermiste zal dit beamen. Het voldongen feit, dat nodig is voor het begrijpen, verwerken en uiteindelijk accepteren van een afschuwelijke gebeurtenis, is familieleden bewust door de Duitse bezetters ontnomen.

In de meeste huiskamers hing een groot portret van het vermiste familielid. Het vriendelijk glimlachende gezicht vervulde de achterblijvers met grote pijn en een enorm schuldgevoel. Vaders en broers hadden immers kunnen eisen dat hun zoon of broer zou gaan onderduiken? Ze hadden zich als gijzelaar kunnen laten meenemen, die werden toch weer vrijgelaten? Vrouwen hadden immers kunnen eisen dat hun man aan het werk zou gaan? Moeders hadden immers hun zoons kunnen verbieden aan de stakingsactiviteiten mee te doen? Dit schuldgevoel was grootschalig aanwezig, achteraf.

Maar zo ging het niet, toen in 1943. Iedereen deed immers mee. Er was een grote sfeer van saamhorigheid tijdens de grote landelijke wilde staking. Tot die tijd waren de bezetters redelijk schappelijk geweest, nu schrokken ze van de kracht van verzet van Nederland. Niemand verwachtte dat de bezetter zo gewelddadig zou optreden, de opstand met zoveel bloedvergieten zou onderdrukken. Dat had de bezetter immers nog nooit gedaan, voor die meidagen.

Tot slot

Hoewel de vermisten niet gevonden werden, zijn ze nu wel terecht. Op 3 mei 2004 is door de Harener burgemeester Arjen Gerritsen een monument onthuld, ter nagedachtenis aan de 34 slachtoffers die in 1943 op de Appèlbergen zijn begraven. Het monument staat vlak naast het afgegraven gebied, waarin zich het in 1945 geruimde Trimuntgraf bevond. Dit afgegraven gebied is nu een klein meertje geworden. De vermisten kunnen twee, of vijf, of tien, of twintig meter verderop begraven liggen. Familieleden kunnen in het monument een houvast vinden om met hun emoties en herinneringen in het reine te komen, en hun begraven vader, broer, zus, tante, oom of opa herdenken.

'Gelukkig is het een prachtig, stil, vredig gebied, een mooiere begraafplaats kun je je eigenlijk niet voorstellen, en ze liggen allemaal bij elkaar', zei één van de broers.

Het monument is gemaakt door Paul Engberts te Assen, en is gesubsidieerd door de gemeente Haren en het J.B. Scholtensfonds te Groningen.

Alle mensen en organisaties hebben zich állen op een heel menselijke manier ingespannen voor een waardige afsluiting van deze verdrietige geschiedenis, en hebben aldoor gehandeld met eerbied en respect voor hen die in de Appèlbergen liggen begraven.

Bijlage 4. Reacties naar aanleiding van de levensverhalenbundel

*Ik leer mezelf kennen als ik de dingen opschrijf,
de werkelijkheid bestaat als ik hem onder woorden heb gebracht.
Hella Haase*

Half februari 2005 zijn de gebundelde interviews verspreid onder de families van de 16 vermiste slachtoffers en enkele instanties. Binnen een paar dagen kwam de eerste vraag naar de e-mail-versie van de bundel. Eén familie vroeg naar het origineel, om voor de hele familie afdrukken te kunnen maken.

Vele nabestaanden gaven vervolgens reacties per telefoon, per brief of per e-mail. Allemaal gingen ze over opluchting, herkenning, erkenning, maar ook over verbijstering en verdriet over dat het zo lang heeft geduurd. Deze bijlage bevat een selectie van 25 reacties die samen de kern van alle reacties vormen.

1. Opeens is het een samenhangend verhaal.

‘Eerst waren het alleen maar losse feiten en gevoelens, maar opeens is het een samenhangend verhaal. Als alles zwart op wit staat heeft het een kop en een staart, en hebben feiten en gevoelens met elkaar te maken. Eerst maalde ik over wat er allemaal gebeurd was en wat er allemaal speelde, oeverloos, in herhalingen en cirkels, nu staat alles solide in een bouwwerk. Nu kan ik er omheen lopen en het van alle kanten bekijken. Zwart op wit helpt écht.’ (broer, in de 70).

2. Ik lees steeds een stukje, ik wil niks missen.

‘Sommige dingen heb ik aangestreept, die lees ik een paar keer om ze goed tot me door te laten dringen. Sommige zinnen zetten de vinger precies op de zere plek waar ik niet bij kon. Ze zijn een heel duidelijk klankbord voor mijn gevoelens die vaag en ongrijpbaar waren. Ik had altijd al zo’n moeite om mijn eigen gevoelens te ervaren, omdat ik altijd éérs lette op de gevoelens van anderen. Maar je eigen dingen woekeren dan steeds op de achtergrond.’ (zus, in de 70).

3. Confronterend.

‘Het staat nu voor je, en je leest dat vroeger en nu door elkaar lopen. En dat je nú vanzelfsprekend dezelfde houdingen aanneemt die je vroeger ook aannam. Dat wordt je opeens duidelijk als je je eigen verhaal terugleest. Opeens is het heel echt, heel confronterend, maar het staat ook vóór je. Je kunt er objectief naar kijken. Ik vind het heel mooi om in de verhalen van de anderen te lezen dat ze bepaalde relaties legden. Voor mij viel een aantal keren alles in één klap op z’n plaats. Ik had bepaalde dingen nog nooit zo bekeken, en ik wist meteen: zo zit het dus! Dat is zo’n opluchting.’ (broer, in de 70).

4. Het interview gaf houvast.

‘We hebben meteen nadat je ons dat uitgewerkte interview toestuurde uitgebreid gepraat met onze kinderen. Het interview en het praten over mijn ervaringen heeft me enorm opgelucht. Ik heb nu genoeg houvast om de hele geschiedenis in kaart te brengen. Eerder kon ik dat niet opbrengen.’ (zoon, in de 60).

5. Wanhoop voelbaar.

‘Ik heb alle verhalen in een adem uitgelezen, met toegeknepen keel en zo nu en dan een verschrikkelijke huilbui. De wanhoop was voelbaar in alle verhalen. Wat is iedereen aan zijn lot overgelaten. Wat een schok, maar ook wat een opluchting, dat zonder uitzondering in álle gezinnen hetzelfde speelde, zonder dat men het van elkaar wist.’ (nicht, in de 40).

6. Ook dit voelt als een afsluiting.

‘Wat zijn de verhalen prachtig neergeschreven. Dit heeft diepe indruk gemaakt. Dit is alles helemaal precies. Wat een erkenning, ook dit voelt als een afsluiting, net als het monument. We kopiëren het voor de hele familie. Het doet je heel wat je eigen woorden terug te lezen, dan bestaat het helemaal, dan staat het helemaal in het daglicht. Het praten en het teruglezen heeft ons heel veel gedaan, en we

hebben er heel veel aan. We richten ons eerst op ons eigen verhaal. De anderen komen later. Eerst geeft ons eigen verhaal al zoveel stof tot gesprek binnen de hele familie.’ (broer, in de 60).

7. Herkenning geeft steun.

‘Het deed mijn ouders altijd heel goed om bij een herdenking anderen te ontmoeten die precies hetzelfde hadden meegemaakt. Je hoefde niet te praten, je wist gewoon van elkaar wat er in de ander omging. Je wist dat de ander jou begreep, zonder woorden. Dat was een enorme steun voor mijn ouders. Niet het vertoon van de herdenking was belangrijk, juist niet, integendeel eigenlijk. Alleen dit weten van elkaar, die band, daarvoor gingen ze naar herdenkingen. Dat je in elkaars ogen kon zien: ‘Ook jouw zoon.....’ En zo voelt het ook voor mij als ik de verhalen van de andere nabestaanden lees. Steun, begrip, een band.’ (neef, in de 80).

8. Ik móest het lezen.

‘Het deed me heel goed om te lezen hoe het in andere huishoudens ging. Het voelt als een steun. Ieder gaat er anders mee om en tóch herkennen we onszelf in de anderen. Ik ben heel blij met deze verslagen. Het is een steun, een erkenning. Ik heb ze bijna allemaal onmiddellijk gelezen. Soms moest ik even ophouden, maar toch pakte ik het boek steeds weer. Ik móest lezen. Het deed me heel goed. Het voelt als een band terwijl we elkaar niet kennen. Als we elkaar zouden ontmoeten zou dit nooit ter sprake zijn gekomen. Juist door de tussenkomst zijn de verhalen zo openhartig en uitgebreid. Dit zou ik nooit in een groep of aan vreemden kunnen vertellen, ook al hadden we dezelfde trieste geschiedenis. Je spaart jezelf en je spaart de ander. En dan komt nooit dát naar voren wat nu in het boek staat. Daarom vind ik het boek goed. Ik kon het ook even aan de kant leggen als het me te veel werd, en tóch pakte ik het steeds weer. Maar ik had het zelf in de hand. En ik kan er over praten met de kinderen, en hen stukjes laten lezen die me heel erg raakten. Als ik het helemaal uit heb laat ik het lezen door de kinderen, maar nu nog lees ik stukken opnieuw en opnieuw.’ (zus, in de 80).

9. Dit is subjectieve geschiedenis.

‘Ik heb steeds stukken gelezen, de afgelopen dagen, en dan legde ik het weer aan de kant. Want ik wilde het heel goed laten bezinken en er niet in een gulzigheid over heen lezen. Je hoort ze praten. Zo dichtbij, alsof je tegenover elkaar zit. Maar dit was er nooit uitgekomen als je met elkaar zou praten. Het zou meer over feiten en de onderzoeken gaan, maar niet over je gevoelens, over je verdriet en je wanhoop. Daar kun je alleen over praten als je met z’n tweeën of drieën bent en ook nog geholpen wordt door vragen. Ik zou zelf nooit vragen: ‘Hoe voelde je je daarbij?’, en toch maakt juist dát dat het jouw verhaal is, het verhaal wat jij voelt en wat een stuk van jouw leven is. Anders vertel je een klein stukje geschiedenis, veel objectiever. Maar dit is subjectieve geschiedenis. En hoe moeilijker je er over praat, hoe fijner het is om te lezen, denk ik. Juist door te lezen en steeds even op te houden, of een stukje te herlezen, kun je het heel goed op je in laten werken. De combinatie is heel mooi: het verslag van de onderzoeken en de verslagen van gesprekken van mensen waar het om gaat. En de foto op de bundel is de beste die mogelijk is: de plek, het monument, de afgravingen op de achtergrond, de bloemen van de nabestaanden. Nu en vroeger worden verbonden. Door het monument en door de gesprekken. Alsof het helemaal héél wordt.’ (broer, in de 70).

10. Dit moet op grote schaal worden verspreid.

‘Ik heb het boek in één ruk uitgelezen. Het is heel goed dat de nabestaanden hun stem kunnen laten horen, en vertellen wat het met hen heeft gedaan. Goed dat slachtoffers alle aandacht krijgen. Ze waren ‘tweederangs’ en overwoekerd door het ‘Grote Verzet’. Ik vind dat de verhalenbundel op grote schaal verspreid moet worden. Schuldgevoel knaagt verschrikkelijk. Als je van te voren geweten had hoe het af zou lopen had je heel anders gehandeld! Dit schuldgevoel is bijna niet te dragen, je wilt de tijd terug draaien. Je had de andere weg kunnen nemen, je had kunnen zeggen dat hij onder had moeten duiken. Tja, achteraf.... Ook vermissing knaagt verschrikkelijk. Er komt nooit rust. De archieven moeten open! Er moet veel beter worden samengewerkt door instanties die informatie hebben! Ze moeten actief met informatie komen, en actief naar elkaar verwijzen! Informatie moet worden doorgegeven!’ (neef, in de 70).

11. Dit moet de overheid weten.

‘Ik heb tot diep in de nacht zitten lezen, toen ik het boek kreeg. Wat een pijn, wat een verdriet, wat een wanhoop, en wat werkt alles in een leven op elkaar in. Het deed me heel goed de gesprekken van de anderen te lezen. Dít moet de overheid weten, dít is mensen aangedaan! Alles is er nu aan gedaan. Het respect en het handelen vanuit menselijkheid is heel goed, beter had het niet gekund. Het boek voelt als een erkenning van de geschiedenis, waarin de vermisten en wijzelf een plaats hebben.’ (zoon, in de 60).

12. Hadden onze ouders dit nog maar meegemaakt.

‘Mijn zusters zeiden dat ze het boek wel graag wilden lezen, maar dat ze bang waren dat ze er minder van werden. We hebben meteen ons eigen verhaal gekopieerd voor alle familieleden. En toen heb ik gezegd dat de interviews wel heel aangrijpend waren en dat ze zich misschien eerst beter bij ons eigen verhaal konden houden als ze vooraf al bang waren voor teveel onrust. Ik kan wel vertellen in mijn eigen woorden wat de anderen hebben verteld, want iedereen heeft weer eigen manieren. Mensen die goed bevriend raakten met Duitsers, mensen die er juist niets van moesten hebben, mensen die praatten, mensen die zwegen. We kunnen elkaar op ideeën brengen. De verhalen van anderen roepen reacties op bij ons. En ons verhaal zet misschien weer anderen aan het denken. Dit boek is echt heel goed. Hadden onze ouders dit nog maar meegemaakt: de informatie, de onderzoeken, het monument, het boek.’ (broer, in de 60).

13. Familieleden zijn kapot gegaan aan onzekerheid

‘Hadden degenen die er nu niet meer zijn het boek maar onder ogen gehad. Het had hen heel veel rust kunnen brengen. Mijn ouders en broers zijn jong gestorven, allemaal gebroken door wat er is gebeurd. Ze leefden met hun ondraaglijke wanhoop en verdriet, en er werd niet over gepraat. Wat wilde je ook? Waar moest je over praten? Het was niet eens duidelijk of mijn broer wel gefusilleerd was. De herkenning in de verhalen lucht mij zo op. Hadden zij de verhalen maar veel eerder kunnen lezen.’ (zus, in de 80).

14. Het opent deuren.

‘Ik verslind de verhalen, zo voelt het bijna, alsof een jarenlange honger eindelijk wordt gestild. Het is zo herkenbaar, en ieder belicht weer een andere kant. Het strijkt wonden glad en het opent deuren. Anderen hebben me op ideeën gebracht. En het is een enorme opluchting dat ik ‘niet de enige ben’ in een hele hoop reacties en gevoelens.’ (neef, in de 50).

15. Het achterste van je tong laten zien, dat konden we nooit.

‘We zijn opgegroeid met het idee dat we elkaar moesten sparen en ontzien. Dan kun je niet zomaar opeens het achterste van je tong laten zien. Dan heb je iemand nodig die doorvraagt en aanmoedigt om te praten. En zoals het nu op papier staat is het een verslag van dát gesprek. Dat was me nooit in mijn eentje gelukt. Het was niet eens in me opgekomen om het op te schrijven, vanwege dat ingebakken ontzien. Maar het gesprek staat nu zwart op wit, nu helpt het, het is voor iedereen een opluchting: ‘goh, had jij dat ook, ik dacht dat ik de enige was.’ En opeens kan er dan over van alles worden gepraat, blijkt! Maar daar hebben we wel deze aanzet voor nodig gehad, deze papieren: de documenten en de gespreksverslagen.’ (broer, in de 60).

16. Ik ontdekte kanten waarvan ik me niet bewust was.

‘De verhalen laten kanten zien die ik me niet bewust was. Het gaf soms een schok van herkenning en opluchting. Ik vond altijd dat het leed bij de ouderen hoorde, en automatisch zette ik mezelf altijd op de tweede plaats. Mijn leed was er niet, of was niet belangrijk. En dat is nu opeens erkend doordat ik mezelf in uitspraken van anderen herkende. Anderen durfden uit te spreken wat ikzelf heel ver had weggestopt. Ieder had verdriet op zijn eigen manier, was wanhopig op zijn eigen manier. En door dat te erkennen kun je er iets mee doen, praten, nadenken, zodat je dingen een plekje kunt geven. De onderhuidse onrust is nu naar de oppervlakte gekomen en nu kan ik er iets mee doen. Het geeft me een sterker gevoel, alsof ik meer mijn eigen leven leid.’ (neef, in de 50).

17. Alsof hij er eindelijk mag zijn.

‘Geen dag ging voorbij zonder dat we aan mijn omgekomen zwager dachten. Maar hij had geen graf, werd niet genoemd, alsof niet alleen zijn lichaam maar ook zijn hele bestaan was weggewist. Alsof hij er nooit was geweest. Maar iedere dag dachten mijn man en ik aan hem. Het was zo’n lieve jongen. Mijn man was nog naar het politiebureau gefietst om hem warme kleren te geven, nadat mijn zwager was opgepakt. Maar hij was al weg. Spoorloos. En dat bleef hij. Maar door wat jullie de laatste jaren boven water hebben gehaald is hij opeens weer in ons midden, niet alleen in stilte voor ons, maar ook heel zichtbaar voor anderen. Alsof hij zijn bestaan terug heeft gekregen. En daar ben ik zo blij om, dat hij de moeite waard was om naar te zoeken!’ (schoonzus, in de 90).

18. Ik zocht ook, maar kreeg nul op het rekwest.

‘Mijn tante had mij gevraagd naar haar broer te zoeken. Eerder had ze ook al navraag gedaan, maar ze kwam geen stap verder. Maar je moet maar net de wegen weten. Ik schreef begin ’80 naar het RIOD. Ik kreeg een kopie van een Duits telegram, waarin melding wordt gemaakt van de fusillering van mijn oom. Het graf was bij het RIOD onbekend. Het RIOD had de Oorlogsgravenstichting gevraagd, maar ook zij wisten het graf niet. Het telegram was het enige stuk, schreef het RIOD. Misschien wist het Rode Kruis iets, maar waarschijnlijk zou ook deze instantie slechts de vermissing kunnen berichten. Van de ‘grote instanties’ zou ik dus geen informatie kunnen krijgen, helaas. Toen schreef ik de schrijver van een boek over het verzet. Maar die schreef terug dat hij zijn informatie uit de kranten en de bestaande boeken had. Maar die boeken bevatten tegenstrijdigheden over datum en plaats, en noemden geen enkele details. De schrijver verwees me naar een bekende verzetsstrijder, die veel contact had met andere verzetsstrijders. Dus ik schreef hem. Maar hij was plotseling overleden. Mijn tante was ondertussen naar het Verzetsmuseum gegaan, waar ze drie kopieën van korte Duitse brieven meekreeg. We tastten overal in het duister. Er scheen zo goed als niets bekend te zijn, en dat in de jaren ’80! Mijn tante dacht maar steeds aan Groningen, maar waar, en bij wie? Je verwacht toch informatie van ‘de grote instanties’? En dat die alles van de kleinere archieven hebben verzameld en gecoördineerd? En je verwacht niet dat alle informatie als confetti verspreid ligt over verschillende kleine archieven. Dus dan haak je maar weer af. Onbegonnen werk. Je oom is gewoon van de wereld gevaagd. In boeken heeft hij niet eens een voornaam, en heeft hij drie verschillende woonplaatsen, is hij op verschillende data geëxecuteerd, op verschillende plekken, met verschillende anderen, en hij heeft geen zinnetje eigen verhaal. Afschuwelijk. Vooral voor mijn tante.’ (neef, in de 40).

19. Dit moet je uitgeven.

‘Waarom houden jullie dit binnen de kring van families en instellingen? Nu hebben de meeste mensen na zestig jaar eindelijk hun mond opengetrokken, en nu gaat het deksel er al weer op. Eigenlijk zou iedereen deze verhalen moeten lezen. Mensen moeten weten wat er is gebeurd, en moeten weten wat het aangericht heeft tót de dag van vandaag, en tót tweede, derde, volgende generaties. Met de Tsunami zijn er ook vermisten. Ook hun nabestaanden blijven in onzekerheid, blijven zoeken, het houdt alleen op als er genoeg zekerheid is. Dát is één van de belangrijkste lessen uit de verhalenbundel. Dus geef het uit!’ (namens instelling).

20. De ménsen achter de feiten.

Om één ding kun je na het lezen van de interviews niet meer heen: achter feiten, onderzoeken, bodemgegevens, archieven, papieren, documenten, zitten ménsen. Met gevoelens, wanhoop, verdriet. En wat het meest aangrijpt: ze wachten in grote spanning op jouw acties, op wat jij boven water haalt. En dat geeft een groot gevoel van verantwoordelijkheid. Ik kijk nu anders naar archiefdozen, naar bodemgegevens. Het ligt ook aan míj of mensen weer rustiger kunnen slapen en opgelucht kunnen ademen. De wanhoop, die mensen onder woorden brachten in de verhalen, heeft me ontzettend én voorgoed geraakt. Ik denk dat het goed is dat de verhalen breder worden verspreid.’ (namens instelling).

21. Eindelijk staan de slachtoffers centraal.

‘Mijn vader, de broer van één van de slachtoffers, is in 1979 overleden. Hij heeft er nooit veel over gepraat. Maar als de oorlog ter sprake kwam, vernamen we wel dat het hem zwaar heeft geraakt. Vooral omdat er geen graf was. We hebben respect voor wat jullie allemaal gedaan hebben om de

waarheid te achterhalen. Wij konden dat niet. Het maakt diepe indruk dat mijn oom na alle stilzwijgen nu centraal staat en erkenning krijgt.’ (nicht, in de 60).

22. *Dit opent deuren naar de familie.*

‘Mijn ouders wisten vaag iets en veel sprak elkaar tegen. Het bleef me jarenlang bezighouden en ik wil graag duidelijkheid. Ik ben heel blij met alle informatie. Ik ben er erg ontdaan van en de tranen sprongen me geregeld in de ogen. Ongelofelijk. Ik ben zowel verdrietig, om alles wat er is gebeurd en hoe daarmee om is gegaan, als blij omdat ik eindelijk alles weet. Ik ga contact opnemen met mijn familie. Ik wil graag dat onze hele familie deze geschiedenis kent en levend houdt. Ik zal mijn best doen dit door te geven.’ (kleindochter, in de 30).

23. *Mijn schoonzus heeft 60 jaar op haar man gewacht.*

‘Mijn schoonzus is nooit weer getrouwd. Ze bleef wachten op de terugkomst van haar man. Tot ver in de jaren ’90. Als mensen in Duitsland op vakantie waren geweest vroeg ze wel eens of haar man daar op één of andere manier kon zijn. Daarom is ze nooit meer getrouwd. Want ze was toch getrouwd? Als ze in 1949 van de overheid had gehoord dat haar man écht overleden was, en als ze de Appèlbergen toen op de kop hadden gehaald, dan had ze de zekerheid gehad om afscheid te nemen en haar eigen leven op te bouwen. Nu had ze een half leven, in dienst van het wachten. Ze snapt alle informatie, die recent boven water is gekomen, niet goed meer. Ze dementeert nu. Het doet me heel zeer.’ (broer, in de 70).

24. *Straatnaam.*

‘Toen ik halverwege de bundel was, ben ik naar het gemeentehuis van ons oude dorp gegaan, en heb ik onmiddellijk een straatnaam voor mijn broer aangevraagd. Ik werd door de verhalen op dat idee gebracht. Een straatnaam is een vorm van erkenning.’ (broer, in de 80).

25. *Nuchtere Grunniger.*

‘Ik heb de verhalen in één ruk uitgelezen. Ik heb al mijn werk laten liggen, maar wie maalt daar om vergeleken bij deze zaak? Ik ben een nuchtere Grunniger, maar de ogen stonden me ‘stief in de kop’ en ik heb vaak een glaasje water moeten halen. Het is heel goed om te zien wat zwijgen, vertrouwelijkheid, bureaucratie en laksheid kunnen aanrichten. Ik vond het heel confronterend om te ontdekken dat het uiteindelijk de *nabestaanden* waren, die de zaak weer aan het rollen hebben gebracht. Dit zal blijvende gevolgen hebben voor hoe ik leef en werk, merk ik.’ (namens instelling).

Literatuur

- Aarts, P.G.H. (1999). *De geschiedenis van het trauma*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Aarts, P.G.H. (1999). *Veroudering en trauma*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. (red.) (1999). *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum. Initiatief van ICODO, Utrecht.
- Aarts, P.G.H. (2000). *Oorlog als erfenis. De overdracht van oorlogstrauma's op naoorlogse generaties*. In: Visser, W.D. en Veen, S.G. van der. (red.). *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Aerts, M. (red.) (1988). *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek*. Amsterdam: SUA.
- Baart, I. (2002). *Ziekte en zingeving*. Assen: Van Gorcum.
- Bakels, F.B. (1983). *Nacht und Nebel*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Bastiaans, J. (1986). *Isolement en bevrijding*. Amsterdam: Balans.
- Beek, H. van der. (2000). *De Neus. Het macabere vak van Harry Jongen*. Amsterdam: Prometheus.
- Beek, I. van. e.a. (1999). *Dag van de vermisten*. Benschop: Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
- Beek, P. van. (2004) *Hoe geef je je leven bij vermissing een nieuwe zin?* Verslag van het gesprek op 12 november 2004 op een bijeenkomst van de Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
- Begemann, F.A. (1991). *Het onvertelbare. Een verkennend onderzoek naar psychotherapie met oorlogsgetroffenen en hun kinderen*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger BV.
- Begemann, F.A. (1992). *De oorlog van mijn ouders. Interviews met kinderen van oorlogsslachtoffers*. Utrecht: ICODO.
- Begemann, F.A. (2001). *Oud worden met de oorlog*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Bekenkamp, H.J.C. (1995). *Bezetting en bevrijding van Haren*. Haren: Boomker & Savenije (Harener historische reeks; 9).
- Bergings- en Identificatie Dienst Koninklijke Landmacht. (2002). *Vermist is erger dan dood*. Bussum: BID.
- Beurden, J. van. (2004). *Het Nederlandse Rode Kruis, jaarverslag 2003*. Den Haag: Nederlandse Rode Kruis.
- Blaak, H. (1946). *Storm...! over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945*. Marum: De Wit's Boekhandel.
- Bloemhof, J. *Dienst Identificatie en Berging. Het bergen en identificeren van oorlogsslachtoffers*. Terugblik '40-'45, december 1997, blz. 330.
- Boelen, P. (1998). *Anders Rouwen. Rouwen bij vermissing*. LSR-Nieuwsbrief, september 1998.
- Boelen, P. (2002). *Een ander verlies...andere rouw?* Utrecht: Landelijke Stichting Rouwbegeleiding.
- Boer, J.B. de en Jonkman, W. (1990). *Militair Gezag in Groningen. Stad en Provincie na de bevrijding april - oktober 1945*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Boiten, E.A.J. e.a. (1980). *Groningen in Oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945*. Haren: Knoop & Niemeijer.
- Boon, B. e.a. (1995). *Sporen van strijd*. Groningen: Gemeentelijk 5 Mei Comité Groningen.
- Bos, K.G. (1998). *De Gemeente Slochteren tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*. Culturele Commissie Slochteren.
- Boswijk-Hummel, R. (1998). *Afscheid nemen. Loslaten wat dierbaar is*. Haarlem: De Toorts.
- Bouman, P.J. (1950). *De April-Meistakingen van 1943*. Den Haag: Nijhoff.
- Bout, J. van den en Stufkens, H. (1980). *Verliezen verwerken*. Amstelveen: Luyten.
- Bout, J. van den en Kleber, R. (1994). *Omgaan met verlies en geweld. Een leidraad voor rouw en traumaverwerking*. Utrecht: Kosmos.
- Bout, J. van den, Boelen, P.A. en Keijser, J. de. (1998). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Bout, J. van den, Geelen, K. en Kerseboom, J. (2000). *Uitspreken. Zelfhulpgroepen voor (familie van) oorlogsgetroffenen*. Utrecht: Trimbos Instituut.

- Bramsen, I. (1999). *De psychische nasleep van oorlog en geweld bij militairen en veteranen*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Buijssen, H. (2000). *Verstoorde rouw bij ouderen. Signalering en hulpverlening*. Baarn: Intro.
- Creswell, J.W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing Among Five Traditions*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.
- Dekker, A. (2003). *De onbekende soldaat*. Breda: De Geus.
- Docter, D.H. (2004). *Documentatiegroep '40-'45 1963-2004*. Opgevraagd op 14 april 2005 van <http://www.documentatiegroep40-45.nl>.
- Docter, D.H. (2005). Een race tegen de klok. Het werk van de Bergings- en Identificatie Dienst van de Koninklijke Landmacht anno 2004. In *Terugblik, juni 2005*.
- Elias, N. (1982). *Problemen van betrokkenheid en distantie*. Amsterdam: Meulenhoff en Van Benthem van den Bergh.
- Friedman, C. (1991). *Tralievader*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Ganzevoort, R.R. (1998). *De praxis als verhaal. Narrativiteit en praktische theologie*. Kampen: Kok.
- Gelder, R. van (2001). De troost van herkenning en begrip. In: *Psychologie Magazine, maart 2001*.
- Gersons, B.P.R. (1999). *Trends in de traumabehandeling: een kritische beschouwing*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Giesen, C. (2003). *Taal noch teken. Hulpverlening aan achterblijvers van vermiste personen*. Benschop: Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
- Groen, K. (1984). *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland*. Weesp: Unieboek BV.
- Groen-Prakken, H. (1999). *Psychoanalytische behandeling na traumatisering*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Groot, G. (1998). *De ruimte van de verbeelding vergroten. Gesprek met Paul Ricoeur*. In Groot, G. *Twee zielen*. Amsterdam: SUN.
- Hagan, A. O' (1995). *The missing*. London: MacMillan.
- Heerschop, T. (2004). *Vermist is erger dan dood. Organisatiegeschiedenis en ontwikkelingen in het bergen van slachtoffers*. Opgevraagd op 9 november 2004 van <http://www.Go2War.nl>.
- Harmesen, G. (1987). *Benjamin Aäron Sijes*. In: Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1986-1987.
- Hemstra, G. (1995). *Frij...frij...frij...* IJlst: Gemeente Wymbritseradiel.
- Hendriks, K. en Speelman, G. (red.) (2002). *Uitgesproken verleden*. Groningen: GHD Ubbo Emmius.
- Herman, J.L. (1992). *Trauma and Recovery*. Basic Books, Harper Collins Publishers.
- Horst, L. van der. (1993). *April/Mei 1943. De Stakingen als keerpunt*. Verzetsmuseum Amsterdam, Museum Jannink Enschede, Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen.
- Huizinga, J.J. (1996). *Friesland en de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden: De Tille.
- Jong, L. de. (1975). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6. Juli 1942 - Mei 1943*. Den Haag: Nijhoff.
- Jong, L. de. (1990). *De Bezetting na 50 jaar. Deel 2*. Den Haag: SDU.
- Jongkind, B.L. (red.) (2004). *Eénmaal kindje, zul jij trots zijn. Kinderen van verzetsdeelnemers WO II vertellen hun verhaal*. Kampen: Van Warven.
- Jonker, E., Kooijmans, L. en Rossem, M. van. (1993). *Een tevreden natie*. Baarn: Tirion.
- Josselson, R. en Lieblich, A. (1993). *The Narrative Study of Lives*. Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications.
- Kampen, L. van. (1980). *Friesland 1040-1945*. Leeuwarden/Drachten: Friese Pers Boekerij BV.
- Kaspersen, L.B. (2000). *Anthony Giddens, An Introduction to a Social Theorist*. Oxford/Malden: Blackwell Publishers Inc.
- Kleber, R.J. (1999). *Gevolgen van traumatische stress*. In: Schuyf, J. (red). *Trauma door oorlogsgeweld*. Twaalf inleidingen rond een thema. Utrecht: ICODO.
- Kleber, R.J. (1999). *Trauma en verwerking*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. (red). *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Kleber, R.J. (2000). *Late gevolgen van de Tweede Wereldoorlog*. In: Visser, W.D. en Veen, S.G. van der. (red). *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.

- Kluvers, E. en I. (1979). *Jouw oorlog, mij een zorg*. Amsterdam: Anthos.
- Kroes, H. (1972). *Löwe, de stelling Trimunt*. Marum: Apollo.
- Kvale, S. (1996). *InterViews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.
- Leydesdorf, S. (2004). *De mensen en de woorden*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Luten, L. (2000). *Thuiskomen. Leven na de dood van Andrea*. Groningen: Gopher.
- Maso, I. en Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Mooij, A. (1997). *Bastiaans, Jan (1917-1997)*. In Biografisch Woordenboek van Nederland. www.inghist.nl/onderzoek/projecten/bwn/lemmata/bwn6/bastiaans.
- Mourits, H.A.A. (inl.) (1981). *Psychotherapie aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Mul, J. de en Frissen, V. (2000). *Persoonlijke en culturele identiteit in het multimediatijdperk*. Amsterdam: Infodrome.
- Mulder, A.A.J. en Niemeijer, J.A. (1986). *Verzet in Groningen*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Mulder, A.A.J. en Reinders, H. (red.) (1990). *De nadagen van het verzet*. Kampen: Kok.
- Niemeijer, J.A. (1983). *Groningen 1940-1945*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij BV.
- Nijhof, G. (2000). *Levensverhalen. Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Onderwater, H. (1977). *Mobilisatie, collaboratie, liberatie. De jaren 1938-1948 in Stadskanaal*. Stadskanaal: Roorda.
- Pam, M. (1985). Veertig jaar RIOD. In: *Vrij Nederland 11 mei 1985*.
- Pam, M. (1989). *De onderzoekers van de oorlog*. Den Haag: SDU Uitgeverij.
- Pater, W. de. (1995). *Het dodelijke gewicht gaat er af*. In: Schneiders, E.M.A., Pater, W. de en Ven, M.H. van de (red.). *Levensverhalen als spiegels. Zelfhulpgroepen voor oorlogsgetroffenen, partners en kinderen*. Utrecht: ICODO.
- Pater, W. de en Schneiders, L. (red.) (2001). *Lotgenotenhulp bij oorlogsgetroffenen, hun partners en kinderen*. Utrecht: ICODO.
- Polspoel, A.R.M. (1995). *Gids na een overlijden*. Utrecht: Landelijk Steunpunt Rouwbegeleiding.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as Another*. London/Chicago: The University of Chicago.
- Ridder, A.J. de en Veen, S.G. van der. (red.) (2000). *Oorlogskinderen, toen en nu. Aspecten van problematiek en behandeling*. Utrecht: ICODO.
- Rosenthal, G. (2004). *Biographical research*. In: Seale, C., Gobo, G., Gubrium, J.F. en Silverman, D. (red.). *Qualitative Research Practice*. London: Sage.
- Romijn, P. (1998). *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955*. Rheden: De Haan.
- Selye, H. (1993). *History of stress concepts*. In: Breznitz, S. en Goldberger, L. (red.). *Handbook of stress*. New York: Free Press.
- Schaaf, Y. (1994). *Laarzen op de Lange Pijp. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog*. Franeker: Van Wijnen.
- Schook, G. (2000). *Achterblijvers staan alleen. Verslag van een Symposium*. Benschop: Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
- Schneiders, E.M.A., Pater, W. de en Ven, M.H. van de. (red.) (1995). *Levensverhalen als spiegels. Zelfhulpgroepen voor oorlogsgetroffenen, partners en kinderen*. Utrecht: ICODO.
- Schreuder, B.J.N. (1999). *Psychoanalyse en trauma*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Van Stafleu Loghum.
- Schreuder, B.J.N. (2000). *De conspiracy of silence en de kinderen van de oorlog*. In: Visser, W.D. en Veen, S.G. van der. (red.) (2000). *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Schreuder, J.N. (red.) (1992). *Veraf en dichtbij. De actualiteit van een traumatisch verleden*. Utrecht: ICODO.
- Schuyf, J. (red.) (1999). *Trauma door oorlogsgeweld. Twaalf inleidingen rond een thema*. Utrecht: ICODO.
- Somers, H.H. (1999). *Stress*. Leuven: Psychological Laboratory.
- Tankeren, M. van. (1996). *Vermist, en wat dan?* Breda: De Geus.

- Tiel-Kadiks, G.W. van. (2000). *Partners van eerste generatie oorlogsgetroffenen*. In: Visser, W.D. en Veen, S.G. van der. (red.). *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Veen, S.G. van der. (2000). *Oog en oor voor de oorlog. Hulp- en zorgverlening aan mensen met onverwerkte oorlogservaringen*. In: Visser, W.D. en Veen, S.G. van der. (red.). *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Veen, S.G. van der en Visser, W.D. (red.) (2000). *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Velde, W. op den. (1999). *De Tweede Wereldoorlog: gevolgen van oorlog en verzet*. In: Aarts, P.G.H. en Visser, W.D. (red.). *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Verheyen, M. (1995). *Stop stress. Verbeter de kwaliteit van uw leven door een nieuwe kijk op stress en nervositeit*. Leuven: Horma Uitgeverij NV.
- Visser, W.D. (red.) (1998). *Partners van oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Visser, W.D. (red.) (2000). *Rouwen over verlies door oorlogsgeweld*. Utrecht: ICODO.
- Wijbenga, P. (1970-1978). *Bezettingstijd in Friesland I (1970), II (1973) en III (1978)*. Leeuwarden: De Tille.
- Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij BV.
- Wolf, J.A. (1946). *Gehavende stad*. Groningen: Niemeijer's Uitgeversmaatschappij.
- Worden, W. (1982). *Grief Counseling and Grief Therapy*. New York: Springer Publishing Company.
- Ypma, Y.N. (1953). *Friesland Annis Domini 1940-1945. Geschiedenis van het georganiseerd verzet*. Dokkum: Kamminga.